

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण : प्रतिमांकन आणि आलेखन

डेक्कन कॉलेज अभिमत विद्यापीठ, पुणे

आणि

राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई

यांचा संयुक्त प्रकल्प

प्रकल्प अहवाल

खंड १

(दि. २८.१२.२०२३)

प्रकल्प प्रमुख

डॉ. सोनल कुलकर्णी - जोशी

भाषाशास्त्र विभाग, डेक्कन कॉलेज

प्रकल्प समन्वयक

डॉ. मानसी केळकर - वरिष्ठ समन्वयक

डॉ. प्रफुल्ल मेश्राम - कनिष्ठ समन्वयक

प्रकल्प गटातील सदस्य

- श्री. संभाजी जाधव - कनिष्ठ समन्वयक (जानेवारी २०१८ ते जानेवारी २०२०)
- श्रीम. जयश्री भारंबे - कनिष्ठ समन्वयक (डिसेंबर २०२२ ते सप्टेंबर २०२३)

प्रकल्प साहाय्यक

- श्री. रतन कांबळे (२०१८- २०२३)
- श्री. सागर शंकर (२०१८- २०२३)
- श्रीम. संपदा देशपांडे (२०१८ - एप्रिल २०२१)
- श्रीम. सुस्मिता खुटाळे (२०१८ - ऑक्टोबर २०१९)
- डॉ. प्रफुल्ल मेश्राम (२०१८ - जानेवारी २०२०)
- श्रीम. जयश्री भारंबे (२०१८ - डिसेंबर २०२२)
- श्री. राहुल हुलावळे (२०१८ - मार्च २०२०)
- श्री. प्रकाश रणसिंग (२०१८ - सप्टेंबर २०२०)
- श्रीम. हिना दळवी (२०२०- जून २०२२; डिसेंबर २०२२ - सप्टेंबर २०२३)
- श्रीम. स्वाती सोनावळे (२०२०-२०२३)
- श्रीम. रेश्मा लवटे (२०२० - डिसेंबर २०२२)
- श्री. शिवप्रसाद माजगांवकर (२०२०- फेब्रुवारी २०२२)
- श्रीम. प्रतिभा शिंदे (२०२० - सप्टेंबर २०२१)
- श्रीम. शिवानी दोशी (२०२२-२०२३)
- श्रीम. प्रज्ञा माळी (२०२२-२०२३)

कार्यालयीन कर्मचारी

- श्री. विशाल राठोड (लिपिक, २०१८- २०२३)
- श्री. हेमंत कुंभार (शिपाई, २०१८- २०२३)

क्षेत्रपाहणी साहाय्य

- श्री. अनंत निकम
- डॉ. ऋता पराडकर
- श्रीम. सलवा काझी
- श्रीम. शीतल साटम

संपादकीय साहाय्य

- श्रीम. रिद्धी निरखे
- श्रीम. सृजन इनामदार
- श्रीम. रुजुल गांधी

तांत्रिक साहाय्य

- श्री. सतिष बांगर (भाषाशास्त्र विभाग, डेक्कन कॉलेज)
- श्री. संजय हरगुडे (भाषाशास्त्र विभाग, डेक्कन कॉलेज)

ह्या सामग्रीचे अधिकार क्रिएटिव्ह कॉमन्सच्या श्रेयनिर्देशन-समवितरण ४.० आंतरराष्ट्रीय ह्या परवान्याअंतर्गत मुक्त करण्यात येत आहेत. परवान्याच्या मजकुरासाठी पुढील दुवा पाहता येईल. <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>

प्रकल्प सल्लागार समिती (२०१७ - २०२३)

प्रकल्प प्रमुख, डेक्कन कॉलेज (अध्यक्ष)

सदस्य:

- डॉ. K.S. राज्यश्री, मैसूर
- डॉ. कल्याण काळे, पुणे (जानेवारी २०२१ पर्यंत)
- डॉ. राजेश सचदेव, मैसूर (२०२३)
- डॉ. कलिका मेहता, पुणे
- डॉ. शुभांगी कर्डिले, पुणे
- संचालक, रा.म.वि.सं., मुंबई
- प्रकल्प समन्वयक (सदस्य सचिव)

अंतर्गत सल्लागार - डॉ. रमेश धोंगडे

प्रकल्प मूल्यमापन समिती (सप्टेंबर २०१७ ते डिसेंबर २०२२)

संचालक रा.म.वि.सं. (अध्यक्ष)

सदस्य:

- डॉ. अशोक थोरात (प्रतिनिधी, डेक्कन कॉलेज)
- डॉ. कलिका मेहता (प्रतिनिधी, प्रकल्प सल्लागार समिती)
- डॉ. विद्यागौरी टिळक (प्रतिनिधी, रा.म.वि.सं. प्रकल्प आणि वित्त समिती)
- श्री. दीपक घैसास (प्रतिनिधी, रा.म.वि.सं. प्रकल्प आणि वित्त समिती)
- डॉ. सोनल कुलकर्णी-जोशी (प्रकल्प प्रमुख, डेक्कन कॉलेज)
- श्री. सुशांत देवळेकर (कनिष्ठ संशोधन साहाय्यक, रा.म.वि.सं.)

प्रकल्प मूल्यमापन समिती (२०२३)

संचालक रा.म.वि.सं. (अध्यक्ष)

सदस्य:

- डॉ. अशोक थोरात (प्रतिनिधी, डेक्कन कॉलेज)
- डॉ. कलिका मेहता (प्रतिनिधी, प्रकल्प सल्लागार समिती)
- डॉ. सिसिलिया कार्दालो (प्रतिनिधी, रा.म.वि.सं. प्रकल्प आणि वित्त समिती)
- श्रीम. रेखा दिघे (प्रतिनिधी, रा.म.वि.सं. प्रकल्प आणि वित्त समिती)
- डॉ. सोनल कुलकर्णी-जोशी (प्रकल्प प्रमुख, डेक्कन कॉलेज)
- श्री. सुशांत देवळेकर (कनिष्ठ संशोधन साहाय्यक, रा.म.वि.सं.)

-: ऋणनिर्देश :-

सहा वर्षांच्या अथक परिश्रमानंतर 'मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण : प्रतिमांकन आणि आलेखन' हा मराठीच्या बोलीअभ्यासासंबंधीचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प पूर्ण होऊन डिजिटल स्वरूपात उपलब्ध झाला आहे. याबद्दल आनंद आणि समाधान व्यक्त करतानाच प्रकल्पाच्या नियोजनाच्या टप्प्यापासून आता प्रकल्प पूर्णत्वास जात असताना सर्व टप्प्यांवर ज्या सर्वांचे मार्गदर्शन आणि सहकार्य लाभले आहे त्या सगळ्यांबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करत आहोत.

प्रकल्पासंबंधी घेतल्या जाणाऱ्या निर्णयांमध्ये सहभागी असणारे आजी माजी मुख्यमंत्री महोदय, आजी माजी मंत्रीमहोदय, राज्य मराठी विकास संस्था आणि डेक्कन कॉलेज या दोन्ही संस्थांचे पदाधिकारी यांच्याविषयी आम्ही ऋण व्यक्त करतो. वर्ष २०१७ मध्ये प्रकल्प प्रस्तावाला मान्यता देऊन २०२३ मधील प्रकल्पपूर्तीपर्यंत प्रकल्पासाठी संपूर्ण आर्थिक पाठबळ रा.म.वि.सं. यांनी दिले त्याबद्दल त्यांचे मनःपूर्वक आभार. प्रकल्पाच्या काळातील संस्थेचे आजी-माजी संचालक - डॉ. आनंद काटीकर, श्री. संजय पाटील, डॉ. शामकांत देवरे - यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल आम्ही आभारी आहोत. तसेच प्रकल्पाच्या काळातील डेक्कन कॉलेजचे आजी-माजी कुलगुरू - डॉ. वसंत शिंदे, डॉ. प्रसाद जोशी (प्र.) आणि डॉ. प्रमोद पांडे यांनी वेळोवेळी आवश्यक सहकार्य तसेच मार्गदर्शन केले, त्यांचे मनापासून आभार. डेक्कन कॉलेजचे माजी कुलपती, डॉ. गं.बा. देगलूरकर यांनी प्रकल्प राबविण्यासाठी भरभरून प्रोत्साहन दिले, त्याबद्दल त्यांचे आम्ही अत्यंत ऋणी आहोत.

प्रकल्पाच्या प्रत्येक टप्प्यावर सल्लागार समितीचे सदस्य - डॉ. के.एस. राज्यश्री (मैसूर), कै. डॉ. कल्याण काळे (पुणे), डॉ. राजेश सचदेव (मैसूर) , डॉ. कलिका मेहता (पुणे) आणि डॉ. शुभांगी कर्डिले, (पुणे) - यांनी केलेल्या मार्गदर्शनाबद्दल आणि सहकार्याबद्दल त्यांचे खूप आभार.

प्रकल्पाच्या सुरुवातीपासूनच मूल्यमापन समितीच्या सदस्यांनी प्रकल्पाच्या प्रत्येक टप्प्यावरील कामाच्या प्रगतीचे अत्यंत काटेकोरपणे पुनरावलोकन केले. डॉ. अशोक थोरात (प्रतिनिधी, डेक्कन कॉलेज), डॉ. कलिका मेहता (प्रतिनिधी, प्रकल्प सल्लागार समिती), डॉ. विद्यागौरी टिळक (प्रतिनिधी, रा.म.वि.सं. प्रकल्प समिती), श्री. दीपक घैसास (प्रतिनिधी, रा.म.वि.सं. प्रकल्प आणि वित्त समिती), डॉ. सिसिलिया कार्वालो (प्रतिनिधी, रा.म.वि.सं. प्रकल्प समिती, २०२३), श्रीम. रेखा दिघे (प्रतिनिधी, रा.म.वि.सं. प्रकल्प आणि वित्त समिती, २०२३) आणि श्री. सुशांत देवळेकर (कनिष्ठ संशोधन साहाय्यक, रा.म.वि.सं.)- मूल्यमापन समितीच्या या सर्व सदस्यांनी वेळोवेळी दिलेला अभिप्राय आणि सूचना यांमुळे प्रकल्पातील कामाची गुणवत्ता वृद्धिंगत झाली आहे. आम्ही त्यांचे आभारी आहोत.

डॉ. रमेश धोंगडे (अंतर्गत सल्लागार) यांनी प्रकल्पाच्या विविध टप्प्यांवर प्रकल्पाला मौल्यवान मार्गदर्शनपर सल्ले दिले, त्यांनी केलेल्या मार्गदर्शनासाठी आम्ही त्यांचे ऋणी आहोत.

डॉ. राजेश्वरी पांढरीपांडे (इलिनॉय विद्यापीठ, यु.एस.ए.), डॉ. प्रशांत परदेशी (निन्जाल, टोक्यो), डॉ. पीटर हुक (मिशिगन विद्यापीठ, यु.एस.ए.), डॉ. अन्विता अब्बी (जवाहरलाल नेहरू

विद्यापीठ, नवी दिल्ली) यांनी प्रकल्पाच्या निरनिराळ्या टप्प्यांवर केलेल्या मार्गदर्शनपर सूचना बहुमूल्य ठरल्या. त्यांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोत. प्रकल्प अहवाल संपादनाच्या टप्प्यावर असताना डॉ. सुजाता महाजन यांनी दिलेले अभिप्राय आणि डॉ. चिन्मय धारूरकर यांनी पारिभाषिक संज्ञांविषयी केलेले सहकार्य यांचा निश्चित उपयोग झाला. या सर्वांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल आम्ही कृतज्ञ आहोत.

प्रकल्पाचे अतिशय आकर्षक संकेतस्थळ निर्माण करण्यासाठी मीडिया विद्या, पुणे यांचे सहकार्य लाभले. मीडिया विद्याचे श्री. अजिंक्य कुलकर्णी आणि श्रीम. सुचेता कुलकर्णी यांचे अनेक आभार.

डेक्कन कॉलेजच्या सर्व विभागांकडून प्रकल्पासाठी सहकार्य मिळाले. यात भाषाशास्त्र विभागातील डॉ. शैलेंद्र मोहन आणि डॉ. राहुल म्हैसकर यांचे आभार. डॉ. शुभांगी कर्डिले, ज्या स्वतः बोलीअभ्यासक आहेत, यांनी मदतीसाठी दिलेल्या प्रत्येक हाकेला तत्परतेने प्रतिसाद दिला. भाषाशास्त्र विभागातीलच श्री. सतिष बांगर आणि श्री. संजय हरगुडे यांनी प्रकल्पाच्या संकेतस्थळासाठी तसेच प्रकल्पाच्या दैनंदिन कामात तांत्रिक बाबींमध्ये सर्वतोपरी मदत केली. या सर्वांचे मनापासून आभार. ग्रंथपाल डॉ. तृप्ती मोरे आणि ग्रंथालयातील सर्वच सहकारी यांनी आवश्यक संशोधन-संदर्भ वेळोवेळी पुरविले. त्यांचे आम्ही आभार मानतो. डेक्कन कॉलेजचे कुलसचिव आणि लेखा विभागाने दिलेल्या प्रशासकीय सहकार्याबद्दल त्यांचेही खूप आभार. राज्य मराठी विकास संस्थेचे श्री. अश्विन माळवदकर यांनी केलेल्या तांत्रिक साहाय्यासाठी त्यांचे आभार.

प्रकल्पांतर्गत एकूण तीन प्रशिक्षण वर्गांचे आयोजन झाले. यात सहभागी झालेले प्रशिक्षक - डॉ. रमेश धोंगडे, डॉ. सुजाता महाजन, डॉ.मिलिंद बोकील, डॉ. सुभाष वाळींबे, डॉ. कार्तिक नारायणन - या सगळ्यांनी केलेल्या मार्गदर्शनाबद्दल त्यांचे आभार.

क्षेत्रपाहणी हा सदर प्रकल्पाचा अत्यंत महत्वाचा टप्पा होता. या दरम्यान संपर्क उपलब्ध करून देणे, मुलाखतीसाठी गावांतील भाषकांपर्यंत पोहोचणे, प्रकल्प गटाची निवासव्यवस्था, प्रवासव्यवस्था या कामी अनेक जणांची प्रत्यक्ष- अप्रत्यक्ष मदत झाली. यासर्वांविषयी ऋण व्यक्त केल्याशिवाय पुढे जाणे अशक्य आहे. डॉ. दिलीप धोंडगे (नाशिक), डॉ. नंदकुमार मोरे (कोल्हापूर), अजय कांडर, अनिल धाकू कांबळी, अरविंद म्हापणकर, डॉ. पुष्पा गावित, योगिता पाटील, अविनाश पाटील (धुळे), डॉ. बिसेन, डॉ. हंसराज भोसले (लातूर), राजपूत सर (नाशिक), डॉ. मुलानी, डॉ. पृथ्वीराज तौर (नांदेड), प्रा. नागलक्ष्मी तिरमानवार (घाटंजी), श्रीम. सविता मुलावा (नरखेड), डॉ. देवानंद कुंभारे, सांख्यिकी सहाय्यक, जिल्हा सांख्यिकी कार्यालय (गोंदिया); डॉ. चंदन बोरा, गोंडवाना विद्यापीठ, श्री. गणेश थावरे (गडचिरोली) अशा महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्यात अनेक प्राध्यापक मंडळींचे सहकार्य आम्हांस लाभले. त्यांनी केलेल्या निरपेक्ष मदतीसाठी आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहोत.

या ऋणनिर्देशात महत्त्वाचा उल्लेख करायचा आहे तो म्हणजे महाराष्ट्रातील साधारण ३००० मराठी भाषकांचा ज्यांनी खूप विश्वासाने, आत्मीयतेने आम्हाला आपल्या घरांमध्ये प्रवेश दिला आणि ४५-६० मिनिटांच्या मुलाखतीदरम्यान स्वतःच्या दैनंदिन जीवनात, आपल्या अनुभवविश्वात आम्हाला डोकावण्याची परवानगी दिली. प्रकल्पगटावर त्यांनी हा विश्वास दाखविला म्हणूनच मराठीचे हे 'मौखिक संग्रहण' साकारले आहे.

शेवटी प्रकल्पगटातील सर्वांच्याच कुटुंबियांचे मनापासून आभार! त्यांनी भक्कम साथ दिली म्हणूनच हे शिवधनुष्य आम्ही पेलू शकलो.

एकूणच मराठीवरील प्रेमामुळे अनेक ज्ञात-अज्ञात व्यक्तींची प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष मदत आणि सदिच्छा या प्रकल्पाला लाभल्या आहेत. प्रकल्पासाठी मिळालेल्या या सदिच्छांमुळेच प्रकल्प पूर्णत्वाला पोहोचला आहे अशी आमची धारणा आहे. नजरचुकीने प्रकल्पाच्या एखद्या शुभचिंतकाच्या नावाचा उल्लेख इथे करायचा राहून गेला असल्यास आम्ही दिलगिरी व्यक्त करतो.

प्रकल्पप्रमुख आणि प्रकल्पगट,

'मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण : प्रतिमांकन आणि आलेखन'

अनुक्रमणिका

खंड १

ऋणनिर्देश	iv-vi
कोष्टकांची सूची	xx
आकृत्यांची सूची	xx
नकाशांची सूची	xxi-xxiv
ध्वन्यात्मक चिन्हे	xxv-xxvii
पदबंधांची संक्षिप्त रूपे	xxviii-xxx
जिल्ह्यांच्या नावांची संक्षिप्त रूपे	xxxi- xxxii
तालुक्यांच्या नावांची संक्षिप्त रूपे	xxxii-xxxiv
• <u>प्रकरण पहिले – प्रस्तावना</u>	१-१४
१.० प्रस्तावना	१
१.१ प्रकल्पाची उद्दिष्टे आणि व्याप्ती	१
१.२ भाषा आणि बोली: भाषावैज्ञानिक विचार	२
१.२.१ बोली आणि बोलीअभ्यासासंबंधित सार्वत्रिक समज	२
१.२.२ भाषेत बोलीभेद का निर्माण होतात?	४
१.२.३ मराठी आणि तिच्या बोली – यापूर्वीच्या अभ्यासकांचे विचार	५
१.२.४ बोली म्हणजे काय? प्रस्तुत प्रकल्पातील भूमिका	९
१.३ मराठी भाषेतील प्रमुख बोलीसर्वेक्षणे (आणि सर्वेक्षणपद्धती)	१२
१.४ अहवालातील उर्वरित प्रकरणांची मांडणी	१४
• <u>प्रकरण दुसरे - प्रकल्पपद्धती</u>	१५-२४
२.० प्रस्तावना	१५
२.१ क्षेत्रपाहणीची पद्धत	१६
२.१.१ भाषा-सामग्री मिळविण्याची साधने	१६
२.१.२ लिप्यंकन, प्रतिलेखन	१७
२.२ तालुक्यांची, गावांची निवड, भाषकांची निवड	१७
२.३ शब्दस्तरावरील संकल्पनांची निवड	१९
२.३.१ शाब्दिक संकल्पना म्हणजे काय?	१९
२.३.२ सर्वेक्षणासाठी शाब्दिक संकल्पनांची निवड कशी केली?	१९

२.३.३	सर्वेक्षणात शब्दस्तरीय भाषिक सामग्री मिळविण्याची पद्धती	२०
२.३.४	शब्दस्तरीय सामग्रीचे प्रतिलेखन/लिप्यंकन कसे केले आहे?	२०
२.४	व्याकरणिक वैशिष्ट्यांची निवड	२१
२.४.१	व्याकरणिक विशेष म्हणजे काय?	२१
२.४.२	सर्वेक्षणातील व्याकरणिक विशेष कसे निश्चित केले?	२१
२.४.३	सर्वेक्षणात व्याकरणिक विशेष मिळविण्याची पद्धती	२२
२.४.४	व्याकरणिक भाषासामग्रीचे विश्लेषण करण्याची पद्धती	२२
२.५	कथनांचे विश्लेषण	२४
२.६	कोविड-१९ च्या काळातील टाळेबंदी / क्षेत्रपाहणी	२४
२.७	सदर प्रकल्पातील बोलींचा नामनिर्देश	२४
	• <u>प्रकरण तिसरे – शाब्दिक वैशिष्ट्ये</u>	२५-१७४
	अर्थक्षेत्र – घरगुती वस्तू	
३.१	पाणी पिण्यासाठी वापरले जाणारे भांडे	२५
३.१.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	२९
३.२	छप्पर – १ (उतरते छप्पर)	३०
३.२.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	३१
३.३	छप्पर – २ (आडवे छप्पर)	३२
३.३.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	३४
३.४	कडी-१ (नव्या पद्धतीची कडी)	३५
३.४.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	३६
३.५	कडी-२ (जुन्या पद्धतीची वरून घालायची कडी/आडना)	३७
३.५.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	४३
३.६	झाडू-१ (सर्वसाधारणपणे घराबाहेरील स्वच्छतेसाठी वापरला जाणारा झाडू)	४४
३.६.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	४५
३.७	झाडू-२ (नव्या पद्धतीच्या घरात फरशीवर वापरण्यात येणारा झाडू)	४६
३.७.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	४७
३.८	झाडू-३ (जुन्या पद्धतीची घरे झाडण्यासाठी वापरण्यात येणारा झाडू)	४८
३.८.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	५१
३.९	झाडू-४ (लहान आकाराचा झाडू)	५२
३.९.१	शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	५३

अर्थक्षेत्र – भाज्यांची नावे

३.१० अळू	५४
३.१०.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	५७
३.११ घोसाळे	५८
३.११.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	६१
३.१२ दुधी भोपळा	६२
३.१२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	६४
३.१३ शिराळे / दोडके	६५
३.१३.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	६६
३.१४ तांबडा भोपळा	६७
३.१४.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	६९
३.१५ सिमला मिरची	७०
३.१५.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	७३
३.१६ शेवगा	७४
३.१६.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	७५
३.१७ रताळ	७६
३.१७.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	७८
अर्थक्षेत्र – दिशावाचक, काळवाचक इ. शब्द	
३.१८ पुढे	७९
३.१८.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	८०
३.१९ मागे	८१
३.१९.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	८२
३.२० वर	८३
३.२०.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	८४
३.२१ मध्ये	८५
३.२१.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	८७
३.२२ खाली	८८
३.२२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	८९
३.२३ चालू दिवस	९०
३.२३.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	९१
३.२४ येणारा दिवस	९२
३.२४.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	९३

३.४२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१४२
३.४३ नवऱ्याच्या ढोठ्या ढावाची ढायको	१४३
३.४४ नवऱ्याचा धाकटा ढाऊ	१४५
३.४५ नवऱ्याच्या धाकट्या ढावाची ढायको	१४७
३.४६ पुरुषाच्या ढावाचा ढुलगा	१४८
३.४६.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१४९
३.४७ स्त्रीच्या ढावाचा ढुलगा	१५०
३.४७.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१५२
३.४८ पुरुषाच्या ढावाची ढुलगी	१५३
३.४८.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१५४
३.४९ स्त्रीच्या ढावाची ढुलगी	१५५
३.४९.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१५६
३.५० पुरुषाच्या ढहिणीचा ढुलगा	१५७
३.५०.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१५८
३.५१ स्त्रीच्या ढहिणीचा ढुलगा	१५९
३.५१.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१६१
३.५२ पुरुषाच्या ढहिणीची ढुलगी	१६२
३.५२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१६३
३.५३ स्त्रीच्या ढहिणीची ढुलगी	१६४
३.५३.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१६६
३.५४ नवऱ्याची आई आणि ढायकोची आई	१६७
३.५४.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१६८
३.५५ नवऱ्याचे वडील आणि ढायकोचे वडील	१६९
३.५५.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१७१
३.५६ ढुलीची सासू आणि ढुलाची सासू	१७२
३.५७ ढुलीचा सासरा आणि ढुलाचा सासरा	१७३
३अ <u>जोडप्रकरण – ढराठीच्या ढोलींढध्ये आढळलेले ध्वनिवैविध्य</u>	१७५ – १९०
३ अ १ ध्वनीस्तरीय विशेष : /ळ/ → [ळ] ~ [ड] ~ [य]	१७५
३ अ १.१. ध्वनीस्तरीय विशेषाची ढोंद	१७५
३अ.१.२ ध्वनिवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१८१
३ अ २ ध्वनीस्तरीय विशेष: /ड/, /ळ/, /ढ/ → [र]	१८२
३ अ २.१ ध्वनीस्तरीय विशेषाची ढोंद	१८२
३ अ ३ ध्वनीस्तरीय विशेष : वंजन ढकलसाखळी	१८६

/छ/→/च/→/च/→/स/→/श/→/ह/

३ अ ३.१ ध्वनीस्तरीय विशेषाची नोंद	१८६
३.अ.३.२ ध्वनिवैविध्य दर्शविणारा नकाशा	१९०
• <u>प्रकरण चौथे – व्याकरणिक वैशिष्ट्ये</u>	१९१ – २९८
४.१ व्याकरणिक विशेष – कर्मादी	१९१
४.१.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	१९१
४.१.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२००
४.२ व्याकरणिक विशेष – करण	२०१
४.२.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२०१
४.२.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२०७
४.३ व्याकरणिक विशेष – अपादान	२०८
४.३.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२०८
४.३.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२१६
४.४ व्याकरणिक विशेष – संबंध-प्रथम पुरुष एकवचन / द्वितीय पुरुष एकवचन	२१७
४.४.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२१७
४.४.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२२२
४.५ व्याकरणिक विशेष – संबंध-तृतीय पुरुष एकवचन	२२३
४.५.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२२३
४.५.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२२७
४.६ व्याकरणिक विशेष – अधिकरण	२२८
४.६.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२२८
४.६.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२३६
४.७ व्याकरणिक विशेष – विकार समरूपीभवन	२३७
४.७.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२३७
४.७.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२४९
४.८ व्याकरणिक विशेष – चालू वर्तमानकाळ	२५०
४.८.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२५०
४.८.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२५४
४.९ व्याकरणिक विशेष – चालू भूतकाळ	२५५
४.९.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२५५
४.९.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२५८

४.१० व्याकरणिक विशेष – रीती वर्तमानकाळ	२५९
४.१०.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२५९
४.१०.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२६२
४.११ व्याकरणिक विशेष – रीती भूतकाळ	२६३
४.११.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२६३
४.११.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२६८
४.१२ व्याकरणिक विशेष – पूर्ण क्रियाव्याप्ती	२६९
४.१२.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२६९
४.१२.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२७५
४.१३ व्याकरणिक विशेष : तृतीय पुरुष एकवचन नामाच्या लिंगाशी क्रियापदाचा सुसंवाद	२७६
४.१३.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२७६
४.१३.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२८३
४.१४ व्याकरणिक विशेष – भूतकालवाचक धातूसाधित विशेषण [-एल्]	२८४
४.१४.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२८४
४.१४.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२८६
४.१५ व्याकरणिक विशेष – व्याकरणिक विशेष : सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागतो अथवा लागत नाही	२८७
४.१५.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२८७
४.१५.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२९२
४.१६ व्याकरणिक विशेष – व्याकरणिक विशेष : सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील क्रियापदाचा सुसंवाद	२९३
४.१६.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद	२९३
४.१६.२ व्याकरणिक विशेषामधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा	२९८
• <u>प्रकरण पाचवे – उपसंहार</u>	२९९-३०७
५.१ भाषाअभ्यास, प्रतिमांकन आणि आरेखन	२९९
५.२ ‘भाषिक नकाशा’ : पारंपरिक पद्धती आणि त्यांवर आधुनिक विचार	३००
५.३ सर्वेक्षणातील भाषासामग्रीवर आधारित मराठीच्या प्रादेशिक बोलींचे वर्गीकरण	३०२
५.४ भविष्यात डोकावून पाहताना ...	३०६

संदर्भसूची	३०८ - ३१३
परिशिष्ट	३१४ - ४३७
परिशिष्ट १ - प्रश्नावली	३१४ - ३१७
परिशिष्ट २ - प्रकल्पात घेतलेल्या मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची	३१८ - ४०२
परिशिष्ट ३ - शब्दस्तरीय माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेली स्थिर चित्रे	४०३ - ४१९
परिशिष्ट ४ - व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची	४२० - ४३४
पारिभाषिक संज्ञांची सूची	४३५ - ४३७

अनुक्रमणिका

खंड २

ध्वन्यात्मक चिन्हे	xv-xvii
पदबंधांची संक्षिप्त रूपे	xviii-xx
जिल्ह्यांच्या नावांची संक्षिप्त रूपे	xxi- xxii
तालुक्यांच्या नावांची संक्षिप्त रूपे	xxii-xxiv
वैयक्तिक आणि पारंपरिक कथनांचे संकलन	१-५००
१ जिल्ह्याचे नाव – अकोला	१-२३
१.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	१
१.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२-१६
१.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	१७-२३
२ जिल्ह्याचे नाव – अमरावती	२४-३६
२.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	२४
२.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२५-३३
२.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	३४-३६
३ जिल्ह्याचे नाव – अहमदनगर	३७-५३
३.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	३७
३.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	३८-४३
३.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	४४- ५३
४ जिल्ह्याचे नाव – उस्मानाबाद	५४- ६३
४.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	५४
४.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	५५-५७
४.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	५८-६३
५ जिल्ह्याचे नाव – औरंगाबाद	६४- ८१
५.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	६४
५.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	६५- ७०
५.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	७१-८१
६ जिल्ह्याचे नाव – कोल्हापूर	८२-९४
६.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	८२
६.२.अ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	८३-८६

६.२.ब प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	८७-९०
६.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	९१-९४
७ जिल्ह्याचे नाव - गडचिरोली	९५-१०६
७.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	९५
७.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	९६-१०१
७.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	१०२-१०६
८ जिल्ह्याचे नाव - गोंदिया	१०७-११४
८.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	१०७
८.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	१०८-१११
८.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	११२-११४
९ जिल्ह्याचे नाव - चंद्रपूर	११५-१२८
९.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	११५
९.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	११६- ११८
९.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	११९-१२८
१० जिल्ह्याचे नाव - जळगाव	१२९-१४१
१०.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	१२९-१३०
१०.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	१३१- १३६
१०.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	१३७-१४१
११ जिल्ह्याचे नाव - जालना	१४२-१६६
११.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	१४२
११.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	१४३-१५५
११.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	१५६-१६६
१२ जिल्ह्याचे नाव - ठाणे	१६७-१७९
१२.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	१६७-१६८
१२.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	१६९-१७४
१२.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	१७५-१७९
१३ जिल्ह्याचे नाव - धुळे	१८०-१९०
१३.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	१८०-१८१
१३.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	१८२-१८५
१३.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	१८६-१९०
१४ जिल्ह्याचे नाव - नागपूर	१९१-१९८
१४.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	१९१
१४.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	१९२-१९५

१४.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	१९६-१९८
१५ जिल्ह्याचे नाव – नाशिक	१९९-२१३
१५.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	१९९-२००
१५.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२०१-२०६
१५.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	२०७-२१३
१६ जिल्ह्याचे नाव – नंदुरबार	२१४-२३२
१६.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	२१४
१६.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२१५-२२३
१६.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	२२४-२३२
१७ जिल्ह्याचे नाव – नांदेड	२३३-२४३
१७.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	२३३
१७.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२३४-२४०
१७.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	२४१-२४३
१८ जिल्ह्याचे नाव – परभणी	२४४-२५५
१८.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	२४४
१८.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२४५-२५१
१८.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	२५२-२५५
१९ जिल्ह्याचे नाव – पालघर	२५६-२७२
१९.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	२५६-२५७
१९.२.अ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२५८-२६१
१९.२.ब प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२६२-२६४
१९.३.अ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	२६५-२६७
१९.३.ब प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	२६८-२७२
२० जिल्ह्याचे नाव – पुणे	२७३-२८५
२०.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	२७३
२०.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२७४-२७७
२०.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	२७८-२८५
२१ जिल्ह्याचे नाव – बीड	२८६-२९७
२१.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	२८६
२१.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२८७-२९३
२१.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	२९४-२९७
२२ जिल्ह्याचे नाव- बुलढाणा	२९८-३०९
२२.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	२९८

२२.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	२९९-३०१
२२.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	३०२-३०९
२३ जिल्ह्याचे नाव - भंडारा	३१०-३२३
२३.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	३१०
२३.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	३११-३१६
२३.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	३१७-३२३
२४ जिल्ह्याचे नाव - यवतमाळ	३२४-३३५
२४.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	३२४
२४.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	३२५-३३२
२४.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	३३३-३३५
२५ जिल्ह्याचे नाव - रत्नागिरी	३३६-३५२
२५.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	३३६
२५.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	३३७-३४४
२५.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	३४५-३५२
२६ जिल्ह्याचे नाव - रायगड	३५३-३६८
२६.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	३५३
२६.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	३५४-३६०
२६.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	३६१-३६८
२७ जिल्ह्याचे नाव - लातूर	३६९-३८९
२७.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	३६९
२७.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	३७०-३७८
२७.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	३७९-३८९
२८ जिल्ह्याचे नाव - वर्धा	३९०-४०२
२८.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	३९०
२८.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	३९१-३९७
२८.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	३९८-४०२
२९ जिल्ह्याचे नाव - वाशिम	४०३-४१४
२९.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	४०३
२९.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	४०४-४१०
२९.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	४११-४१४
३० जिल्ह्याचे नाव - सांगली	४१५-४३८
३०.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	४१५
३०.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	४१६-४२८

३०.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	४२९-४३८
३१ जिल्ह्याचे नाव – सातारा	४३९
३१.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	४३९-४५०
३१.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	४४०-४४५
३१.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	४४६-४५०
३२ जिल्ह्याचे नाव – सिंधुदुर्ग	४५१-४६४
३२.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	४५१-४५२
३२.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	४५३-४६०
३२.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	४६१-४६४
३३ जिल्ह्याचे नाव – सोलापूर	४६५-४८६
३३.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	४६५-४६६
३३.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	४६७-४७२
३३.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	४७३-४८६
३४ जिल्ह्याचे नाव – हिंगोली	४८७-५००
३४.१ जिल्ह्यातील निवडक कथनांची सूची	४८७
३४.२ प्रातिनिधिक वैयक्तिक कथन	४८८-४९५
३४.३ प्रातिनिधिक पारंपरिक गोष्टीचे कथन	४९६-५००

कोष्टकांची सूची

अनुक्रमांक	कोष्टक क्रमांक	कोष्टकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	२.१	सर्वेक्षणातील मुलाखतींची एकूण संख्या	१८
२	२.२	भाषकाच्या वयोगट आणि लिंगानुसार सर्वेक्षणातील पूर्ण मुलाखतींचे तपशील	१९
३	५.१	मराठीच्या मुख्य प्रादेशिक बोली निश्चित करण्यासाठी निवडलेले व्याकरणिक विशेष	३०३
४	५.२	'मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण' (२०२३) नुसार बोलीप्रदेश आणि प्रत्येक प्रदेशांतर्गत समाविष्ट असलेले जिल्हे	३०५

आकृत्यांची सूची

अनुक्रमांक	आकृती क्रमांक	आकृतीचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	१.१	मराठीच्या मुख्य बोली (पांढरीपांडे , १९९७)	९
२	१.२	भाषा आणि (प्रादेशिक, स्थानिक, सामाजिक, आणि वैयक्तिक) बोली	११
३	१.३	मराठीच्या बोलींचे तीन पातळींवर वर्गीकरण	१२
४	२.१	'करण' या कारकाचा भौगोलिक प्रसार	२३
५	५.१	नव भारतीय आर्य भाषांचे निरनिराळ्या भाषावैज्ञानिकांनी केलेले वर्गीकरण	३०१
६	५.२	'मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण' या प्रकल्पातील निवडक व्याकरणिक विशेषांवर आधारित मराठीचे मुख्य बोलीप्रदेश	३०४

नकाशांची सूची

अनुक्रमांक	नकाशाचा क्रमांक	नकाशाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक
१	३.१.२	पाणी पिण्याचे भांडे	२९
२	३.२.२	छप्पर - १ (उतरते छप्पर)	३१
३	३.३.२	छप्पर - २ (आडवे छप्पर)	३४
४	३.४.२	कडी-१ (नव्या पद्धतीची कडी)	३६
५	३.५.२	कडी-२ (जुन्या पद्धतीची वरुन घालायची कडी/आडना)	४३
६	३.६.२	झाडू-१ (सर्वसाधारणपणे घराबाहेरील स्वच्छतेसाठी वापरला जाणारा झाडू)	४५
७	३.७.२	झाडू- २ (नव्या पद्धतीच्या घरात फरशीवर वापरण्यात येणारा झाडू)	४७
८	३.८.२	झाडू-३ (जुन्या पद्धतीची घरे झाडण्यासाठी वापरण्यात येणारा झाडू)	५१
९	३.९.२	झाडू-४ (लहान आकाराचा झाडू)	५३
१०	३.१०.२	अळू	५७
११	३.११.२	घोसाळे	६१
१२	३.१२.२	दुधी भोपळा	६४
१३	३.१३.२	शिराळे / दोडके	६६
१४	३.१४.२	तांबडा भोपळा	६९

१५	३.१५.२	सिमला मिरची	७३
१६	३.१६.२	शेवगा	७५
१७	३.१७.२	रताळं	७८
१८	३.१८.२	पुढे	८०
१९	३.१९.२	मागे	८२
२०	३.२०.२	वर	८४
२१	३.२१.२	मध्ये	८७
२२	३.२२.२	खाली	८९
२३	३.२३.२	चालू दिवस, येणारा दिवस, उलटून गेलेला दिवस, या संकल्पनांचे शब्दसंकेत	९१
२४	३.२४.२	येणारा दिवस (उद्या)	९३
२५	३.२५.२	उलटून गेलेला दिवस (काल)	९५
२६	३.२६.२ (अ)	सूर्य उगवण्याची दिशा	१००
२७	३.२६.२ (ब)	सूर्य मावळण्याची दिशा	१०१
२८	३.२८.२	मुलगा	१०७
२९	३.२९.२	मुलगी	१०८
३०	३.३०.२	नवरा	११२
३१	३.३१.२.	बायको	११३
३२	३.३२.२.	वडिलांची धाकटी बहीण आणि वडिलांची मोठी बहीण	११५
३३	३.३३.२	वडिलांच्या मोठ्या बहिणीचा नवरा आणि वडिलांच्या धाकट्या बहिणीचा नवरा	११७
३४	३.३६.२	मोठ्या बहिणीचा नवरा आणि धाकट्या बहिणीचा	१२२

		नवरा	
३५	३.३७.२	बायकोचा मोठा भाऊ आणि बायकोचा धाकटा भाऊ	१२५
३६	३.३८.२	वडिलांचा मोठा भाऊ आणि वडिलांचा धाकटा भाऊ	१३१
३७	३.३९.२	वडिलांच्या मोठ्या भावाची बायको आणि वडिलांच्या धाकट्या भावाची बायको	१३२
३८	३.४०.२	आईची मोठी बहीण आणि आईची धाकटी बहीण	१३४
३९	३.४१.२	नवऱ्याचा मामा	१३८
४०	३.४२.२	नवऱ्याचा मोठा भाऊ	१४२
४१	३.४६.२	पुरुषाच्या भावाचा मुलगा	१४९
४२	३.४७.२	स्त्रीच्या भावाचा मुलगा	१५२
४३	३.४८.२	पुरुषाच्या भावाची मुलगी	१५४
४४	३.४९.२	स्त्रीच्या भावाची मुलगी	१५६
४५	३.५०.२	पुरुषाच्या बहिणीचा मुलगा	१५८
४६	३.५१.२	स्त्रीच्या बहिणीचा मुलगा	१६१
४७	३.५२.२	पुरुषाच्या बहिणीची मुलगी	१६३
४८	३.५३.२	स्त्रीच्या बहिणीची मुलगी	१६६
४९	३.५४.२	नवऱ्याची आई आणि बायकोची आई	१६८
५०	३.५५.२	नवऱ्याचे वडील आणि बायकोचे वडील	१७१
५१	३.अ.१.२	ध्वनीस्तरीय विशेष : /ळ/ → [ळ] ~ [ड] ~ [य]	१८१
५२	३.अ.३.२	ध्वनीस्तरीय विशेष : व्यंजन ढकलसाखळी /छ/→ /च/→/च़/→ /स/→/श/→/ह/	१९०

५३	४.१.२	कर्मादी	२००
५४	४.२.२	करण	२०७
५५	४.३.३	अपादान	२१६
५६	४.३.४	संबंध- प्रथम/द्वितीय पुरुष एकवचन	२२२
५७	४.५.५	संबंध- तृतीय पुरुष एकवचन	२२७
५८	४.५.६	आभ्यंतर-अधिकरण	२३६
५९	४.५.७	विकार समरूपीभवन	२४९
६०	४.५.८.	चालू वर्तमानकाळ	२५४
६१	४.५.९	चालू भूतकाळ	२५८
६२	४.५.१०	रीती वर्तमानकाळ	२६२
६३	४.५.११	रीती भूतकाळ	२६८
६४	४.५.१२	पूर्ण क्रियाव्याप्ती	२७५
६५	४.५.१३	तृतीय पुरुष एकवचन नामाच्या लिंगाशी क्रियापदाचा सुसंवाद	२८३
६६	४.५.१४	भूतकालवाचक धातूसाधित विशेषण	२८६
६७	४.५.१५	सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागतो अथवा लागत नाही	२९२
६८	४.५.१६	सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील क्रियापदाचा सुसंवाद	२९८

ध्वन्यात्मक चिह्ने

क्र.	IPA चिन्ह	देवनागरीतील चिन्ह
१	p	प
२	p ^h	फ
३	b	ब
४	b ^h	भ
५	t	त
६	t ^h	थ
७	d	द
८	d ^h	ध
९	ʈ	ट
१०	ʈ ^h	ठ
११	ɖ	ड
१२	ɖ ^h	ढ
१३	k	क
१४	k ^h	ख
१५	g	ग
१६	g ^h	घ
१७	m	म
१८	ɲ	ज
१९	n	न
२०	ɳ	ण
२१	ɳ̄	ङ
२२	r	र
२३	l	ल
२४	ɭ	ळ
२५	s	स

२६	ʃ	श
२७	s	ष
२८	h	ह
२९	c (dental affricate)	च (दंतव्य)*
३०	č (palatal affricate)	च (तालव्य)*
३१	ç	छ
३२	j (dental affricate)	ज (दंतव्य)*
३३	j ^h	झ
३४	ǰ (palatal affricate)	ज (तालव्य)*
३५	ǰ ^h	झ
३६	y	य
३७	w	व
३८	ə	अ
३९	a	आ
४०	i	इ
४१	u	उ
४२	e	ए
४३	æ	अॅ
४४	ɔ	ऑ
४५	əi	ऐ
४६	əu	औ

टीपः

*दंतव्य आणि तालव्य या घर्षस्फुट स्पर्श ध्वनीकरिता प्रकल्पात वापरण्यात आलेल्या ध्वनिचिन्हांची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे:

kuñca - कुंजा,

čikkar - चिक्कार,

jau - ज़ाऊ

ǰinkəne - जिंकणे

पदबंधांची संक्षिप्त रूपे

ABL	Ablative	अपादान
ACC	Accusative Case	कर्म कारक
AUX	Auxiliary	सहाय्यक क्रियापद
CLF	Classifier	वर्गलिंग
COMP	Complementizer	उभयान्वयी अव्यय
COREL	Correlative	सहसंबंध दर्शक
CP	Conjunctive Participle	पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय
DAT	Dative	संप्रदान
DEM	Demonstrative	दर्शक
DIST	Distal	दूरतासूचक दर्शक
EMPH	Emphatic	अवधारणवाचक निपात
ERG	Ergative	प्रेरक
EXCL	Exclusive	व्यावर्ती सर्वनाम
F	Feminine	स्त्रीलिंग
FUT	Future Tense	भविष्यकाळ
GEN	Genitive Case	संबंध कारक
HAB	Habitual	रीतीवाचक
HON	Honorific	आदरसूचक
HORT	Hortative	प्रवर्तनार्थ अभिवृत्ति
IMP	Imperative	आज्ञार्थी अभिवृत्ति
INF	Infinitive	भाववाचक कृदंत
INS	Instrumental	करण
IPFV	Imperfective	अपूर्ण क्रियाव्याप्ती
INCP	Inceptive	आरंभ क्रियाव्याप्ती
INCL	Inclusive	समावेशी सर्वनाम
LOC	Locative	अधिकरण

M	Masculine	पुल्लिंग
N	Neuter	नपुंसकलिंग
NEG	Negative	नकारात्मक
NON.FIN	Non-Finite	आख्यातेतर रूप
OBL	Oblique	सामान्य रूप
OBLG	Obligatory	अवश्यार्थ अभिवृत्ती
ONOM	Onomatopoeia	नादानुकरण
OPT	Optative	इच्छार्थ अभिवृत्ति
PLU.PFV	Pluperfective	पूर्ण भूतकाळ
PRT	Particle	निपात
PST	Past Tense	भूतकाळ
PFV	Perfective	पूर्ण क्रियाव्याप्ती
PL	Plural	अनेकवचन
PP	Postposition	शब्दयोगी अव्यय
PRS	Present Tense	वर्तमानकाळ
PROG	Progressive Aspect	चालू क्रियाव्याप्ती
PROS	Prospective	घटिष्य
PROX	Proximate	सामीप्यसूचक दर्शक
PTPL	Participle	धातुविकारित विशेषण
Q	Question Particle	प्रश्नवाचक धातुविकारित विशेषण
QUANT	Quantifier	परिमाणक
QUOT	Quotative	अवतरणवाचक
REDUP	Reduplicative	पुनरावृत्ती
REL	Relative	संबंधदर्शक
SG	Singular	एकवचन
SUBJ	Subjunctive	संभावनार्थ अभिवृत्ति
VOC	Vocative	संबोधन
1	First Person	प्रथम पुरुष

2	Second Person	द्वितीय पुरुष
3	Third Person	तृतीय पुरुष

ध्वनीफितींना शीर्षक देताना जिल्हा_तालुका_गाव अशी पद्धत वापरली आहे. यात जिल्हा आणि तालुक्यांची पूर्ण नावे न देता संक्षिप्त रूपे दिली आहेत. संक्षिप्त रूपांचे तपशील खालील कोष्टकात पाहा.

जिल्हांच्या नावांची संक्षिप्त रूपे

संक्षिप्त रूप	जिल्हा
AHM	अहमदनगर
AKO	अकोला
AMR	अमरावती
AUR	औरंगाबाद (छत्रपती संभाजीनगर) ^१
BHA	भंडारा
BID	बीड
BUL	बुलढाणा
CHA	चंद्रपूर
DHU	धुळे
GAD	गडचिरोली
GON	गोंदिया
HIN	हिंगोली
JAL	जळगाव
JLN	जालना
KLP	कोल्हापूर
LAT	लातूर
NAG	नागपूर
NAN	नंदुरबार
NAS	नाशिक
NND	नांदेड
OSM	उस्मानाबाद (धाराशिव) ^२
PAL	पालघर
PAR	परभणी

^१ सामान्य प्रशासन विभाग ह्यांची दि. २४ फेब्रुवारी २०२३ची अधिसूचना

^२ सामान्य प्रशासन विभाग ह्यांची दि. २६ फेब्रुवारी २०२३ची अधिसूचना

PUN	पुणे
RAI	रायगड
RAT	रत्नागिरी
SAN	सांगली
SAT	सातारा
SIN	सिंधुदुर्ग
SOL	सोलापूर
THA	ठाणे
WAR	वर्धा
WAS	वाशीम
YAV	यवतमाळ

तालुक्यांच्या नावांची संक्षिप्त रूपे

संक्षिप्त रूप	तालुका	संक्षिप्त रूप	तालुका	संक्षिप्त रूप	तालुका
AMB	आंबेजोगाई	JAW	जव्हार	RAJ	राजापूर
AKK	अक्कलकोट	JLN	जालना	RAJ	राजुरा
AKO	अकोला	JUN	जुन्नर	RAM	रामटेक
AKO	अकोले	KAG	कागल	RAT	रत्नागिरी
ALI	अलिबाग	KAL	कलमनुरी	RAV	रावेर
AMB	अंबरनाथ	KAN	कणकवली	RIS	रिसोड
AMR	अमरावती	KAR	करवीर	ROH	रोहा
ASH	आष्टी	KAR	कारंजा	SAD	सडक-अर्जुनी
AUR	औरंगाबाद	KAR	कर्जत	SAK	साक्री

	(छत्रपती संभाजीनगर)* ^१				
BAR	बार्शी	KHE	खेड	SAN	सांगोले
BHA	भंडारा	KIN	किनवट	SAN	संगमेश्वर
BHI	भिवंडी	KOR	कोरची	SAT	सातारा
BHI	भिवापूर	KUD	कुडाळ	SAT	सटाणा
BID	बीड	LAT	लातूर	SAW	सावंतवाडी
BRA	ब्रह्मपुरी	MAH	महाड	SEL	सेलु
BUL	बुलढाणा	MAL	मालवण	SHA	शहादा
CHA	चंदगड	MAL	मालेगाव	SHA	शहापूर
CHA	चंद्रपूर	MAN	मंठा	SHA	शाहुवाडी
CHA	चाळीसगाव	MIR	मिरज	SHE	शेगाव
CHI	चिपळूण	MOK	मोखाडा	SHI	शिराळा
CHO	चोपडा	MUK	मुखेड	SHI	शिरूर कासार
DAP	दापोली	MUL	मुळशी	SHI	शिरपूर
DAR	दर्यापूर	MUR	मुरुड	SHR	श्रीवर्धन
DEG	देगलूर	MUR	मुरबाड	SOL	सोलापूर
DAH	डहाणू	NAG	नागपूर	SON	सोनपेठ
DEW	देवगड	NAG	नगर	SOY	सोयगाव
DHA	धारणी	NAN	नंदुरबार	SUR	सुरगणा
DHU	धुळे	NAR	नरखेड	TAL	तलासरी

*१ सामान्य प्रशासन विभाग हयांची दि. २४ फेब्रुवारी २०२३ची अधिसूचना

DOD	दोडामार्ग	NAS	नाशिक	THA	ठाणे
GAD	गडचिरोली	NAV	नवापूर	TRA	त्र्यंबकेश्वर
GAD	गडहिंग्लज	NER	नेर	TUM	तुमसर
GHA	घाटंजी	NEW	नेवासा	UDG	उदगीर
GON	गोंदिया	NIL	निलंगा	VAI	वाई
HAV	हवेली	NND	नांदेड	VAI	वैभववाडी
HIN	हिंगणघाट	OME	उमरगा	VAI	वैजापूर
HIN	हिंगोली	OSM	उस्मानाबाद (धाराशिव)* ²	VAS	वसई
IND	इंदापूर	PAI	पैठण	VEN	वेंगुर्ला
JAL	जळगाव	PAL	पालम	WAD	वडुज
JAL	जळगाव-जामोद	PAR	परभणी	WAR	वर्धा
JAM	जामखेड	PAT	पाटण	WAR	वरुड
JAM	जामनेर	RAD	राधानगरी	WAS	वाशिम
				YEO	येवला

*² सामान्य प्रशासन विभाग हयांची दि. २६ फेब्रुवारी २०२३ची अधिसूचना

प्रकरण पहिले – प्रस्तावना

१.० प्रस्तावना

‘मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण’ (२०१७ - २०२३) हा डेक्कन कॉलेज (अभिमत विद्यापीठ), पुणे आणि राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई यांचा संयुक्त प्रकल्प आहे. सदर प्रकरणात या प्रकल्पाची उद्दिष्टे, व्याप्ती, प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि या प्रकल्पामागे असणारा भाषावैज्ञानिक विचार या मुद्द्यांविषयी मांडणी केली आहे.

१.१ प्रकल्पाची उद्दिष्टे आणि व्याप्ती

या प्रकल्पाची दोन प्रमुख उद्दिष्ट्ये आहेत :

१. मराठी भाषेतील भौगोलिक भेदांचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने उपयोगी असा एक मुक्तस्रोत डिजिटल डेटाबेस उपलब्ध करून देणे;
२. तसेच मराठीतील प्रादेशिक बोलीभेद निश्चित करण्याच्या दृष्टीने निवडक शब्द आणि व्याकरणिक विशेषांच्या आधारावर भाषिक नकाशे सादर करणे.

खालील चौकटीद्वारे ठळकपणे लक्षात येणारी प्रकल्पाची वैशिष्ट्ये अधोरेखित केली आहेत.

सर्वेक्षणाची प्रमुख वैशिष्ट्ये

- मराठीचा पहिला भाषिक नकाशा
- समकालीन भाषावैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब
- एकाच प्रदेशात असलेल्या बोलीभेदांचे निरीक्षण आणि सादरीकरण
- डिजिटल मानवाविद्याशाखीय (Digital Humanities) पद्धतींचा अवलंब
- भाषेविषयी कुतूहल असणाऱ्या तसेच अमराठी अभ्यासकांसाठी उपयोगी
- भाषाभ्यासाबरोबरच महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक अभ्यासासाठी कायमस्वरूपी डिजिटल दस्तऐवज

प्रकल्पाच्या क्षेत्राचा विचार केला असता प्रकल्पाकरता वापरण्यात आलेली भाषासामग्री महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील क्षेत्रपाहणीद्वारे गोळा केलेली आहे. मुंबई आणि मुंबई उपनगर हे क्षेत्र प्रामुख्याने बहुभाषिक आणि शहरी असल्याने हे जिल्हे वगळता उर्वरित ३४ जिल्ह्यांतील मराठीच्या बोलींचा विचार केला आहे.

१.२ भाषा आणि बोली: भाषावैज्ञानिक विचार

मराठी भाषेत यापूर्वी झालेली प्रमुख बोलीसर्वेक्षणे, सदर प्रकल्पाकरता अवलंबिलेली प्रकल्पपद्धती आणि प्रकल्पातील निरीक्षणे पाहण्यापूर्वी भाषा आणि बोली या संदर्भात असलेला भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोन समजून घेणे आवश्यक आहे. बोली म्हणजे काय या संदर्भात भाषा अभ्यासकांमध्ये वेगवेगळे मतप्रवाह आहेत. त्याचप्रमाणे सर्वसामान्यांमध्येही काही मते प्रचलित आहेत. या पार्श्वभूमीवर सदर प्रकरणात सविस्तर विवेचन केले आहे.

१.२.१ बोली आणि बोलीअभ्यासासंबंधित सार्वत्रिक समज

‘मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण’ हा प्रकल्प कार्यान्वित करत असताना वेगवेगळ्या व्यक्तींशी संपर्क आला. अनेक क्षेत्रातील अभ्यासक, प्रकल्पगटाला मदत करणारी स्थानिक उत्साही मंडळी, निरनिराळ्या विषयांचे प्राध्यापक, ज्या गावांमध्ये मुलाखती घेतल्या, तिथे भेटलेली चौकस मंडळी आणि प्रत्यक्ष ज्यांची मुलाखत घेतली ते भाषक – या सर्वांशी प्रकल्पाविषयी, बोली आणि बोलीअभ्यास या विषयांवर साहजिकच चर्चा, गप्पा होत असत. या भेटींदरम्यान लक्षात आले, की या सर्वांचीच बोलीभाषा आणि त्यांच्या अभ्यासाबद्दल आपापली मते होती, दृष्टिकोन होते. मात्र जनसामान्यांत प्रचलित असलेले हे सर्वच दृष्टिकोन, ही मते भाषाविज्ञानाच्या चौकटीत बसणारी होतीच असे नाही. अशा काही समजुतींवर भाषावैज्ञानिक टिप्पणी करण्याचा प्रयत्न पुढे केला आहे.

१: “बोली म्हणजे प्रमाण भाषेचा अपभ्रंश” हा एक सर्वसामान्य समज आहे.

प्रमाण भाषा ही नागरी सुशिक्षितांची आणि प्रतिष्ठितांची आणि बोली ही ग्रामीण अशिक्षितांची भाषा असा काही लोकांचा समाज असतो. भाषाविज्ञान मात्र या संदर्भात वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन स्वीकारते. प्रत्येक बोली ही ध्वनी, शब्द, वाक्य आणि अर्थ यांची व्यवस्था असते. बोली आणि भाषा या संदर्भात झालेल्या संशोधनाचा आढावा घेतला, तर असे लक्षात येते, की बोली हे प्रमाण भाषेचे विकृत स्वरूप नाही तर एकमेकींशी भौगोलिक सलगता आणि परस्पर आकलनशीलता असणाऱ्या बोलींपैकी एक बोली प्रमाणभाषा म्हणून निवडली जाते. सामान्यतः ही त्या समाजातील प्रतिष्ठितांची बोली असते आणि तिचा उपयोग प्रशासकीय, शैक्षणिक, तंत्रज्ञान, प्रसार माध्यमे, इ. क्षेत्रांत केला जातो. प्रत्येक व्यक्तीची एक स्वतःची बोली असते. भाषाविज्ञानाच्या परिभाषेत तिला वैयक्तिक बोली अर्थात idiolect

असे म्हटले जाते.

२: “बोलीभाषेला व्याकरण नसते.” नियमबद्ध व्याकरणिक व्यवस्था हा केवळ प्रमाण भाषेचा गुणधर्म आहे; ही नियमबद्धता बोलींमध्ये आढळत नाही, असा आणखी एक समज आहे.

वाक्यातील ध्वनी, शब्द इत्यादी घटकांचा विशिष्ट क्रम म्हणजे व्याकरण हे लक्षात घेतल्यास प्रत्येक बोलीमध्ये वाक्यरचनेचे स्वतःचे असे नियम असतात. हे नियम काही वेळा लिखित तर बऱ्याचदा अलिखित असतात. बोलीभाषक वाक्यरचना करत असताना त्या नियमांचे पालन करत असतात. जगभरातील भाषाअभ्यासक काही सामाजिक, भौगोलिक बोलींचा आपापल्या पातळीवर अभ्यास करून त्यांचे व्याकरणिक नियम लिखित स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न करत असतात, त्यामुळे बोलीभाषेला व्याकरण नसते हा अवैज्ञानिक समज आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

३: “बोली कोणती आणि भाषा कोणती याचा निर्णय भाषावैज्ञानिक निकषांवर घेतला जातो” हा आणखी एक समज.

जी लेखनबद्ध असेल ती भाषा आणि भाषणबद्ध असेल ती बोली असा एक विचार आढळतो. मात्र मुळातच भाषा या शब्दामध्येच ‘भाष्’ अर्थात ‘बोलणे’ हा मूळ धातू असून त्यात बोली अभिप्रेत आहे याचा विसर पडतो. वास्तविकतः भाषा कोणती आणि बोली कोणती हे ठरविणारे निकष भाषावैज्ञानिक नसून ते आर्थिक, सामाजिक किंवा राजकीय आहेत. बऱ्याचदा त्याला भाषिक अस्मितादेखील कारणीभूत असते. उदा. मराठीची एक महत्वाची बोली म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या कोकणीला १९९२ मध्ये स्वतंत्र भाषा म्हणून संविधानात्मक मान्यता मिळाली. गोवा या स्वतंत्र राज्याची राजभाषा म्हणून ती ओळखली जाऊ लागली. मात्र कोकण पट्ट्यातील कोकणी ही आजही मराठीची प्रादेशिक बोली म्हणून ओळखली जाते.

४. “कोस कोस पर बदले पानी और चार कोस पर वाणी” हा भारतात सर्वत्र प्रचलित असलेला आणखी एक समज.

मराठीतही ‘दर बारा कोसांवर भाषा बदलते’ हा वाक्प्रचार प्रसिद्ध आहेच. भाषेत, बोलीत स्थानिक बदल घडतात हे खरे आहे, पण या बदलातील भौगोलिक अंतर अर्थात “कोस कोस” हे वैज्ञानिकदृष्ट्या निश्चित झालेले नाही. भाषा बदलतात हे निश्चित, पण नक्की किती अंतरावर, याची नेमकी मोजणी झालेली नाही. इथे कोस हे मानक नसून एक रूपक आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

५. बोलीभाषांचे संवर्धन आणि वृद्धी होण्यासाठी त्यांना नागरी पार्श्वभूमी उपलब्ध करून दिली पाहिजे. बोलींनी त्यांचे भौगोलिक आणि प्रादेशिक परीघ ओलांडून नागरी विश्वात संचार केला पाहिजे, म्हणजे त्यांच्या अस्तित्वाची आणि सौंदर्याची दखल अधिक प्रकर्षाने घेतली जाईल, असा बाळबोध समज आढळतो.

कोणतीही बोली ही तिच्या मुळापासून उखडून नवीन वातावरणात आणल्यास तिचे मूलभूत वैशिष्ट्य किंवा वेगळेपण कायम राहिल, ही चुकीची समजूत आहे. वृक्ष, प्राणिमात्र हे जसे ठराविक भौगोलिक परिसरात आणि पर्यावरणातच वाढतात आणि टिकून राहतात, त्याप्रमाणे बोली या त्यांच्या नैसर्गिक पर्यावरणात – भौगोलिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक – टिकून राहतात आणि विकसित होतात. बोली मूलतः विवक्षित समाजाच्या विवक्षित परिसरातील दैनंदिन संवादाच्या गरजा भागवण्यासाठीच अस्तित्वात येतात आणि विकसित होतात. त्यांचा परिसर बदलला, तर बोलींचे मूळ रूपही बदलते. त्यामुळे नागरी पार्श्वभूमीत बोलींना स्थलांतरित केल्यास त्यांच्यावर नागरी बोलीचा प्रभाव पडणे अनिवार्य आहे.

६. “एक वेगळा शब्द म्हणजे एक वेगळी बोली” बोलीची व्याख्या ठरविण्याच्या बाबतीतील हा एक गैरसमज आहे. याचे टोकाचे उदाहरण म्हणजे बाकी सर्व वैशिष्ट्ये (उदा. ध्वनिक, व्याकरणिक) कायम राहून एखादाच अर्थ व्यक्त करण्यासाठी किंवा वस्तूचा निर्देश करण्यासाठीचा शब्द बदलला, की ती स्वतंत्र बोली ठरते असे काही जण मानतात. वस्तुतः किती शाब्दिक किंवा व्याकरणिक बदल म्हणजे स्वतंत्र बोली याचे कोणतेही भाषावैज्ञानिक निकष अस्तित्वात नाहीत. भाषांमधील तसेच बोलींमधील अंतर मोजण्यासाठी आणि भाषांचे / बोलींचे वर्गीकरण करण्यासाठी ऐतिहासिक भाषाविज्ञानातील तुलनात्मक पद्धतीचा (पाहा : पट्टनायक १९६६; साउथवर्थ २००५) किंवा लेवेनष्टाइन मोजपट्टीचा (पाहा : विचमान २०१०) उपयोग केला जातो.

भाषा आणि बोली यांसदर्भात असलेले सर्वसामान्य समज पाहिल्यावर पुढील विभागात भाषेत बोलीभेद का निर्माण होतात याविषयी थोडक्यात विवेचन केले आहे.

१.२.२ भाषेत बोलीभेद का निर्माण होतात?

याची दोन प्रमुख कारणे सांगता येतील - भाषा बदल आणि भाषिक समूहाचा प्रसार. काळानुसार भाषेत बदल होतच असतात. बदलणे हा भाषेचा स्वभाव आहे. ती एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया असते. पण हे बदल काळाच्या ओघात हळूहळू आणि सूक्ष्म पद्धतीने होत असतात. बोलीभेद निर्माण होण्याचे दुसरे कारण म्हणजे एखाद्या भाषिक समूहाचा भौगोलिक प्रसार होणे. जोपर्यंत हा समूह लहान असतो, एका छोट्या प्रदेशापुरता मर्यादित असतो, तोपर्यंत त्या भाषेत होणारे नैसर्गिक बदल त्या समूहातील सर्वच भाषकांपर्यंत पोहोचतात. हे बदल समाजातले सर्वच घटक स्वीकारतात असं

नाही किंवा सारख्याच प्रमाणात स्वीकारतात असेही नाही. याचा परिणाम म्हणून त्या भाषेत आपल्याला सामाजिक भेद दिसू लागतात. या भौगोलिक, सामाजिक बोलींपैकीच एक बोली 'प्रमाण बोली' म्हणून स्वीकारली जाते.

पण एखादा भाषिक समूह संख्येने मोठा होतो, तेव्हा तो एका विस्तीर्ण प्रदेशात विखुरला जातो. मूळ समूहाचे अनेक उपसमूह तयार होतात. प्रत्येक उपसमूहात जे भाषिक बदल घडतात ते काळाच्या ओघात वाढत जातात आणि त्या भाषेची एक वेगळी बोली निर्माण होते. भाषा- बदलाची दिशा ठरण्यात इतरही घटकांची भूमिका असते. इतर भाषांशी येणारा संपर्क, स्वतःच्या भाषेप्रति आणि परभाषेप्रति असणारा भाषकांचा दृष्टिकोन हे यातील काही महत्त्वाचे घटक.

जुन्या काळात दळणवळणाची पुरेशी साधने नसल्याने बोली भाषकांचा एकमेकांशी मर्यादित संपर्क व्हायचा आणि त्यामुळे बोलीभेद दृढ व्हायचे. परंतु आजच्या काळात सुधारित दळणवळणाच्या साधनांमुळे माणसांची गतिशीलता वाढली आहे. शालेय शिक्षण, प्रशासन, आधुनिक तंत्रज्ञान, प्रसारमाध्यमे या सगळ्यांमध्येच प्रमाण बोलीचा वापर होत आहे. या सर्व कारणांमुळे भाषेतील बोलीभेद कमी होतील अशी शक्यता निर्माण होते. भाषेची प्रत्यक्ष पाहणी केल्याखेरीज हे बदल लक्षात येत नाहीत.

भाषकांमधील परस्परसंबंध आणि भाषिक आदानप्रदान ही देखील बोलीभेद निर्माण होण्याची महत्त्वाची कारणे आहेत. कोणकोणत्या भाषांचा, समाजांचा सहसंबंध आहे यानुसार प्रादेशिक, सामाजिक बोली घडत जातात.

एकंदर बोलीभाषांविषयी माहिती घेतल्यावर मराठी भाषा आणि तिच्या बोली यांविषयी यापूर्वीच्या अभ्यासकांनी मांडलेले विचार पुढील उपविभागात पाहूया.

१.२.३ मराठी आणि तिच्या बोली - यापूर्वीच्या अभ्यासकांचे विचार

मराठी भाषेसंदर्भात आजवर अनेक अभ्यास झाले आहेत. यापैकी काही अभ्यासकांनी मराठी भाषेच्या व्याकरणासंदर्भात, काहींनी मराठी भाषेत आढळणाऱ्या वैविध्यासंदर्भात, तर काही अभ्यासकांनी विशिष्ट स्थानिक / सामाजिक बोलींसंदर्भात काम केले आहे (पाहा १.४ बोली म्हणजे काय?). त्या त्या संशोधनांच्या अनुषंगाने या अभ्यासकांनी मराठी भाषेतील बोलीवैविध्याविषयी निरीक्षणे नोंदविली आहेत.

ग्रियर्सन (लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया) (खंड ७, १९०५) यांनी मराठी भाषेवरील खंडामध्ये मराठीच्या बोलींविषयी मत मांडले आहे. त्यांच्या मते, मराठीत बोलीवैविध्य त्या मानाने कमी असून कोकणी ही मराठीची एकमेव स्वतंत्र बोली आहे. त्याचबरोबर स्थानिक पातळीवर आढळलेल्या वैविध्याला त्यांनी स्वतंत्र नावे दिलेली दिसतात. सोयीकरता त्यांनी मराठीच्या बोलींचे तीन विभाग केले आहेत : दख्खनची मराठी, बेरार प्रांत आणि मध्यवर्ती संस्थानांमधील मराठी, आणि मध्य आणि

उत्तर कोकणातील मराठी. ग्रियर्सन यांच्या मते यापैकी शेवटच्या दोन विभागांमध्ये साम्यस्थळे असून त्यांचे दख्खन प्रांतातील जुन्या बोलींशी साम्य दिसून येते. उदा. पुण्यातील कुणबी-मराठी. रत्नागिरी जिल्ह्याच्या दक्षिणेकडील भागात कोकण भागातील मराठीचे रूप हळूहळू बदलत जाते आणि लहान लहान बोलींच्या माध्यमातून ती बोली कोकणीमध्ये रूपांतरित होते. किनारपट्टीच्या उत्तर दिशेला काथोडी, वारली, वाडवळ, सामवेदी, फुडगी, इ. लहान-लहान बोली दिसून येतात. या बोलींचे गुजराती-भिली या भाषांशी साम्य दिसून येते. खानदेशामध्ये बोलल्या जाणाऱ्या खानदेशीचा समावेश ग्रियर्सनच्या सर्वेक्षणामध्ये गुजरातीमध्ये केला आहे. यामागे “सदर बोलीमध्ये मराठीचे मिश्रण आढळत असले तरीही तिचा गाभा हा महाराष्ट्री प्राकृतपेक्षा शौरसेनी प्राकृतला जवळचा आहे” (ग्रियर्सन, १९०५: पृष्ठ २) असे निरीक्षण ग्रियर्सनने नोंदविले आहे. याखेरीज वास्तविक मराठीच्या बोली नसलेल्या पण मराठीचा मोठा प्रभाव असणाऱ्या खाटिया, हळबी, भुंजिया, नाहरी, आणि कामरी या विस्कळीत बोलींचाही विचार केलेला दिसतो. तत्कालीन पोर्तुगीज आणि निजाम यांच्या अधिपत्याखाली असणाऱ्या प्रांतातील मराठी बोलींना त्या सर्वेक्षणातून वगळले गेले होते.

ब्लॉख (१९१३: ३५-३६) यांनी 'फॉर्मेशन ऑफ मराठी' या आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत मराठीच्या बोलीविषयी मत मांडलेले आहे. सर्वसामान्यपणे मराठी भाषा म्हणून वापरली जाणारी बोली ही देशावरची म्हणजेच घाट आणि बेरार प्रांताच्या मध्ये असणाऱ्या भागातली आहे. हा प्रांत बराच काळ राजकीयदृष्ट्या महाराष्ट्राच्या केंद्रस्थानी असून बरेच मराठी कवी याच भागातून आलेले आहेत. त्यामुळे महाराष्ट्रातील सुसंस्कृत समाज देशावरची बोली वापरतो आणि भारतातील अन्य प्रांतात बोलल्या जाणाऱ्या मराठीचे प्रतिनिधित्व करतो. ब्लॉख या ठिकाणी ग्रियर्सनने केलेल्या बोली सर्वेक्षणाचा आणि बोलींच्या वर्गीकरणाचा संदर्भ देतात. त्या अभ्यासावरून ब्लॉख यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे, की तत्त्वतः कोकण हा गुजरात आणि दख्खन या प्रांतांना जोडणारा भाग असून उत्तर आणि मध्य महाराष्ट्रावर दिसणारा देशावरच्या बोलीचा प्रभाव हा कोकणी आणि गुजरातीच्या पूर्व संबंधांवर प्रकाश टाकतो.

कृ.पां.कुलकर्णी (मराठी भाषा: उद्गम व विकास, १९३३ - प्रथम आवृत्ती; पृष्ठ क्र. २८८ ते ३५७) यांनी 'मराठी भाषेचा ऐतिहासिक उगम आणि विकास' या विषयाची विस्तृत मांडणी करत असताना मराठीच्या प्रांतिक व इतर भेदांवर प्रकाश टाकणाऱ्या स्वतंत्र प्रकरणाची योजना केलेली आहे. यामध्ये शब्दवैचित्र्यावरून, स्वरभेदांवरून, जातिपरत्वे होणाऱ्या भाषाभेदांप्रमाणेच निसर्गनिर्मित घटकांमुळे होणाऱ्या भाषाभेदांविषयीही सविस्तर चर्चा केलेली दिसते. त्यांच्या मते पुण्यात बोलली जाणारी मराठी ही मध्यवर्ती असून कोकणी आणि वऱ्हाडी या तिच्या उपभाषा आहेत. त्यांना मराठीचे प्रांतिक भेद असे म्हटले आहे. त्याचबरोबर कोकणीचे उत्तर कोकणी आणि दक्षिण कोकणी असे उपप्रकार, सीमावर्ती भागातील मध्यवर्ती मराठीचे भाषाभेद आणि खानदेशातील भाषाभेद यांचाही उल्लेख केला आहे. उत्तर कोकणीचे बाणकोटी, मावळी, घाटी आणि संगमेश्वरी हे उपभेद नोंदविले

आहेत. कोकणी भाषेचे जातिधंद्यानुसार होणारे पोटभेद नोंदवितांना कोळी, किरीस्ताव, वाडवळ, सामवेदी ब्राह्मण, कातकरी, वारली, आणि भिली या पोटभेदांचा समावेश केला आहे. कोकणीची पोटभाषा असलेल्या चित्पावनी तसेच दक्षिण कोकणीच्या बारदेसकरी, कुडाळी, आणि मालवणी या पोटभाषांचा उल्लेख आहे. वऱ्हाडीचे घाटावरची वऱ्हाडी आणि घाटाखालची वऱ्हाडी असे स्थूल भेद मांडले असून नागपुरी, बालाघाटी, आणि चांदा हे देशनिष्ठ उपभेद सांगितले आहेत. वऱ्हाडीचेच झारपी, धनगरी, कतिया, कुणबी, कुंभारी, महारी, गोवरी हे जातीनिहाय उपभेद आहेत. मध्यप्रांताच्या आसपास नागपुरी भाषा चालते असाही उल्लेख दिसून येतो. वऱ्हाडीच्या प्रांतिक भेदामध्ये हळबीचा समावेश केला आहे. वैशिष्ट्यपूर्ण भौगोलिक क्षेत्र असल्याने खानदेशी-अहिराणीच्या अनेक पोटभाषा आहेत असा उल्लेख दिसून येतो. ग्रियर्सन यांनी डांगी हा भाषिक प्रकार गुजरातीची पोटभाषा असल्याचे नमूद केले आहे. ग्रियर्सन यांचे हे मत चुकीचे असल्याचे सांगून कुलकर्णी (पृ. ३४२) डांगीचा समावेश मराठीच्या बोलींमध्ये करतात. याकरता तौलनिक तालिका वापरून डांगी आणि मराठीची व्याकरणिक वैशिष्ट्ये त्यांनी ताडून पाहिली आहेत. डांगीतील षष्ठी आणि सप्तमीची प्रत्ययी रूपे गुजरातीप्रमाणे आहेत; पण हे दोन भाषिक विशेष वगळता इतर विशेषांच्या बाबतीत डांगीचे मराठीशी साधर्म्य असल्याचे ते सांगतात. मराठीच्या समकालीन बोलींच्या त्यांनी केलेल्या विवेचनात कोकणी, वऱ्हाडी आणि अहिराणीखेरीज मध्यवर्ती मराठीच्या क्षेत्राचा उल्लेख दिसून येतो. (पाहा आकृती १.३)

कालेलकर (भाषा आणि संस्कृती, १९६२) यामध्ये भाषेच्या विविध रूपांकडे बघण्याचा भाषाशास्त्रज्ञांचा दृष्टिकोन विशद केला आहे. (प्रकरण १, पान ७) ,‘[....] भाषेचे रूप बोलणाऱ्या व्यक्तीच्या तोंडी स्वाभाविकपणे आहे तसेच लक्षात घ्या, वस्तुस्थिती जशी आहे तशीच रेखाटा, एवढेच त्याला म्हणायचे असते....’. याच ग्रंथातील मराठी बोलींविषयीच्या स्वतंत्र प्रकरणात कालेलकरांनी कोकणी-मराठी संदर्भातील ग्रियर्सनचे मत ग्राह्य धरले आहे. मात्र खानदेशीच्या बाबतीत ग्रियर्सनचे विधान त्यांनी ग्राह्य धरलेले नाही. “कोणत्याही बोलींचे, विशेषतः दोन एकवंशीय भाषांच्या सरहद्दीवरील बोलींचें, वर्गीकरण केवळ पूर्वीचा इतिहास आणि वर्तमानकालीन रूपांची तुलना यांच्या आधारावर होऊं शकत नाही. ही बोली वापरणाऱ्या लोकांचे दळणवळण कोणत्या भागात अधिक आहे आणि आपण कोणत्या भाषिक समाजाला अधिक जवळचे आहों असे त्यांना वाटते, यावर सर्व कांही अवलंबून आहे” असे कालेलकर म्हणतात. बोलींचा नामनिर्देश करण्याकरता प्रदेशवाचक आणि जातिवाचक विशेषणे वापरण्याच्या पद्धतीचा त्यांनी पुरस्कार केला आहे. यामुळे बोलींचे स्वरूप निश्चित होते, असे मत त्यांनी मांडले आहे.

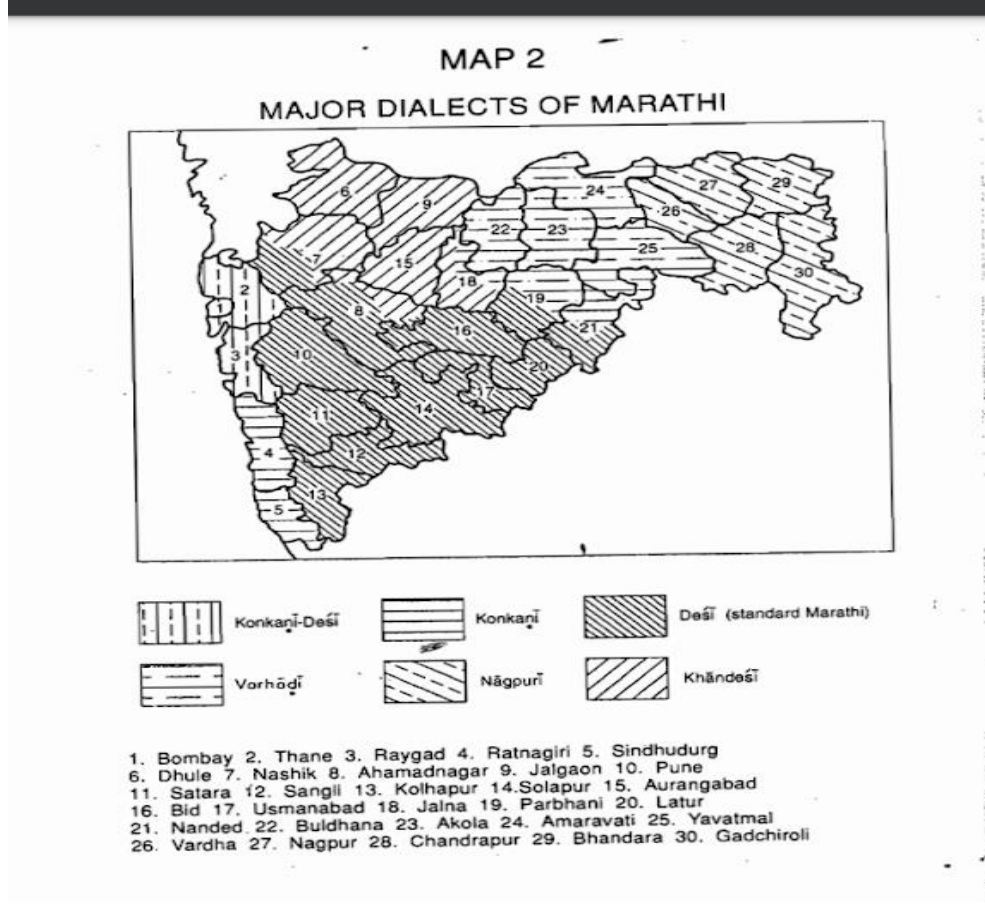
कालेलकर (भाषा: इतिहास आणि भूगोल, १९६४) या ग्रंथात त्यांनी बोलीभूगोलाविषयी, बोलींचे क्षेत्र नकाशावर मांडण्याच्या पद्धतीविषयी विवेचन केले आहे. सन १८९७ मध्ये फ्रेंच भाषेच्या

संदर्भात झालेल्या भाषिक नकाशांच्या प्रयत्नाविषयी सविस्तर मांडणी केली आहे. समउच्चारदर्शक वा समवर्णदर्शक रेषांच्या मांडणीतून मिळणाऱ्या बोलीगटांचा संदर्भ येथे दिला आहे.

कोकणी आणि मराठी यांच्यातील परस्परसंबंध हा नेहमीच बऱ्यापैकी वादाचा विषय ठरला आहे. भाषाशास्त्रज्ञांचे या बाबतीत एकमत दिसत नाही. ग्रियर्सनने या बाबतीत नोंदवलेले मत आपण यापूर्वी पाहिलेच. सुमित्र मंगेश कत्रे (ज्येष्ठ अभ्यासक आणि डेक्कन कॉलेजचे माजी संचालक) यांनी 'फॉर्मेशन ऑफ कोकणी' (१९६६) या पुस्तकात कोकणीच्या सहा (स्थानिक) प्रकारांचा आढावा घेतला आहे. त्यांनी अभ्यासाअंती असा निष्कर्ष काढला, की कोकणी आणि मराठी हे दोन्ही भाषाप्रकार आर्य भाषाकुटुंबाच्या दक्षिण समूहाशीच संलग्न असले, तरी कोकणी ही मराठीपेक्षा तीन भाषिक विशेषांच्या बाबतीत भिन्न आहे आणि म्हणून, त्यांच्या मते, कोकणी ही मराठीची बोली नसून ती एक स्वतंत्र भाषा होय. कत्रे यांचे डेक्कन कॉलेज मधील उत्तराधिकारी डॉ. अमृतराव घाटगे यांनी इ.स. १९६३ ते १९७६ या काळात A Survey of Dialects of Marathi हा प्रकल्प राबविला. या अंतर्गत नऊ पुस्तिकांचे प्रकाशन झाले. यातील सहा पुस्तिकांमध्ये कोकणातल्या आणि महाराष्ट्राबाहेरील कोकणीच्या भाषाप्रकारांचा समावेश आहे. यावरून लक्षात येते, की डॉ. घाटगे यांनी ग्रियर्सनप्रमाणेच कोकणी ही मराठीची मुख्य बोली आहे, असे गृहीत धरले होते.

वऱ्हाडपांडे (नागपुरी बोली: भाषाशास्त्रीय अभ्यास, १९७२, पृष्ठ क्र. १८-१९) यांनी कोणत्या परिस्थितीत विविध भाषाभेदांना 'बोली' असे अभिधान द्यावे याबद्दल विस्तृत विवेचन केले आहे. सदर अभ्यासात नागपुरी आणि वऱ्हाडी या भेदावर प्रकाश टाकलेला आहे. वऱ्हाडपांडे यांनी बोलीविषयीचे आपले विवेचन मांडत असताना वारंवार कालेलकरांनी त्यांच्या 'भाषा: इतिहास आणि भूगोल' तसेच 'भाषा आणि संस्कृती' या ग्रंथांत मांडलेल्या मतांचा संदर्भ दिला आहे. नागपुरी बोलीची क्षेत्रमर्यादा निश्चित करत असताना त्यांनी ग्रियर्सनच्या अभ्यासाचा संदर्भ दिला आहे. ग्रियर्सनने वऱ्हाडी बोलीमध्ये अकोला, बुलढाणा, वाशिम, वणी, अमरावती, इलिचपूर आणि बैतुल या जिल्ह्यांचा समावेश केला असून वर्धा, चांदा, भंडारा, बालाघाट, शिवनी, छिंदवाडा व रायपूर या प्रदेशांचा समावेश नागपुरी बोलीमध्ये केला आहे. वऱ्हाडपांडे यांनी या मताला दुजोरा देत नागपूर, वर्धा, चांदा आणि भंडारा या क्षेत्राला नागपुरी बोलीचे क्षेत्र मानले आहे.

पांढरीपांडे (१९९७) यांनी कोकणी-देशी, कोकणी, देशी, वऱ्हाडी, नागपुरी, खानदेशी असे मराठीचे सहा प्रमुख उपप्रकार आहेत असे मत मांडलेले आहे. खालील चित्रामध्ये पांढरीपांडे यांनी आपल्या ग्रंथात मराठीच्या बोलींचा दिलेला नकाशा दाखविला आहे. वर उल्लेखलेले मराठीचे भौगोलिक वैविध्य दाखविणारे प्रदेश या नकाशातून दिसून येतात.

आकृती १.१: मराठीच्या मुख्य बोली (पांढरीपांढे , १९९७)

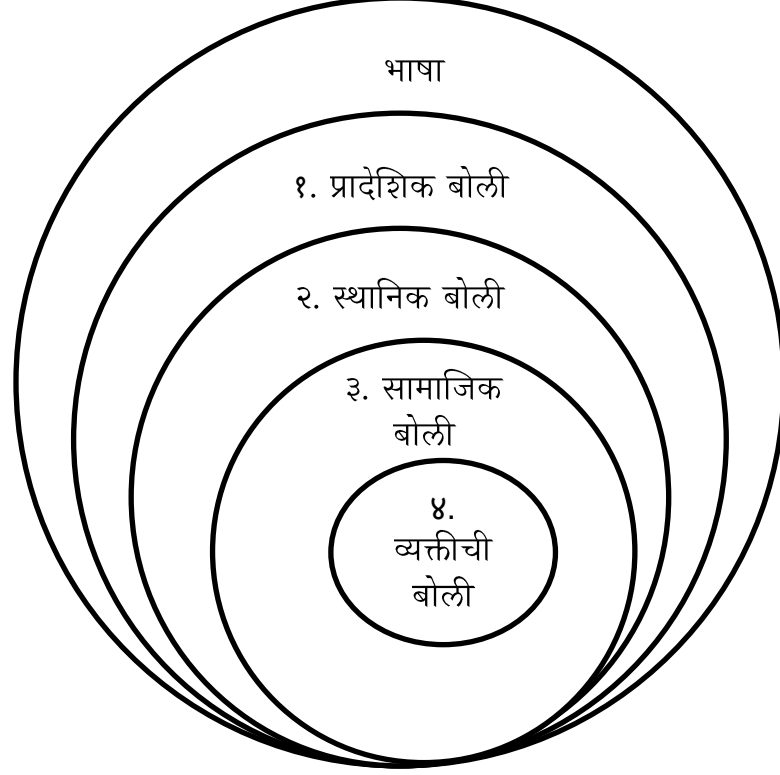
धोंगडे (२००९) यांनी प्रमाण मराठी आणि वऱ्हाडी या मराठीच्या प्रमुख बोली आहेत असे मत मांडले आहे. त्याचप्रमाणे अहिराणी, डांगी, सामवेदी, खानदेशी, आरे हे उपप्रकार मानले आहेत. कोकणी ही मराठीची बोली होती मात्र आता ती गोवा या राज्याची भाषा आहे असे विधान त्यांनी केले आहे (२००९: १). 'महाराष्ट्राचा भाषिक नकाशा-पूर्वतयारी' या ग्रंथात धोंगडे यांनी प्रमाण मराठीतील जवळ-जवळ २५% शब्दांना बोलींमध्ये पर्याय असल्याचे म्हटले आहे. तसेच शब्द माहित नसणे, असणे वगैरे गोष्टी लक्षात घेता ६० ते ७५ टक्के शब्द प्रमाण मराठी आणि बोली यांना सामायिक असल्याचे निरीक्षण नोंदविले आहे.

१.२.४ बोली म्हणजे काय? प्रस्तुत प्रकल्पातील भूमिका

बोली म्हणजे एखाद्या भाषेचा उपप्रकार जो शब्द, व्याकरण आणि उच्चार स्तरावरील वैशिष्ट्यांमुळे इतर उप-प्रकारापेक्षा वेगळा / भिन्न असतो तरीही इतर बोलींसह एकाच भाषेचा घटक मानला जातो.

बोलीविषयक लेखनामध्ये 'बोली' ही संज्ञा चार वेगळ्या पण एकमेकांशी संबंधित अर्थानी वापरलेली दिसते. खालील १ ते ४ हे मुद्दे पाहा.

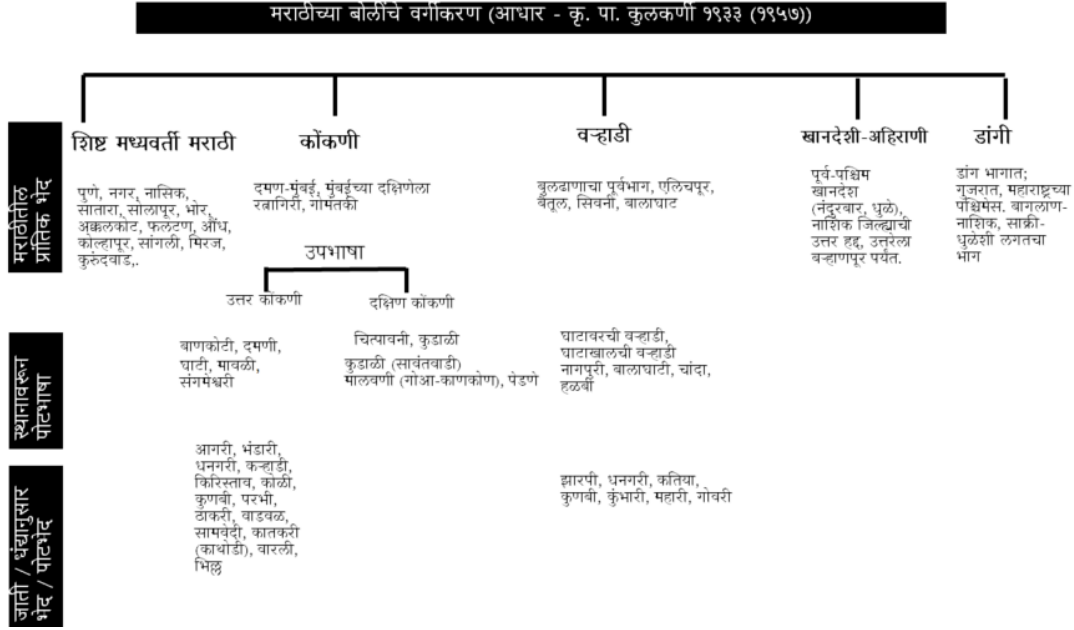
१. बोली म्हणजे एकाच भाषेतील प्रांतिक किंवा प्रादेशिक भेद. उदा. “उत्तरेकडील बोली”, “मध्यवर्ती बोली”, “खानदेशातील बोली”, इ. सदर अभ्यासात अशा भाषिक भेदांचा ‘प्रादेशिक (किंवा प्रांतिक) बोली’ ही संज्ञा वापरून निर्देश केला आहे.
२. बोली म्हणजे एकाच प्रदेशातील विशिष्ट स्थानामध्ये किंवा शहरात आणि त्याच्या परिसरात बोलला जाणारा उपप्रकार ज्यात प्रादेशिक बोलीचे ढोबळ भाषिक विशेष तर दिसतात पण या व्यतिरिक्त काही अधिक वैशिष्ट्यपूर्ण भाषिक भेद आढळतात. उदा. “उत्तर कोकणातील बोली”, “दक्षिण कोकणातील बोली”, “नागपुरी बोली”, इ. सदर अभ्यासात अशा भेदांना ‘स्थानिक बोली’ असे संबोधले आहे.
३. बोली म्हणजे कोणत्याही प्रदेशातील / प्रांतातील विशिष्ट जातीच्या, जमातीच्या किंवा वर्गाच्या सदस्यांकडून वापरला जाणारा भाषाप्रकार ज्यात त्या प्रदेशाचे आणि स्थानाचे भाषिक विशेष तर दिसतातच पण या व्यतिरिक्त काही इतर (विशेषकरून शब्दस्तरीय) भेद दिसतात. सर्वसाधारणपणे त्या-त्या जातीच्या / जमातीच्या / व्यावसायिक गटाच्या चालीरीतीनुसार शब्दस्तरावर हे भेद दिसतात. अशा भेदांना सदर अभ्यासात ‘सामाजिक बोली’ असे म्हटले आहे. उदा. “कातकरी बोली”, “धनगरी बोली”, “कोळ्यांची बोली”, “धुळ्यातील वृद्धांची बोली”, पालघरातील सुशिक्षितांची बोली”, इ.
४. बोली म्हणजे समाजातील प्रत्येक व्यक्तीकडून वापरला जाणारा विशिष्ट भाषाप्रकार. अशा या ‘व्यक्तीबोली’त व्यक्तीच्या प्रदेशाचे, स्थानाचे आणि सामाजिक गटाचे भाषिक विशेष तर असतातच पण याशिवाय त्या व्यक्तीच्या अशा खास भाषिक लकबी देखील आपण पाहतो. याशिवाय महाराष्ट्रातील “सुशिक्षितांची बोली”, “ग्रामीण बोली”, “शहरी बोली”. “स्त्रियांची बोली” असाही ‘बोली’ या संज्ञेचा उपयोग केला जातो. अशा सर्व भेदांना, बोली प्रकारांना एकत्रितपणे ‘मराठी भाषा’ असे आपण म्हणतो. ‘बोली’ या संज्ञेचे हे चार अर्थ दृश्य स्वरूपात दाखविणारी आकृती खाली दिली आहे.

आकृती क्र. १.२ भाषा आणि बोली (प्रादेशिक, स्थानिक, सामाजिक, आणि वैयक्तिक)

‘मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण’ या प्रकल्पाची व्याप्ती वरील (१) आणि (२) या बोलीप्रकारांपुरती मर्यादित आहे. (३) आणि (४) या स्तरावरील मराठीचा अभ्यास होण्याच्या दृष्टीने सदर प्रकल्पात भविष्यातील अभ्यासकांसाठी भाषिक सामग्री उपलब्ध करून दिलेली आहे.

‘बोली’ आणि ‘भाषा’ या भाषावैज्ञानिक संज्ञा समजावून घेण्यासाठी भाषेचा आणखी एक विशेष लक्षात घेणे सयुक्तिक आहे. भाषेतील ध्वनी, शब्द आणि व्याकरण या घटकांमध्ये ‘श्रम विभागणी’ झालेली असते असेही आपल्याला दिसून येते. कोणत्याही एका प्रादेशिक किंवा प्रांतिक बोलीत जास्त प्रमाणात शब्दभेद दिसून येतात; तसेच उच्चारभेदही आढळून येतात. व्याकरणाच्या पातळीवरचे भेद मात्र तुलनेने कमी दिसून येतात. यावरून असे लक्षात येते, की शब्दयोजन आणि उच्चारपद्धती या सामाजिक/सूक्ष्म पातळीवरच्या भेदांचे निदर्शक असतात, तर भाषेच्या विविध बोलींमध्ये सामायिक असणारे व्याकरण हे ‘भाषांतर्गत मूलभूत एकात्मतेकचे’ निदर्शक असते.

आकृती क्र. १.३ मराठीच्या बोलींचे तीन पातळींवर वर्गीकरण (आधार कृ. पा. कुलकर्णी १९३३ (१९५७): प्रकरण ६)

१.३ मराठी भाषेतील प्रमुख बोलीसर्वेक्षणे (आणि सर्वेक्षणपद्धती)

अ) भारतीय भाषांची पहिली पाहणी केली ती ब्रिटिश अधिकारी सर जॉर्ज ग्रियर्सन यांनी. अर्थात ही पाहणी प्रशासकीय गरज म्हणून केली होती. इ.स.१९०३ ते १९२८ या काळात ग्रियर्सनने भारतातील चारही भाषाकुटुंबातील सुमारे ३६४ भाषांचे १९ खंडांच्या स्वरूपात जतन केले. यापैकी सातव्या खंडात मराठी (आर्य भाषाकुटुंबाच्या दक्षिण समूहातील भाषा) आणि तिच्या बोलींचे सविस्तर विवेचन केले आहे. LSI च्या पहिल्या खंडामध्ये ग्रियर्सनने सर्वेक्षणाकरता वापरलेल्या सर्वेक्षणपद्धतीविषयी विवेचन दिले आहे. बोलींचे नमुने गोळा करण्याकरता नागरी अधिकारी आणि अप्रशिक्षित अभ्यासक यांची नेमणूक करण्यात आली होती. मात्र ज्या भाषकांकडून माहिती गोळा करण्यात आली त्यांची जात/समाज, शिक्षण, लिंग आणि संपर्कक्षेत्र यांविषयी कोणतीही माहिती उपलब्ध नाही. सध्याच्या सामाजिक भाषाशास्त्राच्या अभ्यासात भाषकाविषयी दिल्या जाणाऱ्या या सर्व माहितीचे भाषिक वैविध्याचा अभ्यास करताना अत्यंत महत्व आहे. LSI सर्वेक्षणामध्ये प्रत्येक भाषकाकडून ३ नमुने गोळा केलेले दिसतात. नमुना १ म्हणून बायबलमधील उधळ्या मुलाची गोष्ट (the biblical parable of the Prodigal Son) ही गोष्ट घेतली आहे. यामुळे विविध बोलींचा तौलनिक अभ्यास करणे शक्य झालेले दिसते. हा नमुना गोळा करण्याकरता भाषांतर पद्धतीचा अवलंब केलेला दिसतो. नमुना -२ म्हणून एखादी स्थानिक लोककथा अथवा कथन/गद्य/पद्य गोळा केलेले दिसते. नमुना -३ म्हणून शब्दांची यादी आणि नमुनावाक्ये गोळा केलेली दिसतात.

ब) घाटगे 'अ सर्व्हे ऑफ मराठी डायलेक्ट्स' या मालेतील कोंकणी ऑफ साउथ कॅनरा (१९६३),

कुडाळी (१९६५), कुणबी ऑफ महाड (१९६६), कोचीन (१९६७), कोंकणी ऑफ काणकोण (१९६८), मराठी ऑफ कासरगोड (१९७०), वारली ऑफ ठाणा, गावडी ऑफ गोवा (१९७२) व भिली ऑफ डांगज (१९७६) हे खंड आहेत. भाषिक सामग्री गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या पद्धतीचे तपशील या खंडांमध्ये दिलेले नाहीत. 'वर्णनात्मक व्याकरण' असे स्वरूप असणाऱ्या या खंडांमध्ये त्या त्या बोलीची ध्वनिव्यवस्था, रूपिमव्यवस्था यांचे भाषाशास्त्रीय वर्णन, बोलीतील काही शब्द आणि वाक्ये यांच्या सूची तसेच बोलीमधील निवडक कथने आणि त्यांचे इंग्रजी भाषांतर दिलेले आहे.

क) १९९७ साली डॉ. रमेश धोंगडे यांनी राज्य मराठी विकास संस्थेच्या साहाय्याने डेक्कन कॉलेजमध्ये एक बोली सर्वेक्षणाचा प्रकल्प राबविला. महाराष्ट्रातील आठ केंद्रे निश्चित करून तेथील बोलींमधल्या शब्दसंपत्तीचा त्यांनी भाषाशास्त्रीय पद्धतीने अभ्यास केला. ही केंद्रे निश्चित करत असताना पुणे-मुंबई हे प्रमाण मराठीचे केंद्र मानून या केंद्रापासून दूर असे भूभाग सर्वेक्षणासाठी निवडल्यास स्थलदर्शक बोलींचा मागोवा घेणे शक्य होईल, हा विचार दिसून येतो. महाराष्ट्राच्या चारही दिशा आणि महाराष्ट्राला भिडलेल्या इतर राज्यांचा विचार करून नाशिक, धुळे, कोल्हापूर, रत्नागिरी, नागपूर, चंद्रपूर, गडचिरोली आणि नांदेड या आठ केंद्रांची निवड केली होती (धोंगडे, २०१३:१४५). सदर अभ्यास हा शब्दस्तरावर केलेला असून साधारणपणे ३५ अर्थक्षेत्रांमधील एकूण २९०० शब्दांचा भौगोलिक प्रसार धोंगडे यांनी अभ्यासला आहे. सदर अभ्यासात त्यांनी मराठीच्या बोली कोणत्या, हे गृहीत धरलेले नाही.

ड) यानंतरचे सर्वेक्षण म्हणजे डॉ. गणेश देवी यांच्या कल्पनेतून साकारलेले 'महाराष्ट्राचे लोकसर्वेक्षण'. हे 'लोक'सर्वेक्षण होते. यामुळे यात जनसामान्यांच्या दृष्टिकोनातून 'बोली' असलेल्या महाराष्ट्रातील अंदाजे ५४ भाषाप्रकारांचा समावेश केला आहे. यात पारंपरिक पद्धतीने मराठीच्या बोली समजल्या जाणाऱ्या आगरी, अहिराणी सारख्या १४ भाषाप्रकारांबरोबरच कोरकू, गोंडी सारख्या इतर भाषाकुळातील आदिवासी बोली व निहालीसारख्या 'विलग' (language isolate) भाषेचा देखील समावेश केला आहे. सदर सर्वेक्षणात बोलींकरता 'मराठीची रूपे' असा शब्द वापरला गेला आहे. त्या त्या भाषेतील शब्द आणि व्याकरण स्तरावरील विशेषांची माहिती व भाषाप्रकाराचा एक नमुना (उदा. एखादी गोष्ट, लोकगीत, म्हणी/वाक्प्रचार इ.) असे या ग्रंथाचे स्वरूप आहे.

वर उल्लेखिलेल्या प्रमुख सर्वेक्षणांखेरीज महाराष्ट्रातील अनेक विद्यापीठीय विभागांमधून बोलीअभ्यास सुरू आहेत. त्यांचा भर मात्र बोलीची शब्दसंपत्ती, तिच्यातले वाक्प्रचार, म्हणी, पारंपरिक कथा, गाणी यांचे संकलन करणे यावर आहे. तुलनेने बोलींच्या व्याकरणिक व्यवस्थेचा भाषावैज्ञानिक दृष्टिकोनातून अभ्यास क्वचितच झालेला दिसतो. किंबहुना ग्रियर्सनच्या १९०७ साली झालेल्या अभ्यासानंतर मराठीच्या बोलींतील व्याकरणिक भेदांचा सर्वव्यापी अभ्यास झालेलाच नाही, असे म्हणणे चुकीचे ठरणार नाही. त्यामुळे बोलींचेही व्याकरण असते. हे व्याकरण काळानुसार बदलत असते ही वस्तुस्थिती गृहीत धरून सदर बोली-सर्वेक्षणाची आखणी केली आहे.

पारंपरिक बोलीअभ्यासामध्ये भाषिक नकाशावर समान प्रसारसीमारेखा दर्शविल्या जात व त्या आधारे बोलीप्रदेश निश्चित केले जात. यातूनच एखाद्या भाषेच्या बोलींचे वर्गीकरण केले जाई. मात्र अशा प्रकारे बोलींच्या वर्गीकरणासाठी वापरलेली पद्धती विश्वासाह नसल्याचे लक्षात येते. (पाहा ५.२) पारंपरिक बोलीअभ्यासाचा मुख्य उद्देश विशिष्ट बोलींचे सीमांकन हा होता. हे सीमांकन मुख्यतः भौगोलिक स्तरावर केले जात असे. आधुनिक / समकालीन बोलीअभ्यासाचे लक्ष्य मात्र ठराविक भाषिक विशेषांचा प्रसार किंवा विस्तार एखाद्या भाषाभौगोलिक क्षेत्रात कसा व कुठवर झाला आहे याचा शोध घेण्यावर केंद्रित आहे. प्रस्तुत अहवालात प्रकरण तीन व चार मध्ये सादर केलेल्या नकाशांद्वारे मराठीच्या संदर्भात हेच दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बोलीअभ्यासाच्या क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या ग्रियरर्सन, घाटगे, कालेलकर, धोंगडे या सर्व पूर्वसुरींच्या संशोधनातील सयुक्तिक बाबींचा कृतज्ञतापूर्वक स्वीकार करून त्यांना आधुनिक / समकालीन भाषावैज्ञानिक सिद्धान्त व पद्धती आणि तंत्रज्ञान यांची जोड देण्याचा प्रयत्न या प्रकल्पात केला आहे. त्यामुळे हा बोलीअभ्यास अधिक वस्तुनिष्ठ व वैज्ञानिक पद्धतीने झाला आहे, असा विश्वास वाटतो. भारतातील संपन्न ऐतिहासिक परंपरा असणाऱ्या बोलीअभ्यासाला आधुनिक वळण देऊन त्याला विकासाच्या पुढच्या टप्प्यावर नेण्याचे उद्दिष्ट या प्रकल्पाने साध्य केले आहे. परिणामतः जर्मन, डच, इंग्रजी, जपानी, इटालियन अशा काही निवडक भाषांबरोबरच बोलीविज्ञानाच्या जागतिक पटावर मराठी देखील आता विराजमान झाली आहे.

१.४ अहवालातील उर्वरित प्रकरणांची मांडणी

प्रस्तुत अहवाल दोन खंडांमध्ये विभागला आहे. अहवालाच्या पहिल्या खंडातील उर्वरित प्रकरणांची मांडणी पुढीलप्रमाणे केली आहे : दुसऱ्या प्रकरणात प्रकल्पासाठी अवलंबिलेल्या सर्वेक्षण पद्धतीचे सविस्तर विवेचन आहे. तिसऱ्या आणि चौथ्या प्रकरणात अनुक्रमे विश्लेषणाकरता निवडलेल्या शाब्दिक आणि व्याकरणिक विशेषांचे विवेचन केले आहे. पाचव्या प्रकरणात प्रकल्पातील प्रमुख निरीक्षणांची मांडणी केली आहे. पहिल्या खंडाच्या अखेरीस दिलेल्या परिशिष्टेमध्ये क्षेत्रपाहणीकरता वापरण्यात आलेल्या प्रश्नावलीचा नमुना, प्रकल्पात घेतलेल्या मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची, शब्दस्तरीय माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेली स्थिरचित्रे, आणि व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची परिशिष्टांच्या स्वरूपात जोडण्यात आली आहे. अहवालाच्या दुसऱ्या खंडात प्रकल्पादरम्यान गोळा केलेल्या जिल्हानिहाय कथनांपैकी निवडक ७१ कथनांच्या व्याकरणिक विश्लेषणाचे नमुने दिले आहेत. (एकूण ६९३ कथनांचे व्याकरणिक विश्लेषण www.sdml.ac.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करून दिले आहे.)

प्रकरण दुसरे - प्रकल्पपद्धती

२.० प्रस्तावना

सप्टेंबर २०१७ मध्ये राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई आणि डेक्कन कॉलेज (अभिमत विद्यापीठ), पुणे या दोन संस्थांत करार झाला. त्यानुसार महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये भाषावैज्ञानिक पद्धती वापरून बोलीसर्वेक्षण करावयाचे ठरले. जिल्हा हे काही भाषिक एकक नाही; पण राज्यातील सर्व भाग-प्रभाग यांचा सर्वेक्षणात अंतर्भाव व्हावा यासाठी या पद्धतीची योजना केली. या प्रकल्पांतर्गत बोलींचे प्रतिमांकन (digitisation) तसेच निवडक शब्द आणि वाक्यस्तरावरील काही विशेषांचे नकाशांच्या स्वरूपात (mapping) करायचे ठरले. या प्रकल्पाचा मुख्य हेतू मराठीच्या अभ्यासकांसाठी भविष्यकाळात एक कायमस्वरूपी मुक्तस्रोत उपलब्ध करून देणे हा होता. प्रकल्पाच्या कार्यक्रमानुसार २०१८ एप्रिलपासून एकसमान पद्धतीचा अवलंब करून राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमधून (मुंबई आणि मुंबई शहर वगळून) भाषासामग्री ध्वनिमुद्रित करण्यात आली. अशा प्रकारे भाषा अभ्यासकांना अतिशय उपयुक्त असा बोलीविशेषांचा समांतर संग्रह (parallel corpus) सदर प्रकल्पातून तयार झाला आहे. प्रकल्पातून गोळा केलेली सर्व भाषासामग्री मुक्तस्रोत परवान्यांतर्गत एका स्वतंत्र संकेतस्थळावर मराठी व इंग्रजी या दोन्हीही भाषांमधून उपलब्ध करून दिली आहे.

प्रकल्प राबवायचे ठरले, तेव्हा सर्वांत मोठे आव्हान होते ते म्हणजे आवश्यक मनुष्यबळ तयार करण्याचे. प्रकल्पाकरता भाषाविज्ञानाची जाण असणारा आणि दुर्गम भागात वर्ष-दोन वर्ष क्षेत्रपाहणी करण्याची तयारी असणारा असा अभ्यासकांचा चमू असणे आवश्यक होते. त्यामुळे प्रकल्पाच्या सुरुवातीला डेक्कन कॉलेज येथे तीन महिन्यांच्या प्रशिक्षण वर्गाचे आयोजन केले. ३५० तासांच्या या प्रशिक्षणात भाषाविज्ञानाची ओळख, क्षेत्रपाहणीच्या पद्धतींची ओळख आणि सराव, भाषावैज्ञानिक विश्लेषणात वापरल्या जाणाऱ्या संगणकप्रणाली (software)चे प्रशिक्षण, कोल्हापूर जिल्ह्यात पथदर्शक क्षेत्रपाहणी (pilot survey), IPA या ध्वन्यात्मक प्रतिलेखनासाठीच्या लिपीचा वापर करून प्रतिलेखन करण्याचा सराव या घटकांचा समावेश होता. दोन प्रकल्प समन्वयकांनी प्रकल्प प्रमुखांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रशिक्षण वर्ग यशस्वीरीत्या पूर्ण केला. प्रशिक्षण घेणाऱ्या चौदा प्रशिक्षणार्थीना राज्य मराठी विकास संस्थेकडून विद्यावेतन मिळाले. प्रशिक्षणापश्चात आठ प्रकल्प साहाय्यकांची नियुक्ती करण्यात आली. वर्ष २०२० मध्ये दुसऱ्या प्रशिक्षणवर्गाचे आयोजन करून नव्याने पाच प्रकल्प साहाय्यकांची नियुक्ती करण्यात आली. २०२२ मध्ये तिसऱ्या प्रशिक्षणवर्गाचे आयोजन करून दोन नवीन प्रकल्प साहाय्यकांची नेमणूक करण्यात आली.

या प्रकरणात प्रकल्पातील भाषिक सामग्री गोळा करण्याकरता वापरण्यात आलेली क्षेत्रपाहणीची पद्धत आणि संशोधनपद्धती, विश्लेषणाकरता शब्दस्तरावरील संकल्पनांची निवड आणि

शब्दस्तरीय वैशिष्ट्यांचे विश्लेषण, विश्लेषणाकरता व्याकरणिक विशेषांची निवड आणि व्याकरणिक वैशिष्ट्यांचे विश्लेषण तसेच कथनांचे विश्लेषण या मुद्द्यांविषयी तपशील दिले आहेत.

२.१ क्षेत्रपाहणीची पद्धत

या संकेतस्थळावर सादर केलेली भाषासामग्री महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि निमशहरी भागातील क्षेत्रपाहणीद्वारे गोळा केलेली आहे. मे २०१८ ते जुलै २०२२ दरम्यान प्रत्यक्ष क्षेत्रपाहणी करून ही सामग्री एकत्रित करण्यात आली आहे. राज्यातील ३६ पैकी ३४ जिल्ह्यांतील २७७ गावांमधील एकूण अंदाजे २,९६२ व्यक्तींच्या मुलाखती घेण्यात आल्या. सर्व मुलाखती सोनी आयसी रेकॉर्डरचा वापर करून ध्वनिमुद्रित करण्यात आल्या आहेत. सर्वेक्षणात मुंबई शहर जिल्हा आणि मुंबई उपनगर या शहरी जिल्ह्यांचा समावेश केलेला नाही.

२.१.१ भाषा-सामग्री मिळविण्याची साधने

ग्रामीण समुदायातील भाषेच्या वापराची माहिती गोळा करण्यासाठी, तसेच स्थानिक समुदायातील सामाजिक आणि आर्थिक संबंधांविषयीची माहिती एकत्रित करण्यासाठी एक समाजभाषाविषयक प्रश्नावली तयार करण्यात आली. (पाहा - परिशिष्ट - १)

घरगुती वस्तू आणि फळे, भाज्यांसाठीची नावे मिळवण्यासाठी चित्रांचा संच वापरला गेला. (पाहा - परिशिष्ट - ३) तसेच नातेसंबंधीय संज्ञा, व्यक्ती, काळ, स्थानदर्शक संज्ञा विचारण्यात आल्या.

व्याकरणिक वैशिष्ट्यांविषयी माहिती मिळवण्यासाठी डेक्कन कॉलेजमध्ये तयार केल्या गेलेल्या प्रेरित साधनांचा/ स्टिम्युलस किटचा (सुमारे सत्तर व्हिडिओंचा समावेश असणारा संच) वापर करण्यात आला आहे. (पाहा- परिशिष्ट - ४) या स्टिम्युलस किटमध्ये विशिष्ट व्याकरणात्मक श्रेण्या आणि व्याकरणिक रचना दर्शविण्यासाठी तयार केलेले व्हिडिओ आहेत; उदाहरणार्थ- लिंगप्रणाली, विभक्तिप्रत्यय, क्रियाव्याप्तीचे निर्देशक, वाक्यातील विविध घटकांमधील सुसंवादाचे दर्शक, इत्यादी.

मुलाखतीदरम्यान संशोधक त्या व्यक्तीचे निरीक्षण करत असतो. याचा व्यक्तीच्या भाषेवर परिणाम होऊ शकतो. विलियम लॅबॉव्ह *Sociolinguistic Patterns* (१९७२) या पुस्तकात या परिणामाला “observer’s paradox” म्हणतो. हा परिणाम कमीत कमी व्हावा म्हणून मुलाखतीमध्ये दोन प्रकारच्या कथनांचा समावेश केला गेला. प्रत्येक व्यक्तीकडून पारंपरिक कथांचे कथन (उदा: ससा आणि कासव, लाकूडतोड्या आणि देवी, म्हातारी आणि भोपळा, इ.) आणि वैयक्तिक अनुभवांचे कथन, बालपणीच्या स्मृतींचे कथन इत्यादी मिळविण्यात आले. (सदर प्रकल्प अहवालाचा दुसरा खंड पाहा.)

२.१.२ लिप्यंकन, प्रतिलेखन

चित्र आणि व्हिडिओ यांचा उपयोग करून मिळविलेल्या माहितीचे युनिकोड आय.पी.ए. (Unicode IPA) या लिपीचा वापर करून लिप्यंकन केले आहे. प्रत्येक गावात संग्रहित केलेले पारंपरिक कथांचे कथन आणि वैयक्तिक अनुभव यांचे लिप्यंकन संशोधक साहाय्यकांनी केले. कथनात्मक भाषा सामग्रीचे विश्लेषण/रूपिम आधारित छायालेखन हे 'Leipzig Glossing Rules' ह्या नियमावलीच्या साहाय्याने केलेले आहे.

(पाहा: <https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf>)

२.२ तालुक्यांची-गावांची निवड-भाषकांची निवड

भाषासामग्रीचे संकलन करण्यासाठी 'जिल्हा' हे एकक गृहीत धरले आहे. प्रत्येक जिल्ह्यातील मुख्य शहर ज्या तालुक्यात स्थित आहे तो तालुका व या तालुक्यापासून लांबचा, सीमा भागाच्या जवळचा असे इतर दोन ते तीन तालुके निवडले. प्रत्येक तालुक्यातील मुख्य शहराजवळच्या ग्रामीण भागातील एक गाव आणि शहरी भागापासून लांब असलेले एक गाव अशी प्रत्येक तालुक्यातील दोन गावे निवडली. लोकसंख्या, शेजारच्या जिल्हा/ राज्याची निकटता/सीमा आणि त्या प्रदेशातील बोलीभाषेच्या भिन्नतेबाबत असलेली पूर्वकल्पना हे निकषदेखील तालुक्यांची आणि गावांची निवड करताना लक्षात घेतले गेले.

उदाहरणार्थ, कोल्हापूर जिल्ह्यात एकंदर बारा तालुके आहेत. जिल्ह्यातील मुख्य शहर (कोल्हापूर) हे करवीर तालुक्यात स्थित आहे. शहरी भागाच्या जवळ असलेले करवीरमधील गडमुडशिंंगी गाव आणि कोल्हापूर शहरापासून लांब असलेले खुपिरे हे गाव निवडले. करवीर या तालुक्याव्यतिरिक्त कर्नाटक राज्याच्या निकट असलेला गडहिंग्लज तालुका, कोकणातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या आणि कर्नाटक राज्याच्या सीमेवर असलेला चंदगड तालुका आणि कोकण भागातील रत्नागिरी जिल्ह्याच्या जवळ असलेला शाहुवाडी तालुका हे तीनच तालुके निवडले. कोल्हापूर जिल्ह्यातील क्षेत्रपाहणी या सर्वेक्षणात सर्वात आधी एप्रिल २०१८ मध्ये पथदर्शक पाहणी (Pilot survey) म्हणून केली होती. प्रकल्प पद्धती निश्चित करण्याची प्रक्रिया अद्याप अंतिम झाली नव्हती. त्यामुळे नंतरच्या टप्प्यात सिंधुदुर्गच्या जवळ पण कर्नाटकपासून लांब असलेला राधानगरी तालुका आणि कर्नाटकच्या सीमेवर पण कोकण भागापासून दूर असलेला कागल तालुका येथील भाषिक नमुनेदेखील गोळा करण्यात आले. अशा प्रकारे कोल्हापूर जिल्ह्यातील बारा पैकी सहा तालुक्यांमध्ये भाषा-सामग्री गोळा करण्यात आली. (सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या एकूण गावांचे तपशील परिशिष्ट -२ मध्ये दिले आहेत.)

पूर्ण झालेल्या क्षेत्रपाहणीचा तपशील:

एकूण जिल्हे	तालुके	गावे	एकूण मुलाखती*	पूर्ण मुलाखती
३४	१२५	२७७	२९६२	२२६१

कोष्टक २.१: सर्वेक्षणातील मुलाखतींची एकूण संख्या

(*वरील कोष्टकात दिलेल्या एकूण मुलाखतींमध्ये पूर्ण मुलाखतींसोबतच काही अनौपचारिक गप्पा, व्याकरणविषयक माहिती गोळा करण्याकरिता विशेष मुलाखती, केवळ कथने अथवा गोष्टी यांचाही समावेश आहे.)

निवडलेल्या प्रत्येक गावात मुलाखती घेऊन भाषासामग्री गोळा करण्यात आली. मुलाखतीसाठी व्यक्तींची निवड करत असताना सामाजिकभाषाविज्ञान या ज्ञानशाखेतील मानक निकषांचे पालन करण्यात आले.

- निवडलेली व्यक्ती: त्याच गावात जन्मलेली आणि वाढलेली व्यक्ती किंवा १५ वर्ष अथवा त्याहून अधिक काळ गावात राहणारी व्यक्ती.
- गावातील लोकसंख्येच्या दृष्टीने मोठ्या गटांचे (उदा. जात / धर्म / जमात) प्रतिनिधित्व करणारी व्यक्ती.
- मराठी मातृभाषक व्यक्ती व ज्या अमराठी व्यक्तीने घराबाहेरील सर्व व्यवहारांसाठी मराठी ही प्राथमिक संपर्क भाषा असल्याचे नोंदविले आहे अशी व्यक्ती.

गावांतील सर्व मुख्य धर्म /जाती समूहामधील तीन वयोगटांतील (१८-३०,३१-५०,५०+ वर्षे) पुरुष व महिला भाषकांकडून सामग्री गोळा करण्यात आली. अशिक्षित तसेच साक्षर भाषकांचा मुलाखतींसाठी समावेश करण्याची काळजी घेण्यात आली. काही गावांमध्ये अमराठी पण पिढ्यानुपिढ्या त्याच गावात वास्तव्य असलेले आणि संख्येने मोठ्या प्रमाणात असणारे समाज आढळले. उदाहरणार्थ, नंदुरबारमधील भिल्ल; सुरगाणा (नाशिक) मधील डांग, लातूर, सोलापूर, मिरजमधील कन्नड भाषक; रत्नागिरी व इतरत्र असलेले उर्दू भाषक; नागपुरातील गोंडी भाषक इत्यादी. जिथे अशा समाजातील व्यक्तींनी घराबाहेरील सर्व व्यवहारांसाठी मराठी भाषा वापरात असल्याचे नोंदविले, तिथे अशा व्यक्तींच्या देखील मुलाखती घेऊन भाषिक नमुने गोळा करण्यात आले. सर्व मुलाखती भाषकांची पूर्वपरवानगी घेऊन ध्वनिमुद्रित करण्यात आल्या. प्रकल्पाविषयी, मुलाखतीच्या स्वरूपाविषयी आवश्यक माहिती देऊन भाषकाची सहमतीपत्रावर स्वाक्षरी घेण्यात आली. (सहमतीपत्राचा नमुना परिशिष्ट १ मधील प्रश्नावलीत दिला आहे.) अशिक्षित भाषकांसंदर्भात भाषकाची मौखिक संमती घेण्यात आली. तसेच त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांची परवानगी घेतल्याची नोंद केली आहे.

वयोगट		
१८-३० वर्षे	३१-५० वर्षे	५०+ वर्षे
६७५	६८५	९०३
एकूण : २२६१		
पुरुष	स्त्रिया	
१२२५	१०३६	
एकूण : २२६१		

कोष्टक २.२: भाषकाच्या वयोगट आणि लिंगानुसार सर्वेक्षणातील पूर्ण मुलाखतींचे तपशील

२.३ शब्दस्तरावरील संकल्पनांची निवड

२.३.१ शाब्दिक संकल्पना म्हणजे काय?

शाब्दिक संकल्पना अर्थात विविध वस्तूविशेषात्मक अथवा व्यक्तिविशेषात्मक नामे. प्रादेशिक स्तरावर होत असणारे भाषेतील बदल काही विशिष्ट शब्दांच्या वापरातून तसेच ध्वनी म्हणजेच उच्चारणावरून ओळखता येतात. उदा. 'स्वतःचा मुलगा' या नातेसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी मुलगा, पोरगा, ल्योक, आंडोर, डिकरा, झील, चेडो, भुर्गे, पोटं, टुरा, लेक, टुडाल, लेकुस, सोहरा, पोश्या असे विविध शब्द मराठीत वापरले जातात.

२.३.२ सर्वेक्षणासाठी शाब्दिक संकल्पनांची निवड कशी केली?

भाषकांकडून मिळविलेले शब्दस्तरीय घटक मुख्यतः धोंगडे (२०१३) यांच्या अभ्यासावर आधारित आहेत. हा अभ्यास पूर्णपणे शब्दस्तरावर आधारित आहे. या अभ्यासातून असा निष्कर्ष काढला आहे, की त्या सर्वेक्षणात नमूद केलेल्या २९०० शब्दांपैकी अंदाजे २५% शब्दांच्या बाबतीत मराठीच्या प्रादेशिक बोली आणि मराठीची प्रमाण बोली यांच्यात भिन्नत्व दिसून येते. वर नमूद केलेल्या सर्वेक्षणातील २५% शब्दांमधून त्याचप्रमाणे अन्य काही अभ्यासांच्या आधारे 'मराठीच्या बोलींचे

सर्वेक्षण' प्रकल्पासाठी शाब्दिक संकल्पनांची निवड केली आहे. या सर्वेक्षणात एकूण त्र्याहत्तर शाब्दिक संकल्पना मिळविण्यात आल्या आहेत. हे शब्द घरगुती वस्तू, भाज्या, काळ, स्थानदर्शक संज्ञा आणि नातेवाचक संज्ञा अशा अर्थक्षेत्रांशी निगडीत आहेत.

२.३.३ सर्वेक्षणात शब्दस्तरीय भाषिक सामग्री मिळविण्याची पद्धती

घरगुती वस्तू, फळे आणि भाज्यांची नावे यांसाठीचे स्थानिक शब्द मिळविण्यासाठी चित्रांचा वापर केला गेला आहे. (पाहा : परिशिष्ट - ३) काळ आणि स्थानदर्शक संज्ञा प्रसंगनिष्ठ संकेत / चित्रे वापरून मिळविण्यात आल्या आहेत. (उदा. दिशावाचक वर-खाली अशा संज्ञा मिळविण्याकरिता चित्रांचा वापर करून चित्रातील एखादी वस्तू त्यातील व्यक्तीच्या कोणत्या दिशेला आहे अशा प्रकारचे प्रश्न विचारण्यात आले.) नातेवाचक शब्द मिळविण्यासाठी संकेत म्हणून भिन्न वाक्यांशांचा वापर केला आहे, (उदा. तुमच्या आईच्या भावाची बायको आणि तुमचे नाते काय? तुम्ही आणि तुमच्या बहिणीच्या मुलाचे नाते काय? इ.)

गावातील ज्या भाषकांची मातृभाषा मराठी नाही पण ज्यांनी अस्खलित मराठी येत असल्याचा दावा केला, ज्यांनी गावातील संपर्क भाषा म्हणून मराठी भाषा वापरत असल्याचे सांगितले अशा भाषकांकडून देखील शब्दस्तरीय घटक घेतले आहेत. या भाषकांच्या बाबतीत, शब्दस्तरीय घटकांपैकी नातेवाचक शब्द बहुतेकदा भाषकाच्या एल १ म्हणजेच मातृभाषा/प्रथम भाषेमधील शब्द होते (उदा. हिंदी-उर्दू, तेलगू, कन्नड, गोंडी, भिली या भाषा, इ.).

२.३.४ शब्दस्तरीय सामग्रीचे प्रतिलेखन/लिप्यंकन कसे केले आहे?

रोमन-आधारित इंटरनॅशनल फोनेटिक अल्फाबेट (आय.पी.ए/Unicode IPA) आणि (२) सुधारित देवनागरी लिपी यांचा वापर करून मिळवलेल्या शब्दस्तरीय घटकांचे प्रतिलेखन/लिप्यंकन केले आहे. वापरल्या जाणाऱ्या ध्वन्यात्मक चिन्हांची संपूर्ण यादी पहिल्या प्रकरणापूर्वी दिली आहे. प्रतिलेखनासाठी वापरलेल्या चिन्हांचे उदाहरण पुढे दिले आहे.

अर्थ	Unicode IPA लिप्यंतर	देवनागरी लिप्यंतर
चमचा	cəmčā	चमचा
जा (आज्ञार्थक)	Ja	ज्ञा

मुलाखतींचे / कथनांचे लिप्यंकन भाषकाच्या उच्चारणाशी जास्तीत जास्त प्रामाणिक असावे यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. यामुळे सदर अहवालात (तसेच प्रकल्पाच्या संकेतस्थळावर) सादर केलेले देवनागरी प्रतिलेखन प्रमाण मराठीच्या लेखन नियमांप्रमाणे असेलच असे नाही. उदा. भाषकाने तसा उच्चार केला असल्यास - 'खूप गरिब वते' असे देवनागरी प्रतिलेखन केले आहे ('खूप गरीब होते' - असे नाही).

व्यापक ध्वन्यात्मक प्रतिलेखनातून ध्वनीस्तरावरील फरक तसेच शब्दार्थातील बदल देखील तपासले जाऊ शकतात. पालघर जिल्ह्यातील उदाहरणे: मेव्हना, भावं, दाजी, मेव्हनास, साला, साआ, हाला, साडा, हारो, हारा (= बायकोचा धाकटा भाऊ); पुरुष भाषकाच्या बहिणीचा मुलगा या संज्ञेसाठी भाचा या बरोबरच भासो, नातु, भास जावाई, पुतन्या, भाल्या, भाचा, जमास, जावास असे शब्द मिळाले; स्त्री भाषकाच्या भावाची मुलगी या संज्ञेसाठी भाची तसेच भाशी, भाशीस, भावाची पोरगी, सून इ. शब्द मिळाले. या शब्दांमधून ध्वनिभिन्नता तसेच शब्दस्तरीय फरक नमूद केले आहेत.

२.४ व्याकरणिक वैशिष्ट्यांची निवड

२.४.१ व्याकरणिक विशेष म्हणजे काय?

शब्द तयार करण्याची प्रक्रिया आणि वाक्यातील शब्दांमधील व्याकरणिक संबंध यासारख्या व्याकरणाशी संबंधित वैशिष्ट्यांना 'व्याकरणिक विशेष' असे संबोधले आहे. उदा. १ 'रस्ता' या संज्ञेशी जोडलेले विविध विभक्तिप्रत्यय : रस्त्याला (कर्म / द्वितीया), रस्त्यात (अधिकरण / सप्तमी), रस्त्यातून (अपादान / पंचमी), रस्त्यानी (करण / तृतीया). उदा. २, वाक्यातील सुसंवाद, अनुक्रमे भिंत पडली किंवा भिंत पडलं - 'भिंत पडली - स्त्रीलिंगी सुसंवाद' आणि 'भिंत पडलं - नपुंसकलिंगी सुसंवाद' इ.

२.४.२ सर्वेक्षणातील व्याकरणिक विशेष कसे निश्चित केले?

यापूर्वी प्रकाशित झालेले अभ्यास आणि महाराष्ट्रात याआधी केलेल्या क्षेत्रपाहणीच्या अनुभवाच्या आधारे सुमारे सोळा व्याकरणिक विशेष निवडले. वैशिष्ट्यांची निवड करत असताना मराठी भाषेचे प्रमुख बोली विभाग कोणते ते ओळखण्यासाठी / ठरविण्यासाठी हे उपयोगी ठरू शकतील असे गृहीत धरले होते. यात पुढील व्याकरणिक वैशिष्ट्यांचा समावेश आहे : (१) विभक्तिप्रत्यय व विभक्ती व्यवस्था (२) क्रियाव्याप्ती (३) काळ व्यवस्था (४) पुरुष आणि वचन या व्याकरणिक कोटींनुसार क्रियापदाच्या रूपात होणारे भेद/बदल (५) निरनिराळ्या सकर्मक वाक्यप्रयोगांमध्ये आढळणारे विभक्ती प्रत्यय (६) सकर्मक वाक्यप्रयोगांमधील सुसंवाद, इ.

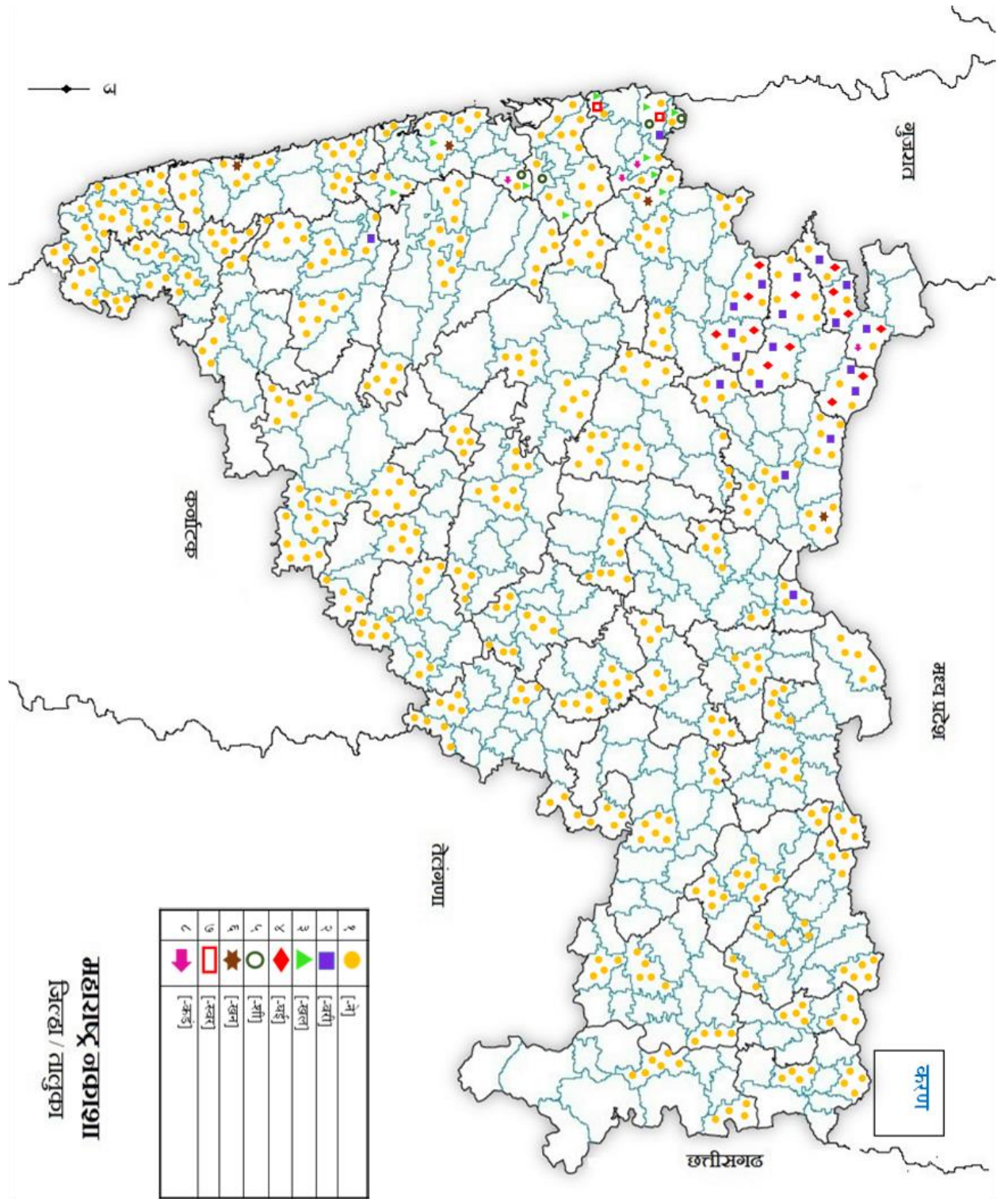
२.४.३ सर्वेक्षणात व्याकरणिक विशेष मिळविण्याची पद्धती

विशिष्ट व्याकरणिक वैशिष्ट्ये / रचना मिळवण्यासाठी 'डेक्कन कॉलेज स्टिम्युलस किट' या सत्तर टक्कफितींच्या संचाचा वापर करण्यात आला आहे. (पाहा : परिशिष्ट - ४)

२.४.४ व्याकरणिक भाषासामग्रीचे विश्लेषण करण्याची पद्धती

सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या प्रत्येक गावांतील सामाजिक गट / गावाची सामाजिक रचना लक्षात घेऊन प्रातिनिधिक भाषकांच्या (सुमारे ४० - ६० मिनिटांच्या अवधीच्या) संपूर्ण मुलाखतींचे Unicode IPA वापरून प्रतिलेखन करण्यात आले व मुलाखतीचे transcript तयार करण्यात आले. या transcript मधून निवडलेल्या व्याकरणिक विशेषांची नोंद करण्यात आली. सामाजिक भाषाविज्ञानात प्रचलित असलेल्या या पद्धतीचा अवलंब केल्यामुळे गावातील inter-speaker आणि intra-speaker भेदांची (म्हणजेच दोन भाषकांच्या बोलींमधील भेद आणि एकाच भाषकाच्या बोलीत आढळणाऱ्या भेदांची) नोंद करता आली. बोली/भाषाबदलाच्या अभ्यासासाठी दोन्ही प्रकारच्या माहितीचे महत्त्व असते. भाषकांची निवड करत असताना स्त्री/पुरुष, तरुण/वृद्ध सुशिक्षित/अशिक्षित अशा विरुद्ध गटांचा समावेश होईल याची काळजी घेण्यात आली. अशा प्रकारे मिळालेल्या व्याकरणिक माहितीचे गावपातळीवर एकत्रीकरण करण्यात आले.

एखाद्या व्याकरणिक विशेषासाठी संपूर्ण राज्यात आढळलेले वैविध्य अभ्यासून त्या आधारे त्या विशेषाचे मूल्यांकन करण्यात आले. उदा. 'करण' या कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी विविध प्रदेशांमध्ये / सामाजिक गटांमध्ये ८ प्रत्ययी रूपे आढळली : (१) [-ने (नी/न/नू/ना/नु)], (२) [-वरी (वर)], (३) [-खल (खालं/खाली/खाले/खालू)], (४) [-घई (घी)], (५) [-शी], (६) [-खन (खुन/कन)], (७) [-स्वर (इ/ए/अ)], (८) [-कडं (कडू/क/कर्/करी)]. या रूपांचा वर दर्शविल्याप्रमाणे १ ते ८ या अंकांनी निर्देश केला असून प्रत्येक रूपाचा भौगोलिक प्रसार नकाशाच्या स्वरूपात मांडला आहे. (आकृती क्र. २.१ मधील नकाशा पाहा.)

आकृती २.१ : करण या कारकाचा भौगोलिक प्रसार

सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या अशा १५ व्याकरणिक विशेषांचे 'बोली नकाशे' उपलब्ध करून दिलेले आहेत.

२.५ कथनांचे विश्लेषण

कथनांचे विश्लेषण करत असताना प्रथम निवडलेल्या कथनाच्या प्रत्येक ओळीचे सुधारित देवनागरी आणि Unicode IPA या दोन लिपींमध्ये प्रतिमांकन केले गेले. त्यानंतर त्या वाक्याचे Leipzig Glossing Rules चा उपयोग करून रूपिमाधारित विश्लेषण केले गेले. त्यापुढच्या ओळीत सदर वाक्याचे भाषावैज्ञानिक विश्लेषण/ छायालेखन केले असून अंतिम ओळीत त्या वाक्याचे स्वैर इंग्रजीत भाषांतर केले आहे.

प्रत्येक कथन कोणत्या जिल्ह्यात, तालुक्यात, गावात ध्वनिमुद्रित केले याचे तपशील तसेच कथनकाराचे लिंग, वय, शिक्षण, सामाजिक गट/जात/जमात इत्यादी तपशील कोष्टकाच्या स्वरूपात दिले आहेत. (पाहा: खंड २)

सदर सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करून मिळविलेल्या भाषिक सामग्रीचे विश्लेषण तिसऱ्या आणि चौथ्या प्रकरणात सादर केले आहे; विश्लेषित कथने अहवालाच्या दुसऱ्या खंडात सादर केली आहेत.

२.६ कोविड-१९ च्या काळातील टाळेबंदी / क्षेत्रपाहणी

मार्च २०२० पासून साधारण जुलै २०२१ पर्यंतच्या कालावधीत राज्यात कोविड-१९शी संबंधित निर्बंध - आंतरजिल्हा संचारबंदी, स्थानिक टाळेबंदी, इ. अंमलात आले. यांचा क्षेत्रपाहणीच्या कामावर निश्चित परिणाम झाला. टाळेबंदी लागू होण्यापूर्वी एकसमान पद्धतीचा उपयोग करून पूर्वनिर्धारित ३४ पैकी २५ जिल्ह्यांमध्ये क्षेत्रपाहणी पूर्ण झाली होती. गोळा केलेली सर्व भाषिक माहिती ध्वनिमुद्रित स्वरूपात उपलब्ध असल्याने मुलाखतींचे प्रतिलेखन, छायालेखन, इ. कामे गटातील सर्व सदस्यांनी आपापल्या घरातून केली. ऑगस्ट २०२१ ते जुलै २०२२ या काळात उर्वरित नऊ जिल्ह्यांमध्ये क्षेत्रपाहणी करण्यात आली.

२.७ सदर प्रकल्पात बोलींचा नामनिर्देश

आत्तापर्यंत झालेल्या (बोली) भाषा सर्वेक्षणांमध्ये ग्रियर्सनने केलेल्या LSI चा संदर्भ घेतल्यास त्यात भौगोलिक प्रदेश (जिल्हा/तालुका) आणि समाजाचे नाव या दोहोंची सांगड घालून बोलींचा नामनिर्देश केलेला दिसतो. मात्र चालू सर्वेक्षणात तसे पुरावे फार कमी आढळले. "तुम्ही घरी कोणती भाषा बोलता?" किंवा "तुमच्या मातृभाषेचे नाव काय?" किंवा "तुमच्या भाषेला काय म्हणतात?" या प्रश्नांकरता प्रामुख्याने 'मराठी', 'आमची भाषा', 'गावठी' अशी उत्तरे मिळाली आहेत. यात उल्लेखनीय बाब अशी की जे समाज स्वतःचे वेगळे वैशिष्ट्य टिकवून आहेत अथवा समाजातील काही शिक्षित घटक - जे बोलीनामाविषयी जागरूक आहेत, त्यांनी आपल्या बोलीला समाजाच्या नावाप्रमाणेच नाव दिलेले दिसते. उदाहरणार्थ- वाडवळी, सामवेदी, कादोडी, आगरी, वारली, कातकरी, कोकणा, अहिराणी, मालवणी, इत्यादी.

प्रकरण तिसरे - शाब्दिक वैशिष्ट्ये

सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या ७२ शब्दस्तरीय संकल्पनांपैकी प्रत्येक संकल्पनेसाठी आढळलेल्या भौगोलिक - सामाजिक वैविध्याची नोंद पुढील परिच्छेदांमध्ये घेतली आहे. (शब्दस्तरावरील संकल्पनांची निवड कोणत्या निकषांच्या आधारे केली याचे तपशील २.३.२ मध्ये दिले आहेत.) नोंदीत दिलेल्या पर्यायी शब्दांचा क्रम हा त्यांच्या एकूण सर्वेक्षणातील वारंवारितेनुसार दिलेला आहे याची नोंद घ्यावी. मिळालेल्या भेदांचा भौगोलिक प्रसार दर्शविणारा स्थिर नकाशा नोंदीच्या शेवटी सादर केला आहे. सादर माहिती https://sdml.ac.in/features_mr इथे डिजिटल नकाशाच्या स्वरूपात पाहता येईल.

३.१ पाणी पिण्यासाठी वापरले जाणारे भांडे

‘पाणी पिण्यासाठी वापरले जाणारे भांडे’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर वैविध्य आढळते. पेला, फुलपात्र, वाटी, ग्लास, कप, संपुट, लोटा, झाकन, गडवा, चंबू, कटोरी, गडू, गंज, जांब इ. शब्द प्रामुख्याने आढळून येतात. या शब्दांचा भौगोलिक विस्तार पुढीलप्रमाणे आहे.

पेला हा शब्द कोकण, पश्चिम महाराष्ट्र आणि विदर्भात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो, तर उत्तर महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दामध्ये पेलो, पॅला, प्याला, पॅली, प्येला, प्याली इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

फुलपात्र हा शब्द प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात जास्त प्रमाणात आढळून येतो. तसेच बुलढाणा जिल्ह्यातही जास्त प्रमाणात दिसून येतो. पालघर जिल्हा वगळता कोकण विभागात आणि उत्तर महाराष्ट्रात तुरळक प्रमाणात आढळतो. विदर्भात अमरावती, अकोला, यवतमाळ, भंडारा या जिल्ह्यात क्वचितच आढळून येतो. या शब्दाचे फुलपातर इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

वाटी हा शब्द प्रामुख्याने कोल्हापूर, नांदेड, परभणी, हिंगोली, अकोला, वाशिम, पालघर, ठाणे या जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात आढळून येतो, तर सांगलीच्या मिरज, सोलापूरच्या अक्कलकोट, उस्मानाबादच्या उमरगा, लातूरच्या निलंगा, उदगीर या तालुक्यात जास्त प्रमाणात आढळून येतो. याचा अर्थ असा, की कर्नाटक राज्याच्या सीमेलगतच्या भागात वाटी या शब्दाचा वापर अधिक प्रमाणात होत असल्याचे दिसून येते. उर्वरित महाराष्ट्रात हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे वाटा, वाटकी, वाटका, वाटको, वाटगी, वाटके, वाडगं इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

ग्लास हा शब्द उत्तर महाराष्ट्रात आणि विदर्भात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. त्याचबरोबर मराठवाड्यातील नांदेड, औरंगाबाद, कोकणातील पालघर, ठाणे, रायगड या जिल्ह्यातही मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. याशिवाय उर्वरित महाराष्ट्रात हा शब्द तुरळक प्रमाणात दिसून येतो. या

शब्दाचे ग्लास, गलास, गल्लास, गिलास, गिल्लास, गिलस, गल्ली इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य पहावयास मिळते.

कप हा शब्द रायगड, रत्नागिरी, पालघर, ठाणे या जिल्ह्यात प्रामुख्याने आढळून येतो. पुणे जिल्ह्यातील मुळशी तालुक्यातील कातकरी समाजात आणि उर्वरीत महाराष्ट्रात बीड, लातूर, नांदेड, परभणी, औरंगाबाद, वाशिम, वर्धा, गोंदिया या जिल्ह्यात क्वचितच आढळून येतो. या शब्दाचे कोप हे ध्वनिवैविध्य प्रामुख्याने सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात दिसून येते.

संपुट हा शब्द जळगाव, धुळे, नंदुरबार या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. तसेच औरंगाबाद जिल्ह्यातील सोयगाव आणि नाशिकच्या मालेगाव तालुक्यातही आढळून येतो. या शब्दाचा 'A casket, covered box' असा अर्थ संस्कृत इंग्रजी शब्दकोशात (आपटे, १९८५) दिला गेला आहे, तसेच अन्य संस्कृत-इंग्रजी शब्दकोशात (विलियम्स, १९६०) 'a hemispherical bowl or anything so shaped, The space between two bowls, a round covered case or box or casket' असेही अर्थ सांगितलेले दिसतात.

प्रमाण मराठीत 'पाणी साठवून ठेवण्यासाठी वापरण्यात येणारे पात्र' याकरिता रूढ असणारा लोटा/लोटी हा शब्द 'पाणी पिण्यासाठी वापरले जाणारे भांडे' या संकल्पनेकरिता कोकणात मुस्लिम, ठाकूर, महादेव कोळी, वारली या समाजातील भाषकांमध्ये तर उत्तर महाराष्ट्रात महादेव कोळी, भिल्ल, तेली, वळवी, विदर्भात कोरकू, गोंड, बौद्ध, कुणबी या समाजातील भाषकांत आढळून आला. त्याचप्रमाणे मराठवाड्यात बंजारा, आणि मराठा या समाजात सदर शब्द तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे जिल्ह्यात हा शब्द अपवादात्मक दिसून येतो.

फुलपात्राचा वापर काही प्रमाणात केवळ तांब्यावर झाकण म्हणून होत असल्यामुळे या संकल्पनेकरिता झाकन हा शब्द रूढ झाला असावा. हा शब्द नागपूर, नाशिक, जळगाव, यवतमाळ या जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात दिसून येतो. कोकणात आणि मराठवाड्यातील लातूर, नांदेड, जालना या जिल्ह्यात हा शब्द तुरळक प्रमाणात वापरल्याचे आढळून आले आहे. भंडारा आणि चंद्रपूर या जिल्ह्यात हा शब्द काही प्रमाणात दिसून येतो, तर सोलापूर जिल्ह्यात अपवादात्मक स्वरूपात अढळला आहे. या शब्दाचे झाकन, झाकड, जाकन, झापन, झाकनी, झाकन, ढाकन इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

मग्गा हा शब्द नाशिक, नांदेड, वर्धा या जिल्ह्यात अधिक आढळतो. उत्तर महाराष्ट्र, विदर्भ आणि मराठवाड्यातील लातूर, हिंगोली जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे मग्गा, मग, मघा, मगा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

गडवा हा शब्द वर्धा जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात आढळून येतो, तसेच उर्वरित विदर्भात तुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे गडवा, गढवा, गळवा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

चंबू या शब्दाचा वापर प्रामुख्याने नांदेड जिल्ह्यात त्याचप्रमाणे मराठवाडा, खानदेशातील नाशिक, नंदुरबार जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दिसून आला, तसेच विदर्भातील चंद्रपूर जिल्ह्यातही या शब्दाचा वापर आढळून आला. या शब्दाचे चंबळू, चंबूलं, चंबू, चेंबू, चंगुली इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

भांडं हा शब्द सिंधुदुर्ग, रायगड, कोल्हापूर, सांगली, सातारा, नाशिक, नांदेड, अमरावती, वर्धा या जिल्ह्यात प्रामुख्याने ब्राह्मण, मराठा, कुणबी, माळी, सुतार या समाजात तुरळक प्रमाणात दिसून आला.

कटोरी हा शब्द विदर्भात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. तर बीडमधील मुस्लिम समाजात हा शब्द दिसून आला. कटोरा, कटोरं, कटो, कटोरे, कटरा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले, तसेच करा हा शब्द कोल्हापूरच्या चंदगड तालुक्यात आढळून आला.

गडू हा शब्द नांदेड, बुलढाणा, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, गोंदिया या जिल्ह्यात, तसेच चंद्रपूर, ठाणे या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात वापरलेला दिसतो. या व्यतिरिक्त लातूर, धुळे, जळगाव या जिल्ह्यात या शब्दाचा वापर क्वचितच आढळतो. या शब्दाचे गडू, गडू, गडु, गुंडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

गंज हा शब्द विदर्भात तुरळक प्रमाणात तर मराठवाड्यात क्वचितच आढळून येतो. या शब्दाचे गंजं, गंजी, गंजुन्या, गंजीली, गंजुली, गुंजी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य पहावयास मिळते.

जांब हा शब्द पालघर, नांदेड, बुलढाणा, वाशिम, सातारा, कोल्हापूर या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे जाम, जॅम हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते, तसेच जग हा शब्द अमरावती, वर्धा, नागपूर या जिल्ह्यात आढळून आला.

डवला हा शब्द धुळे, नंदुरबार, नागपूर, यवतमाळ, चंद्रपूर या जिल्ह्यात अनुक्रमे माळी, भिल्ल, कुणबी, धनगर, कुणबी या समाजातील भाषकांमध्ये आढळून आला. या शब्दाचे डवनं, डवला, डोवी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

बटकी हा शब्द नांदेड, धुळे जिल्ह्यात चांभार आणि गोंदिया जिल्ह्यात राजगोंड समाजात अतितुरळक प्रमाणात आढळतो, तर औरंगाबाद जिल्ह्यातही बाटगी हा शब्द दिसून आला. बुटलं हा शब्द लातूर आणि जळगाव जिल्ह्यात मराठा समाजात, बुड्कला हा अहमदनगर जिल्ह्यातील धनगर समाजात, बटला सोलापूर जिल्ह्यातील धनगर समाजात तर बुडगं हा शब्द परभणी जिल्ह्यात आढळून आला.

येळणी हा शब्द लातूर आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दिसून आला.

दुधभांडं हा शब्द वाशिम आणि अमरावती जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे दुधभांडा, दुधप्याला इ. भेद दिसून येतात.

टमरेल हा शब्द धुळे जिल्ह्यात, टमरू हा शब्द जळगाव जिल्ह्यात, टोप हा शब्द पालघर जिल्ह्यात, तर टोपणो हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यात आढळून आला. Tumbler या शब्दाशी साम्य असलेला टमरेल हा शब्द मराठीत रूढ झाला आहे. इंग्रजीत tumbler या शब्दाचा अर्थ Oxford Dictionary मध्ये 'a glass for drinking out of, with a flat bottom, straight sides, and no handle or stem' असा अर्थ दिला आहे.

टिल्ली/टिल्लू हे शब्द अमरावती जिल्ह्यात आढळून आले आहेत.

पंचंपात्र हा शब्द नांदेड आणि औरंगाबाद या जिल्ह्यात, तर रामपात्र हा शब्द वर्धा जिल्ह्यात आढळून आला.

भगुनं या शब्दाचा वापर लातूर, धुळे, सातारा, नाशिक या जिल्ह्यात आढळून आला. अन्न शिजवण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या भांड्याला भगुने म्हटले जाते. मात्र अपवादात्मक स्वरूपात पाणी पिण्याच्या भांड्याकरिता हा शब्द मिळाला आहे. याचे बगुनं, भउल, भगुना इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

तांब्या हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात दिसून येतो. उर्वरित महाराष्ट्रात कोल्हापूर, रत्नागिरी, ठाणे, पुणे, औरंगाबाद, धुळे, जळगाव, अमरावती, बुलढाणा, नांदेड, लातूर, या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो. तंबालु, तांब्यो, ताम्यो, तांबुलं, तांटोली इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

घगरा हा शब्द वर्धा जिल्ह्यात आढळून आला असून चरवी हा शब्द सोलापूर जिल्ह्यात, तर चरी हा शब्द जळगाव जिल्ह्यात आढळून आला. तसेच गटला हा शब्द बुलढाणा जिल्ह्यात आणि गुळाम हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आढळून आला. तवेली हा शब्द अमरावती जिल्ह्यात आणि तुक्कस हा अमरावती जिल्ह्यातील कोरकू समाजात आढळून आला.

संदर्भ -

- आपटे, वामन. १९८५ (पुनर्मुद्रित) संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास
- विल्यम्स, मोनियर. १९६०. संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरी, ऑक्सफर्ड.

३.२ छप्पर - १ (उतरते छप्पर)

‘छप्पर १ (उतरते छप्पर)’ या संकल्पनेसाठी मराठी भाषेतील बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य सापडले आहे. कौल, कौलं, कौलारू, कयेलू, कवल, कवेल, कवेला, कवलाई, कोयलू, कौला, कवलर, कौलार, कवलारी, कोलारू, कौलाच घर, छप्पर, छपर, छप्रं, छप्रा, चप्प्रा, छपरी, छप्परूस, छप्रा, सपार, सप्प्रे, सप्री, शप्पर, सप्परी, सप्प्रे, सप्पर, सपर, सप्पार, सप्रा, छत, चत, शत, छेत्र, सत, छेत, खापरेल, खापर, खापरी, खाप्रा, खापरान, बिलायत खपरेल, धाबं, धाबा, धावा, आड, आडा, आळं, आरा, हड, हाड्या, पाक, पाका, पाकें, पाकं, दोनपाक्री, पाखं, पाखा, पाखी, पाकं, पाक्या, पक्या, पाखाड्या, पाकाडी, मोरपाक, नळ्या, नळिया, नरीये, टिन, शेड, वरन, वरनी, शिवार, कोठा, रूपकाम, माळवद, शावनी, छावनी, सानी, पडवी, मोवुळे, मोळ, सज्जा, टप्रा, टपेरा, सायवन, सायवर, पदडी, डोल, ढापे, ढापं, सलाप, मावटी, मावठी, पलाड, मांडण, कुटारू, मोगे, झाकन, टिबा, पानसर, म्हाळत, साटा, मगरी, धाई, घोने, वयनाट, उरा, शटान, थथ्यार, खोपडी, कबेलू, पाटन, तस्मा, मथान इत्यादी.

सदर संकल्पनेकरता वापरण्यात येणाऱ्या शब्दांमध्ये ते छप्पर बनविण्याकरता वापरण्यात येणारी साधने, त्याचे कार्य यानुसार शब्दांची योजना केलेली दिसते. खापर्या, कौलं, नळ्या ही साधने वापरून ज्या भौगोलिक प्रदेशांत उतरते छप्पर तयार केले जाते, त्या ठिकाणी सदर संकल्पनेकरता छप्पर आणि छत या शब्दांबरोबरच कौलं आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद असणारे शब्द, नळ्या आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद असणारे शब्द तसेच खापर्या आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद असणारे शब्द दिसून येतात. कौलारू हा शब्द महाराष्ट्रात बहुतांश ठिकाणी आढळला असून आडा हा शब्द पुणे जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात आढळला आहे. त्यामध्ये आड, अडं हे ध्वनी वैविध्य आढळते. मड्यार हा शब्द गोवा राज्यास लागून असलेल्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी तालुक्यात दिसून येतो. नळ्या हा शब्द आणि त्याचे ध्वन्यात्मक वैविध्य सिंधुदुर्ग आणि रत्नागिरी जिल्ह्यात आढळून येते. खापरेल हा शब्द आणि त्याचे ध्वन्यात्मक वैविध्य असणारे शब्द मराठवाडा आणि विदर्भात मुबलक प्रमाणात मिळाले आहेत. भंडारा आणि चंद्रपूर मध्ये वरन आणि त्याचे ध्वनी वैविध्य आढळून येते. औरंगाबाद, नाशिक या जिल्ह्यांमध्ये जर गवताचा वापर केला असेल तर त्याला छप्पर असा शब्द मिळाला आहे, तर कौलारू असेल तर त्याला कौलारू किंवा छत हा शब्द मिळाला आहे. हारा, नळे, नले हे शब्द रत्नागिरी आणि रायगड जिल्ह्यातील मराठी भाषिक मुस्लिम समाजात तुरळक प्रमाणात आढळून आले आहेत. या व्यतिरिक्त बेन्गोल, मोरपाक, कबेलू, धोपाटगे हे शब्द अनुक्रमे मरार, मातंग, कुणबी आणि गोंड आदिवासींमध्ये मिळाला आहे. टीन हा शब्द मराठवाडा आणि विदर्भात त्याच्या ध्वनिवैविध्यानुसार आढळून येतो.

३.३ छप्पर - २ (आडवे छप्पर)

‘छत किंवा छप्पर’ म्हणजे ऊन, वारा, पाऊस यापासून संरक्षण मिळण्यासाठी घराच्या वरील भागावर असलेले आवरण होय. महाराष्ट्रातील भौगोलिक रचनेचा विचार करता विविध जिल्ह्यांत दोन प्रकारची छतांची रचना आढळून येते - एक म्हणजे उतरत्या रचनेचे छप्पर आणि दुसरे म्हणजे सपाट पृष्ठभाग असलेले छप्पर. ज्या भागात पावसाचे प्रमाण कमी असते तिथे दुसऱ्या प्रकारच्या छताची रचना पाहावयास मिळते. या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रातील मराठीच्या विविध बोलीत खालीलप्रमाणे वैविध्य आढळून आले.

स्लॅब, स्लॅप, स्लप, सलाप, स्ल्याप, स्ल्याब, स्लाप, सलप, सलीप, स्लॉप, सलेब, स्लेप, सिलेप, सिलॅप, शिलाप, शिलॅप, शिल्याप, छत, शेत, सत, गच्ची, गची, छप्पर, शप्पर, छपर, सप्पर, छप्र, छप्परूस, धाबं, ढाबा, धाबा, टेरेज, टेरेस, टेरीस, तारस, कोबा, आरशीशी, पत्रं, पत्रा, पत्रे, बट्टी, सजो, सज्जा, वंडी, सप्रे, सप्रा, सिलिंग, मालवद, माळवद, सपई, सपार, प्लास्टर, पडवी, लॅनटेन, झाप, पाका इत्यादी.

सदर सर्वेक्षणात या शब्दांचे भौगोलिक वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे दिसून येते. स्लॅब हा शब्द इंग्रजीतून मराठीत जसाचा तसा आलेला असून शब्दोच्चारतातील थोड्याफार फरकाने हा शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो.

शिलाप हा शब्द प्रामुख्याने आदिवासी समाजातील वारली, तुरळक प्रमाणात कुकणा, गोंड या समाजांबरोबरच कुंभार, कुणबी, बौद्ध, नाईक, धनगर या समाजात महाराष्ट्राच्या ठराविक जिल्ह्यात आढळून आला.

सिलाप हा शब्द सर्व समाजातील शिक्षित-अशिक्षित भाषकांकडून सर्वच जिल्ह्यांमध्ये कमीअधिक प्रमाणात वापरात असलेला दिसून आला.

छत हा शब्द औरंगाबाद जिल्ह्यात वगळता मराठवाड्यात जास्त प्रचलित आहे, तसेच विदर्भातील नागपूर जिल्ह्यात आणि नाशिक जिल्ह्यातही तो तुरळक प्रमाणात आढळून आला.

तर गच्ची या शब्दाचा प्रसार अन्य शब्दांबरोबर नागपूर, जळगाव, बीड, पालघर आणि रत्नागिरीच्या सोमेश्वर येथे आढळून आला.

सप्पर हा शब्द नाशिक जिल्ह्यात आणि औरंगाबाद जिल्ह्यातील सोयगाव येथे फक्त महिलावर्गाकडून वापरात असलेला आढळून आला.

धाबं हा शब्द उत्तर महाराष्ट्रात आणि औरंगाबाद जिल्ह्यातील सोयगाव आणि बुलढाणा जिल्ह्यातील जळगाव जामोद इथे मिळाला आहे.

टेरेस हा शब्द किनारपट्टीलगतच्या ठाणे, पालघर आणि सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांत, तर कोल्हापूर, सातारा, सांगली या जिल्ह्यांत आणि काही प्रमाणात नागपूर जिल्ह्यात आढळून आला.

कोबा हा शब्द मुख्यत्वे करून वारली आणि कातकरी या आदिवासी समाजांमध्ये आढळून आला असून छपरूस हा शब्द तुरळक प्रमाणात मांगेला समाजात मिळाला आहे.

झाप, आरशिशि, लॅनटेन, पत्रा, वंडी, सपई, सिलिंग, प्लास्टर, टिबा, माळद हे शब्द विशिष्ट गावात अतिशय कमी प्रमाणात आढळून आले आहेत. त्याचप्रमाणे प्लास्टर या शब्दाचा वापर फक्त पालघर जिल्ह्यातील गिरगाव येथे वारली समाजात तुरळक प्रमाणात आढळून आला. तसेच बट्टी हा शब्द केवळ नागपूर जिल्ह्यातील काही गावात जास्त प्रमाणात प्रचलित असून त्याच प्रदेशात टिबा हा शब्द सुद्धा तुरळक प्रमाणात मिळाला आहे.

मालवद हा लातूर जिल्ह्यात, तर माळवद हा शब्द सोलापूर जिल्ह्यातील सांगोले येथे सापडला आहे.

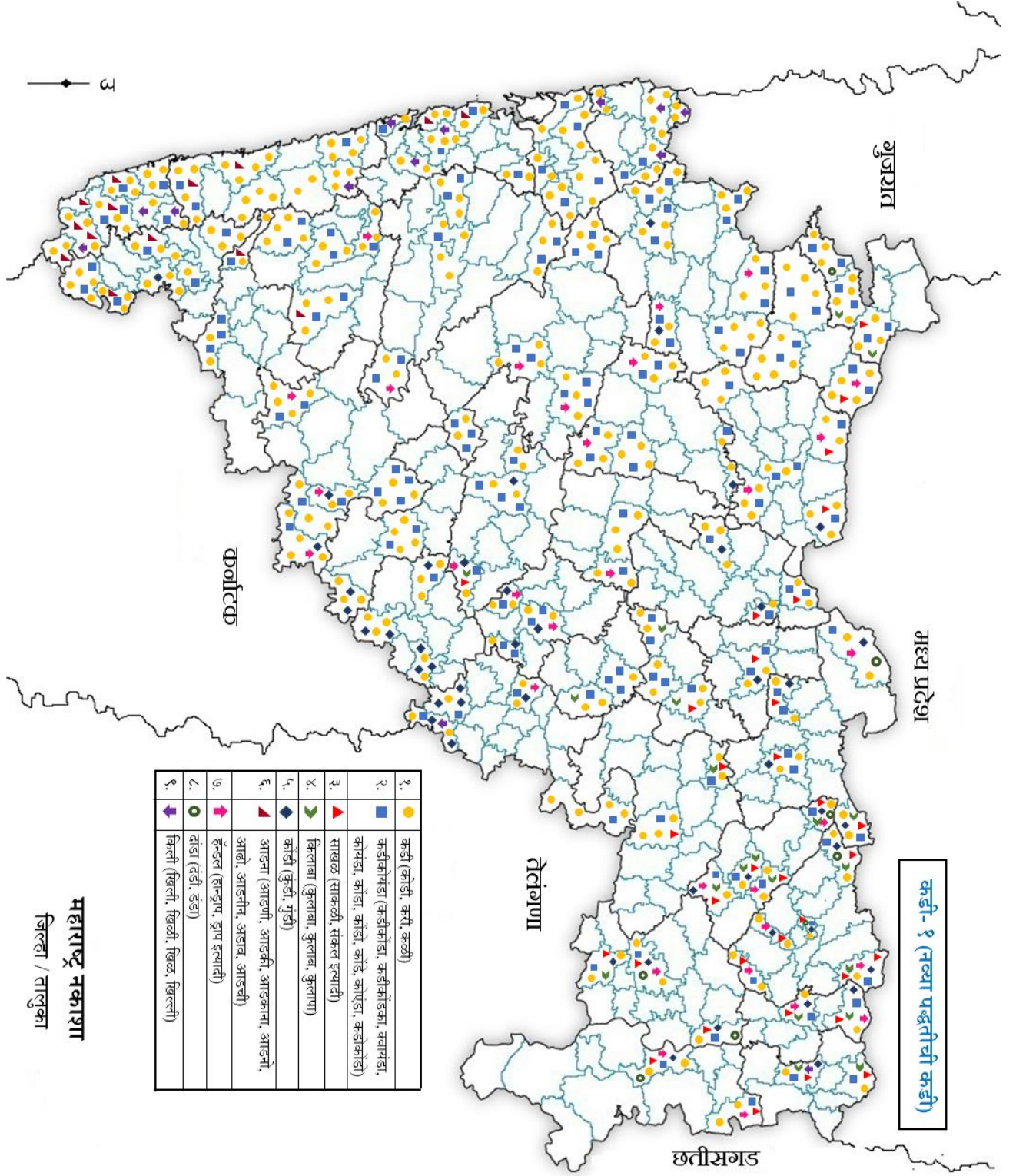
३.४ कडी-१ (नव्या पद्धतीची कडी)

‘नव्या पद्धतीच्या दारांना लावायची कडी’ या संकल्पनेसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात कडी, कडीकोयंडा हे शब्द सर्वसाधारणपणे आढळून येतात.

यामध्ये भौगोलिक तसेच ध्वनिवैविध्यानुसार पुढीलप्रमाणे शब्द आढळून येतात. कडी, कोडी, करी, कळी, करची, कडची, कडीकोयंडा, कडीकोंडा, कडीकोंडका, क्वायंडा, कोयंडा, कोंडा, कोंडो, कोंडे, कोंडका, कोएंडा, कवडकोंडा, कडोकोंडो, खोन्ड्या, साखळ, साकळी, साखळी, संकल, संकळी, साखरी, साक्री, साकडी, साकयी, साकळीकोंडा, साकरकोंडा, कुलाबा, कुलाबी, कुलापा, कुलूप, कोंडी, कुंडी, गुंडी, आडना, आडणी, आडकी, अडेगळी, आडकाना, आडनो, आढो, आडनीन, अडाव, आडची, हॅन्डल, हान्द्राप, इंगल, इंगळ, हंगल, डूप, दांडू, किली, खिली, खिली, खीळ, खिल्ली, खिटी, कब्जी, काब्जा, सटकनी, टुचूकनी, टीचूकनी, टीचकनी, बिजागरी, बिजागडी, बिजाक्री, टापरा, किलीप, सडा, चावी, हुक, शटल, इंजीस, गुजर, लाक, लॉक इत्यादी.

कडीच्या वेगवेगळ्या प्रकारांमुळे, कडी ज्या साहित्यापासून तयार होते त्या साहित्याच्या नावावरून या संकल्पनेतसुद्धा वैविध्य आढळते. साखळी, खिली, हुक यांचा वापर केलेली कडी, तर इंग्रजीच्या प्रभावाने लॉक, हंडू, इंजेस यांचा वापर दिसून येतो.

३.४.९ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.५ कडी-२ (जुन्या पद्धतीची वरून घालायची कडी/आडना)

पूर्वीच्या काळातील घरांचे दरवाजे बंद करण्याकरता ज्या पद्धतीची कडी वापरली जात असे त्या 'आडना' या संकल्पनेकरता सदर सर्वेक्षणात कडी, कोयंडा, आगळ, आडना, खिट्टी, खटका, आडा, आडगुना, आडची, आडसर, दांडका, बिजीगिरी, मिचगार्या, टीचकनी, साखर्या, संकलकडी, पट्टीकडी, डांबर्या, माकडी, कुत्रं, घोडी, माज़रबोक्या, हुक, चाप, खांदुक, खडकं इ. असे शब्दवैविध्य दिसून आले आहे.

यापूर्वी झालेल्या धोंगडे (२०१३) या भाषिक सर्वेक्षणामध्ये या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रातील बोलींमध्ये फार थोडे वैविध्य असल्याची नोंद आहे. आडना या शब्दाखेरीज साखळी या एकाच वेगळ्या शब्दाची नोंद आहे.

कडी हा शब्द सातारा, सोलापूर, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, जळगाव या जिल्ह्यांत जास्त प्रमाणात आढळून येतो. उर्वरित महाराष्ट्रात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे कडी, कळी, करी, कौडी, पट्टीकडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. कळी हे वैविध्य औरंगाबाद, नाशिक, धुळे, अमरावती या जिल्ह्यात आढळते, तर करी हे रायगड आणि पालघरमध्ये क्वचित आढळते. कुंडी/कुंडा हा शब्द प्रामुख्याने विदर्भात आढळून येतो. तसेच ठाणे, बीड, नांदेड, औरंगाबाद या जिल्ह्यांत तो अतितुरळक दिसून आला. कौंडा हा शब्द मराठवाडा आणि विदर्भात जास्त प्रमाणात आढळून येतो. अशिक्षित आणि कमी शिक्षित मोठ्या वयोगटातील लोक हा शब्द जास्त प्रमाणात वापरतात. या शब्दाचे कौंडी, कौंडा, कौंडं, कौंडे, कौंडका, कौंडकं, कौंडकी, कौंडकं, कौंडगं, कोनका, कोडकं इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. कोयंडा हा शब्द रत्नागिरी, रायगड, ठाणे, सिधुदुर्ग, सातारा, सोलापूर या जिल्ह्यांत बऱ्याच प्रमाणात आढळून येतो, तर कोल्हापूर, पुणे, नंदुरबार, यवतमाळ, बुलढाणा या जिल्ह्यांत काही प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे कोयंडा, कोईंडा, क्वईंडा, क्वयंडी, कयनं, कुईंडा, क्वयंडा, कोयडा, कोयंड्या, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. कडीक्वयंडा हा शब्द जळगाव, नंदुरबार, धुळे, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, नाशिक, औरंगाबाद, जालना, उस्मानाबाद, बीड, ठाणे, सोलापूर, सांगली, सातारा, पुणे या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे कडीकौंडा, कडीकौंडो, कडीक्वयंडा, करीकौंडा, कडीकौंडं, कडोकौंडो, कडी कोइंडा, तडी कौंडा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

आगळ हा शब्द उस्मानाबाद, लातूर, बीड, बुलढाणा, अहमदनगर या जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो, तसेच औरंगाबाद, जालना, नांदेड, परभणी, पुणे, अमरावती या जिल्ह्यांत काही प्रमाणात वापरल्याचे निदर्शनास आले. अकोला, जळगाव, वर्धा, हिंगोली, सांगली या जिल्ह्यांत हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे आगळ, अगळ, आगाळ, आगळी, आगडं, आखळ, आगई, आगय, गळ, आगळना इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

आडना हा शब्द प्रामुख्याने कोल्हापूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, ठाणे या जिल्ह्यांत आढळून येतो. या शब्दाचे आडना, अडना, आडनो, आडनी, आडणी, आडनं, आडन, आळणी, आळना इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले. आडा हा शब्द सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर, सोलापूर, बीड, परभणी, जळगाव, गडचिरोली इ. जिल्ह्यांत आढळतो. याचे आडं, आडा, आडो, आडी, आडु, आड्या, आडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. आडगळ हा शब्द कोल्हापूर, सोलापूर, लातूर, अहमदनगर, औरंगाबाद, जळगाव, पुणे, बीड इ. जिल्ह्यांत आढळतो. याचे आडगळ, आडगाळा, आडगुना इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. आरगळा हा शब्द केवळ परभणी जिल्ह्यात दिसून आला, तर आरगोल हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील महादेव कोळी समाजात आणि आरगोना हा शब्द साळी समाजात आढळून आला. आटकवनं हा शब्द पालघर, नाशिक आणि वाशिम या जिल्ह्यांत, आटकावा हा धुळे जिल्ह्यात, आडकावा हा नागपूर जिल्ह्यात, अटकाऊ हा जळगाव जिल्ह्यात, तर आडकवनी हा अहमदनगर जिल्ह्यात आढळून आला. अडकन हा शब्द धुळे, जळगाव, पालघर आणि भंडारा जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळतो, तर आडकन हा शब्द हिंगोली जिल्ह्यात अपवादात्मक आढळला आहे. अडकनी हा सांगली, आडखणा हा जळगाव, आडकुन, आडकी हे ठाणे जिल्ह्यात आढळले. अडकळी, अडखळ हे शब्द ठाणे आणि पालघर या जिल्ह्यांत, तर आडकळ हा बुलढाणा जिल्ह्यात दिसून आला. आडकोटा, आडका हे कोल्हापूर जिल्ह्यात, आडसर हा जालना जिल्ह्यात आढळला. हे शब्द अतितुरळक प्रमाणात दिसून येतात.

आडची हा शब्द पालघर, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, पुणे या जिल्ह्यात दिसून येतो. या शब्दाचे कडची असे शब्दवैविध्य आढळते. आडका हा शब्द कोल्हापूर, नागपूर, धुळे, नांदेड या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळला. याचे आडक, आडोका, आडोखा, आळोखा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले. आकडा हा शब्द लातूर, आडव हा शब्द सिंधुदुर्ग आणि यवतमाळ, आडाता हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात, आडत्या, आडती हे शब्द नाशिक जिल्ह्यात, तर आडामो हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात आढळून आला. आडशा हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील कोकणा समाजात तर आडशी हा शब्द रायगड जिल्ह्यात दिसून आला.

खिट्टी हा शब्द रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यांत प्रामुख्याने आढळून येतो. अहमदनगर, औरंगाबाद, धुळे, सोलापूर, सांगली, वाशिम या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे खिट्टी, कीट्टी, खिटी, खुट्टी, गिट्टी, खुटी, कुटी, खुट्ट्या, खुट्टा, खुटा, खुंटी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. कट्ट्या हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील वडार समाजात आढळून येतो. खिली हा शब्द ठाणे, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांत प्रामुख्याने आढळून येतो. तसेच नाशिक, पालघर, रायगड, पुणे, भंडारा या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे खिळी, खिल्ली, खिल्ली, किली, खिल, खिळं, खिल्या, खिली इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. खटका हा शब्द प्रामुख्याने नाशिक, वर्धा, अहमदनगर, अमरावती या जिल्ह्यांत आढळतो. कोल्हापूर, सातारा, बीड, यवतमाळ, हिंगोली,

वाशिम, बुलढाणा, औरंगाबाद, धुळे, नंदुरबार या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळतो. खटका, खटकी, खटके, घुटका, खुटका, गुटका इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. बोलींमध्ये 'ख' या ध्वनीचे 'घ' तसेच 'ग' असे रूप्यंतर होताना दिसून येते.

दांडू हा शब्द नांदेड जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात दिसून आला. सोलापूर, बीड, बुलढाणा, चंद्रपूर, वर्धा, नागपूर या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळतो. दंडका, दंड्या, दंडा, दांडी, दांडू, दांगू, दामरु, दट्टा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

टापरा हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील वारली, वाडवळी आणि कातकरी समाजात आढळून येतो. या शब्दाचे टपरं, टापे, टापरे, टापोरा, ठेपरा, टापुरा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. डांबरिया हा शब्द पालघरच्या डहाणू तालुक्यातील वारली, मल्हार कोळी, मांगेला कोळी, कातकरी आणि नांदेडच्या किनवट तालुक्यातील महादेव कोळी समाजात दिसून आला. या शब्दाचे डांबरिया, डांबर्या, डांबरी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले. माकडी हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कुडाळ तालुक्यातील कुडाळ गावात आणि सावंतवाडी तालुक्यातील कोलगावात, तर सांगली जिल्ह्यातील शिराळे तालुक्यातील शिराळा खुर्द या गावात आणि रायगड जिल्ह्यातील श्रीवर्धन तालुक्यातील बागमांडला या गावात आढळून आला. यामध्ये माकटी, माकली इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले.

बिजागरी हा शब्द ठाणे, नाशिक, रायगड, नंदुरबार, धुळे, जळगाव, औरंगाबाद, अहमदनगर, पुणे, सातारा या जिल्ह्यांमध्ये तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे बिजागरा, बिजागरा, बिजीगिरी, बिझागरी, बीझागर्या, मित्रगार्या, मित्रगारी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले. प्रमाण मराठी बोलींमध्ये दरवाजाच्या चौकटीसोबत दरवाजाची जी जोडणी असते त्याला बिजागरी असे म्हटले जाते. बोलींमध्ये या शब्दाचा अर्थविस्तार झाल्याचे दिसून येते.

फळी हा शब्द बीड, जालना, औरंगाबाद, अहमदनगर, नाशिक ठाणे जळगाव, बुलढाणा, वर्धा, वाशिम, गोंदिया या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे फडी, फाळ, फळी, फळ्या, लाकडी फळी, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते, तसेच फिरकी, फिरकनी, फाटक, फाटकी, इ. शब्दवैविध्यदेखील दिसून येते. फ्लाय - इंग्रजी भाषेमध्ये लाकडी फळी या संकल्पनेसाठी असलेल्या 'प्लाय' या शब्दाशी साधर्म्य दाखवणारा हा शब्द जळगाव जिल्ह्यात (ता. चाळीसगाव, गाव दहीवड) येथे मिळाला आहे. पट्टी हा शब्द नांदेड, सातारा, सोलापूर या जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात आढळून येतो. महाराष्ट्राच्या इतर भागात हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे पाटे, पट्टी, पट्ट्या, पटं, पटा, पाटी, पल्ला इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

टिचकनी हा शब्द गडचिरोली, नागपूर, गोंदिया, वर्धा, चंद्रपूर या जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. हा शब्द प्रामुख्याने गोंड समाजात दिसून आला. या शब्दाचे टिचकनी, टिचकनी, टचकी, टिचनी, टिचकनी, टिचकनी, टुचुकुनी, टिचकनी, टिपसनी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. चकनी/चकनी हा शब्द भंडारा जिल्ह्यातील भंडारा तालुक्यातील धारगावमध्ये या शब्दांचा वापर

दिसून आला. चिटकनी हा शब्द जालना जिल्ह्यातील मंठा तालुक्यातील केंधळी गावात, बुलढाणा जिल्ह्यातील शेगाव तालुक्यातील पाडसुळ गावात तर वर्धा जिल्ह्यातील आष्टी तालुक्यातील थार गावात आढळून आला. या शब्दाचे चिटकनी, चिटकणी, चिटखनी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. सटकनी हा शब्द प्रामुख्याने गोंदिया जिल्ह्यातील हळबा समाजात आढळून येतो, तर अमरावती, जळगाव, नाशिक, पालघर, औरंगाबाद या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे सटकनी, सटकने, सटकी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

संकल हा शब्द प्रामुख्याने भंडारा, गोंदिया आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील गोंड समाजात आढळून येतो, तसेच या भौगोलिक प्रदेशातील कोहळी समाजातील भाषकांमध्ये आणि नागपूर जिल्ह्यातील रामटेक तालुक्यातील भोजापूर गावातील तेली समाजात तुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे संकल, संकली, संकलकडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

साखळी हा शब्द विदर्भात, मराठवाड्यातील नांदेड, परभणी, लातूर, हिंगोली, जालना या जिल्ह्यांत तसेच धुळे, नाशिक, नंदुरबार, जळगाव या जिल्ह्यांत आढळून येतो. हा शब्द प्रामुख्याने मोठ्या वयोगटातील लोक जास्त वापरतात असे दिसते. या शब्दाचे साक्री, साखर्या, साख्री, साक्र्या, साकडी, साकय, साकळ, साखई, साकुई, साखळी, साकळी, साकळीकोंडा, साकरीकोंडा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

हॅन्डल हा शब्द गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया, अमरावती, बीड, जालना या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळून आला. या शब्दाचे ह्यान्डल, हॅन्डल, हॅन्गर इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. रॉड हा शब्द उस्मानाबादमधील लिंगायत समाजात, तर रिप हा शब्द यवतमाळ जिल्ह्यात दिसून आला. ड्राफ्ट हा शब्द अमरावती जिल्ह्यात, तर लाकूड हा शब्द ठाणे, बीड, नांदेड, जळगाव या जिल्ह्यात दिसून आला. लाकडी टिपला हा शब्द भंडारा जिल्ह्यात, वडचन/वडन्याची कडी हे शब्द उस्मानाबाद आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांत, भोंगा हा शब्द अमरावतीच्या धारणी तालुक्यातील कोरकू समाजात तर झडप हा शब्द पुणे जिल्ह्यात काही अंशी आढळून आला. ट्राक हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील कोर्लई या गावात क्रिओल भाषिकांमध्ये मिळाला.

लॉक हा शब्द प्रामुख्याने बीड, औरंगाबाद, अहमदनगर, जालना, नांदेड या जिल्ह्यांत जास्त प्रमाणात दिसून आला, तर विदर्भ, उत्तर महाराष्ट्र, कोकण विभागात तुरळक प्रमाणात दिसून आला. या शब्दाचे लॉक, लॅक, लोक, लाक, लाख, क्लक, लॉकर, लाकर इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

कुलाबा हा शब्द अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, भंडारा, गोंदिया या जिल्ह्यात आढळून येतो. या शब्दाचे कुलाबी, किलाबा, कुलाबा, कब्जा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. कुपी हा शब्द नाशिक जिल्ह्यातील महादेव कोळी समाजात, कुलापा हा शब्द धुळे आणि नंदुरबार जिल्ह्यांत, तर किलीप हा शब्द सातारा आणि वर्धा जिल्ह्यांत आढळून आला. किरचन आणि कोलदंडी हे शब्द सोलापूर जिल्ह्यात दिसून आले आहेत. ठोकळा हा शब्द उस्मानाबाद, सोलापूर आणि सातारा जिल्ह्यांत

आढळून आला. साना हा धुळे जिल्ह्यात, शिपी हा नाशिक जिल्ह्यात, शिडी हा जालना जिल्ह्यात, तर शिंयागा हा अमरावती जिल्ह्यात आढळून आला.

पालघर जिल्ह्यातील मोखाडा तालुक्यातील दांडवळ गावात वारली, महादेव कोळी आणि ठाकूर समाजातील भाषकांमध्ये कुत्रा/कुत्रं हा शब्द जास्त प्रमाणात आढळला आहे. त्याचप्रमाणे नाशिक जिल्ह्यातील त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील झारवड गावातील महादेव कोळी समाजात, तर सुरगणा तालुक्यातील सुरगणा गावातील कोंकणा समाजात तुरळक प्रमाणात दिसून आला. ठाणे जिल्ह्यात ठाकूर आणि बौद्ध समाजात, रायगड जिल्ह्यात ठाकूर समाजात, औरंगाबाद जिल्ह्यातील भिल्ल आणि मराठा समाजात, यवतमाळमध्ये मरार समाजात, नांदेडमध्ये मराठा, मातंग आणि अंध समाजात, नागपूर आणि अमरावतीमध्ये बौद्ध समाजात, वर्धा जिल्ह्यामध्ये भोई समाजात, तर चंद्रपूर जिल्ह्यामधील गोंड समाजात या शब्दाचा वापर दिसून आला. रायगड, ठाणे, परभणी, अकोला, यवतमाळ, वर्धा या जिल्ह्यांत सदर संकल्पनेकरिता घोडा हा शब्द दिसून आला, तर घोडी हा शब्द अमरावती आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांमध्ये तुरळक प्रमाणात आढळून आला. माज़रबोक्या/ माज़र हा शब्ददेखील याच जिल्ह्यांमध्ये तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. पूर्वी बऱ्याचदा कुत्रा, घोडा, मांजर हे प्राणी घराच्या दाराशी संरक्षणासाठी असायचे. घराच्या दाराला असणारा आडनाही घराच्या संरक्षणाचेच काम करत असल्याने हे शब्द काही ठिकाणी या संकल्पनेसाठी वापरत असावेत.

तासन हा शब्द ठाणे जिल्ह्यात, तडी हा शब्द अमरावती जिल्ह्यातील कोरकू समाजातील भाषकांत तर टट्टा हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील गोंड समाजात आढळून आला. ढोका, बिट हे शब्द रायगड जिल्ह्यातील डोंगर कोळी व महादेव कोळी समाजातील भाषकांमध्ये दिसून आले आहेत. बरकाशा हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील पायली समाजात, तर बावटी हा शब्द अकोला जिल्ह्यात काही अंशी दिसून आला.

घोल हा शब्द धुळे, नांदेड आणि अमरावती जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळला. या शब्दाचे घुली, घुळी, घुडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. आकुडा हा शब्द नागपूर जिल्ह्यातील रामटेक तालुक्यातील भोजापूर गावात, तर आकुचा हा शब्द भंडारा जिल्ह्यातील तुमसर तालुक्यातील लोभी गावातील गोंड समाजात आढळून आला. आंधरा हा शब्द ठाणे जिल्ह्यातील आगरी समाजात, तर चावर हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आढळून आला.

हाकल हा शब्द नंदुरबारच्या भिल्ल समाजातील भाषकांत, हालका हा शब्द ठाणे जिल्ह्यातील ठाकूर समाजात दिसून आला. सटल/सकल हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील धनगर आणि कोळी या समाजातील भाषकांच्यात आढळून येतो, तर संटल हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील गुजर समाजात, सपळा हा शब्द लातूर जिल्ह्यात, आणि सपुट हा शब्द औरंगाबाद जिल्ह्यात आढळून आला. लालगोंडी हा शब्द सोलापूर जिल्ह्यात, तर मुसय हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यात आढळून आला. मूट हा

शब्द नाशिक जिल्ह्यात, तर भाला हा शब्द रायगड जिल्ह्यात दिसून आला. पॉरतं/पॉरचं हे शब्द रायगड जिल्ह्यातील मुरुड तालुक्यातील कोर्लई गावातील ख्रिश्चन समाजात दिसून आले आहेत.

संदर्भ -

- धोंगडे, रमेश. १९९५ (पुनर्मुद्रण २०१३) महाराष्ट्राचा भाषिक नकाशा (पूर्वतयारी) मुंबई: राज्य मराठी विकास संस्था.

३.६ झाडू-१ (सर्वसाधारणपणे घराबाहेरील स्वच्छतेसाठी वापरला जाणारा झाडू)

या संकल्पनेसाठी मराठी भाषेतील बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य सापडले आहे. खराटा, खट्टा, खर्हाटा, खरोटा, खराटो, झाडू, जाडू, झारु, झाळू, झाडू, भुतारी, बुतारी, भोकरी, बोख्री, बोखर्या, बोक्री, बाहरी, बाडी, भारा, बहारा, बाहरू, भायडो, साळुता, साळता, साळाती, साळू, साळोता, सळोता, सराटा, सराटी सान, सारण, सारन, सुनी, फडा, फळा, हालता, हालातो, बास, बासोर, घोळ, घोलन, बंदन, शिरावा, शिराव, शिरोवा, वाडवन, वाढवन, कैसार, मोलो, मुगलो, मुगडो, मवेली, झाडनी, झाडणी, झात्री, झात्री, झाडनी, केरसुणी, केरसुनी, लक्ष्मी, लोटना, इ.

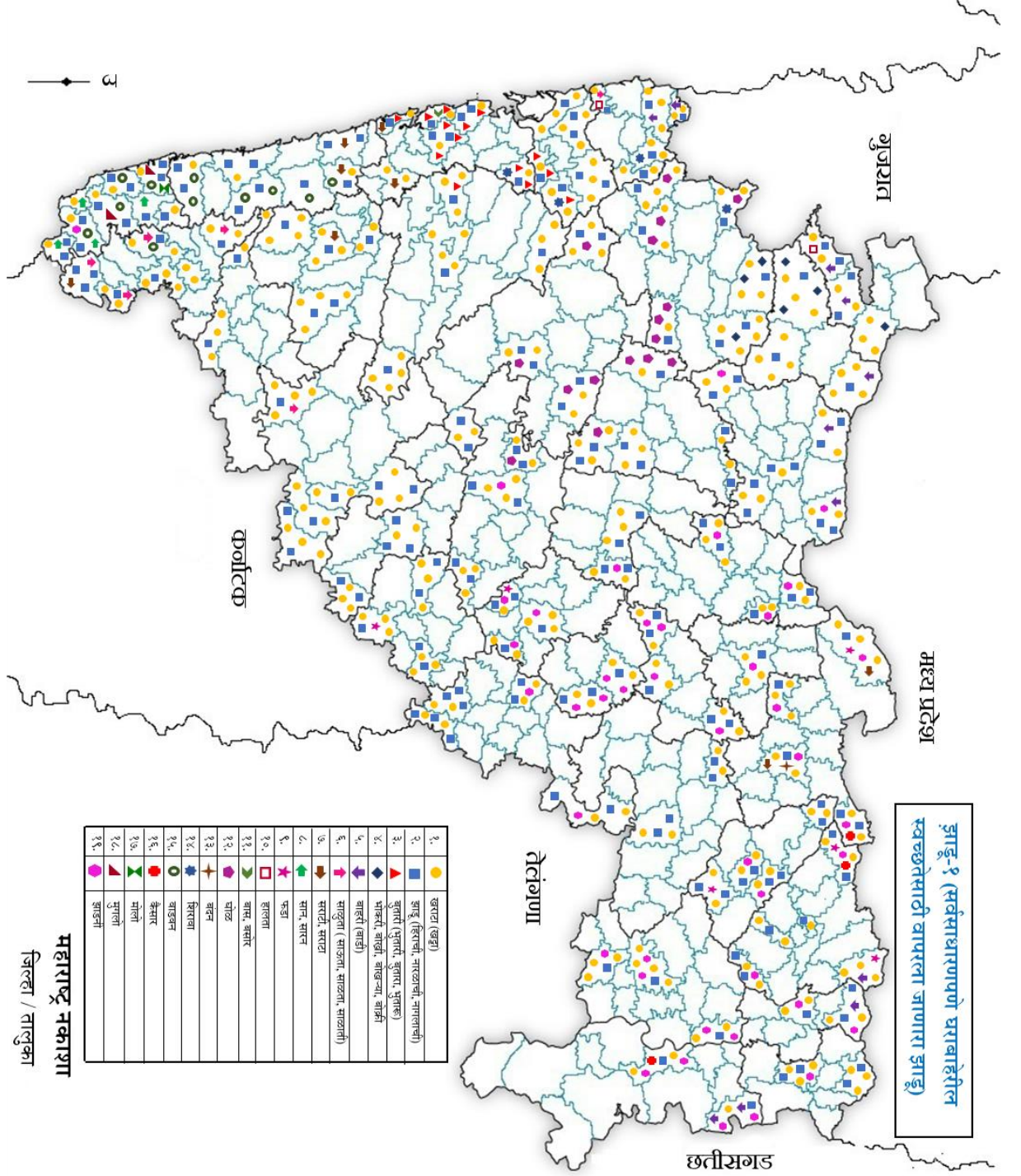
यापैकी खराटा आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद असणारे खर्हाटा, खरोटा, खराटो हे शब्द महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांत कमीअधिक प्रमाणात आढळून येतात. खट्टा हा शब्द नाशिक, धुळे, जळगाव, आणि औरंगाबाद या जिल्ह्यांमध्ये दिसून येतो. झाडू आणि तत्सम शब्द प्रामुख्याने रायगड, आणि ठाणे जिल्ह्यांत आढळून येतात. याच प्रदेशांत झाडू या शब्दाला येळीचा, हिराची, नारळाची, नागलाची इत्यादी विशेषणे लावलेली दिसतात. बुतारी आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद असणारे भुतारी, बुतारा, भुतारु इ. शब्ददेखील प्रामुख्याने रायगड, आणि ठाणे जिल्ह्यात, तर अहमदनगर जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतात. भोकरी, बोख्री, बोखर्या, बोकी हे शब्द नाशिक आणि धुळे जिल्ह्यांमध्ये आढळून आले आहेत. बाहरी, भारा, बाडी, बहारा, बाहरू, भायडो हे शब्द पालघर, नाशिक, नंदुरबार आणि जळगाव जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळले आहेत. साळूता आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद असणारे साळता, साळता, साळाती वगैरे शब्द कोल्हापूर आणि दक्षिण कोकणातील सिंधुदुर्ग आणि रत्नागिरी जिल्हा या पट्ट्यात आढळतात. तसेच भौगोलिक सान्निध्यामुळे ठाणे आणि पालघर जिल्ह्यात साळता आणि त्याचे ध्वनिवैविध्य असणारा हालता या कोकण-कोल्हापूरकडील शब्दांबरोबरच नाशिक, नंदुरबार, धुळे आणि जळगाव या जिल्ह्यांत सापडणारे झाडणी, केरसुनी, शिराई, बहारा, इ. शब्ददेखील सापडतात. सोलापूर, सातारा, सांगली आणि पुणे या मध्य महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांमध्ये केरसुणी आणि लातूर, उस्मानाबाद, नागपूर, जळगाव, वर्धा, नांदेड, यवतमाळ, जालना, बुलढाणा आणि अमरावती या जिल्ह्यांत प्रामुख्याने फडा आणि फळा हे शब्द वापरले जातात.

या सर्व शब्दांपैकी हिर्याचा झाडू, नारळाचा झाडू, नागलाची झाडू यासारखे शब्द हे ज्या प्रकारच्या वनस्पतीपासून हा झाडू तयार केला जातो त्यावरून तयार केलेले दिसतात, तर झाडनी, लोटना यासारखे शब्द कार्यदर्शक आहेत. सराटी, सराटा हे शब्द रत्नागिरी आणि रायगड जिल्ह्यांतील मुस्लिम समाजात, तसेच अमरावती जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळले आहेत. सान, सारन हे शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील गोवा राज्याला लागून असलेल्या सावंतवाडी तालुक्यात आढळले आहेत. बास, बासोर हे शब्द रायगड जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात, तर कसुर, कैसार हे शब्द विदर्भातील गोंड

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

समाजात आढळले आहेत. बंदन हा शब्द अमरावती जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दिसून येतो. मोलो, मुगडो, वाडवन हे शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दिसून आले आहेत.

३.६.९ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

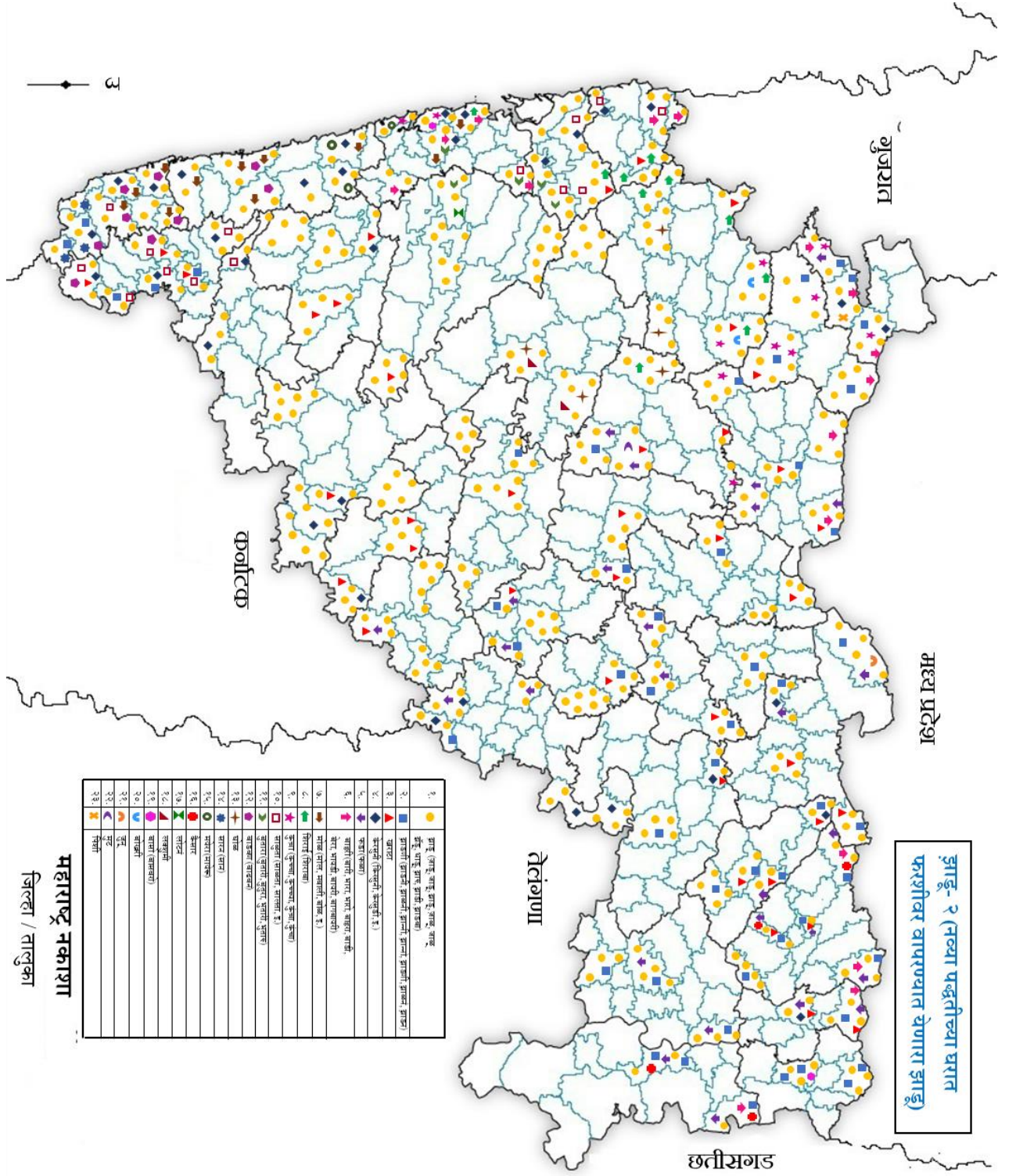
३.७ झाडू- २ (नव्या पद्धतीच्या घरात फरशीवर वापरण्यात येणारा झाडू)

नव्या पद्धतीच्या घरात फरशीवर वापरण्यात येणारा 'झाडू' या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात आढळून आलेले शब्दवैविध्य पुढीलप्रमाणे -

सदर संकल्पनेकरता झाडू, जाडू, झाडू, झारू, झाळू, झाडी, झाडवन, झाडवा, सिंदिचा, शिंदीचा झाडू, स्टार्ईल झाडू, फुलझाडू, साळूझाडू, झाडणी, झाडणा, झाळनी, झाळनी, झाळणी, खराटा, खट्टा, किरसुनी, केरसुनी, करसुंडी, केरसुली, फडा, फडी, बाहरी, भारा, बाहरा, भारो, बायरी, बाहेरी, भाडी, बडी, बाडी, बेरा, भायडी, बोअरी, बागबाहरी, मोळ, मोल, मवाली, मोवळ, मोळाची, मवेलू, सिराई, शिराउ, शिरवा, शिरावा, शिराई, शिराव, शिरी, शिप्री, कुच्चा, कुच्चा, कुच्चा, कुच्चा झाळू, साळूता, साळाता, साउता साळाती, साळोता, साळूचा, सलाते, सलाटा, सराटा, हालतो, बुतारी, बुतारा, भुतारी, बुतुरा, वाडवन, वाडवन, वरवन, घोळ, सारन, सान, मग्रा (मयू-रा), मयेर, मयुरी, मयेरी, मवेरा, मोयडा, कैसर, कयसार, केस्री, कसुर, लोटना, लक्षुमी, बासोर, बासवरो, बोख्री, जुनु, मुट, पिशी, मुगडा, बुडुक, मुलाम इत्यादी शब्द आढळून आले आहेत.

यापैकी झाडू आणि त्याचे ध्वन्यात्मक वैविध्य असणारे झारू, झाळू इ. शब्द महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांत दिसून आले. त्याचबरोबर रायगड, पालघर, धुळे, नंदुरबार आणि गडचिरोली या जिल्ह्यांत बाहरी आणि त्याचे ध्वन्यात्मक वैविध्य असणारे बायरी, बाहेरी, बाडी इ. शब्द आढळून येतात.

३.७.९ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.८ झाडू-३ (जुन्या पद्धतीची घरे झाडण्यासाठी वापरण्यात येणारा झाडू)

‘जुन्या पद्धतीची घरे झाडण्यासाठी वापरण्यात येणारा झाडू’ या संकल्पनेसाठी मराठी भाषेतील बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य सापडले आहे. फडा, फळा, झाडू, केरसुनी, झाडणी, झाडणी, झाडनी, साळूता, लक्ष्मी, बाहरी, बहारी, बाहारी, बोहरी, भाहरी, मोळ, मोली, बुतारी, भुतारी, बुतारं, साळता, खराटा, खरहाटी, खरोटा, खराटो, साळाती, झात्री, झात्री, झाळत्री, शिराई बहारा, शिराव, मांगाची शिराव, शिरावी, शिराय, शिरा, भारा, भारी, भारं, भारो, मोल, मोवळ, मोयाळा, भाडी, बाडी, बायडी, मयेर, मयेरं, मयारू, साऊता, मौळ, मउल, मोऊळ, मोवाळ, मोळा, मोळाची झाडू, कुंचा, कुंचा, कुची, कुच्या, कुचा, बायरं, बायरी, बाइरी, हालता, पिसोळी, सारन, सान, सुनी, मोया, मोलझाडू, बुहारी, बुआरी, मोळवंडी, केरकाढणी, लोटना, वहारी, वाहरी इ. या वैविध्याचे भौगोलिक आणि सामाजिक विवरण पुढीलप्रमाणे.

लातूर, उस्मानाबाद, नागपूर, जळगाव, वर्धा, नांदेड, यवतमाळ, जालना, बुलढाणा आणि अमरावती या जिल्ह्यांत प्रामुख्याने फडा, फळा हे शब्द वापरले जातात. झाडू आणि तत्सम शब्द रायगड, ठाणे आणि पालघर जिल्ह्यांत आढळून येतात, तसेच सोलापूर, सातारा, सांगली आणि पुणे या मध्य महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांमध्ये केरसुणी हा शब्द प्रामुख्याने आढळला आहे.

झाडनी हा शब्द प्रामुख्याने धुळे, नंदुरबार, जळगाव या जिल्ह्यांत आढळून येतो. तसेच नाशिकच्या मालेगाव आणि सटाणा या तालुक्यात, अहमदनगर आणि औरंगाबादच्या काही भागात आणि अमरावती, वर्धा, बीड, रत्नागिरी या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. औरंगाबादमधील भिल्ल आणि मराठा समाजात हा शब्द प्रामुख्याने आढळून येतो. तर रत्नागिरी, बीड, अमरावती, वर्धा या जिल्ह्यांत अनुक्रमे ब्राम्हण, मराठा, आरक, तेली या समाजात आढळून येतो. या शब्दाचे झाडणी, झात्री, झाडनी, झाळत्री, झात्री इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

शिराई हा शब्द नाशिक आणि पालघर जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो, तसेच अहमदनगरचा अकोले तालुक्यात आणि औरंगाबादच्या वैजापूर तालुक्यात आढळून येतो, तर जालना जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे शिराव, मांगाची शिराव, शिरावी, शिराय, शिरा, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

साळूता आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद असणारे साऊता, साळता, साळाती वगैरे शब्द कोल्हापूर आणि दक्षिण कोकण (सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी) या पट्ट्यात आढळतात.

लक्ष्मी हा शब्द अहमदनगर जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. तसेच अहमदनगरला लागून असलेल्या औरंगाबाद, पुणे, नाशिक, सोलापूर या जिल्ह्यांत आढळून येतो. तर रायगड, वाशिम या जिल्ह्यांतही तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. प्रामुख्याने मराठा समाजात जास्त प्रमाणात आढळून येतो.

बाहरी हा शब्द रायगड, ठाणे, पुणे, पालघर, नंदुरबार, जळगाव, नागपूर आणि गोंदिया या जिल्ह्यांत आढळून येतो. रायगड, ठाणे, पुणे पालघर या जिल्ह्यांतील कातकरी समाजात हा शब्द प्रामुख्याने आढळून येतो, तसेच पालघर जिल्ह्यांत दुबळा, धोडिया या समाजांत, जळगाव जिल्ह्यांतील पावरी, गोंदिया जिल्ह्यांत पोवार, महार, गोवारी, दिवर, हळबी या समाजात, नागपूर जिल्ह्यांत लोधी, कलाल, आणि मरार समाजात, नंदुरबार जिल्ह्यांत वळवी, भिल्ल, चांभार इ. समाजात आढळून येतो. या शब्दाचे बाहरी, बहारी, बाहारी, बायरं, बायरी, बाइरी, बोहरी वहारी, वाहरी, भारा, भारी, भारं, भारो, भाहरी, बुहारी, बुआरी, भाडी, बाडी, बायडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून येते. यापैकी भारा, भारी, भारं, भारो, भाहरी, बुहारी, बुआरी हे वैविध्य ठाणे, पालघर, पुणे जिल्ह्यांत आढळून आले, तर भाडी, बाडी, बायडी हे वैविध्य नंदुरबार जिल्ह्यात आढळून आले. बहारी, बाहारी, बायरी, बाइरी, बाहारी, वहारी, वाहरी हे वैविध्य रायगड आणि जळगाव जिल्ह्यात, तर बायरं, बायरी, बाइरी हे वैविध्य नागपूर जिल्ह्यात आढळून आले.

मोळ आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद असणारे मौळ, मोल इ. शब्द प्रामुख्याने सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी या जिल्ह्यांमध्ये सापडतात. या शब्दाचे मोळ, मोल, मोली, मोवाळ, मोयाळा, मोया, मोलझाडू, मउल, मयेर, मयेरं, मयारू, मोऊळ, मोवळ, मोळा, मोळाची झाडू, मोळवंडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले.

बुतारी हा शब्द रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यात आढळून येतो. मुख्यत्वे ठाकूर आणि कातकरी या समाजात हा शब्द आढळून येतो. त्याचबरोबर कुणबी, मराठा, आगरी, भंडारी या समाजातही हा शब्द आढळून येतो. बौद्ध आणि तेली समाजात अपवादात्मक स्वरूपात आढळून येतो. या शब्दाचे भुतारी, बुतारं असे ध्वन्यात्मक भेद आढळून आले.

भौगोलिक सान्निध्यामुळे पालघर आणि ठाणे जिल्ह्यात हालता, साळता या कोकण-कोल्हापूरकडील शब्दांबरोबर नाशिक, नंदुरबार, धुळे आणि जळगाव या जिल्ह्यांत सापडणारे झाडणी, केरसुनी, शिराई, बहारा इ. शब्ददेखील सापडतात.

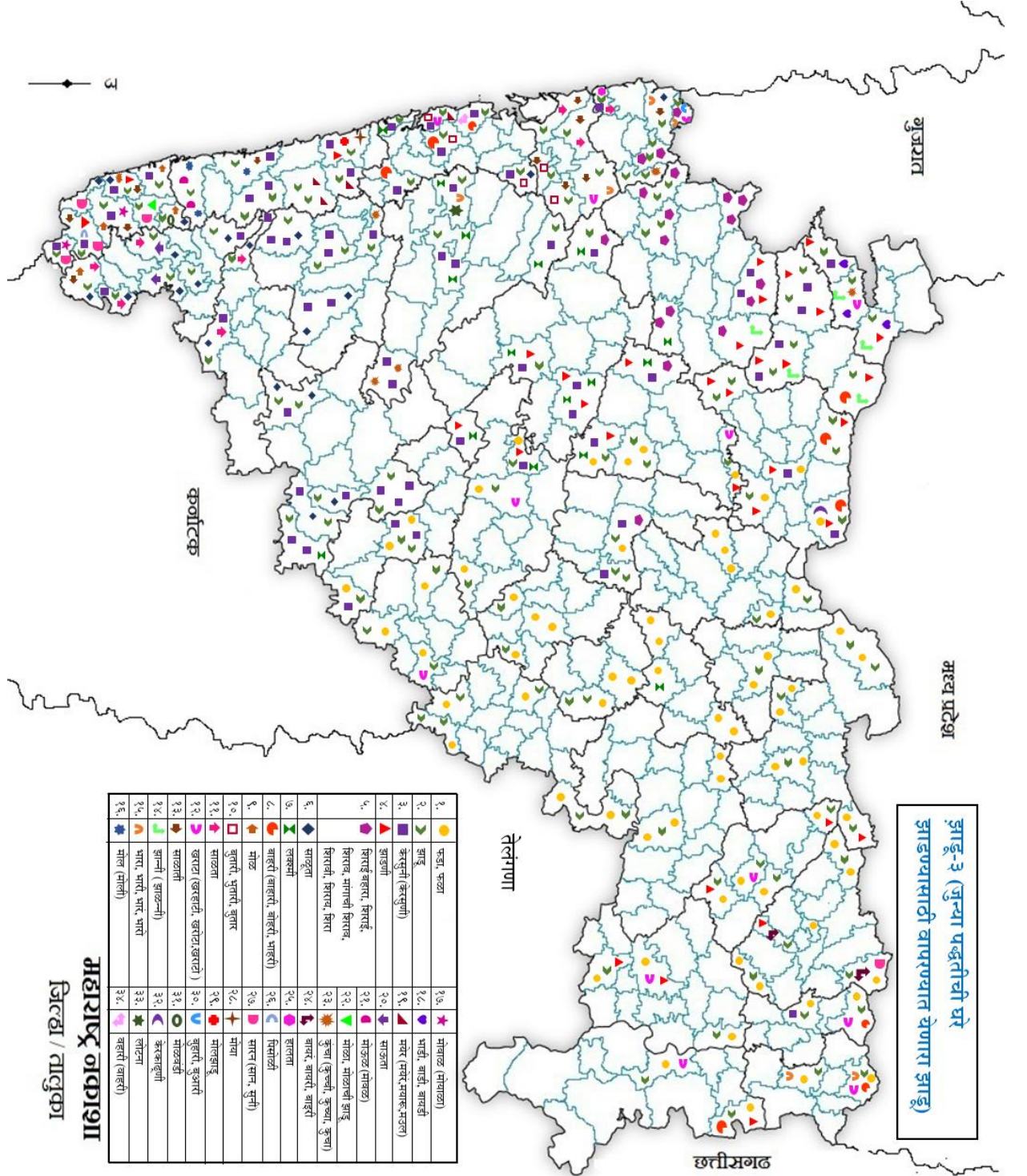
खराटा हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील वारली आणि गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली जिल्ह्यातील गोंड समाजात दिसून आला. त्याचबरोबर इतर काही जिल्ह्यांत अतिशय तुरळक प्रमाणात हा शब्द आढळून येतो. त्यात नागपूर (कलार समाज), नंदुरबार (मातंग समाज), लातूर (लिंगायत समाज), रायगड (भंडारी समाज), ठाणे (म ठाकूर समाज), भंडारा (कोहली समाज), बीड (मराठा समाज), औरंगाबाद (मराठा समाज) आणि वर्धा (मराठा समाज) या जिल्ह्यांत या शब्दाचा अतिशय तुरळक वापर दिसून येतो. या शब्दाचे खर्हाटी, खरोटा, खराटो इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून येते.

कुंजा हा शब्द अतिशय अपवादात्मक स्वरूपात नंदुरबार, पुणे, सिंधुदुर्ग, सातारा, पालघर या जिल्ह्यांमध्ये वापरल्याचे दिसून आले आहे. या शब्दाचे कुंजा, कुंजा, कुच्ची, कुच्या, कुचा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले.

पिसोळी हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी तालुक्यात आढळून आला. मराठा, ख्रिश्चन आणि मुस्लिम या समाजात हा शब्द आढळून येतो. सारन हा शब्ददेखील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आढळून आला असून या शब्दाचे सारन, सान, सुनी, इ. ध्वन्यात्मक भेद आढळतात.

या सर्व शब्दांपैकी शिंदीची झाडू, मोलाची झाडू यासारखे शब्द हे ज्या प्रकारच्या वनस्पतीपासून हा झाडू तयार केला जातो त्यावरून तयार केलेले दिसतात, तर झाडणी, केरकाढनी, लोटना यासारखे शब्द कार्यदर्शक आहेत.

३.८.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

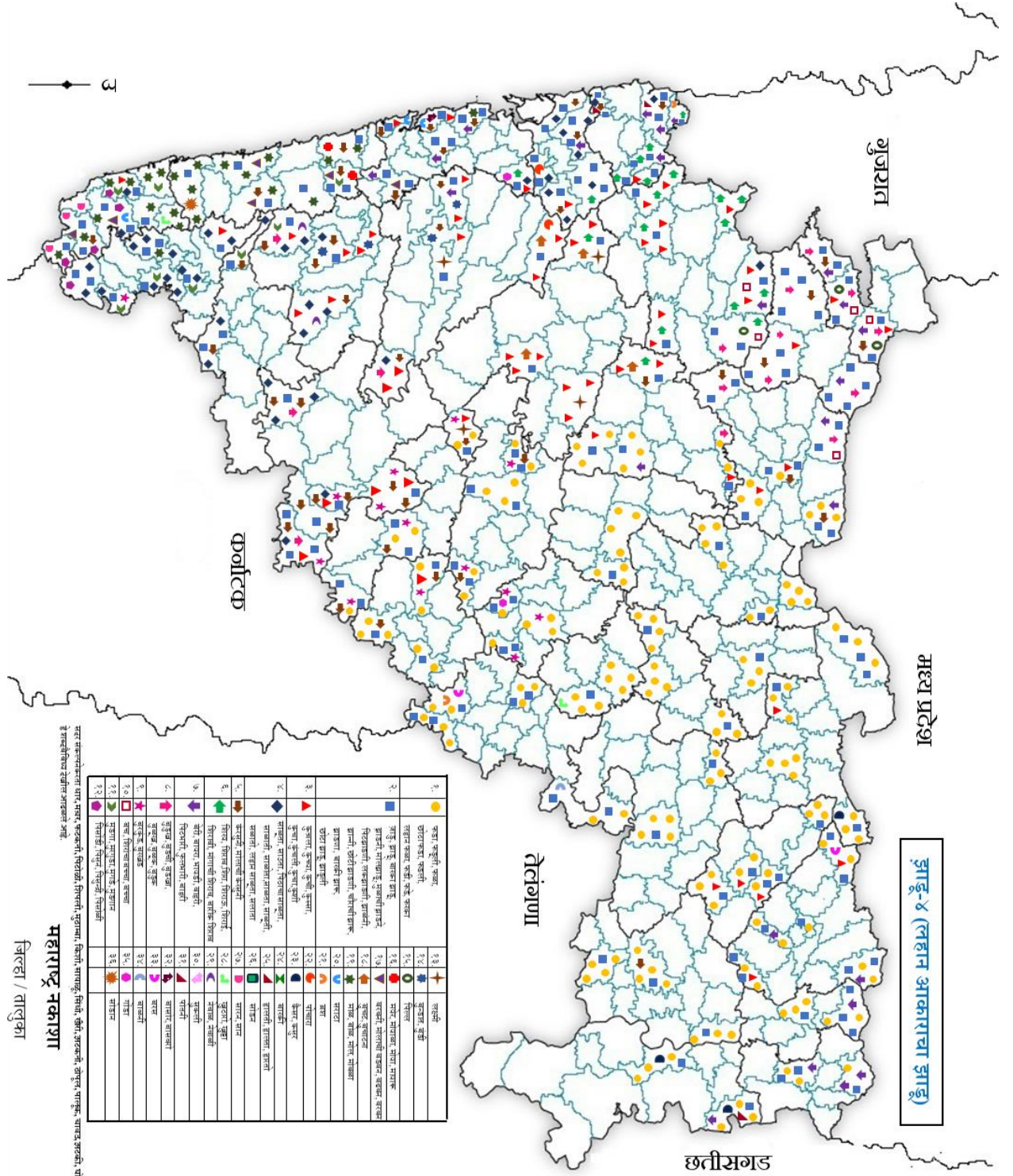
३.१. झाडू-४ (लहान आकाराचा झाडू)

‘जाते स्वच्छ करण्यासाठी तसेच देहारा स्वच्छ करण्यासाठी वापरला जाणारा लहान आकाराचा झाडू’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात आढळणारे शाब्दिक वैविध्य पुढीलप्रमाणे.

सदर संकल्पनेकरता फडा, फडूली, फळा, छोटा फडा, फडली, लहान फळा, फडी, फडे, फरका, ज़ाडु, झाडू, बारका झाडू, झाडनी, मोलझाडू, मुळाची झाडने, पिटझाडणी, लकझाडणी, झाळंनी, झात्री, छोटी झाडणी, चौराची झारू, झाडणा, बारकी झारू, छोटा झाडू, झाडूली, कुंचला, कुच्या, कुची, कुस्सा, कुचा, कुंचली, कुशी, किशी, साळूता, साउता, साळता, पिठाचा साळूता, साळाती, साळोता, साळूती, सळातो, सलाता, लहान साळूता, केरसुनी, मोलाची केरसुनी, शिरय, शिराव, बारीक शिराव, शिरा, शिराऊ, शिराई, शिरावी, मांगाची शिराव, बेरी, बायरा, भायडी, वाहरी, पिटभरी, फुलभारी, बाहरी, बुडुख, बुडची, बुडखा, बुळूख, बुडुक, बुरकुंड, बुरखंड, बच, शिरांचा बच्चा, बच्चा, मुडगा, मुगडे, मुरगुडा, मुडगान, पिसोंडी, पिसुनं, पिसुन्द्री, पिसोळी, पिटोळी, लक्ष्मी, बुन्डात, बुंडी, पिल्ल, मयेर, मोयाळा, मोया, मायारू, वरवनी, मोलाची वडवन, वढवन, वरवन, बुचाटना, बुचट, मोळ, बोळ, मोल, मोवळा, सराटा, ब्रश, बरस, पोचारा, कैसर, कसुर, बारकी, हालती, हालता, हारतो, सोडन, सोडान, सारन, सान, खुटारो, खुट्टा, नेवाळ, नेवाळी, सुकली, पोतनी, बासोर, बासवरो, बरस, बाळनी, गोंडा, मुठाम्बा, शिपली, फाटकनी, मच्चर, घोळ, सायाळू, पालूक, ठोपूल, बुळूक, चावड, झाटकी, झटकनी, लौची, खाजरी, सिंधी इत्यादी. शब्दवैविध्य आढळून येते.

याचा आकार नेहमीच्या झाडूपेक्षा लहान असल्यामुळे लहान, बारीक, छोटा ही विशेषणे सदर संकल्पनेकरता वापरलेली दिसतात.

३.९.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.१० अळू

‘अळू’ या संकल्पनेसाठी मराठी भाषेतील विविध बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य सापडले आहे. अळू, आळू, येळू, आडुची पानं, पोती, चिमकुरा, चमकुरा, धोपा, धोबा, कोचई, तेरा, तेरी, तेरे, तेडा, पात्रा, पाथरा, बरमाराकस, गाटीये, घाट्या, घाट्याची पानं, देठी, गरगट, गडारा, पाटोन्ना, पातोड्याची पानं, घुया, आहल्या पानं, डोडा, बेस्रम, इ.

अळूच्या पानापासून तयार केल्या जाणाऱ्या पदार्थांच्या नावावरूनच काही ठिकाणी ही पाने ओळखली जातात असे दिसते उदाहरणार्थ, घाट्याची पानं, पातोड्याची पानं इ.

या शब्दाचा भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसार पुढीलप्रमाणे:

आळू हा शब्द पश्चिम महाराष्ट्र आणि कोकणात जास्त प्रमाणात आढळून येतो. तसेच अहमदनगर, नाशिक, औरंगाबाद, बीड या जिल्ह्यातही आढळून येतो. महाराष्ट्राच्या इतर भागात आळू हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे येळू, आलु, आळुची पानं, आळीव, आल्यापात्रे, आवळु, आळा, आळन पान, आलवर, आलवाड, आलकुरी, अळू, आळुचे पानं, अळुची पानं इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले. **आडु** हा शब्द नंदुरबारच्या नवापूर तालुक्यातील भिल्ल आणि महार समाजातील काही व्यक्तींनी सांगितला असून या शब्दासंदर्भात आडुची पानं, आडु, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते, तर बुलढाणा जिल्ह्यातील शिरजगाव येथे वाडुची पानं हा शब्ददेखील आढळून आला.

पोती हा शब्द धुळे, नंदुरबार, जळगाव या जिल्ह्यात प्रामुख्याने आढळून येतो. शिवाय नाशिक, औरंगाबाद, जालना, बुलढाणा, अमरावती, नागपूर या जिल्ह्यात काही प्रमाणात आढळून येतो, तर अकोला, ठाणे (कातकरी समाजात), बीड (बेडूकवाडी गावात), वर्धा (धार ता. आष्टी) या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. अकोल्यातील या शब्दाच्या बाबतीत पोती, पोथी, पोतीनं पानं, पोतीचे पान, पोतीना पानं, कोथी, कोतीची पानं इ. ध्वनिवैविध्य आढळते. कोथी आणि कोतीची पानं हे ध्वनिवैविध्य केवळ अमरावती जिल्ह्यात आढळून आले आहे.

चिमकुरा हा शब्द लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड, परभणी, हिंगोली, अकोला, वाशिम या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. याशिवाय अमरावतीच्या धारणी वगळून इतर तालुक्यात, बीड जिल्ह्यातील बीड आणि आंबाजोगाई तालुक्यात, वर्धा, यवतमाळ, जालना या जिल्ह्यांच्या अनुक्रमे आष्टी, नेर, आणि मंठा या तालुक्यातही आढळून येतो. सोलापूरच्या उस्मानाबादला लागून असलेल्या बार्शी तालुक्यातील गावात तुरळक प्रमाणात हा शब्द वापरतात. या शब्दाचे चमकोरा, चमकुरा, चिमकरा, चिमकारा, चुमकुरा, चमकुरा, चंदकुरा, चमकुर, चमकुर्याची पानं, चमखुरा, चमकी, चिमकुर्याची पानं, चेमकुरा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले.

धोपा हा शब्द विदर्भातील प्रामुख्याने नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांमध्ये आढळून येतो. नांदेड, वाशिम, अकोला, अमरावती या जिल्ह्यात

अनुक्रमे गौल, तेली, गोसावी आणि कोरकू, भिलई या समाजात अतितुरळक प्रमाणात आढळतो. त्या शब्दाचे धोपा, धोपी, धोबी, धोप्याचं पान, धोबा, धोप, धोपची पानं, धुप इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य दिसून येते.

कोचई हा शब्द विदर्भातील भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. नागपूरच्या भिवापूर आणि रामटेक, तर चंद्रपूरच्या ब्रह्मपुरी तालुक्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे कोचई, कोचई, कोचे, कोची, कोचा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. कोचा आणि कोची हे वैविध्य भंडारा जिल्ह्यातील तेली आणि गोहरी समाजात आढळून आले.

तेरी हा शब्द पालघर, रायगड आणि रत्नागिरी या जिल्ह्यात आढळून येतो. याशिवाय सातारा आणि नाशिक जिल्ह्यात, तसेच रत्नागिरीच्या चिपळूण तालुक्यात हा शब्द तुरळक प्रमाणात मिळाला आहे. या शब्दाचे तेरा, तॅरे, तेरे, तेर्याची पानं, तेडा, तेडी, तोरी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले. तोरी हा शब्द वाशिमच्या गिरडा या गावात अपवादात्मक वापरला गेला आहे.

पात्रा हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यात प्रामुख्याने आढळून येतो, तर धुळे जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. पालघर जिल्ह्यात वारली समाजातील व्यक्तींकडून हा शब्द मिळाला आहे, तर रायगड जिल्ह्यातील आगरी समाजातही या शब्दाचा वापर दिसून आला. या शब्दाचे पत्रन्या, पाथरा, भाजी पात्र, पात्रान पाने, पातोर्प्याचं पान इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले.

बरमाराकस हा शब्द प्रामुख्याने भंडारा, गोंदिया आणि गडचिरोली जिल्ह्यात आढळतो. ब्रह्मराक्षसची पानं, बरम्याराक्षस, ब्रह्मराक्षसची पाना, ब्रह्मराकस, बरम्याराक्षसची पानं, बरम्याराकस, ब्रमनाराकस, बरम्याराकशची पत्ते, बरमं राक्सस, ब्रमन्याराकस, बरमाराकस, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

घाट्या हा शब्द सातारा आणि रत्नागिरी जिल्ह्यात आढळून येतो. सातार्याच्या सातारा व पाटण तालुक्यात आणि रत्नागिरीच्या राजापूर तालुक्यात हा शब्द आढळून आला. घाटवड्याची पानं, घाट्याची पानं, गाट्या, गाटीये इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

रायगडच्या अलिबाग आणि ठाण्याच्या अंबरनाथ तालुक्यात देठी हा शब्द आढळून येतो. आळूच्या पानांच्या देठाची भाजी केली जाते म्हणून देठी हा शब्द रूढ झाला असावा. या शब्दाचे देठी, देटी, डेटीची पानं इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

अमरावतीच्या धारणी तालुक्यातील कोरकू समाजामध्ये गडारा हा शब्द वापरला जात असल्याचे दिसून येते.

गरगट/गरगटी हे शब्द पुणे जिल्ह्याच्या मुळशी तालुक्यातील कातकरी समाजात आणि हवेली व इंदापूर तालुक्यातील मराठा व धनगर समाजात तुरळक प्रमाणात वापरले गेले आहेत.

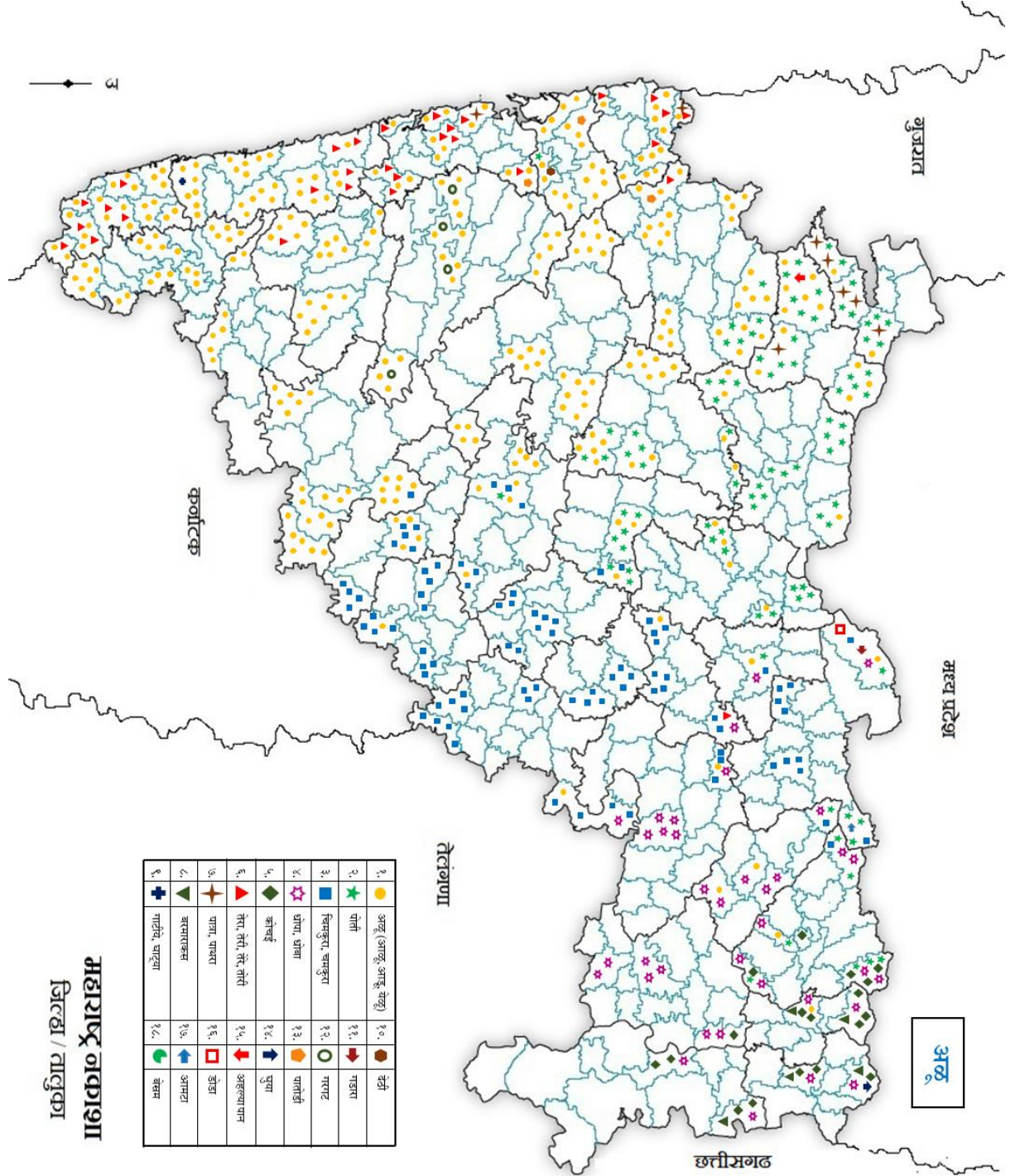
रायगड, ठाणे, नाशिक या जिल्ह्यात पातोडी हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळतो. रायगडच्या कर्जत, नाशिकच्या त्र्यंबकेश्वर, ठाण्याच्या अंबरनाथ आणि भिवंडी तालुक्यांत हा शब्द आढळून येतो. या शब्दाचे पातोडी, पातोन्ना, पातोड्याची पानं, पातोड्यान पान, पातोडीची पानं, पातोड्या, पातुर्याचे पान इ. ध्वनिवैविध्य आढळते.

घुया/घुई हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील बिंजेवार, ढिवर, हळबी, महार, कुणबी इ. समाजातील भाषकांनी सांगितला आहे. नंदुरबार जिल्ह्यातील खांडबारा गावातील भिल्ल समजात तुरळक प्रमाणात अहल्या पानं हा शब्द वापरला गेला आहे. अमरावतीच्या धारणी तालुक्यातील कोरकू समाजात डोडा हा शब्द मिळाला असून जळगाव जिल्ह्यातील कोळी समाजात या पानांकरता भाजीचं पान हा शब्द वापरला जात असल्याचे दिसून आले आहे.

शांगुरा हा शब्द नांदेडच्या इस्लापूर गावातील महादेव कोळी समाजात आढळून आला असून आमटा हा शब्द अमरावतीच्या गाडेगावातील कुणबी समाजात दिसून आला. बेरूम हा शब्द वाशीम जिल्ह्यातील शिरपुती या गावात मिळाला.

आळू या संकल्पनेसाठी वापरण्यात येणाऱ्या शब्दांवर इतर भारतीय भाषांचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. द्राविड भाषांमध्ये आळू या संकल्पनेसाठी साधारणतः तमिळमध्ये चेपंकझांगु किंवा चेंबू, मल्याळममध्ये चेंबू किंवा चेंपू, तेलगूमध्ये चेमा किंवा चामा हे शब्द वापरले जातात. तेलगू भाषिक प्रदेशाला लागून असलेल्या महाराष्ट्रातील प्रदेशात चिमकुरा हा शब्द आढळून येतो. द्राविड भाषांच्या प्रभावाने मराठीमध्ये चिमकुरा हा शब्द तयार झाला आहे. बंगाली भाषेत आळू या संकल्पनेसाठी कोचु हा शब्द आढळून येतो. या शब्दाशी साम्य असणारा कोचई हा शब्द महाराष्ट्राच्या अतिपूर्वेकडच्या भागात आढळून येतो. तारो या इंग्रजीतील शब्दावरून तेरी हा शब्द मराठीत आला असावा. पालघर, रायगड, रत्नागिरी या भागात हा शब्द आढळून येतो. पात्रा हा शब्द गुजरातीमध्ये आढळून येतो. त्यावरून महाराष्ट्रात गुजरात राज्याला लागून असलेल्या प्रदेशात पात्रा हा शब्द आढळतो.

३.१०.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.११ घोसाळे

आहे. याला काकडीसारखी दं'घोसाळे' हा उत्तर आफ्रिका आणि आशिया खंडांमधील उष्ण कटिबंधीय प्रदेशांत उगवणारा एक वेल डगोलाकार, गुळगुळीत सालीची फळे येतात. याच्या कोवळ्या फळांचा भाजी म्हणून स्वयंपाकात उपयोग होतो, तसेच याची वाळलेली फळे आंघोळीसाठी नैसर्गिक घासणी म्हणून वापरली जातात.

या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात घोसाळे, गिलके, चोपडा दोडका, पारोसा दोडका, गलगले, तेल दोडका, तुप दोडके, तुरई, टिपरीकय, चिकनी तुरई, दुधी दोडका, तवशा, शिबी, सातपुता, हरसुले, टेंडुळे, शिराळं, इ. शब्द वापरले जातात. याशिवाय आणखी काही विशेषणांचा वापर करून शब्द तयार केले जातात. त्याविषयी विस्ताराने माहिती पुढीलप्रमाणे.

घोसाळे हा शब्द पश्चिम महाराष्ट्र, कोकण आणि मराठवाड्यातील अहमदनगर जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो, तर बीड, उस्मानाबाद, लातूर, औरंगाबाद, नाशिक आणि बुलढाणा या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दासाठी घोसावळं, घोसाळं, घोसाळे, घ्वासाळे, घोसाळा, घोसाला, घोसाळु, घोसावी, घोसाले, घोशाळे, घोसाळी, गोसावळा, घोसावला, गोसावळी, गोशेळा, गोसावळे इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

गिलके हा शब्द प्रामुख्याने खानदेशात आढळून येतो, तसेच नाशिक, पालघर, औरंगाबाद, जालना, अमरावती, बुलढाणा या जिल्ह्यातही आढळून येतो, तर अहमदनगर, सोलापूर, यवतमाळ, परभणी, नागपूर, अकोला, भंडारा या जिल्ह्यात तो तुरळक प्रमाणात सापडतो. या शब्दाचे गिलकं, गिलका, गिलकी, गलका, गलको, गलकं, गिलके, गिलको, गिलकिया इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

चोपडा दोडका हा शब्द पालघर आणि नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी समाजात जास्त प्रमाणात आढळून येतो, तसेच औरंगाबाद, नांदेड, जालना, हिंगोली, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, वर्धा, अमरावती, नागपूर, यवतमाळ, गडचिरोली या जिल्ह्यात आढळतो. या शब्दाचे चोपडा दोडका, सोपडा दोडका चोपडं दोडकं, चोपडं, चोपडे दोडके, चोपडी तुरई, चोपळा दोडका, चोपडा भोपळा, चोपडी तोरी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. घोसाळे दिसायला चोपडे असते, गुळगुळीत असते त्यामुळे चोपडा आणि चिकना ही विशेषणे दिसून येतात.

पारोसा दोडका हा शब्द रत्नागिरी, कोल्हापूर, सोलापूर, बीड, लातूर, नांदेड, हिंगोली, परभणी, जालना, औरंगाबाद या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात आढळतो, तर सिंधुदुर्ग, अहमदनगर, उस्मानाबाद, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती येथे तुरळक प्रमाणात आढळतो. पारुसं, पारोसा, पारोशी, पारोशे, पारवसा, पारुसा, पारशी, पारोसा भोपळा, पारोसं, फारसी दोडका, पारसा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

गलगले हा शब्द नागपूर, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली, चंद्रपूर, आणि अमरावती या जिल्ह्यात आढळून येतो. या शब्दाचे गलगले, गलगला, गलगलं, गलगली, गिलगिला, गलगल्या इ.

ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. पश्चिम-मध्य भारतात विशेषतः मध्य प्रदेशात सदर भाजीकरता गिल्की हा शब्द वापरला जातो. त्याचा प्रादेशिक प्रभाव या शब्दावर दिसून येतो.

तेल दोडका हा शब्द यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, चंद्रपूर आणि गडचिरोली या जिल्ह्यात आढळून येतो. घोसाळे वरून तेलकट दिसते म्हणून त्याला तेल दोडका म्हटले जाते. या शब्दाचे तेली दोडका, तेलीक दोडका, तेल्या दोडका इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

तुप दोडके हा शब्द नांदेड आणि लातूर या दोनच जिल्ह्यात आढळून येतो. घोसाळा दिसायला तुपकट असतो म्हणून तुप दोडका म्हटले जाते.

तुरई हा शब्द गोंदिया, गडचिरोली, भंडारा या जिल्ह्यात प्रामुख्याने आदिवासी समाजात आढळून येतो, तसेच यवतमाळ, नांदेड, वाशिम या जिल्ह्यात बंजारा आणि सोलापूर, बीड या जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. उर्वरित महाराष्ट्रात अमरावती, नागपूर, उस्मानाबाद, लातूर, औरंगाबाद या जिल्ह्यात क्वचितच हा शब्द आढळतो. या शब्दाचे तोरई, तुरे, तुरळी, तोरी, तुरई, तुरी, तोर्या इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. उत्तर भारतातील हिंदी भाषिक प्रदेशांत सदर भाजीकरता तोरी हा शब्द वापरला जातो. त्याचा प्रादेशिक प्रभाव या शब्दावर दिसून येतो.

टिपरीकय हा शब्द सोलापूर आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यात मराठीसोबतच कन्नड भाषा बोलता येणार्या भाषकांत आढळून आला. यामध्ये प्रामुख्याने, लिंगायत, हरिजन, बौद्ध, महार, मातंग, चांभार या समाजांचे प्रमाण जास्त आहे, तर धनगर, मराठा, कोळी या समाजातही तुरळक प्रमाणात सापडला आहे. या शब्दाचे टिपरीके, तिपरीके, त्रिपीके, टिपरीका, टिपरी, तिपरीकय, टिपरीकय इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले. कर्नाटक राज्यात या भाजीला टिपरीकाय हे नाव आहे. त्यामुळे प्रादेशिक प्रभावातून कर्नाटक राज्याला सीमा लागून असणार्या प्रदेशांत हा शब्द मिळाला असावा.

चिकनी तुरई हा शब्द औरंगाबाद, जळगाव, नंदुरबार, वाशिम, अमरावती, नागपूर, भंडारा, या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो. घोसाळ्याचे वरचे आवरण गुळगुळीत असते त्यामुळे त्याला चिकना/चिकनी म्हटले जाते. या शब्दाचे चिकनो गिलको, चिकनी, चिकनी तुरं, चिकनी तुरई, चिकना गिळकं, चिकनी तुरई, चिकना तोटके, चिकन तोरी, चिक्कन दोडका अशी ध्वन्यात्मक वैविध्ये आढळतात.

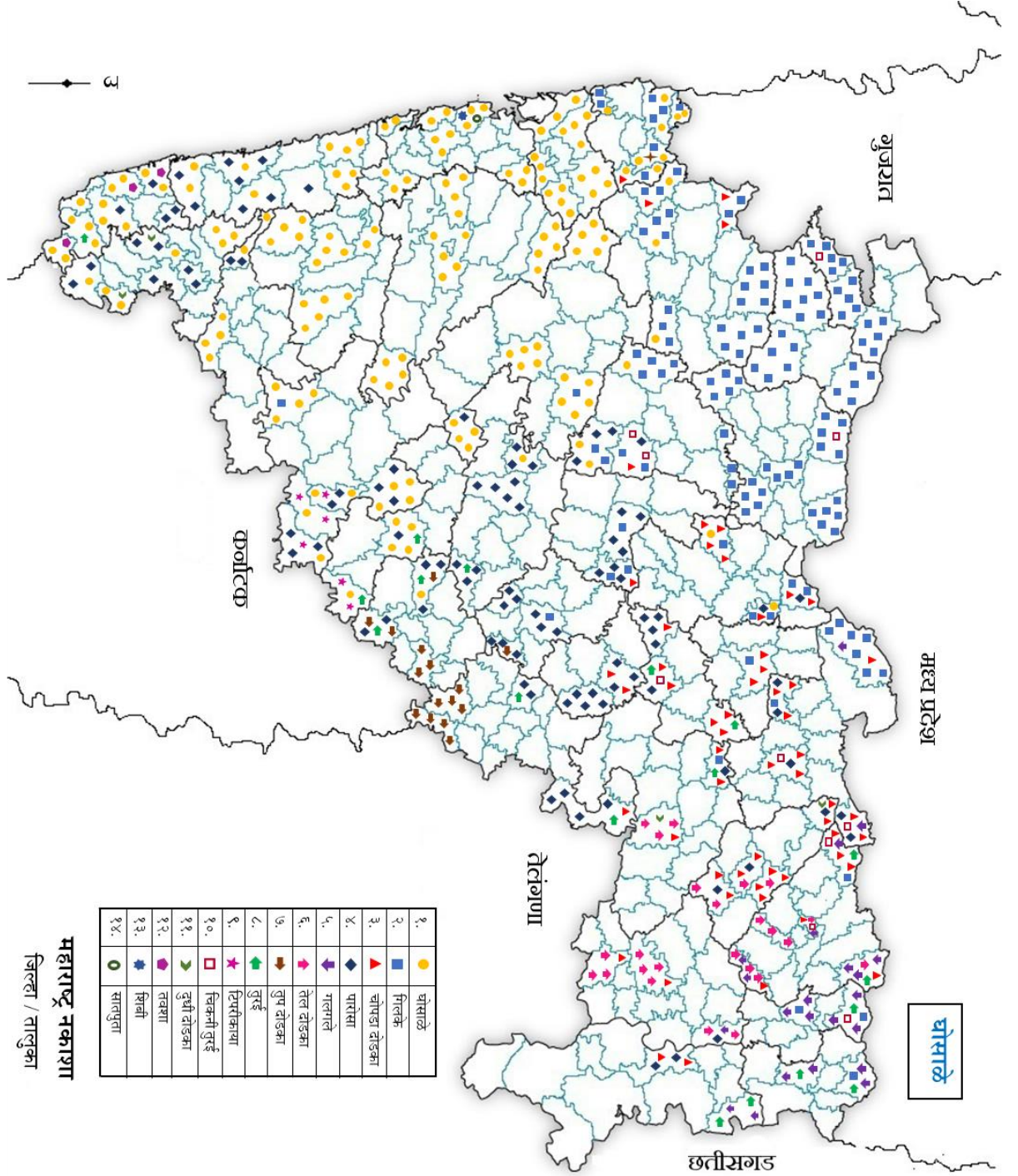
दुधी दोडका हा शब्द कोल्हापूर, वर्धा आणि यवतमाळ जिल्ह्यातील महार आणि मातंग समाजात वापरला गेला आहे. या शब्दाचे दुद दोडका, दुदी दोडके इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

तवशा हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे तवशा, तोवशी, टवसा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

शिबी हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील अलिबाग तालुक्यातील बापळे गावात मिळाला असून सातपुता हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील कातकरी समाजात सापडला आहे.

घोसाळा ही भाजी दोडका-वर्गीय असल्यामुळे घोसाळा या भाजीसाठी काही प्रमाणात 'दोडका' हा शब्द आढळून येतो. मात्र केवळ दोडका हा शब्द क्वचितच आढळून येतो. दोडका शब्दाबरोबर इतर विशेषणे लावून वेगवेगळे शब्द तयार होतात उदा. - गावरान, सरकारी, गोड, लंबे, लंबा, पांढरा, नरम, साधा, देव, बगर शिर्याचा, इ. विशेषणे वापरून शब्द तयार केले जातात. हे शब्द प्रामुख्याने मराठवाडा आणि विदर्भात आढळतात.

३.११.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.१२ दुधी भोपळा

‘दुधी भोपळा’ या संकल्पनेसाठी मराठीच्या विविध बोलींमध्ये काही वैविध्य आढळून आले आहे. दुधी भोपळा, दुधी, भोपळा, लवकी, कद्दू, मुगाडी, म्हारो दुधी, तुम्मा, सकेनी, कोठळे/कोंटळ्या, परास, डांगडा, हरसुल, इ. शब्द आढळून येतात.

कोल्हापूर, सातारा, सोलापूर, पुणे त्याचबरोबर कोकणातील रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात त्याचप्रमाणे अहमदनगर, जालना आणि बुलढाणा या जिल्ह्यांत दुधी भोपळा हा शब्द आणि त्याचे ध्वन्यात्मक वैविध्य असणारे दुदी भोपळा, दुद भोपळा, दुदु भोपळा, दुधाळी भोपळा, दुधवा भोपळा, दुदई, दुध्या, दोधी भोपळा, दुधा भोपळा, दुध्रा भोपळा, दुधवाला भोपळा हे शब्द प्रामुख्याने आढळून येतात. नांदेड जिल्ह्यात दुदगं या शब्दाचा वापर अधिक प्रमाणात आढळून आला. ज्या भौगोलिक प्रदेशांत तांबड्या भोपळ्याकरता चक्री-डांगर इ. शब्द वापरले जातात अशा जिल्ह्यांमध्ये (उदाहरणार्थ औरंगाबाद, धुळे, नंदुरबार, नाशिक इ.) केवळ दुधी, केवळ भोपळा या शब्दांच्या वापराचे प्रमाण अधिक आहे.

लवकी हा शब्द विदर्भातील वर्धा, नागपूर, यवतमाळ, अमरावती, अकोला, भंडारा, गोंदिया, वाशिम या जिल्ह्यांत दिसून येतो. या शब्दाचे लौकी, लॉकी, लोकी हे ध्वन्यात्मक वैविध्यही आढळून आले. परभणी, हिंगोली आणि नांदेड जिल्ह्यात कद्दू शब्द मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो. बीड जिल्ह्यात अंबाजोगाई तालुक्यात वंजारी समाज जास्त असणाऱ्या गावात कद्दू हा शब्द दिसून येतो. महाराष्ट्राच्या इतर काही भागात काही प्रमाणात हा शब्द दिसून येतो. त्यामध्ये सिंधुदुर्ग, रायगड, औरंगाबाद, पुणे, लातूर, जालना, यवतमाळ, नागपूर, वर्धा, अमरावती, अकोला, वाशिम या जिल्ह्यामधील विशेषतः मुस्लिम, माना, किराड, लोधी, बलाई, मांग या समाजात तुरळक प्रमाणात कद्दू शब्द दिसून येतो. याशिवाय मराठी बरोबर हिंदी भाषा बोलता येणाऱ्या इतर काही भाषकांमध्ये कद्दू या शब्दाचा वापर दिसून येतो.

दुधी भोपळा या भाजीला त्याच्या आकार, रंग इ. शी संबंधित काही नावे प्रचलित असल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये दुधी भोपळ्याच्या आकारावरून लांब भोपळा, लामका भोपळा, लाम भोपळा, लांबार भोपळा, लांबोल भोपळा, लांबडा भोपळा, लांबं भोपळं, लंबे भोप्पयो, लांबुळा भोपळा हे शब्द सोलापूर, उस्मानाबाद, नांदेड आणि लातूर या भागात आढळून येतात. रायगड जिल्ह्यातील श्रीवर्धन तालुक्यात लांबा कद्दू हा शब्द आढळला आहे.

मुगाडी या शब्दाचे मुगाडी, मुगडं, मुगाडे, मुगटं, मुगाडा भोपळा, मुगाडी भोपळा, मुगी भोपळा, मुगं भोपळं, मुगा भोपळा हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले आहे. अहमदनगर जिल्ह्यातील अहमदनगर आणि नेवासा तालुक्यात जास्त प्रमाणात हा शब्द दिसून येतो, शिवाय औरंगाबादच्या पैठण आणि पुणे जिल्ह्याच्या जुन्नर तालुक्यात हा शब्द तुरळक प्रमाणात दिसून येतो, तसेच दुधी भोपळ्याच्या रंगावरून पांढरा भोपळा, सफेद भोपळा, पांझा भोपळा, हिरवा भोपळा इ. शब्द आढळून

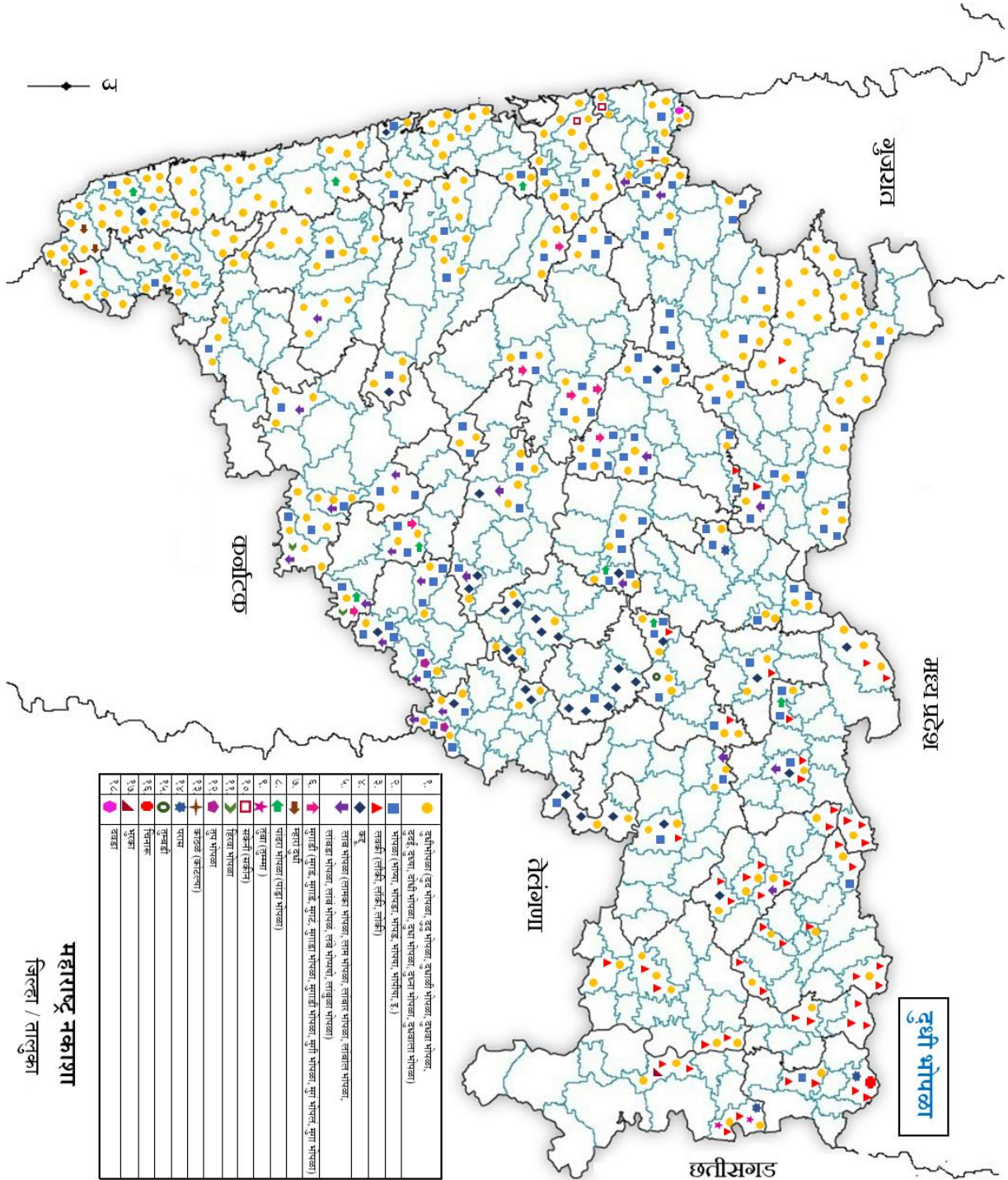
येतात.गोवा राज्याला लागून असणार्या सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी तालुक्यात म्हारे दुधी हा शब्द आढळून येतो. त्याचे म्हारो दुधी असे ध्वन्यात्मक वैविध्य दिसून येते.

तुम्मा हा शब्द गडचिरोली जिल्ह्यातील कोर्ची तालुक्यातील कवर आणि गोंड समाजात दिसून येतो.

कोठळे/कोंटळ्या हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील हातेरी गावातील 'क' ठाकुर समाजात दिसून येतो. विशेषतः मोठ्या वयोगटातील अशिक्षित लोक हा शब्द वापरताना दिसतात. डांगडा हा शब्द सातारा जिल्ह्यातील खटाव या तालुक्यात दिसून येतो.

याशिवाय चवीला गोड असतो म्हणून गोड भोपळा, तुपकट असतो म्हणून तुप भोपळा, काकडी सारखा दिसतो म्हणून काकडी भोपळा, शिंगासारखा आकार असतो म्हणून शिंगाडी भोपळा, शिंगाड्या भोपळा, शेंडी भोपळा, ज़वारी भोपळा, साधा भोपळा, सादा भोपळा, सरकारी भोपळा, कालवण (भाजी) बनवले जाते म्हणून कालवनाच्चा भोपळा, कतली भोपळा अशी विशेषणे वापरली जातात.

३.१२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.१३ शिराळे / दोडके

‘शिराळे’/‘दोडके’ या संकल्पनेसाठी मराठी भाषेतील विविध बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य सापडले आहे.

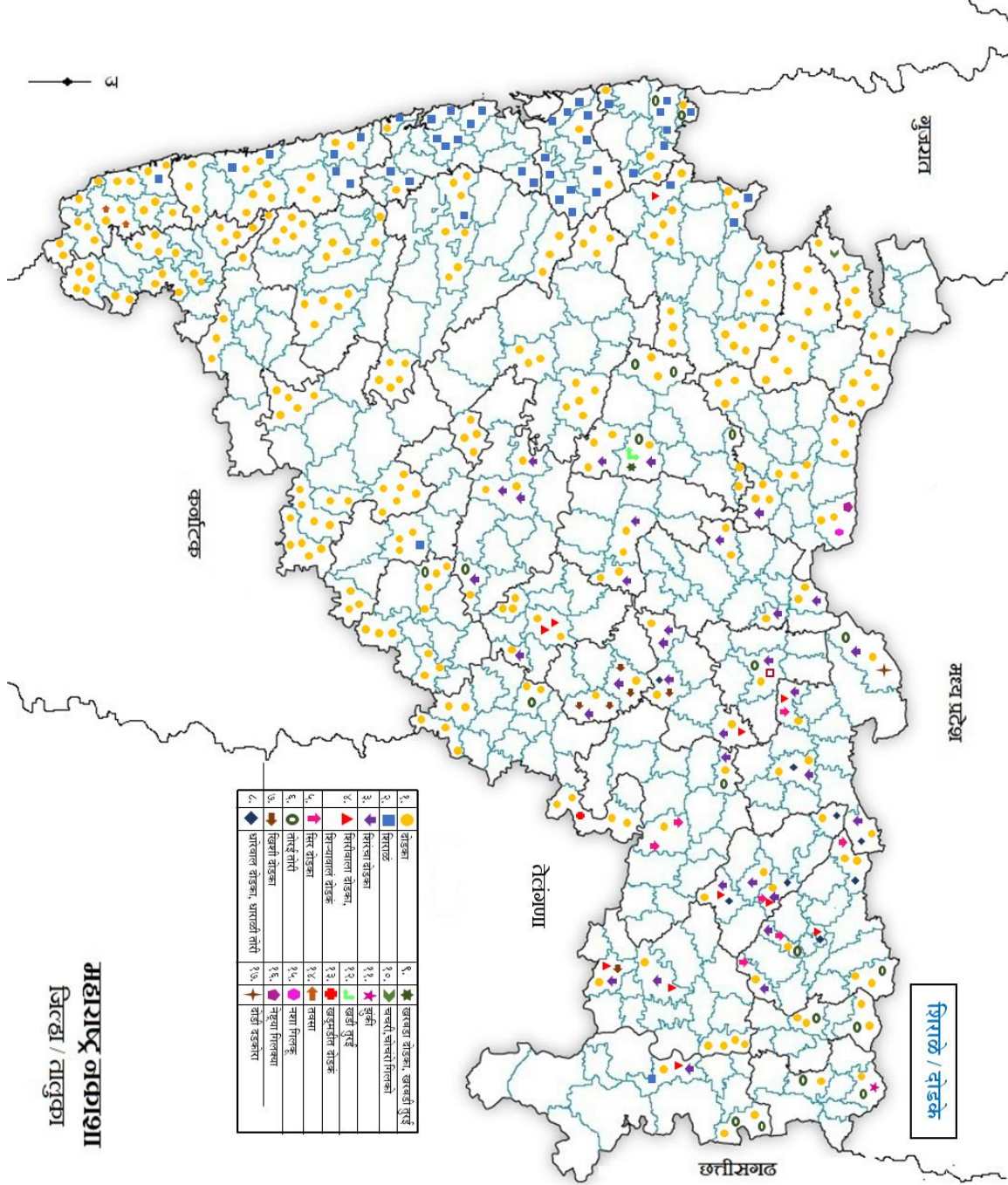
दोडका हा शब्द त्याच्या ध्वन्यात्मक भेदांसह महाराष्ट्रातील जवळपास सर्वच जिल्ह्यांमध्ये वापरला जातो. याचबरोबर शिराळं आणि तत्सम शब्द कोकणातील रत्नागिरी, पालघर, रायगड, ठाणे, सिंधुदुर्ग जिल्ह्यामधील देवगड तालुका, नाशिकमधील त्र्यंबकेश्वर, सुरगणा तालुका आणि पुणे जिल्ह्यातील मुळशी तालुक्यामध्ये आढळतो. शिरंजा दोडका, सिर दोडका आणि तत्सम शब्द जालना आणि बीड जिल्ह्यात, तसेच नागपूरमधील भिवापूर, वर्ध्यामधील हिंणघाट, सेलू, बुलढाणामधील बुलढाणा, औरंगाबादमधील पैठण, यवतमाळमधील घाटंजी, नेर, अमरावतीमधील अमरावती, वरूड, दर्यापूर, परभणीमधील पालम, हिंगोलीमधील हिंगोली, कलमनुरी, अकोलामधील अकोला, वाशिममधील कारंजा, रिसोड, गडचिरोलीमधील, गडचिरोली आणि चंद्रपूरमधील चंद्रपूर आणि राजुरा तालुक्यामध्ये आढळतात.

शिरीवाला दोडका, शिऱ्यावालं दोडकं आणि तत्सम शब्द त्र्यंबकेश्वर तालुका (जि. नाशिक), नरखेड, नागपूर तालुके (जि. नागपूर), हिंणघाट, सेलू तालुके (जि. वर्धा), दर्यापूर तालुका (जि. अमरावती), परभणी तालुका (जि. परभणी), कारंजा तालुका (जि. वाशिम), गडचिरोली (जि. गडचिरोली), चंद्रपूर आणि राजुरा तालुके (जि. चंद्रपूर) येथे वापरलेला दिसतो.

तोरई आणि तत्सम शब्द नागपूरमधील रामटेक, औरंगाबादमधील वैजापूर, सोयगाव, नांदेडमधील नांदेड, किनवट, यवतमाळमधील नेर, अमरावतीमधील धारणी, वाशिममधील वाशिम, भंडार्यामधील भंडारा, तुमसर, गोंदियामधील गोंदिया आणि गडचिरोलीमधील कोरची तालुक्यात वापरलेले दिसतात. खिशी दोडका आणि तत्सम शब्द हिंगोली आणि वाशिम जिल्ह्यात वापरले जातात. धारेवाला दोडका, धाराळी तोरी आणि तत्सम शब्द प्रामुख्याने विदर्भातील नागपूरमधील येरला, नरखेड तालुका, वर्ध्यामधील हिंणघाट, सेलू, आष्टी, अमरावतीमधील अमरावती, वरूड आणि वाशिममधील वाशिम तालुक्यामध्ये वापरलेला दिसतो. खरबडा दोडका, खरबडी तुरई, खडी तुरई आणि खडमडीत दोडकं आणि तत्सम शब्द अनुक्रमे औरंगाबाद जिल्ह्यातील औरंगाबाद तालुका आणि नांदेड जिल्ह्यातील किंनवट तालुक्यात वापरतात. चन्नरी आणि चोचंरो गिलको हे शब्द फक्त नंदुरबार जिल्ह्यातील नवापुर तालुक्यात आढळतात. झुंकी शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील फक्त गोंदिया तालुक्यात आढळला आहे. तवसा हा शब्द सिंधुदुर्गमधील कुडाळ तालुक्यामध्ये सापडला आहे. याचप्रमाणे नशा गिल्कू आणि नेष्ट्या गिलक्या हे शब्द जळगाव जिल्ह्यातील रावेर तालुक्यात ठराविक परिसरात वापरतात. यासारखेच दोडी, दडकोरा हे शब्द अमरावती जिल्ह्यातील धारणी तालुक्यामध्ये वापरतात. काच कोईरी हा शब्द अकोला जिल्ह्यातील अकोला तालुक्यामध्ये वापरतात आहे.

या फळभाजीवर उभ्या शिरा असल्याने अनेक भागात शिराळं, शिरंज्ञा दोडका, शिरीवाला दोडका म्हणून ओळखले जाते. अनेक ठिकाणी या फळभाजीवर असणाऱ्या शिरा या धार काढल्यासारख्या असल्याने धार दोडका म्हणूनही ओळखतात, तसेच अनेक ठिकाणी या फळ भाजीची किसून भाजी केली जाते यावरून खिस दोडका, खिसी दोडका, किशा दोडका इ. म्हणूनही या संकल्पनेला ओळखतात.

३.१३.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.१४ तांबडा भोपळा

‘तांबडा भोपळा’ ही मोठ्या आकाराचे फळ येणारी वेलवर्गातील वनस्पती आहे. या फळभाजीला महाराष्ट्रातील विविध जिल्ह्यांमध्ये त्याच्या आकार, चव, रंग, ठिकाण व आहारातील उपयोगानुसार वेगवेगळ्या नावांनी ओळखले जाते. उदा. चक्री भोपळा, घागरी भोपळा, गोड भोपळा, साखर कोहळा, लाल भोपळा, काळा भोपळा, फराळी भोपळा, शिकरण भोपळा, काशीकोहळं, पंढरपुरी कोयरं, गंगाफळ इ.

यापूर्वी धोंगडे (२०१३) यांनी केलेल्या सर्वेक्षणामध्ये ‘तांबडा भोपळा’ या संकल्पनेसाठी काळा भोपळा (चिपळूण), काशीकोहळं (नागपूर, चंद्रपूर) आणि डांगर (नाशिक) हे शब्द या विशिष्ट केंद्रांमध्ये माहीत असल्याचे नोंदवले आहे.

सदर सर्वेक्षणात या संकल्पनेसाठी मराठी भाषेतील विविध बोलींमध्ये सापडलेले वैविध्य आणि त्यांचे ध्वन्यात्मक भेद पुढीलप्रमाणे:

भोपळा हा शब्द जवळपास महाराष्ट्रातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये दिसून येतो. कोहळा, कोहला, कोयरा व तत्सम शब्द फक्त विदर्भातील अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम, यवतमाळ, नागपूर, चंद्रपूर, वर्धा, गडचिरोली, गोंदिया आणि भंडारा या ११ जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात आढळले असून त्याव्यतिरिक्त धुळे जिल्ह्यातील शिरपूर आणि साक्री तालुका, पालघरमधील तलासरी तालुका, रायगडमधील अलिबाग आणि रोहा तालुका आणि नांदेड जिल्ह्यातील किनवट या तालुक्यात कमी-जास्त प्रमाणात हे शब्द आढळले. चक्री भोपळा, चक्री, चक्रो व तत्सम शब्दांचा वापर औरंगाबाद, नाशिक, धुळे, जळगाव, बुलढाणा, अकोला आणि वाशीम जिल्ह्यांत दिसून आला.

काशीकोहळं व तत्सम शब्द सोलापूर, उस्मानाबाद, नांदेड, वर्धा, आणि बीड जिल्ह्यांत आढळून येतात. त्याचबरोबर कोल्हापूर जिल्ह्यातील कागल तालुक्यातील गोरंबे, लातूर जिल्ह्यामधील लातूर आणि उदगीर तालुका, सातारा जिल्ह्यामधील खटाव आणि वाई तालुका, नागपूरमधील नागपूर आणि नरखेड तालुका, अहमदनगरमधील नगर आणि जामखेड तालुका, औरंगाबादमधील औरंगाबाद, पैठण, आणि सोयगाव तालुका, यवतमाळमधील नेर तालुका, जळगावमधील जामनेर तालुका, जालना जिल्ह्यामधील जालना आणि मंठा तालुका, पुणे जिल्ह्यामधील हवेली, इंदापूर, आणि मुळशी तालुका, अमरावतीमधील अमरावती, आणि वरुड तालुका, बुलढाणा जिल्ह्यामधील जळगाव-जामोद, शेगाव, आणि बुलढाणा तालुका, परभणीमधील पालम आणि सोनपेठ तालुका, हिंगोलीमधील हिंगोली, आणि कलमनुरी तालुका आणि वाशिममधील वाशिम आणि रिसोड तालुक्यात हे शब्द सापडले आहेत. देवकोहळा, देवकोये, देवभोपडा व तत्सम शब्द धुळेमधील धुळे, साक्री, लातूरमधील लातूर, उदगीर, नाशिकमधील मालेगाव, सटाणा, सुरगणा, नांदेडमधील नांदेड, किनवट, मुखेड, देगलूर, रायगडमधील अलिबाग, औरंगाबादमधील सोयगाव, जळगावमधील जामनेर, चाळीसगाव, अमरावतीमधील अमरावती, दर्यापूर, परभणीमधील पालम, सोनपेठ, परभणी,

वाशिममधील रिसोड आणि बीडमधील बीड व अंबाजोगाई तालुक्यात वापरतात. डांगर, डांग्या भोपळा व तत्सम शब्द पालघर, रायगड, ठाणे, जालना, परभणी, नशिक, औरंगाबाद, नांदेड, अहमदनगर या जिल्ह्यांबरोबरच धुळे जिल्ह्यामधील साक्री तालुका, नंदुरबारमधील नंदुरबार तालुका, जळगावमधील जामनेर, आणि चाळीसगाव तालुका, लातूरमधील लातूर आणि उदगीर तालुका, बुलढाणा जिल्ह्यामधील बुलढाणा तालुका, वाशीममधील रिसोड तालुका, बीडमधील बीड, आणि अंबाजोगाई तालुका, पुणे जिल्ह्यामधील जुन्नर तालुका तसेच सोलापूरमधील अक्कलकोट व सांगोले तालुका या भौगोलिक प्रदेशांतही वापरलेले दिसतात.

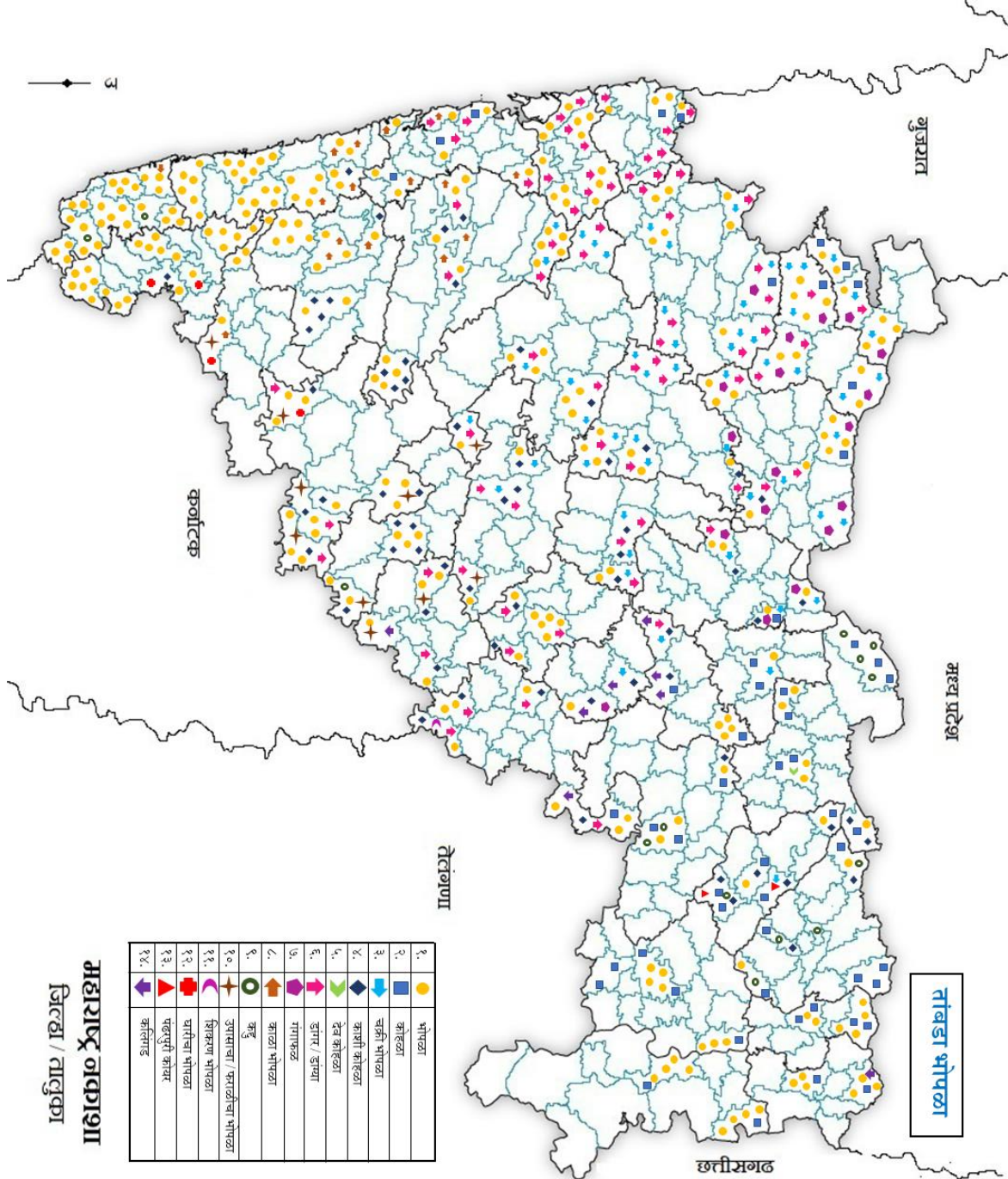
काळा भोपळा, काळा दुधी, काळं कोहळं आणि तत्सम शब्द कोकणातील रत्नागिरी जिल्ह्यातील खेड, दापोली, आणि चिपळून तालुका, सिंधुदुर्गमधील देवगड तालुका, पालघरमधील वसई तालुका, रायगडमधील महाड, कर्जत, मुरुड व श्रीवर्धन तालुक्यात आढळतात, त्याचप्रमाणे सातारा जिल्ह्यामधील खटाव, सातारा, आणि वाई तालुका, सांगलीमधील मिरज तालुका, पुणे जिल्ह्यामधील हवेली आणि मुळशी तालुका आणि सोलापूरमधील सांगोले तालुक्यातही हे शब्द आढळून येतात. खुद्द आणि कद्द हे शब्द अमरावती जिल्ह्यात (ता. अचलापूर गाव धामणी), तर मेवा हा शब्द नागपूर जिल्ह्यातील नरखेड तालुक्यात मिळाला आहे.

सोलापूर जिल्ह्यातील सोलापूर, अक्कलकोट, सांगोले, बार्शी, लातूरमधील लातूर, निलंगा, उदगीर, अहमदनगरमधील जामखेड, उस्मानाबादमधील उमरगा व बीडमधील अंबाजोगाई तालुक्यात या संकल्पनेला आहारातील उपयोगानुसार उपासाचा भोपळा, फराळीचा भोपळा व तत्सम शब्द वापरतात. उपासाचा भोपळा हा शब्द सोलापूर जिल्हा (अक्कलकोट, बार्शी, सांगोले आणि उत्तर सोलापूर तालुक्यांत), अहमदनगर (ता. जामखेड), बीड जिल्हा (ता. अंबाजोगाई), उस्मानाबाद जिल्हा (ता. उमरगा), लातूर जिल्हा (ता. निलंगा आणि लातूर) इथे आढळला आहे. फराळीचा भोपळा प्रामुख्याने सोलापूर जिल्ह्यात (अक्कलकोट, सांगोले आणि उत्तर सोलापूर) तसेच सांगली जिल्ह्यातील मिरज तालुक्यात दिसून आला. शिकरण भोपळा हा शब्द नांदेड जिल्ह्यातील देगलूर तालुक्यात मिळाला आहे. घारीचा भोपळा व तत्सम शब्द कोल्हापूरमधील करवीर, कागल, सांगलीमधील मिरज व सोलापूरमधील सांगोले तालुक्यात सापडतो.

पंढरपुरी कोयरं व पंढरपुरी कोहळं हे शब्द वर्धा जिल्ह्यातील हिंगणघाट व सेलू तालुक्यात सापडले आहेत, तसेच भेर कोवडो, भेर कौवं हे शब्द अनुक्रमे वर्धा आणि अकोला जिल्ह्यात आढळून आले आहेत. गुमडकाया हा शब्द नांदेड जिल्ह्यात, भेंडस हा शब्द जळगाव जिल्ह्यामधील नंदीवाले जोशी समाजात, खुरासान, खुडोसनी, कुडोसनी, कलेंदर हे शब्द गोंदिया आणि नागपूर जिल्ह्यामधील कलार आणि गोंड भाषकांमध्ये दिसून आले आहेत.

कलिंगड, कलंगड भोपळा, कलांगडु व तत्सम शब्द महाराष्ट्रातील केवळ वाशिम, हिंगोली जिल्ह्यातील कलमनुरी तालुक्यात तसेच नांदेड जिल्ह्यात भोपळा या संकल्पनेसाठी वापरतात असे दिसून आले.

३.१४.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.१५ सिमला मिरची

‘सिमला मिरची’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात शिमला मिरची, ढबु मिरची, ढोबळी मिरची, भोपळा मिरची, फोफेरी मिरची, भोंगी मिरची, पोंगली मिरची, चपाटा मिरची, सरकारी मिरची, डगर मिरची, म्हातारी मिरची, टपोरी मिरची, भेंडी मिरची इ. शब्द वापरले जातात. ढबु, ढोबळी, भोपळा, जाडी, टपोरी हे शब्द मिरचीच्या अकारावरून वापरले जातात, तर शिमला मिरची, विलायती मिरची, बंबईची मिरची, बंगाली मिरची, कश्मिरी मिरची हे शब्द प्रदेशवाचक नावावरून आले आहेत. याशिवाय आणखी काही शब्द वापरले जातात ते पुढे विस्ताराने पाहू.

शिमला मिरची हा शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात वापरला जातो. प्रामुख्याने विदर्भात आणि उत्तर महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो, तर कोकण आणि मराठवाड्यात कमी प्रमाणात वापरला जातो. पश्चिम महाराष्ट्रात अतितुरळक प्रमाणात वापरला जातो. शिमला, सिमला, शिमली, सिमली, चिमला, चिमली, छिमला, शिपला, शमला, शिमगा, शिला इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

ढबु मिरची हा शब्द कोल्हापूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, लातूर या जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात वापरला जातो, तर चंद्रपूर, वर्धा, परभणी, नांदेड, औरंगाबाद, धुळे, नंदुरबार, पुणे या जिल्ह्यातही आढळून आला. या शब्दाचे ढबु, ढभु, ढब्बी, ढबी, ढेबु, ढब्बुना डब्बु, डबु, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

ढोबळी मिरची हा शब्द महाराष्ट्रात कोल्हापूर, सांगली, गोंदिया, गडचिरोली हे जिल्हे वगळता सर्वत्र आढळतो. हा शब्द पुणे, पालघर, नाशिक, बीड, अहमदनगर, औरंगाबाद या जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात वापरला जातो, तर उर्वरित पश्चिम महाराष्ट्रात आणि उत्तर महाराष्ट्रात तुरळक प्रमाणात आढळतो, तसेच उर्वरित मराठवाडा आणि विदर्भात अतितुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाच्या उच्चारतात ध्वनिवैविध्य मोठ्या प्रमाणावर आढळून येते. ते पुढीलप्रमाणे – ढोबळी, ढबुळी, ढबुली, ढाबुळी, ढबळी, ढाबळी, ढाबोळी, ढंबरी, ढांगडी, ढोबरी, ढोबडी, ढोम्ब्री, ढेमरी, ढोब्री, ढोमशी, ढोंबरी, ढाबोरी, ढोमळा, ढोबडी, ढोबला, ढोबो, ढोबळजा, ढोपली, ढोपली, ढोपला, ढेबळी, ढेबीय, ढोवळी, ढोबी, ढबुरली, ढोभळी, ढोपळी, ढोपळा, ढोलळा, ढोलळी, ढोबली, ढबोळी, ढबरी इ. **ढोबरी मिरची** हा शब्द रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यात (जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात) तर जळगाव आणि अमरावती जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दिसून आला.

भोपळा मिरची हा शब्द कोकणात मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो, तसेच सातारा, गडचिरोली, भंडारा, नागपूर, यवतमाळ, अमरावती, नंदुरबार, धुळे, नाशिक इ. जिल्ह्यात अतितुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे भोपळा, भोपळी, भोपली, भोपला, भोपडा, भोपलो, भोबडी, भोबरी, भोपा, भोबरा, भोबळी, भोभी, भिमरी, बोबरी, भोपी, भोबी, बोबडी, भोपळो, भोपळ्यो, बोहोपळी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

फोफेरी\पोपेरी मिरची हा शब्द रायगड, ठाणे, पालघर, या जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात आढळतो. तसेच जळगावमध्ये तुरळक प्रमाणात आणि धुळे, नंदुरबार या जिल्ह्यात मिळाला आहे. या शब्दाचे फोकली, फोक, फोगी, फुगी, फुगा, फुगली, फोफे, फोफ, फुफ्या, फाफडा, फोफी, फापडा, पोपेरी, पोपरी, पोपल्या, पोपली, पोपेला, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

मोठी मिरची हा शब्द सोलापूर, पालघर, लातूर या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो. सातारा, परभणी, बुलढाणा, यवतमाळ, अमरावती, नागपूर, औरंगाबाद, नांदेड या जिल्ह्यात अतितुरळक प्रमाणात आढळतो. यासाठी मोटा, मोट्टी, मोठा, मोटी, मोट्टी, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. **वांगी मिरची** हा शब्द नाशिक, औरंगाबाद, रत्नागिरी या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे वांगी, वांग, वांगफोड इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. **जाडी मिरची** हा शब्द जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नाशिक या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो. यासाठी जाडी, जाळी, झाडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

भोंगी मिरची हा शब्द सोलापूर, सातारा, सांगली आणि कोल्हापूर या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो. भोंगी, भुंगी, भोंगा, बोंगी, बुंगी, बोंडगाम भोगा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. **पोंगली मिरची** हा शब्द अकोला, अमरावती, बुलढाणा, या जिल्ह्यात तुरळक आढळतो. या शब्दाचे पोंगला, पोंगलु, पोंगडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. **भाजीची मिरची** हा शब्द नाशिक, जालना, नांदेड, रायगड या जिल्ह्यात मिळाला आहे. सिमला मिरचीची भाजी केली जात असल्यामुळे तिला भाजीची मिरची म्हटले आहे.

याखेरीज सदर संकल्पनेकरता इतर काही शब्द तुरळक प्रमाणात मिळाले आहेत. त्यांची नोंद घेणे गरजेचे वाटते.

चपाटा मिरची हा शब्द औरंगाबाद जिल्ह्यातील तडवी समाजात आढळला असून जळगाव जिल्ह्यातील मराठा आणि बौद्ध समाजात दिसून आला. याशिवाय बुलढाणा जिल्ह्यात **चापा** हा शब्द मिळाला आहे.

सरकारी मिरची हा शब्द नांदेड जिल्ह्यात मान्नेरवार्लू आणि मराठा समाजात तर चंद्रपूरमधील ढीवर समाजात दिसून आला. **म्हातारी मिरची** हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील महादेव कोळी समाजात आणि **डगर मिरची** हा गडचिरोली जिल्ह्यातील गोंड समाजात दिसून आला. **टपोरी मिरची** हा शब्द धुळे जिल्ह्यात, तर **टोबरी व ठोम्ब्री** हे शब्द अमरावती जिल्ह्यात सापडले आहेत. तसेच **टोमानी** हा शब्द औरंगाबाद जिल्ह्यात मिळाला आहे. **चिन्हा मिर्च** हा शब्द रत्नागिरी जिल्ह्यातील एका मुस्लिम समाजात तर **चिणगा मिरची** हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील डोंगर कोळी समाजात आढळून आला. **भेंडी मिरची** हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात आढळून आला, तर **भेंड मिरची** हा शब्द धुळे जिल्ह्यातील कासार समाजात मिळाला आहे. **रसगुल्ला मिरची** हा शब्द धुळे, औरंगाबाद, आणि जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात मिळाला आहे. तसेच जळगावमधील

राजपूत, कोळी आणि नंदुरबारमधील मातंग समाजात दिसून आला. या शब्दाचे रसगुल्ला, रजगुल्ला, रडगुल्ला हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. रडगुल्ला हा शब्द नंदुरबारमधील मातंग समाजातील व्यक्तींकडून मिळाला आहे.

कॅपसिकम हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील खिश्चन समाजात, विलायती मिरची हा शब्द चंद्रपूर जिल्ह्यात, तर बंबईची मिरची आणि बंगाली मिरची हे शब्द अनुक्रमे जालना जिल्ह्यातील वडार समाजात, औरंगाबाद जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात आढळून आले आहेत, तसेच काश्मिरी मिरची हा शब्द अमरावती जिल्ह्यातील बलाई समाजात मिळाला आहे.

धांगडी मिरची हा शब्द हिंगोली जिल्ह्यातील अंध आदिवासी समाजात मिळाला आहे, तर काकडी मिरची आणि ज्वाला मिरची हे शब्द औरंगाबाद जिल्ह्यात आढळून आले आहेत.

कुसरिकी हा शब्द अमरावती जिल्ह्यातील राजगोंड समाजात, काजुमिरी हा शब्द पालघरमधील सामवेदी ब्राह्मण समाजात, तर हिरवा मिरची, हिरवी मिरची हे शब्द अनुक्रमे बुलढाणा आणि रायगड जिल्ह्यात आढळून आले आहेत.

३.१६ शेवगा

शेवग्याच्या शेंगांचा उपयोग आहारात अनेक प्रकारे करतात. 'शेवगा' या संकल्पनेकरता मराठी भाषेतील विविध बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य आढळले आहे.

शेवगा, शेवग्याच्या शेंगा, शेवग्याची शेंग, शेवगा शेंगो, शेवगान शेंगो, शेगू, शेंगा, शेवगाना शेंगा, मुंगना, मुंगणा, मुंगन्याच्या शेंगा, मुंगन्या का शेंगान, मुगुनीच्या शेंगा, मुंगाफल्ली, मुंगफळी, शेकटं, शेगट, सेगटानी सेंग, शंगफल्ली, शेकटाची शेंग, शेकटाच्या शेंगा, शेगुल, शेगलाच्या शेंगा, शेगुल की फल्ली, डांबा, डांबं, डांबाच्या शेंगा, हेकटा हेंगा, हेकटा हिंगो, हिंगा, हिगटा, शेवगा, नुंगीची शेंगा, हेग्वा पापडी, हेंग्या, हाडग्याची शेंग, बरबटीन, शेवगो, शिवंगा, बरबडी, मुरा, लवंगीशेंगा, शेवरी, लांबशेंग, खरसिंगाच्या शेंगा, बडग्याची शेंग, बुगना, उडियाफुल, गोडशेंगा इ.

वरीलपैकी मूळ शब्द शेवगा आणि त्याचे ध्वन्यात्मक भेद जवळपास सर्वच जिल्ह्यात सापडतात. धोंगडे (२०१३: ६२) नुसार डांबे व शेकटा हे शब्द विशिष्ट केंद्रात माहीत आहेत, तर मुंगण्याच्या शेंगा हा शब्द नागपूर व चंद्रपूर या मर्यादित केंद्रात आढळून आल्याची नोंद केलेली आहे. सदर सर्वेक्षणात मुंगण्याच्या शेंगा या भंडारा व गोंदिया येथे, त्याचबरोबर औरंगाबाद जिल्ह्यामधील औरंगाबाद तालुक्यातील भिकापूर-नायगाव येथे, जालना जिल्ह्यातील जालना तालुक्यातील धावेडी या गावात आणि नांदेड जिल्ह्यातील किनवट तालुक्यात मारेगाव(खालचे) येथे माहीत असल्याचे दिसून आले. हिंदी भाषेमध्ये शेवग्याकरता असणार्या मुंगना या शब्दाशी साधर्म्य असणारा हा शब्द परभणी, वाशीम, अकोला, औरंगाबाद, बुलढाणा, यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, चंद्रपूर, गडचिरोली या भौगोलिक प्रदेशात रूढलेला दिसतो. शेकटा हा शब्द मुख्यत्वे करून रायगड व पालघर जिल्ह्यात वापरात असून रत्नागिरीच्या खेड व दापोली तालुक्यात आढळतो. शेकटाऐवजी हेकटा असे ध्वन्यात्मक परिवर्तन ठाणे, अमरावती, नाशिक, रत्नागिरी व यवतमाळ या जिल्ह्यांमध्ये दिसून येते.

शेगू हा शब्द नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी वस्ती जास्त असलेल्या सुरगणा व त्र्यंबकेश्वर या तालुक्यांत मिळाला. शेगुल हा शब्द गोव्याला लागून असलेल्या रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूर तालुक्यात आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील दोडामार्ग व कणकवली या तालुक्यांत आढळून आला. शेगला हा शब्द प्रामुख्याने कोल्हापूर, रत्नागिरी, रायगड व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात, तर रायगड जिल्ह्यातील मुरूड व महाड या तालुक्यात आढळून आला.

डांब हा शब्द केवळ रत्नागिरी जिल्ह्यात वापरात आहे असे दिसून आले. उस्मानाबाद जिल्ह्यातील उमरगा तालुक्यातील कसगी येथे नुंगी हा शब्द मिळाला. सदर भौगोलिक प्रदेश हा कर्नाटक राज्याला लागून असल्याने कन्नड भाषेमध्ये शेवग्याकरता असणार्या नुंगे शब्दाशी साधर्म्य सांगणारा हा शब्द आहे.

३.१७ रताळं

जमिनीखाली उगवणारे गोड कंद 'रताळे' या संकल्पनेसाठी मराठी भाषेतील विविध बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य आढळले आहे:

रताळं, रत्ताळं, रत्ताळ रताळ, रताळी, रतालो, रतेला, रत्ताळं रताळा, रताळो, रताळू, रत्ताळू, रताळ, रत्ताळा, रताळू, रताला, रताले रताळे, रताय, रत्ताळ, रताली, रत्ताळं, रत्ताळं, राताल्या, रताळू, रताळं, रातेरा, रताळं, रत्तेली, रतेली, रतळ, रताडं, रेतनाळू, रत्ताय, रत्ताळी, रत्ताळ्य, रत्ताड, रताळे, रताडू, रताड, रताळू, साकू, साखू, साखरू, साकरू, साक्री सक्क्या, कंद, कंडो, सकनारं, सकनारू, सकनारा, सकनार, सक्का, सकरकंद, साकरकंद, साकारकंद, सकरकंदं, शकरकंद, शक्करगन, चिन्नं, चिनी, काटीकन, कोंगे, कंगेव, कंगी, कंगा, पेंड्या, माटी, छक्री, सक्री, लातेरी, भातकंद, बातात, बात्तास, भेली, मोम्ना इ.

मोल्सवर्थ (१९७५) यांनी रत्ताळू हा मूळ शब्द नोंदविला असून रताळं व रताळू या पर्यायी शब्दांची नोंद केली आहे. सदर सर्वेक्षणात रताळं हा शब्द गोंदिया जिल्हा वगळता महाराष्ट्रातील जवळपास सर्व जिल्हांमध्ये आढळून आला. रताळं हा मूळ शब्द असून या शब्दात ध्वन्यात्मक परिवर्तन होऊन या शब्दाच्या उच्चारत वर नोंदविल्याप्रमाणे वैविध्य आढळून आले आहे. धोंगडे (२०१३: ६२) यांनी रताळी या शब्दाची नोंद 'महाराष्ट्राचा भाषिक नकाशा' यात दिली आहे. धोंगडे यांनी नोंदविलेला धुळे केंद्रातील साकस शब्द सदर सर्वेक्षणात आढळून आला नाही. त्याऐवजी साकू हा शब्द धुळे, पालघर, नाशिक, नंदुरबार, औरंगाबाद व जळगाव या भागात आढळून आला. हिंदी भाषेमध्ये रताळे या कंदाकरता प्रचलित असलेला शकरकंद हा शब्द भंडारा व गोंदिया या जिल्ह्यात दिसून आला. या शब्दाचे सकरकंद असे ध्वन्यात्मक वैविध्यदेखील आढळून आले आहे. चिन्न, चिनी हे शब्द कोल्हापूरातील केवळ चंदगड या तालुक्यात दिसून आले. तर सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील दोडामार्ग म्हणजेच गोव्यालगतच्या तालुक्यात रताळ्यासाठी कोंगे, कंगेव, कंगी, कंगा, इ. शब्द आढळून आले. याव्यतिरिक्त रत्ताळ हा शब्द विदर्भातील बुलढाणा, अकोला, यवतमाळ, वाशीम, अमरावती, नागपूर आणि वर्धा या जिल्ह्यांत दिसून आला. भातकंद हा शब्द जळगाव जिल्ह्यात अत्यल्प प्रमाणात दिसून आला.

अमरावती जिल्ह्यात मिळालेला भेली हा शब्द तेथील कोरकू समाजात, मोम्ना हा शब्द तेथील आरक समाजात तर माटी हा शब्द यवतमाळ, नागपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यांतील राजगोंड समाजात आढळून आला. बातात, बात्तास रायगड जिल्ह्यातील मुरुड तालुक्यातील कोर्लई या गावातील ख्रिश्चन समाजात आढळून आला.

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

संदर्भ :

१. धोंगडे, रमेश (१९९५) (पुनर्मुद्रण २०१३) महाराष्ट्राचा भाषिक नकाशा (पूर्वतयारी), राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई.

२. मोल्सवर्थ (१८३१) मोल्सवर्थ्स मराठी-इंग्लिश डिक्शनरी (द्वितीय आवृत्ती : १८५७, सुधारित पुनर्मुद्रण १९७५), शुभदा सारस्वत, पुणे.

३.१८ पुढे

एखादी व्यक्ती अथवा ठिकाण यांच्या स्थिर जागेचा विचार करता त्यांच्या 'मुखासमोरील दिशे'च्या निर्देशाकरता सदर सर्वेक्षणामध्ये महाराष्ट्रातील मराठीच्या विविध बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य दिसून येते.

मुखासमोरील दिशा या संकल्पनेसाठी समोर, समुर, संबुर, संबुरं, संबोर, सामोर, सामुरी, सोमोर, पुढे, पुढं, पुडं, पुरं, पुडो, पुडे, पुडी, फुडं, फुढी, फुढे, पुव्हे, पुढ्यात, पुड्यात, पुऱ्यात, पुढल्या, सामने, सामनी, म्होरं, म्होरा, म्होरी, म्हरी, मोहरं, आगं, अगाड, आगाडी, आग, आगो, मुन्ने, घेआंत, आत्तं, तोंडापुडं, तोंडापुढे, तोंडाला, मुंदारी, हुंबूर, हांबूक, सुद्या, सन्मुख, आपोजिट, नजिक, स्टेट, सामन्यावर, समंग इत्यादी शब्दांचा वापर दिसून येतो.

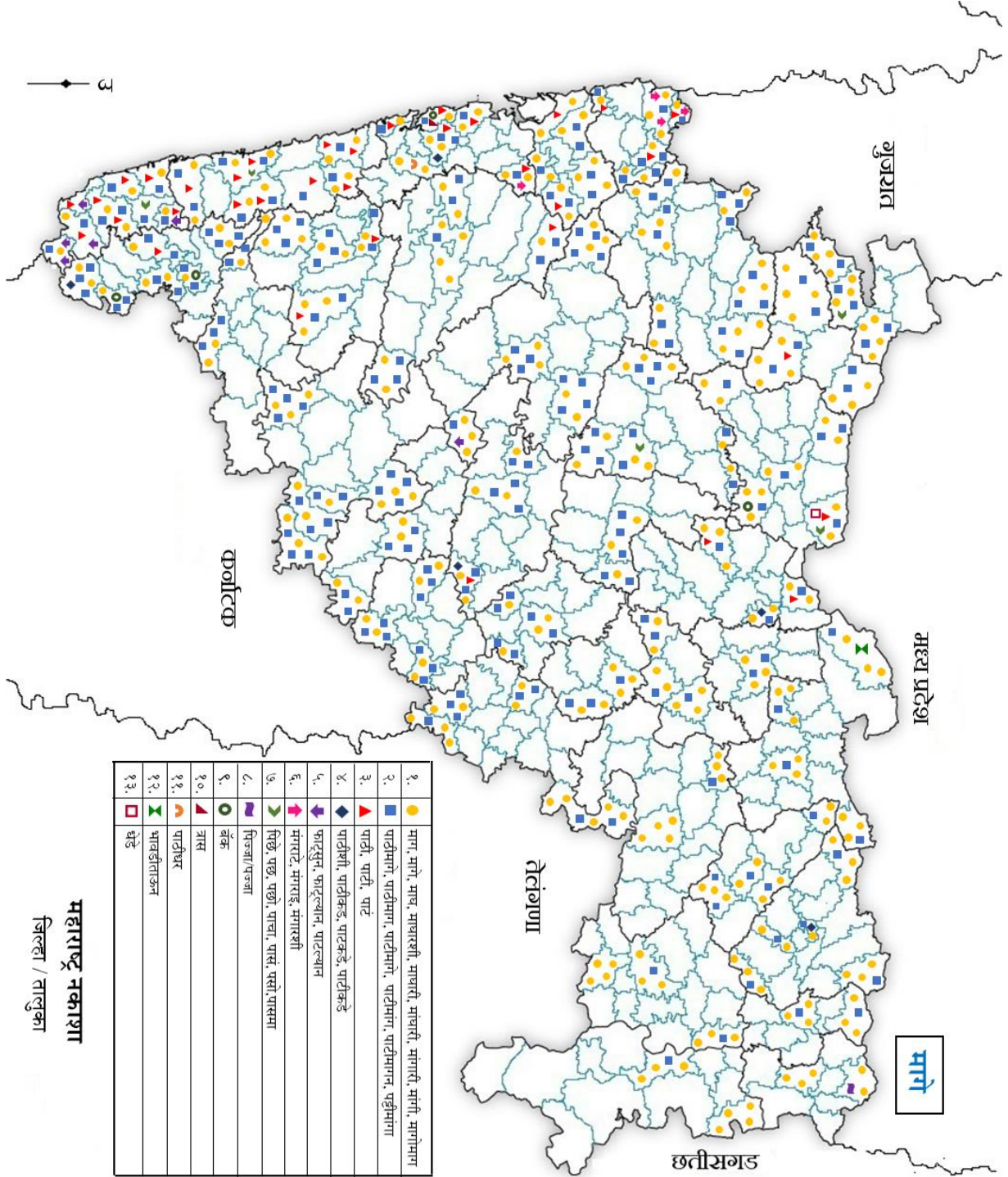
महाराष्ट्रात जवळपास सर्वच जिल्ह्यांमध्ये समोर व पुढे हे शब्द आढळून येतात. समोर या शब्दाचे समोर, समुर, संबुर, हुंबूर, संबुरं, संबोर, सामोर, सामुरी, सोमोर हे ध्वन्यात्मक भेदही आढळून आले, तर पुढे या शब्दाचे पुढं, पुडं, पुरं, पुडो, पुडे, पुडी, फुडं, फुढी, फुढे, पुव्हे, पुढ्यात, पुड्यात, पुऱ्यात, पुढल्या हे ध्वन्यात्मक भेद आढळून आले. वर नमूद केलेल्या शब्दांपैकी सामने हा शब्द बुलढाणा, हिंगोली, परभणी, वाशीम वगळता महाराष्ट्रातील सर्वच जिल्ह्यात मर्यादित स्वरूपात आढळून येतो. गोंदिया आणि भंडारा येथे प्रामुख्याने सामने हा शब्द प्रचलित आहे. म्होरं या शब्दाचे भौगोलिक क्षेत्र मोठ्या प्रमाणावर आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील शाहूवाडी तालुका, धुळे जिल्ह्यातील शिरपूर तालुका, पालघर जिल्ह्यातील डहाणू व तलासरी हे तालुके, लातूर जिल्हा, सोलापूर जिल्ह्यातील सोलापूर व सांगोले तालुका, सातारा जिल्ह्यातील वाई तालुका, नाशिक जिल्ह्यातील मालेगाव तालुका, रायगड जिल्ह्यातील कर्जत, अलिबाग, रोहा व मुरूड हे तालुके, अहमदनगर जिल्ह्यातील जामखेड तालुका, उस्मानाबाद जिल्ह्यातील उमरगा तालुका, नांदेड जिल्ह्यातील काही भागात, यवतमाळ जिल्ह्यातील नेर तालुक्यात, जळगाव जिल्ह्यातील चोपडा तालुक्यातील तांदलवाडी येथे, ठाणे जिल्ह्यातील शहापूर तालुक्यात, जालना जिल्ह्यातील मंठा तालुक्यात, तसेच पुणे जिल्ह्यातही म्होरं या शब्दाचा वापर सर्रास होताना दिसतो. त्याचप्रमाणे पालघर आणि नंदुरबार या आदिवासी जिल्ह्यातील भौगोलिकदृष्ट्या गुजरात राज्याला जोडून असलेल्या भागात अगाड व आगाडी हे शब्द आढळले आहेत. आगं हा शब्द धुळ्यातील सोनगीर व जळगाव जिल्ह्यातील रावेर तालुक्यात निरूळ या गावी प्रचारात असल्याचे दिसते. तर मुन्ने हा शब्द यवतमाळ आणि गोंदिया जिल्ह्यातील राजगोंड समाजात आढळून येतो. घेआंत तसेच आत्तं हे शब्द रायगड जिल्ह्यातील मुरूड तालुक्यातील कोर्लई गावातील पोर्तुगीज भाषकांच्यात वापरलेला दिसतो. तोंडापुडं हा शब्द नाशिकच्या आदिवासीबहुल गावांमध्ये तर तोंडाला हा शब्द लातूर येथील उदगीर तालुक्यातील मलकापूर गावात आढळून येतो.

३.१९ मागे

‘पाठीमागील दिशा’ या संकल्पनेसाठी माग, मागे, मागोमाग, मागुन, माघ, माघारशी, माघारी, मांघारी, मांगारी, मांगी, पाठीमागे, पाठीमाग, पाटीमागे, पाटीमांग, पाटीमागन, पट्टीमांगा, पाठी, पाठीशी, पाठीकड, पाटकडे, पाटीकडे, फाटून, फाटल्यान, पाटल्यान, मंगराटे, मंगराइ, मंगारशी, पिछे, पछ, पछो, पिञ्जा, पासमा, पाठीधर इ. असे शब्दांचे वैविध्य आढळून आले.

महाराष्ट्रात जवळपास सर्वच जिल्ह्यांमध्ये पाठीमागे आणि मागे हे शब्द वापरले जातात. या दोन्ही शब्दांचे ध्वन्यात्मक भेदही आढळून आले. पट्टीमांगा हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील मुरुड तालुक्यात आढळतो. वर नमूद केलेल्या शब्दांपैकी फाटल्यान हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील दोडामार्ग तालुक्यातील आयी गावात आढळून येतो. फाटसुन, पाटसुन हे शब्द सिंधुदुर्गात वैभववाडी, वेंगुर्ला, आणि दोडामार्ग या तालुक्यात तुरळक प्रमाणात आढळतात. मंगराटे हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यात बोर्डी गावात मांगेला समाजातील एक व्यक्तीने सांगितला आहे. मंगराइ, मंगारशी इत्यादी याचे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. मांगी हा शब्द नांदेड जिल्ह्यातील देगलूर तालुक्यातील खानापूर गावात आढळला आहे. पिछे हा शब्द सिंधुदुर्गातील कणकवली तालुक्यात मुस्लिम समाजात आढळतो. पछ, पछो हे शब्द धुळे जिल्ह्यातील शिरपुर तालुक्यात पावरा समाजात सांगितला आहे. पञ्जा हा शब्द यवतमाळ जिल्ह्यातील कुर्ली गावात (ता. घाटंजी) राजगोंड समाजात मिळाला आहे (तर पिञ्जा हा ध्वन्यात्मक भेद गोंदिया तालुक्यातील कासा गावात आढळला). पासमा हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील शहादा तालुक्यातील प्रकाशा गावात हा शब्द मिळाला आहे. पिटवर, पाटीखाली हे शब्द अमरावती जिल्ह्यातील धारणी तालुक्यात कासमार गावातील कोरकू समाजात आढळले आहेत. त्याचबरोबर भावडीताउन हा कोरकू भाषेतील शब्द मिळाला आहे.

३.१९.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.२० वर, ३.२१ मध्ये, ३.२२ खाली

संदर्भ दिला जाणार्या व्यक्तीच्या/वस्तूच्या अनुषंगाने एखादी व्यक्ती, वस्तू, किंवा ठिकाण यांच्यातील सहसंबंध आणि दिशा दर्शविण्यासाठी भाषेत काही विशिष्ट शब्द योजिले जातात. या शब्दांना दिशाबोधक शब्द असे म्हणतात. सदर नोंदींमध्ये वर्णन केलेले वर, खाली आणि मध्ये हे तिन्ही शब्द दिशाबोधक आहेत.

महाराष्ट्राच्या विविध बोलींमध्ये 'वर' 'मध्ये' 'खाली' या संकल्पनांसाठी पुढीलप्रमाणे वैविध्य आढळून आले आहे.

संदर्भ दिला जाणार्या व्यक्तीच्या/वस्तूच्या डोक्याच्या वरची दिशा दर्शविण्याकरता महाराष्ट्राच्या विविध बोलींमध्ये वर, वरती, वोरती, वरी, वरता, वर्त, वरतं, वरूहं, वरूहे, वरूया, वरलाकडं, वरला, वर्ते, उच्च, उच्च, उचय, उप्पर, ऊपर, आर, एर, रीब, अगर, वं, इ. शब्द आढळून येतात.

संदर्भ दिला जाणार्या व्यक्तीच्या/वस्तूच्या पायाच्या खालची म्हणजेच जमिनीकडची दिशा दर्शविण्याकरता महाराष्ट्राच्या विविध बोलींमध्ये खाली, खाल, खाली, खालतं, खालता, खालते, खालं, खाला, खाले, निचे, निचे, निचे, निचे, निचं, हेठ, हेटे, येटा, हेटला, बुडी, बुड, बुटे, खाल्या, सकल, सखैल, पाट, खालो, बाश, बास, नेळू, नेडू इ. शब्द आढळून येतात.

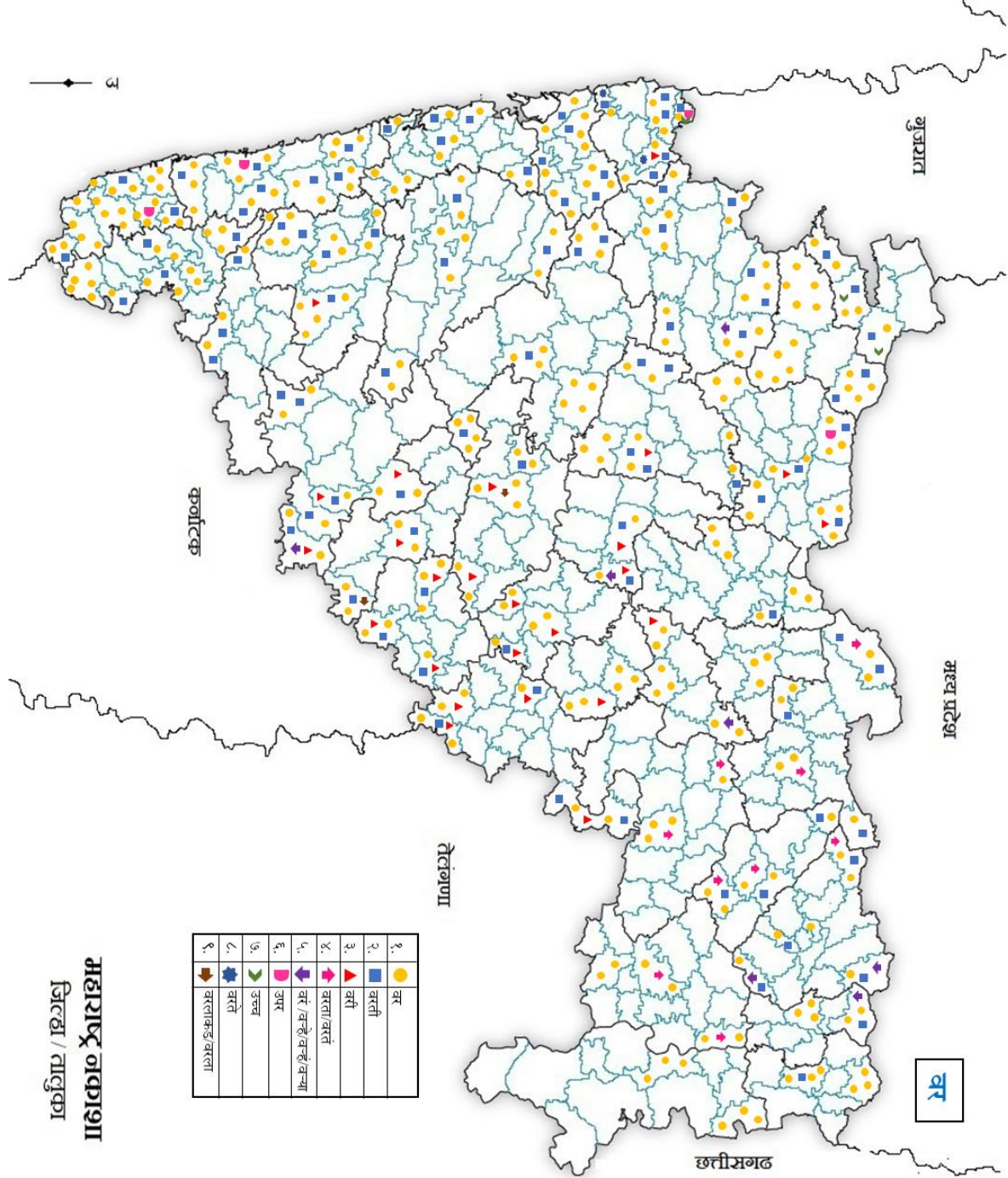
संदर्भ दिला जाणार्या दोन व्यक्तींच्या/ वस्तूंच्या मधली स्थिती दर्शविण्याकरता महाराष्ट्राच्या विविध बोलींमध्ये मध्ये, मदी, मदे, मधे, मधी, मधे, मधाई, मधं, मंदी, मदेर, मदित, मंदात, मंदिको, मंधात, मदात, मधात, मदिन, मध्यभागी, मधोमध, मध्यसेंटर, मद्यभागी, मध्यभागी, मदोमद, मध्यभागात, बिचात, बिचमे, बिचमंदी, बिच, बिछामदे, बिचमंदे, बिचमधी, मिसमे, मजार, मजारमा, मदार, मजारू, मजरमा, मजमा, मजमा, मझात, मजरमं, मधमा, मद्यन्त्र, मदीमा, मधंमा, वसामा, वच्चे, वचमा, वछमे, मध्यतंर, मध्यानतरी, मिने, मनं, भरमदी, सेंटर, सेंटरला इ. शब्द आढळून येतात.

सदर सर्वेक्षणात 'वर' या शब्दाचे क्षेत्र संपूर्ण महाराष्ट्रभर असून त्याखालोखाल 'वरती' हा शब्द मिळाला आहे. अशाच अर्थाने 'वर्त' हा शब्द विदर्भात आढळून आला. तर 'वरूया' हा शब्द नागपूरच्या भिवापूर आणि भंडारा जिल्ह्याच्या तुमसर या हिंदी भाषिक प्रदेशाला जवळ असलेल्या तालुक्यात तुरळक प्रमाणात मिळाला आहे.

त्याचप्रमाणे 'वरी' हा शब्द मराठवाड्यात व्यापक प्रमाणात मिळाला असून जळगाव आणि वाशिम या जिल्ह्यातही अपवादात्मक सापडला आहे. याचबरोबर बीड जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात 'वरलाकड' आणि 'व' हे शब्दही मिळाले आहेत

‘-एर’ हा प्रत्यय सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात गोवा राज्यास लागून असणाऱ्या सावंतवाडी तालुक्यात आढळून आला असून ‘-आर’ हा प्रत्यय सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मालवण तालुक्यातील कट्टा या गावात क्वचित आढळून आला.

३.२०.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

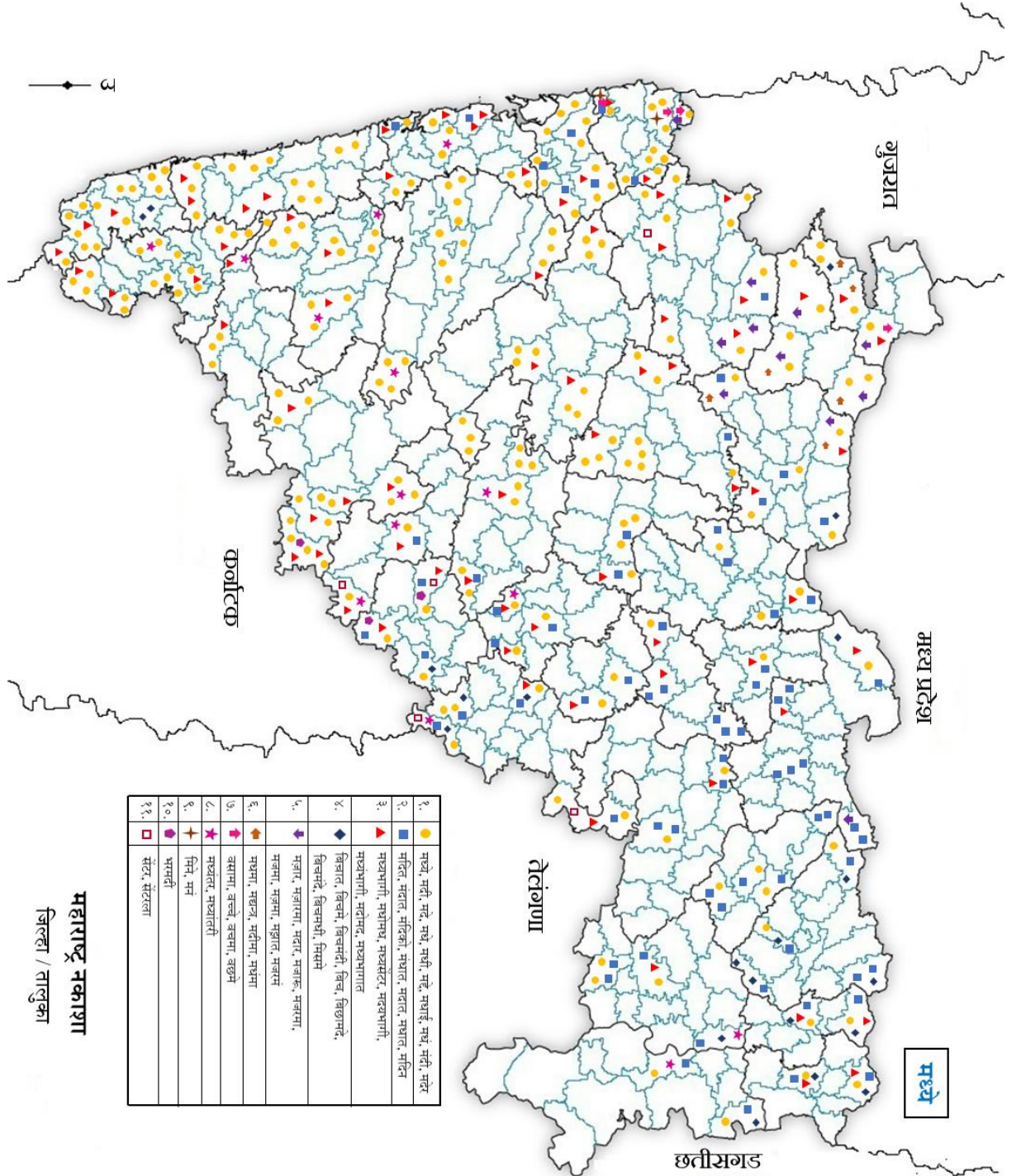

मंदी हा शब्द महाराष्ट्राच्या विविध जिल्ह्यांत आढळून आला असून त्याचे मदे, मंदी, मधे, मंधी हा ध्वनिभेद आढळले आहेत. मधात हा शब्द मराठवाड्यात आणि विदर्भात प्रामुख्याने प्रचलित आहे. याव्यतिरिक्त जळगाव जिल्ह्यातील जळगाव तालुक्यातील मांगलवाडी येथे आणि रावेर तालुक्यातील वडली या गावातही हा शब्द आढळला आहे. यात मंधात, मदात, मझात, मजात, मद्दीत असे उच्चारवैविध्य आढळते. यापैकी मंदात हा उच्चार विदर्भात मोठ्या प्रमाणात असून तुरळक प्रमाणात जामनेर तालुक्यातील वाघारी या गावात मिळाला आहे. मिने हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील कॅथलिक सामवेदी समाजात, तर मन हा शब्द पालघरमधील वावडळ समाजात आढळून आला. त्याचप्रमाणे 'मध्यभागी' या शब्दाचे क्षेत्र संपूर्ण महाराष्ट्रभर असून त्याचे मध्याभागी, मदेभागी, मध्यभागात, मद्यामदी, मदेभागात हे ध्वनिभेद आहेत. मदोमद हा शब्द प्रामुख्याने नाशिक जिल्ह्यात आणि त्याखालोखाल कोल्हापूर आणि चंद्रपूर जिल्ह्यात प्रचलित आहे. मद्यास्ती हा शब्द वर्धा जिल्ह्यात, तर मद्यस्ती हा शब्द जळगाव जिल्ह्यात चाळीसगाव तालुक्यात दिसून आला. अशाच प्रकारे मध्यसेंटर हा शब्द कोल्हापूर जिल्ह्यातील करवीर तालुक्यातील खुपिरे गावात दिसून आला. मंदिको हा शब्द नागपूर जिल्ह्यातील नागपूर तालुक्यातील भिवापूर या गावात, तर बिचला आणि बिचवर हे शब्द अमरावती जिल्ह्यातील धारणी तालुक्यात कुसूमकोट(खु.) आणि कासमार या गावात कोरकू समाजात दिसून आले आहेत. मेंव हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील मुरुड तालुक्यातील कोर्लेई येथे सापडला असून मांदा हा शब्द रायगड जिल्ह्यात महादेव कोळी समाजात तुरळक प्रमाणात दिसून आला.

बिच हा मूळ शब्द असून त्यास सप्तमीचे स्थानवाचक प्रत्यय लागून होणारी बिचमे, बिचमे, बिचात, बिचमदी, बिचमंदी, बिचमधी,बिचमदात, बिचला, बिचला, बिचमनी, बिचवर, बिछात, बिचोबिच ही रूपे मोठ्या प्रमाणात विदर्भात आढळून आली आहेत. याशिवाय जळगाव, नांदेड, सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यातील मुस्लिम आणि चांभार समाजात हा शब्द आढळून आला. मजार हा शब्द प्रामुख्याने उत्तर महाराष्ट्र आणि अमरावती जिल्ह्यातील वरुड तालुक्यातील गाडेगाव येथे अपवादात्मक स्वरूपात आढळून आला. या शब्दात ध्वनीबदल होऊन मजार, मझार, मजर, मदार इ. शब्द मिळाले आहेत. मजारमा हा शब्द धुळे जिल्ह्यातील धुळे तालुक्यातील खेडे आणि सोनगीर या गावांत सापडला असून या शब्दाचे मजारमा आणि मजरमं हे ध्वनीभेद आहेत, तर 'मजरमा' हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील नवापूर तालुक्यातील खांडबारा आणि नंदुरबार तालुक्यातील धानोरा या गावी अहिराणी भाषकांनी उच्चारला आहे. त्याचप्रमाणे मजमा हा शब्द मुख्यतः नंदुरबार जिल्ह्यात प्रचलित असून धुळे जिल्ह्यातील साक्री तालुक्यातील शिंगावे येथेही वापरात असल्याचे आढळून आले. वच हा शब्द नंदुरबार, गुजर लोकसंख्या जास्त असलेल्या प्रकाशा या गावात जास्त प्रमाणात आढळून आला असून या शब्दात वच्चे, वचमं, वचमे, वचमा हे उच्चारभेद आहेत याचबरोबर वच हा शब्द पालघर मधील गिरगाव येथे दुबळा या गुजराती भाषकांत आणि धोडीया या समाजात आढळला आहे.

मध्यंतर या शब्दात मध्यंतरी, मध्यांतरी, मध्यंतारी हे ध्वनिभेद असून या शब्दाचा प्रसार मध्य महाराष्ट्रातील कोल्हापूर, सातारा, सांगली आणि सोलापूर या चार जिल्ह्यातील ठराविक गावात आणि विदर्भातील चंद्रपूर आणि गडचिरोली येथे काही प्रमाणात आढळला आहे. 'सेंटर' हा शब्द वेगवेगळ्या जिल्ह्यात त्या त्या भागात प्रचलित असलेल्या अन्य शब्दाबरोबर दिसून येतो.

३.२१.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

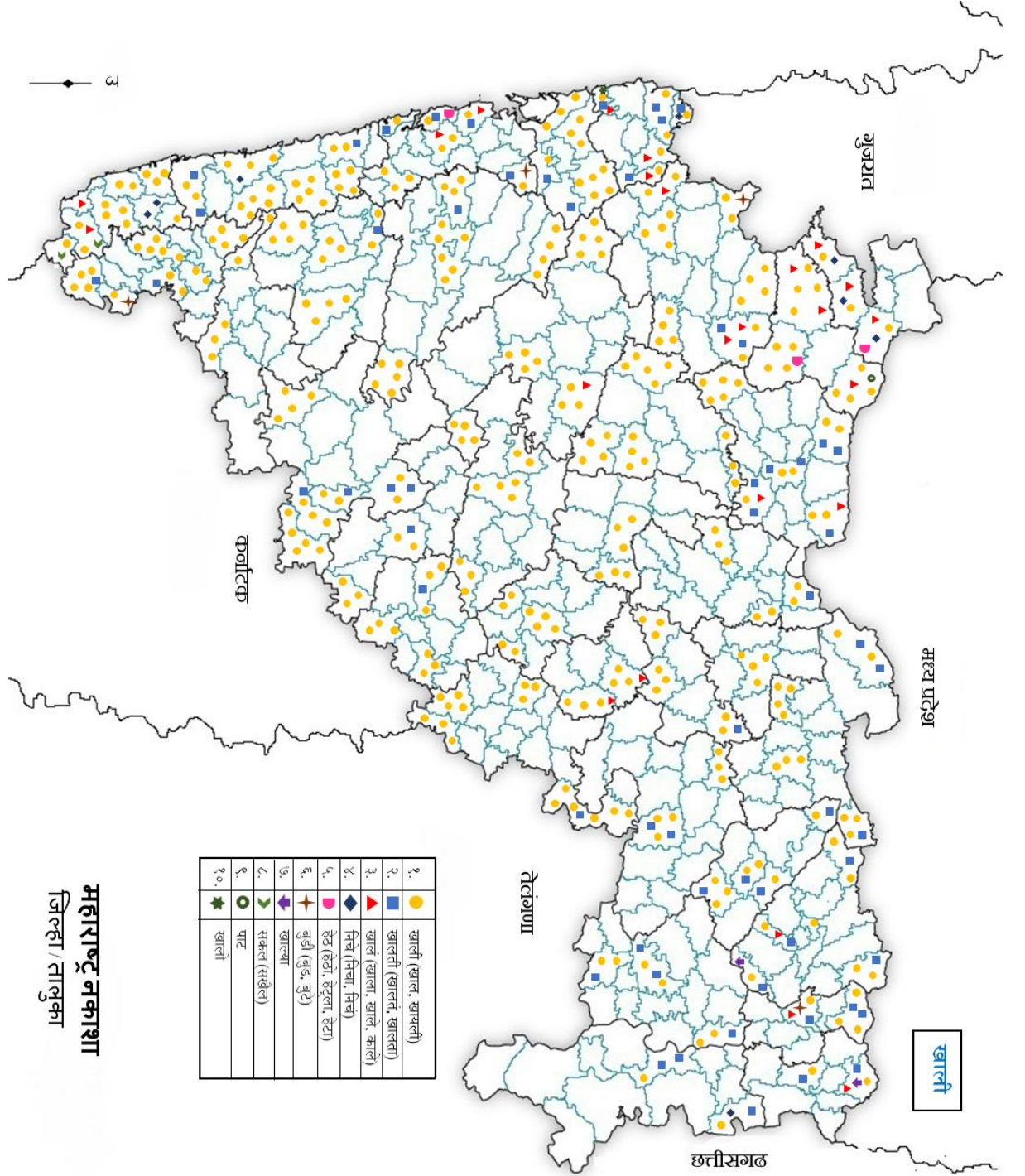

खाला हा शब्द सिंधुदुर्गातील वेंगुर्ला आणि सावंतवाडी या तालुक्यात तसेच पालघर जिल्ह्यातील वसई येथे रोमन कॅथलिक या सामाजात प्रामुख्याने प्रचलित असून सामवेदी ब्राह्मणातही आढळून आला. खाल हा शब्द प्रामुख्याने पालघर, नाशिक, रायगड आणि पुणे जिल्ह्यात कातकरी समाजात आढळून आला. अशाचप्रकारे खाले हा शब्द पालघर जिल्ह्यात व्यापक प्रमाणात आणि नाशिक, जळगाव, नंदुरबार या जिल्ह्यात तर जळगाव, गोंदिया या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. याच शब्दाचा ध्वन्यात्मक भेद - खालं - हा रायगड, हिंगोली, नाशिक आणि धुळे जिल्ह्यात दिसला आहे.

सकल आणि सखईल हे शब्द केवळ सिंधुदुर्गात कोलगाव, सातर्डा आणि आयी या गोवा राज्याला लागून असलेल्या गावात मिळाले आहेत. निचे हा शब्द जास्त प्रमाणात सिंधुदुर्गातील मुस्लिम सामाजात वापरात असल्याचे आढळले आहे, तर पालघर आणि नंदुरबार येथे तुरळक प्रमाणात वापरात आढळला आहे. या शब्दात निच्चे आणि निच्चे असे ध्वनिभेदही नंदुरबार येथे आढळले आहेत.

हेटा हा शब्द हेटे, हेठ, हेटला अशा विविध उच्चार भेदांसह रायगडातील महदेव कोळी (ता. मुरूड), तसेच नंदुरबार आणि धुळे येथील भिल्ल या विशिष्ट समाजात आढळला आहे. नेडू हा शब्द नळू या उच्चार बदलासह केवळ जळगावातील वैजापूर गावात पावरा समाजात मिळाला आहे.

३.२२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

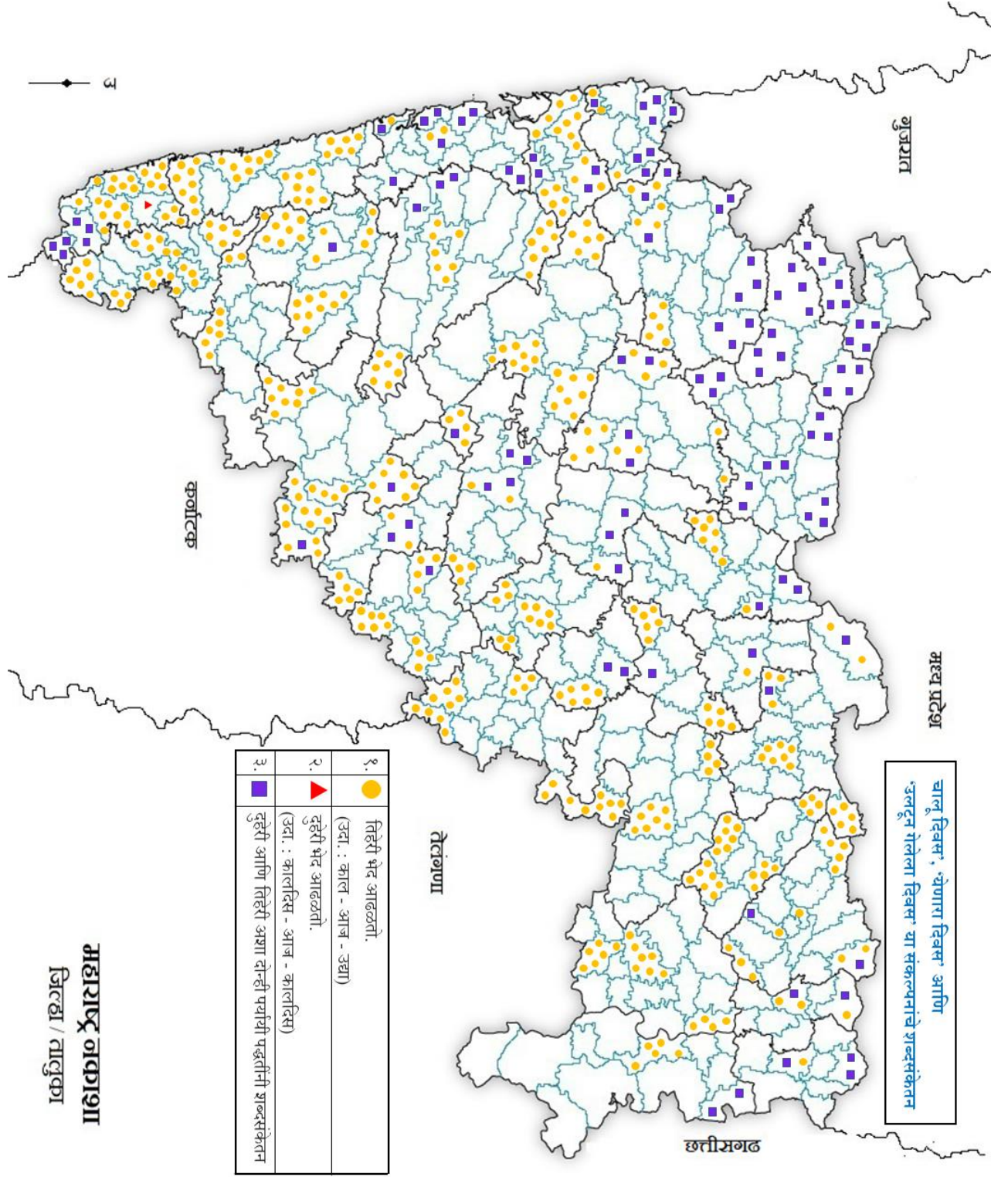

३.२३ चालू दिवस, ३.२४ येणारा दिवस, ३.२५ उलटून गेलेला दिवस

भाषेतील कालनिदर्शक संकल्पनांपैकी दिवसाचे दर्शक असणाऱ्या 'चालू दिवस', 'येणारा दिवस' आणि 'उलटून गेलेला दिवस' या संकल्पनांसाठी प्रमाण मराठीमध्ये अनुक्रमे आज, उद्या आणि काल असा तिहेरी भेद आढळून येतो. मात्र महाराष्ट्राच्या पश्चिमोत्तर आणि उत्तर दिशेकडील जिल्ह्यांना गुजराती, तसेच हिंदी भाषिक राज्यांच्या सीमा जोडलेल्या आहेत. तसेच या भौगोलिक प्रदेशांत विविध आदिवासी समूह बऱ्याच वर्षांपासून स्थायिक झाले आहेत. हिंदी भाषेमध्ये होऊन गेलेला दिवस आणि येणारा दिवस याकरता वेगवेगळे शब्द नाहीत. येथे या संकल्पनांकरता केवळ दुहेरी भेद दिसतो. भाषा सान्निध्यामुळे वर उल्लेखलेल्या प्रदेशामधील ठराविक जिल्हे हिंदी भाषेप्रमाणे वैविध्य दर्शवतात.

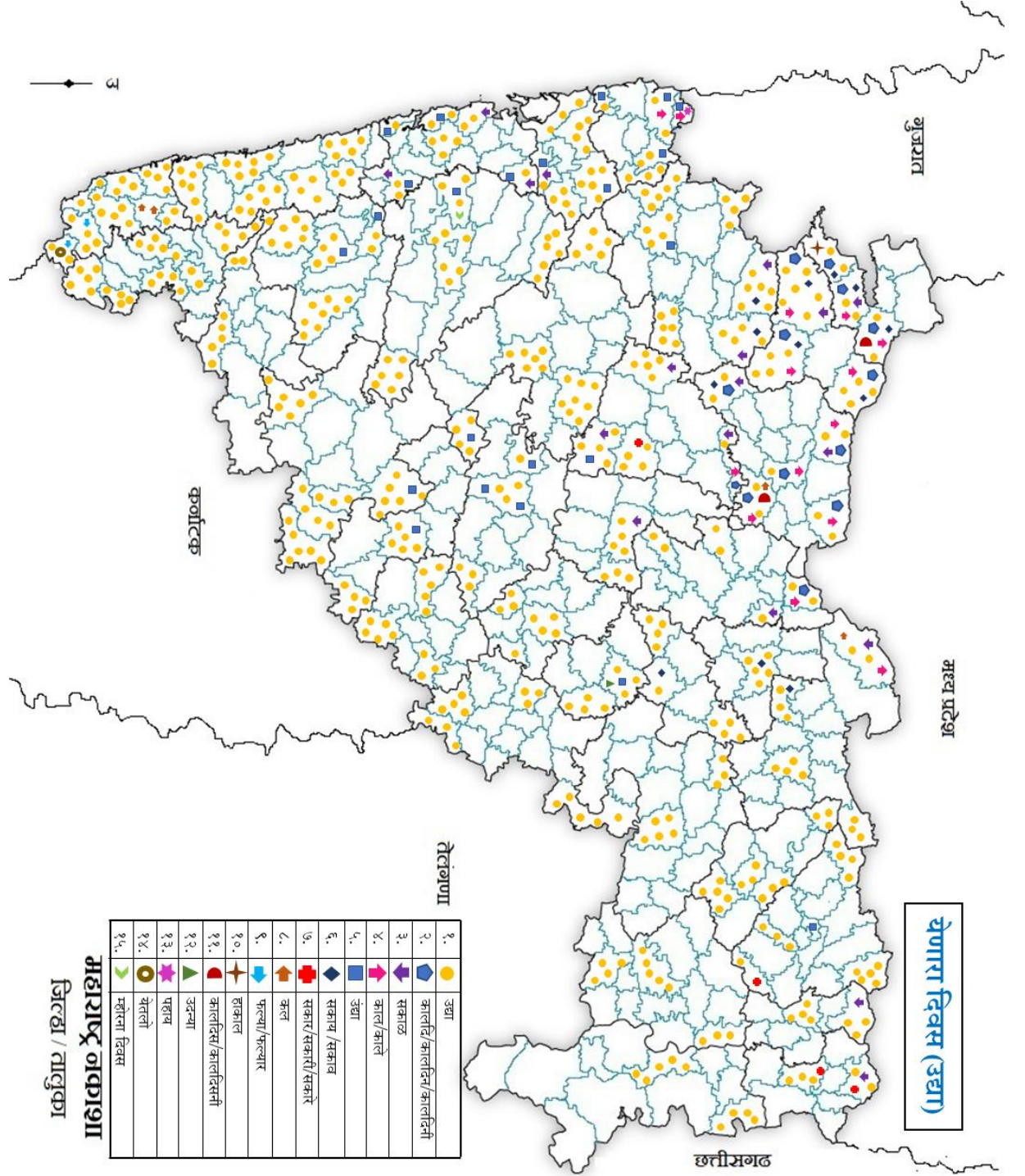
चालू दिवसासाठी सर्वत्र 'आज' हा एकच शब्द सापडतो.

३.२३.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

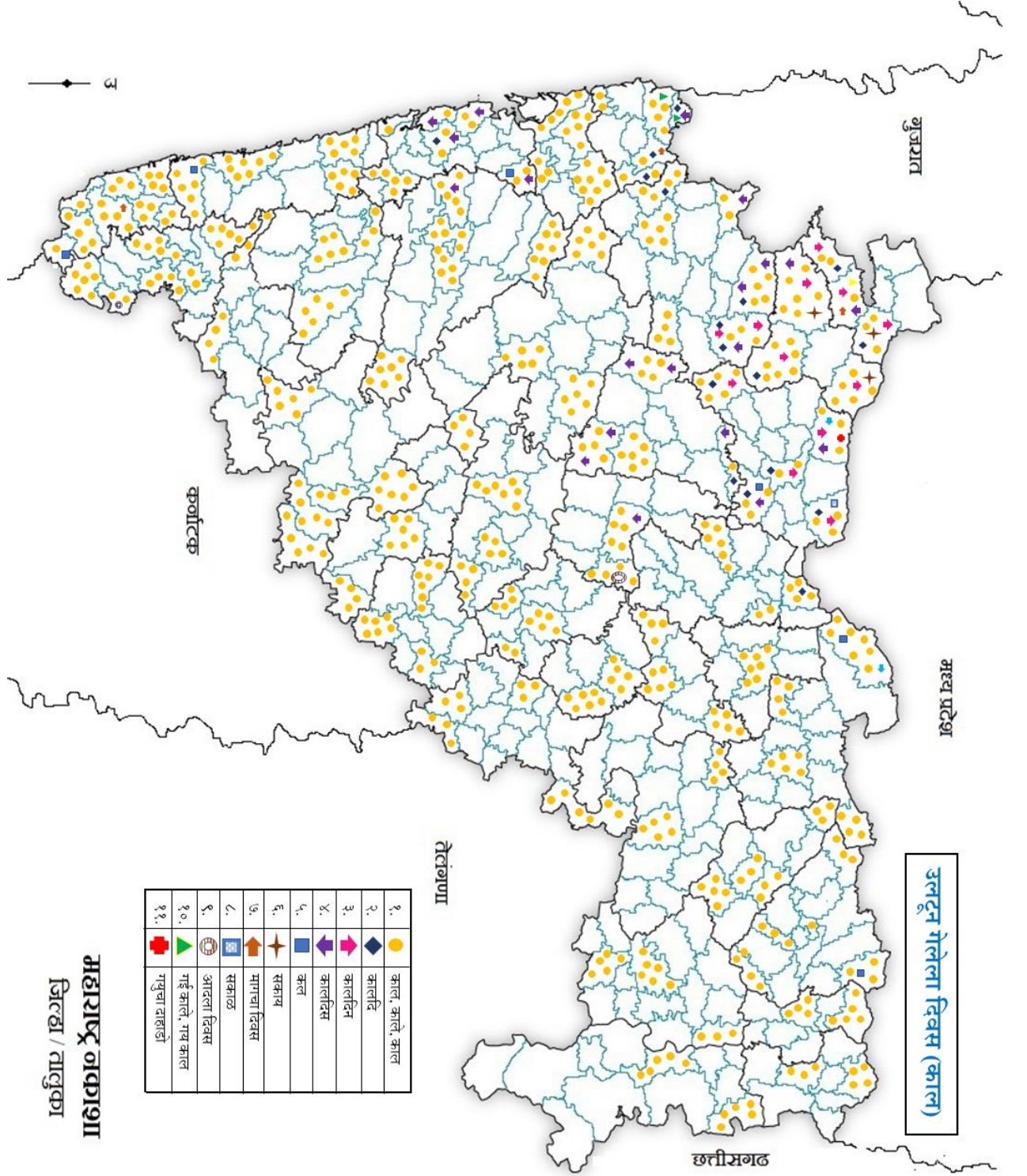
‘येणाऱ्या दिवसा’साठी प्रामुख्याने उद्या हाच शब्द आहे. उद्या या शब्दाचे उंद्या, उद्ये, उंद्ये, उंदी, उदे, उद्याला इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य पहायला मिळते. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी आणि दोडामार्ग या येथे उद्यासोबतच येतलो आणि फाल्या हे शब्द आढळतात. फाल्या/फाल्यार हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील सावंतवाडी आणि दोडामार्ग या दोन तालुक्यात ख्रिश्चन समाजात जास्त प्रमाणात आढळतो. त्याच बरोबर हिंदू समाजातील भंडारी, मराठा आणि महार समाजातही तुरळक प्रमाणात आढळतो. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील गोवा राज्याच्या सीमेलगत असलेल्या दोडामार्ग तालुक्यातील आयी या गावात येतलो हा शब्द येणारा दिवस या अर्थी वापरात असल्याचे आढळते. कल हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मुस्लिम समाज, जळगाव जिल्ह्यातील तेली समाज आणि अमरावती जिल्ह्यातील कोरकू समाजात आढळतो. पालघर जिल्ह्यात उद्या शब्दासोबतच परम, पहाय, आवतोकाल, काल, उंढ्या (उंढ्या) हे शब्द सापडतात. धुळे जिल्हा, नाशिक जिल्ह्यातील मालेगाव तालुका आणि सटाणा तालुका, नंदुरबार जिल्हा, जळगाव जिल्हा, औरंगाबाद जिल्ह्यातील वैजापूर, सोयगाव आणि पैठण तालुका, अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर आणि धारणी तालुका आणि बुलढाणा जिल्ह्यातील जळगाव-जामोद आणि शेगाव तालुका या ठिकाणी उद्या या शब्दासोबतच सकाळ, सकाय, सकाव, हाकाल, कालदी, कालदिन, काल हे शब्दवैविध्य सापडते. या शब्दाचे सकाड, सकार, सकाल, सकारे, सकाळी, साकाल, सवार, सकारी इ ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले. हेच शब्द रायगड जिल्ह्यातील कर्जत तालुका, त्याचप्रमाणे महाड तालुका येथील कातकरी भाषकदेखील वापरतात. सकाळी हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील राजगोंड आणि फुलमाळी समाजात, औरंगाबादमधील भिल्ल समाजात वापरला गेला आहे, तर सकारी हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील बिंजेवार आणि हळबा या समाजात, नागपूर जिल्ह्यातील कोष्टी समाजात आणि औरंगाबाद जिल्ह्यातील चमारू समाजात वापरला गेला आहे. हाकाल हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात सापडला.

३.२४.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

‘उलटून गेलेला दिवस’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये काल हा शब्द आढळतो. या बाबतीत महत्वाची नोंद अशी, की वर नोंदवलेल्या भौगोलिक प्रदेशांमध्ये ‘उलटून गेलेल्या दिवसा’ साठीही सकाळ, सकाय, सकाव, कालदी, कालदिन, काल, कालदिस हे त्या प्रदेशांत ‘येणाऱ्या दिवसा’साठी रूढ असणारे शब्दच सापडतात. कालदिन हा शब्द उत्तर महाराष्ट्र आणि नाशिकच्या मालेगाव तालुक्यात आढळतो. कालदिस हा शब्द रायगड, पालघर आणि पुण्याच्या मुळशी तालुक्यातील कातकरी समाजात आढळतो. नाशिक जिल्ह्यातील मालेगाव आणि सटाना तालुक्यातील मराठा, सुतार आणि शिंपी समाजातील अहिराणी भाषक तसेच सुरगणा तालुक्यातील कोकणा समाज व महादेव कोळी समाजातील कोकणा भाषा जाणणार्या लोकांमध्ये या शब्दाचा वापर दिसून येतो. औरंगाबाद जिल्ह्यातील वैजापूर, पैठण आणि सोयगाव तालुक्यातील आणि जालना जिल्ह्यातील धावेडी गावातील भिल्ल समाजातही हा शब्द आढळतो. धुळे जिल्ह्याच्या धुळे व साक्री तालुक्यातील वाणी समाज आणि साक्री तालुक्यातील भिल्ल व महार समाजात हा शब्द आढळून आला. कालीस हा शब्द पालघरच्या वसई तालुक्यातील वारली आणि खिश्चन या समाजात आढळतो. या शिवाय गेलेल्या दिवसासाठी कल हा शब्द महाराष्ट्रात सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, अमरावती, नागपूर आणि जळगाव, गडचिरोली या जिल्ह्यांमध्ये तुरळक प्रमाणात आढळतो. हा शब्द नोंदवणाऱ्या जवळ-जवळ सर्वच लोकांना हिंदी बोलता येते तर काही भाषक हे मुस्लिम समाजातील आहे. काली हा शब्द गडचिरोलीच्या कोर्ची तालुक्यातील कवर आणि गोंड समाजात आढळतो. तसेच कल, माकदी, कोलीन हे तिन्ही शब्द अमरावतीच्या धारणी तालुक्यातील कोरकू समाजात दिसून येतात. परम/पहाय हे शब्द पालघर जिल्ह्यातील वारली समाजात दिसून येतात. तर आवतोकाल हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील धोदी (धोडिया) समाजात आढळून आला. आम्या हा शब्द रायगडच्या मुरुड तालुक्यात इंडियन खिश्चन समाजात आढळतो. यांची मातृभाषा पोर्तुगीज आहे. वहाणे/वाहाने हे शब्द जळगाव जिल्ह्यातील पावरा समाजात दिसून येतात. गडचिरोलीच्या कोर्ची तालुक्यातील मोहगावचे कवर आणि गोंड समाजातील लोक काली हा शब्द येणाऱ्या दिवसासाठी वापरतात. गेलेल्या दिवसाला मागचा दिवस, गेल्या दिवशी, आदला दिवस, गयुचो दहाडो, पाठीमागना दिवस असे शब्द नंदुरबार, जळगाव, आणि जालना या जिल्ह्यांत आढळून आले. त्याबरोबरच सकाळ हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यात आणि सामोर हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यात अपवादात्मक स्वरूपात वापरला गेला आहे. नित्रे हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील राजगोंड समाजात आढळतो.

३.२५.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.२६ सूर्य उगवण्याची दिशा आणि सूर्य मावळण्याची दिशा

मराठी भाषेतील दिशादर्शक शब्दांकरता बोलींमध्ये बरेच वैविध्य दिसून येते. भौगोलिकदृष्ट्या त्या प्रदेशाची रचना आणि जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन (worldview) या दोन गोष्टींचा प्रभाव दिशादर्शक शब्दांच्या रचनेत दिसून येतो. सूर्य खालच्या दिशेने उगवतो आणि वरच्या दिशेने मावळतो हा दृष्टिकोन सर्वेक्षणातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये दिसून आला. 'सूर्य उगवण्याची दिशा' या संकल्पनेसाठी पूर्व, खालतं, उगवत, खाल्लाकड, उगवती, खालती, हेट्टा, हेट्या, खाल्यांग, खालतीकडं, खालत्याली, सूर्यमुख, गंगेकडं, गंगाम्होरं, सूर्यदयी, सूर्यमोहरी, माडेवाच्या तोंडी, सूर्यतळ, सूर्यसंबर इ. शब्दवैविध्य सापडले. 'सूर्य मावळण्याची दिशा' या संकल्पनेसाठी पश्चिम, वरती, मावलत, वरतीकड, मावळती, वरा, वरल्यांग, दिन बुडती, रक्साकड, नमतं, उपराल, वरी, राकीसम्होरं, हातमान्नाकडे तसेच डोंगरमोहरी इ. शब्दवैविध्य सापडले.

यापैकी हेट्या, येट्या, वरा हे शब्द प्रामुख्याने धुळे जिल्हा, नाशिक जिल्ह्यामधील नाशिक, सटाणा आणि सुरगणा तालुका, नंदुरबार जिल्हा, आणि जळगाव जिल्ह्यामधील चोपडा तालुका या ठिकाणी आढळतात. त्यातही अहिराणी किंवा भिली या मातृभाषा असणाऱ्या भाषकांनी मुख्यतः हेट्या, येट्या, वरा हे शब्द वापरले आहेत. ठाणे, पालघर आणि रायगड जिल्ह्यांमध्ये पूर्व, पश्चिम आणि उगवती, मावळती हे शब्द प्रामुख्याने वापरले जातात, तर केवळ लातूर आणि उस्मानाबाद जिल्ह्यांमध्ये गंगाम्होरं, राकीसम्होरं आणि गंगेकडं, रक्साकड हे शब्द सापडले, तर प्रामुख्याने अमरावती, जालना आणि जळगाव जिल्ह्यांमध्ये पूर्व, खालती, वरती या शब्दांबरोबरच सूर्यमुख, सूर्यमोहरी, डोंगरमोहरी, सूर्यदयी, दिन बुडती, सूर्यतळ, नमतं, सूर्यसंबर इ. शब्दवैविध्य आढळते.

'सूर्य उगवण्याची दिशा' या संकल्पनेकरता वापरण्यात येणाऱ्या शब्दांचे भौगोलिक आणि सामाजिक क्षेत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

पूर्व हा शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो. पूरब हा शब्द हिंदी भाषेतील शब्द महाराष्ट्रातील नागपूर, अमरावती, भंडारा, गोंदिया आणि नांदेड या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात सांगितला गेला आहे. पूरब हा शब्द प्रामुख्याने मराठी मातृभाषा नसणाऱ्या गोंड, कोहळी, भालाई, कोष्टी इ. समाजातील भाषकांनी वापरलेला दिसतो. अपवादात्मक स्वरूपात कुणबी समाजातील काही सुशिक्षित आणि छत्तीसगडी, हिंदी भाषा बोलता येणाऱ्या लोकांनी सांगितला आहे. खालतं हा शब्द प्रामुख्याने लातूर, जालना, परभणी, बुलढाणा या जिल्ह्यांमध्ये जास्त प्रमाणात वापरला जातो. याच शब्दाचे ध्वनिसाधर्म्य असलेले काही शब्द आढळतात. त्यामध्ये खालती हा शब्द प्रामुख्याने नाशिक, औरंगाबाद, अहमदनगर, अमरावती या जिल्ह्यांत जास्त प्रमाणात वापरला जातो. खाली, खालतीकडं हे शब्द कोल्हापूर आणि सांगलीच्या मिरज तालुक्यात तर खायली हा शब्द शिराळा तालुक्यात वापरला जातो. उगवत हा शब्द सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड या जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणात वापरला

जातो, तर कोल्हापूर, सातारा, सांगली, नाशिक, अहमदनगर या जिल्ह्यांत तुरळक वापरला जातो. उंगवत हा शब्द ठाणे, पालघर आणि नाशिक जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो. या शब्दाचे उगवती, उंगवत, उगवतीची बाजू, उगळतं, उगावता, उंगत, उबुतं, उगुती इ. धन्यात्मक वैविध्य आढळून आले आहे. वरील जिल्ह्यांसह, पुणे, लातूर, औरंगाबाद, वाशीम, चंद्रपूर, वर्धा, नागपूर, भंडारा, जळगाव, नंदुरबार या जिल्ह्यांत अतिशय तुरळक वापरला जातो. खाल्लाकडं हा शब्द प्रामुख्याने सोलापूर, उस्मानाबाद, अहमदनगर, बीड, नांदेड या जिल्ह्यांत जास्त प्रमाणात वापरला जातो. खाल्यांगं आणि खाल्यांगी हे शब्द नाशिक, जळगाव, यवतमाळ, चंद्रपूर इ. जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात वापरला जातो. याशिवाय आणखी काही धन्यात्मक वैविध्य आढळून आले आहे. त्यामध्ये खालत्याली, खालबी, खालना, खाल्वस, खाल्लाकुन, खाल्याबाजुला, खाली, खालं, खालते इ. हे शब्द अतिशय तुरळक प्रमाणात वापरले गेले आहेत. हेठ्या हा शब्द धुळे, नंदुरबार, जळगाव आणि नाशिक या जिल्ह्यांत वापरला जातो. अहिराणी मातृभाषा असणारे लोक हा शब्द वापरतात. या शब्दाचे येत्या, येठ्या, हेठ्या, हेठ्या, येतला, हेठ्या इ. धन्यात्मक वैविध्य आढळून आले.

सूर्यमुखी हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील जामनेर तालुक्यात मराठा समाजात वापरला जातो. या शब्दाशी साम्य असणारे काही शब्द महाराष्ट्राच्या इतर भागात तुरळक प्रमाणात आढळून आले आहेत. सूर्यमोहरी आणि सूर्यतळ हे शब्द औरंगाबाद आणि जालना जिल्ह्यात मिळाले आहेत. सूर्यसमुख हा शब्द नाशिकच्या त्र्यंबकेश्वर तालुक्यातील गोलदरी गावातील वारली समाजातील भाषकांकडून मिळाला आहे. सूर्यासंबर हा शब्द अमरावती जिल्ह्यातील बौद्ध समाजातील लाडशी मातृभाषा असलेल्या भाषकांकडून मिळाला असून सूरुगम हा शब्द उस्मानाबाद जिल्ह्यातील उमरगा तालुक्यातील कसगी गावात कन्नड भाषा बोलता येणार्या लिंगायत समाजाच्या भाषकांकडून मिळाला आहे. सूर्य उगवती हा शब्द चंद्रपूर जिल्ह्यातील गोंड समाजाच्या भाषकांकडून मिळाला आहे.

गोम्यो हा शब्द अमरावतीच्या धारणी तालुक्यातील कोरकू समाजात वापरला जातो. धाडू/दहाडू हे शब्द जळगावच्या रावेर तालुक्यातील पायली समाजात वापरले जातात. तल्लाको हा शब्द जळगावच्या जामनेर तालुक्यातील वाघारी गावातील तेली समाजाच्या भाषकांकडून मिळाला आहे. तल्ला म्हणजे तळ तल्लाको म्हणजे तळाला असा हा शब्द सांगितला गेला आहे. मादेवाच्या तोंडी हा शब्द यवतमाळच्या नेर तालुक्यातील कोलुरा गावातील प्रधान समाजाच्या भाषकांकडून मिळाला आहे, तर दिवस निंगती हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील सडक-अर्जुनी तालुक्यातील डुग्गीपार या गावात कोहळी समाजातील भाषकांकडून सांगितला आहे.

‘सूर्य मावळण्याची दिशा’ या संकल्पनेकरता वापरण्यात येणार्या शब्दांचे भौगोलिक आणि सामाजिक क्षेत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

पश्चिम हा शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात वापरला जातो. या शब्दाचे पचिम, पस्चिम, पचिमी, पछिम, पच्छिम, पक्शिम, पश्शिम, पच्चिम, पक्चिम, पच्चशिम, पशिम, पक्छिम, पत्शिम इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले.

वरतं हा शब्द लातूर, उस्मानाबाद, सोलापूर, बीड, अहमदनगर, नांदेड, जालना, बुलढाणा, परभणी, हिंगोली, अकोला, वाशिम या जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो, तर कोल्हापूर, सातारा, सांगली, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, धुळे, जळगाव, पालघर, वर्धा, अमरावती, यवतमाळ या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात वापरला जातो. वरलाकड हा शब्द लातूर, उस्मानाबाद, सोलापूर, पुणे, बीड, अहमदनगर, औरंगाबाद, नांदेड, परभणी, हिंगोली इ. जिल्ह्यांत वापरला जातो. वरतीकडे हा शब्द केवळ कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यांत वापरला जातो. वरा, वेरा हे शब्द धुळे, जळगाव, नंदुरबार आणि नाशिक या जिल्ह्यांत वापरले जातात. वरल्यांग हा शब्द नाशिकच्या सटाणा आणि सुरगणा तालुक्यात वापरला जातो. वरलाकुन हा शब्द अहमदनगर, बीड, परभणी या जिल्ह्यांत वापरला जातो. वरवस हा शब्द भंडारा जिल्ह्यातील तुमसर तालुक्यातील लोभी गावात कोहळी समाजाच्या भाषकांकडून मिळाला आहे. याशिवाय या शब्दाचे वर, वरती, वरी, वरतीकड, वरत्या, वर्या इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले.

मावळत हा शब्द प्रामुख्याने ठाणे, पालघर, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांत वापरला जातो. तसेच सातारा, सांगली आणि नाशिक या जिल्ह्यांतही तुरळक प्रमाणात वापरला जातो. या शब्दाचे मावलत, मावाळतं, माउळतं, मावळते इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले. तर मावळती हा शब्द पुणे, सोलापूर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, नाशिक, अहमदनगर, औरंगाबाद, या जिल्ह्यांत जास्त प्रमाणात आढळून आला. नांदेड, वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, नंदुरबार, सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळून आला.

बुडती हा शब्द चंद्रपूर, गडचिरोली, वर्धा, नागपूर आणि नंदुरबार या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात वापरला गेला आहे. चंद्रपूरच्या राजुरा तालुक्यातील कुणबी, चंद्रपूर तालुक्यातील गोंड आणि महार, नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल, नागपूर जिल्ह्यातील माना आणि वर्धा जिल्ह्यातील गोंड या समाजात हा शब्द वापरला गेला आहे. या शब्दाचे बुडती, बुडती बाजू, दिह बुडती, बुडता, दिवस बुडती, सुर्य बुडती इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य सापडते.

राकीसमोरं हा शब्द लातूर, उस्मानाबाद, आणि यवतमाळ या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळतो. प्रामुख्याने लिंगायत, जंगम, प्रधान, धनगर, मराठा इ. समाजातील सुशिक्षित महिलांमध्ये हा शब्द जास्त प्रमाणात दिसला आहे. या शब्दाचे राक्समोरं, राक्सकड, रक्सकडं, राक्षिसाचा तोंडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

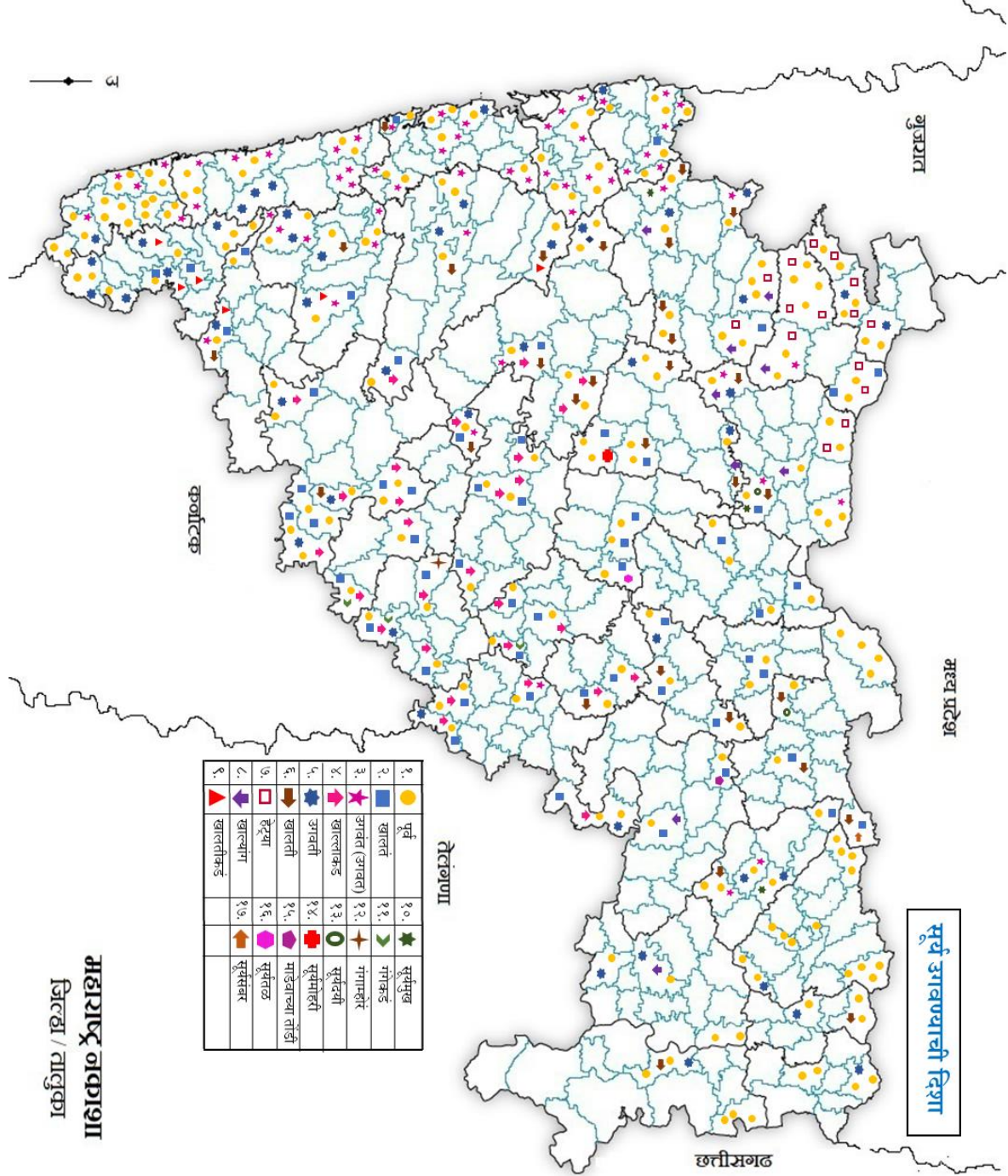
नमता हा शब्द पालघरमधील वारली समाजात वापरला जातो. उपराल/उपरांडा हे शब्द औरंगाबाद जिल्ह्यातील रजपूत भामटा, चमारू आणि मुस्लिम या समाजातील अशिक्षित व्यक्तींनी

जास्त प्रमाणात सांगितले आहेत. हे सर्वच समाज अमराठी आहेत. तर हातमान्नाकडे हा शब्द उस्मानाबादच्या उमरगा तालुक्यातील कसगी गावातील लिंगायत भाषकांकडून मिळाला आहे. डोंगरमुखी हा शब्द जळगाव, परभणी आणि जालना जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात वापरला गेला आहे. मराठा समाजातील सुशिक्षित लोकांनी हा शब्द सांगितला आहे. या शब्दाचे डोंगरमोहरी, डोंगरतळ, डोंगराकड इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य सापडले.

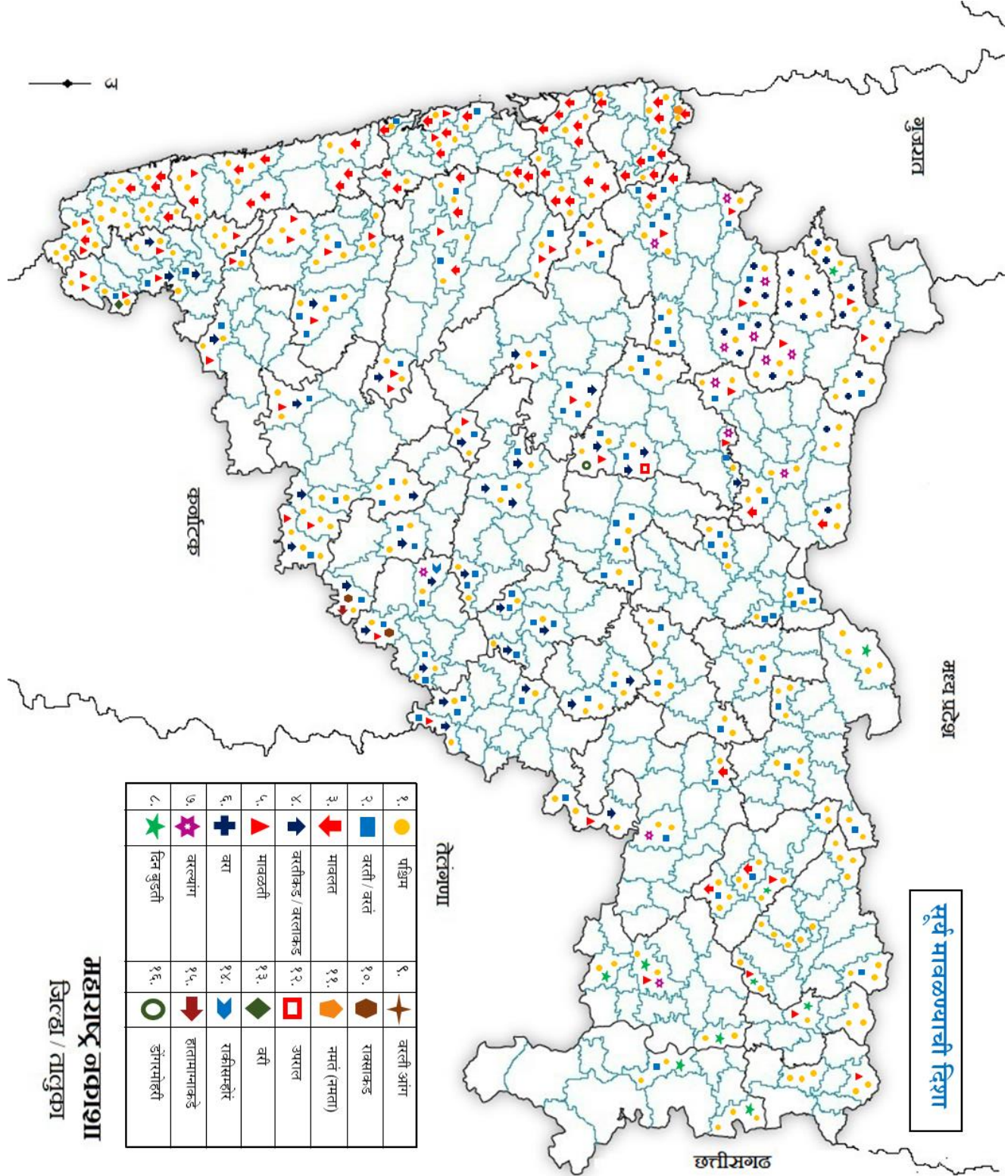
बाशयात बाजू हा शब्द रायगडच्या मुरुड तालुक्यातील कोर्लई गावातील ख्रिश्चन भाषकांकडून मिळाला आहे. धाडु बुडे हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील पावरा/पायली समाजात वापरला जातो. नेल्लुचे/नेळो हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील पावरा समाजातील भाषकांकडून मिळाला आहे. डुबती हा शब्द भंडार्याच्या तुमसर तालुक्यातील लोभी गावातील कोहळी समाजाच्या व्यक्तीकडून मिळाला आहे. डुपती हा शब्द भंडार्याच्या तुमसर तालुक्यातील बोरी गावातील माळी समाजाच्या भाषकांकडून मिळाला आहे. नमरुलाखे/गोमेनम्रुला/गोमयामरू हे शब्द अमरावतीच्या धारणी तालुक्यातील कोरकू समाजात वापरले जातात.

३.२६.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

(अ) सूर्य उगवण्याची दिशा

(ब) सूर्य मावळण्याची दिशा

३.२७ खूप/जास्त आणि कमी/थोडे

मराठी भाषेतील परिमाणवाचक किंवा संख्यावाचक विशेषणांमध्ये गणनावाचक, आवृत्तिवाचक, अनिश्चिततावाचक असे उपप्रकार आढळतात. 'अधिकत्व' आणि 'न्यूनत्व' या संकल्पनांकरता महाराष्ट्रात आढळून येणारे वैविध्य पुढीलप्रमाणे -

अधिकत्व दाखवण्यासाठी मराठीतील बोलींमध्ये पुढील शब्दवैविध्य दिसून येते. भरपूर, जास्त, खूप, लई, बरीच, अनेक, भरमसाठ, असंख्य, मायंदाळ, मोप, पुष्कळ, चिक्कार, गयरा, गहिरे, गन, गंज, मुतला, मुकला, सावटा, भलता, गच्चीस, पक्की, जाम, फार, बहु, भल्ली, वार्यामाप, बक्कळ, अफाट, खंडीभर, अनंत, लगीत, मोक्कार, भक्कम, अधिक, अमाप, घोन इ. वरील शब्दांपैकी 'भरपूर', 'जास्त', 'खूप' हे शब्द सर्व जिल्ह्यांमध्ये कमी अधिक प्रमाणात आढळतात. 'मोप', 'लई' हे शब्द प्रामुख्याने कोल्हापूर आणि सिंधुदुर्ग या भागात आढळतात. 'गयरा', 'गहिरे', 'गन', 'गंज', 'मुतला', 'मुकला', 'सावटा' हे शब्द प्रामुख्याने धुळे, नंदुरबार, नाशिक या जिल्ह्यांमध्ये सापडतात. पालघर, रायगड आणि ठाणे जिल्ह्यांत 'पक्की', 'जाम' आणि 'फार' हे शब्द प्रामुख्याने आढळतात, तर पुणे आणि अहमदनगरमध्ये 'मोक्कार' आणि सोलापूर, सातारा आणि सांगली जिल्ह्यांमध्ये 'बक्कळ' हा शब्द प्रामुख्याने आढळतो. (लातूर, बीड, नांदेड, वाशीम, परभणी, जालना, औरंगाबाद या जिल्ह्यांमध्ये सुद्धा 'बक्कळ' हा शब्द मिळाला आहे.) वर्धा, अमरावती आणि नागपूर जिल्ह्यांमध्ये 'पुष्कळ' आणि 'लागित' तर बुलढाणा जिल्ह्यामध्ये 'भक्कम' हा शब्द विशेषत्वाने दिसून येतो.

तसेच वेगवेगळ्या भौगोलिक प्रदेशांत 'थोडे', 'कमी', 'नकाडं', 'वाइच', 'जरासे', 'जिराकूच', 'हालका', 'उल्या', 'मोजके', 'थुडकी', 'किरकोळ', 'शिरवा', 'होलीकशे', 'इत्तासा', 'किंचित' इ. हे शब्द न्यूनत्वदर्शक आहेत.

यापैकी काही विशेषणे परिमाणवाचक तर काही गुणवाचक आहेत.

३.२७.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

सदर संकल्पनांकरता पद्धतशीर वैविध्य न सापडल्याने नकाशा देण्यात आलेला नाही.

३.२८ मुलगा, ३.२९ मुलगी

‘स्वतःचा मुलगा-मुलगी’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात पुढीलप्रमाणे वैविध्य आढळते. मुलगा-मुलगी, पोरगा-पोरगी, ल्योक-लेक, आंडोर-आंडेर, झिल-चेडु, लेकुस-लेकीस, पोशा-पोशी, सोहरा-सोहरी, बेटा-बेटी, डिकरा-डिकरी, पोयरो-पोयरी, छोरा-छोरी, चेडो-चेडु, टुरा-टुरी, पोट्टं-पोट्टी, छोकरा-छोकरी, पुतुस-धुवस, लेकरू-लेकरी, कारटं-कारटी, छोकरो-छोकरी, छोरो-छोरी, पुराय-पोरीयो, हप्पा-निगरी इ. शब्द आढळतात. तसेच याशिवाय मुलगा या संकल्पनेसाठी पोर्या, भुरगे, चिरंजीव तर मुलगी या संकल्पनेसाठी पोर, पोरी, बाय, ताराई, कुंजाई इ. शब्द दिसून येतात. लेक आणि पोर हे शब्द कमी अधिक प्रमाणात मुलगा आणि मुलगी दोन्ही संकल्पनांसाठी दिसून येतात. या शब्दांच्या वापरामध्ये असणारे भौगोलिक आणि सामाजिक वैविध्य पुढे विस्ताराने पाहू.

मुलगा-मुलगी हे शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. मुलासाठी मुलगो, मुलगं, मुला, मुले, मगा, मुलगे, आणि मुलगा हे, तर मुलीसाठी मुली, मगलो आणि मुलगी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. मुलगो हे ध्वन्यात्मक वैविध्य मुलासाठी कोल्हापूर जिल्ह्यातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्याला लागून असणारा चंदगड तालुका आणि रत्नागिरी जिल्ह्याला लागून असणारा राधानगरी तालुका, सिंधुदुर्ग जिल्हा आणि रत्नागिरी जिल्ह्यातील खेड तालुक्यातील बहिरवली या गावात आढळते. मगा-मगलो हे ध्वन्यात्मक वैविध्य सोलापूर जिल्ह्यातील धनगर समाजात मिळाले आहे.

पोरगा-पोरगी हे शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात. मुलासाठी पोरगा, पोरगं, पोरगे, पोरगो, पोहा, पोर, पोरा, पॉर, प्वार, पुरय इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते, तर मुलीसाठी पोरगी, पुरगी, पॉरॉ, पोरघी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. पोरगो हा शब्द सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी या जिल्ह्यात तसेच वर्धा, रायगड, आणि कोल्हापूर या जिल्ह्यात आढळून आला. पोहा हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील धोडी आणि दुबळा या समाजातील भाषकांकडून मिळाला आहे. प्वार, प्वारगा, प्वारगो हे शब्दवैविध्य अहमदनगर, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यात आढळून आले आहे. मुलासाठी पोर हा शब्द पालघर जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात आढळून आला. कोल्हापूर, सोलापूर, रायगड, ठाणे, अहमदनगर, औरंगाबाद, नाशिक, नंदुरबार, जालना, आणि वर्धा या जिल्ह्यांत या शब्दाचे प्रमाण तुरळक आहे.

मुलासाठी पोर्या हा शब्द साधारणतः धुळे, नंदुरबार, जळगाव, नाशिक, पालघर, रायगड, ठाणे या जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात दिसून येतो, तर रत्नागिरी जिल्ह्यातही हा शब्द तुरळक प्रमाणात मिळाला आहे. औरंगाबाद, आणि जालना जिल्ह्यात केवळ भिल्ल समाजात, नागपूर जिल्ह्यामध्ये कोष्टी समाजात तसेच अमरावती जिल्ह्यामध्येदेखील हा शब्द दिसून आला.

पोर हा शब्द मुलीसाठीही दिसून येतो. रायगड, ठाणे, पालघर या जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो, तर अहमदनगर, यवतमाळ, कोल्हापूर, सोलापूर, पुणे या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दिसून येतो.

पोरी हा शब्द मुलीसाठी आढळून येतो. ठाणे, रायगड, पालघर या जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात आढळतो, तर अहमदनगर, औरंगाबाद, नंदुरबार, जळगाव, अमरावती, यवतमाळ, वर्धा, भंडारा, चंद्रपूर या जिल्ह्यात तुरळक आढळतो.

मराठवाडा आणि पश्चिम महाराष्ट्रात ल्योक-लेक हा शब्द जास्त प्रमाणात दिसून येतात. त्यापाठोपाठ खानदेश, विदर्भ आणि कोकण या भौगोलिक क्षेत्रात तुरळक दिसून येतो. साधारणतः मोठ्या वयोगटातील लोकांनी हा शब्द जास्त प्रमाणात सांगितला आहे. मुलासाठी ल्योक, लेक, ल्येक, लेकरू, लेउक, लेकुर, ल्याक, ल्येकरू, लेवोक, लेका हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. तर मुलीसाठी लेक, लेकी, ल्येक, लेकरी, लेका इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

आंडोर-आंडेर हे शब्द नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव या जिल्ह्यांमधील भिल्ल, मराठा, माळी, भोई, महार, बौद्ध, कोळी, तेली, पारधी, चांभार, मातंग, पाथरवट, गुजर इ. समाजातील भाषकांनी सांगितला आहे. अंडोर, आंडोर हे शब्द मुलासाठी, तर अंडेर, आंडेर, आंड्येर, आंडरी हे मुलीसाठी मिळाले आहेत.

झिल-चेडु हे शब्द मुलगा आणि मुलगी या संकल्पनेसाठी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात दिसून येतात. तर कोल्हापूर जिल्ह्यातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्याला लागून असलेल्या चंदगड तालुक्यातील कोदाळी गावातही हे शब्द आढळून आले आहेत. झिल म्हणजे मुलगा आणि चेडु म्हणजे मुलगी या शब्दांचे झीला-चिडु, चेडो, चेडवा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्यही आढळते.

लेकुस-लेकीस हे शब्द रायगडमधील कातकरी, पालघरमधील वारली, ढोर कोळी, मल्हार कोळी, ठाकूर-क, कोकणा, नाशिकमधील महादेव कोळी आणि औरंगाबादमधील भिल्ल इ. समाजात आढळतो. मुलासाठी लेकुस, लिखबुस आणि मुलीसाठी लेकीस, लेकी, लिखिस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

पोशा-पोशी हे शब्द पालघर, रायगड आणि नाशिक या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दिसून येतात. कातकरी, वारली, ठाकूर, कोकणा, ढोर कोळी, महादेव कोळी इ. समाजात हे शब्द आढळतात. मुलासाठी पोशा, पोशे, पोसे, पोसा, पोसॅ, पोहा, पोस्या इ. आणि मुलीसाठी पोसी, पोही, पोशी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

सोहरा-सोहरी हे शब्द रायगड, ठाणे आणि पुण्याच्या मुळशी तालुक्यातील कातकरी समाजात दिसून येतात. सोहरा हा शब्द मुलासाठी आणि सोहरी हा शब्द मुलीसाठी दिसून येतो. याचे सोवरा-सोवरी असे ध्वन्यात्मक वैविध्यही आढळते.

सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी आणि वर्धा जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात, नंदुरबार जिल्ह्यातील चौधरी, तेली आणि भिल्ल समाजात, आणि अमरावती जिल्ह्यामधील गवळी समाजात बेटा-बेटी हे शब्द आढळून आले आहेत. त्याचप्रमाणे नाशिकमधील चांभार, धुळे जिल्ह्यातील माळी, कासार, चांभार

आणि जळगाव जिल्ह्यातील पायली समाजातील व्यक्तींकडूनही हे शब्द मिळाले आहेत. मुलासाठी बेटा, तर मुलीसाठी बेटी, बिटीया, बेटीया इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

डिकरा-डिकरी हे शब्द प्रामुख्याने धुळे, नंदुरबार या जिल्ह्यात दिसून येतात. पालघरमध्ये धोडी समाजात, तर जळगावमध्ये गुजर समाजात हे शब्द मिळाले आहेत. धुळ्यात महार, भोई, वाणी, कोळी, वडार इ. समाजात तर नंदुरबार जिल्ह्यात महार, मातंग या समाजात हे शब्द मिळाले आहेत. डिकरा म्हणजे मुलगा आणि डिकरी म्हणजे मुलगी होय. मुलासाठी डिकरो हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

पोयरो-पोयरी हे शब्द पालघरमधील वारली, मांगेला, नंदुरबारमधील भिल्ल आणि धुळे जिल्ह्यातील पावरा समाजात आढळले. मुलासाठी पोयरो, पोईरो, पोयरा, पोयरं, पोईरा, पुरय इ. आणि मुलीसाठी पोयरी, पोईरी, पुराई, पुरय, पुरीयो इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

चेडो-चेडु हे शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात दिसून येतात. प्रामुख्याने खिश्चन, कुंभार, भंडारी, मराठा इ. समाजातील व्यक्तींनी हे शब्द सांगितले आहेत. चेडो हा शब्द मुलासाठी तर चेडु हा शब्द मुलीसाठी दिसून येतो. याचेच ध्वन्यात्मक वैविध्य चोडो-चोडु असेही वापरले जाते. तसेच मुलगा-मुलगी या संकल्पनेसाठी चेलो-चेली हे शब्द ब्राह्मण समाजातील व्यक्तींनी सांगितले आहेत.

छोरा-छोरी हे शब्द जळगाव जिल्ह्यातील पावरा, पायली आणि धनगर समाजात तर वाशीम आणि यवतमाळ जिल्ह्यातील बंजारा समाजात दिसून आले आहेत.

टुरा-टुरी हे शब्द मुलगा-मुलगी या संकल्पनेसाठी गडचिरोली, गोंदिया, नागपूर, अमरावती या जिल्ह्यात दिसून येतात. हे शब्द गडचिरोलीतील कवर समाजात, गोंदियातील राजगोंड आणि कुणबी समाजात, नागपूर जिल्ह्यातील कलार, मरार, आणि गोंड समाजात तसेच अमरावतीमधील गोंड समाजात दिसून आले आहेत. मुलासाठी टुरा, टूडाल, तुडा, मुलीसाठी टूरी, टूडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

यवतमाळ, वर्धा, नंदुरबार या जिल्ह्यात तर नागपूरमध्ये तुरळक प्रमाणात पोट्टा-पोट्टी हे शब्द वापरले आहेत. मुलासाठी पोट्टा, पोट्टं, पोट्ट्या हे ध्वन्यात्मक वैविध्य तर मुलीसाठी केवळ पोट्टी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

छोकरा-छोकरी हे शब्द मुलगा-मुलगी या संकल्पनेसाठी पालघर जिल्ह्यातील वारली आणि ठाणे जिल्ह्यातील कुणबी समाजाच्या भाषकांकडून मिळाले आहेत.

पुतुस-धुवस हे शब्द रत्नागिरी जिल्ह्यातील इस्लाम समाजात दिसून येतात. पुतुस म्हणजे मुलगा आणि धुवस म्हणजे मुलगी होय. अपवादात्मक स्वरूपात सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातही मुलीसाठी धु हा शब्द मिळाला आहे.

लेकरू-लेकरी हे शब्द सातारा, सोलापूर, अहमदनगर, नांदेड जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळले. लेकरू हा शब्द मुलासाठी तर लेकी, लेक, लेकरी हे शब्द मुलीसाठी मिळाले.

कार्ट-कार्ती हे शब्द सोलापूर आणि जालना जिल्ह्यात दिसून आले आहेत. मुलगा म्हणजे कार्ट आणि मुलगी म्हणजे कार्ती होय. या शब्दाचे काट्टं-काट्टी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले. नाशिक जिल्ह्यातील कोकणा आणि वारली समाजात मुलीसाठी कार हा शब्द आढळला आहे तर मुलासाठी मूल हा शब्द आढळला आहे.

छोकरो-छोकरी हे शब्द पालघर जिल्ह्यातील कुंभार, धुळे जिल्ह्यातील तेली आणि नंदुरबार जिल्ह्यातील गुजर या गुजराती भाषिक समाजाच्या भाषकांत आढळून आले आहेत. याच शब्दाचे ध्वन्यात्मक वैविध्य छोरो-छोरी हे औरंगाबाद जिल्ह्यातील रजपुत भामटा आणि जळगावातील तेली समाजाच्या भाषकांत दिसून आले आहे. पुराय-पोरीयो हे शब्द धुळे आणि जळगाव जिल्ह्यातील पावरा समाजात दिसून येतात. या शब्दाचे ध्वन्यात्मक वैविध्य पुर्य-पुराय, पुराय-पुराई, पुरी-पुर इ. आढळले.

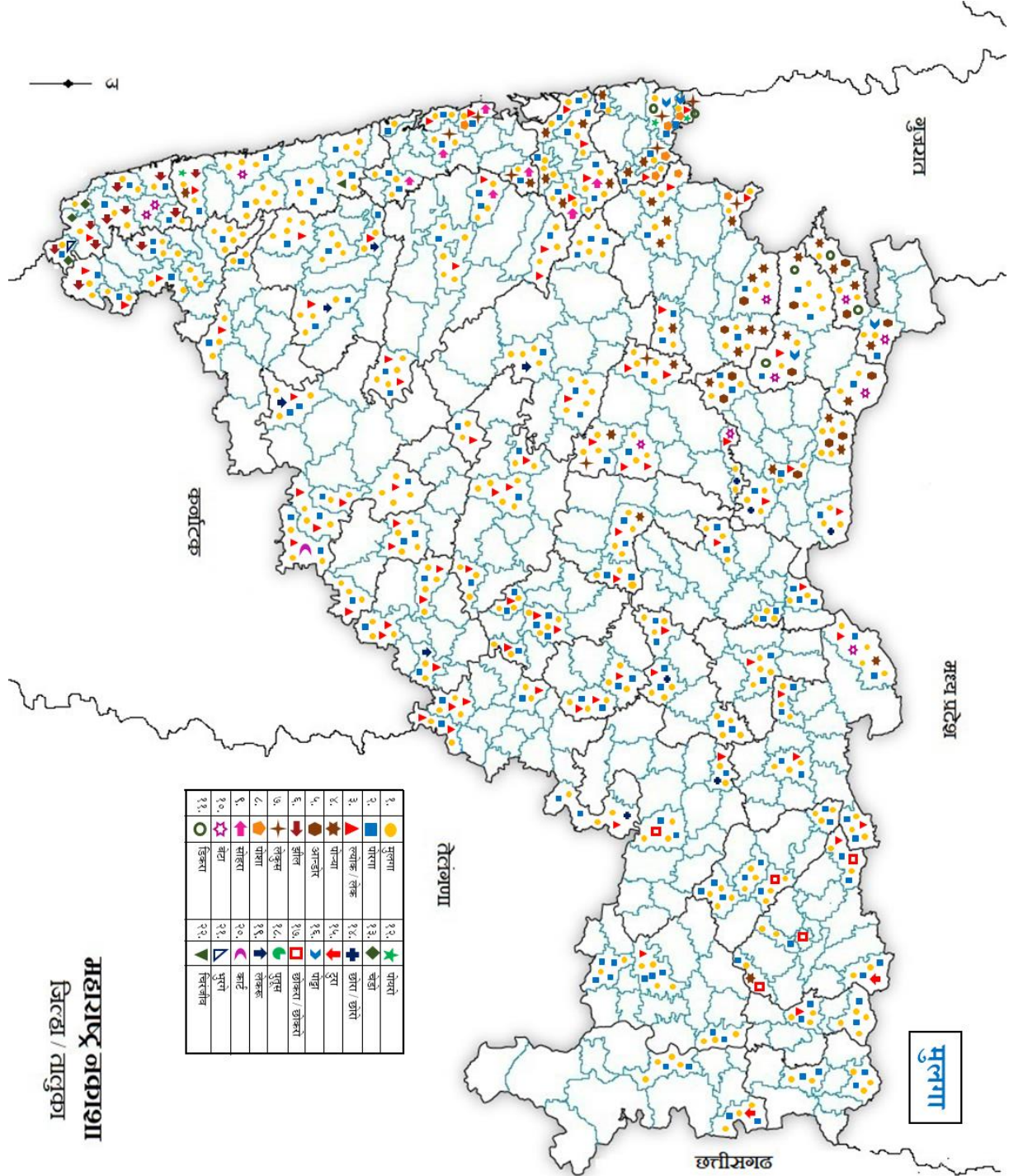
हप्पा-निगरी हे शब्द रायगड जिल्ह्यातील कोर्लई गावातील इंडियन ख्रिश्चन पोर्तुगीज मातृभाषा असलेल्या समाजात दिसून येतात. हप्पा किंवा रॅप्पा म्हणजे मुलगा आणि निगरी किंवा लिगरी म्हणजे मुलगी होय. या शब्दाचे रूपा, रॅप्पा-लिगरी ध्वन्यात्मक वैविध्यही आढळते.

ताराई, कुंजाई हे शब्द मुलगी या संकल्पनेसाठी अमरावती जिल्ह्यातील कोरकू समाजात मिळाले आहेत.

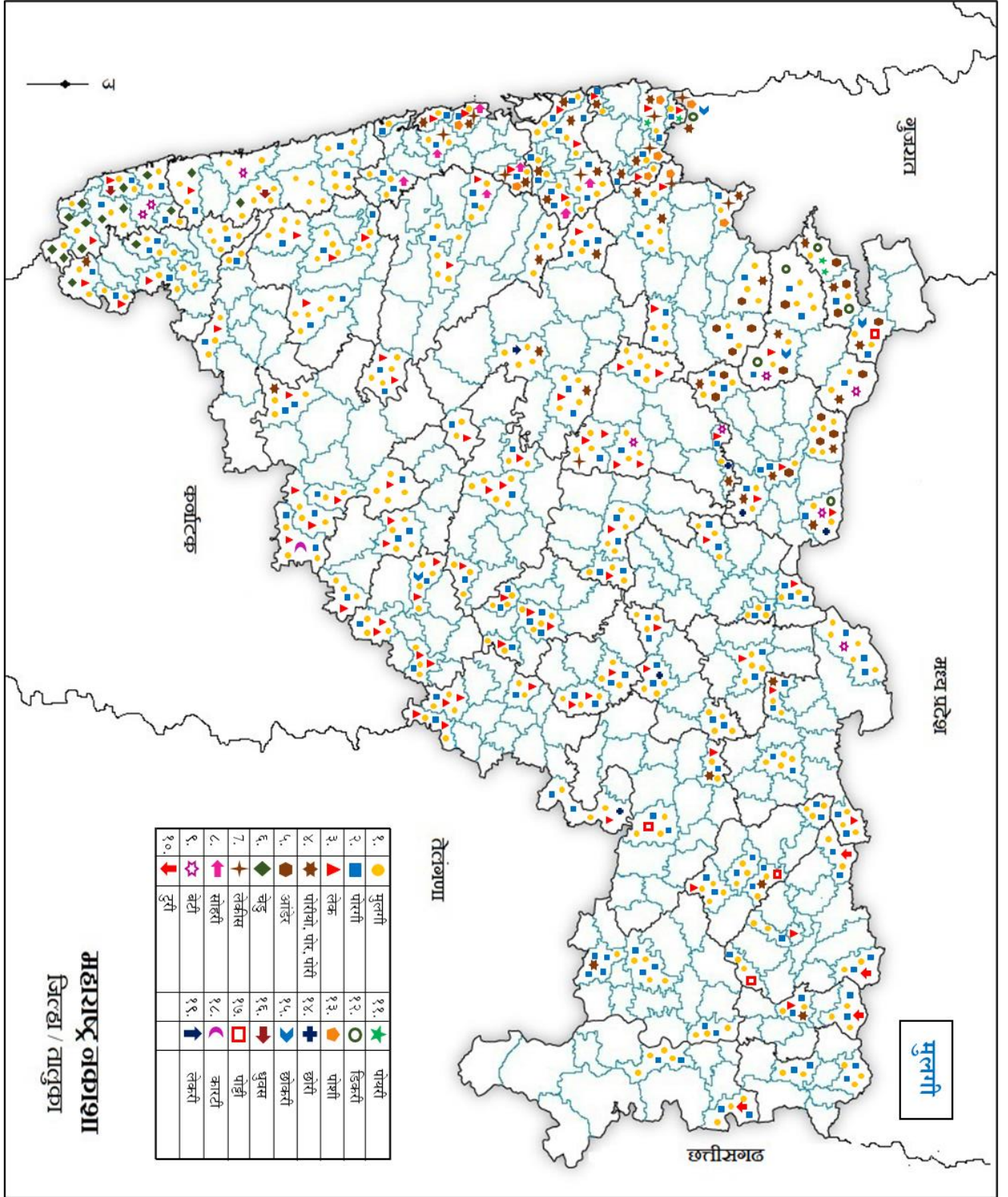
भुरगे हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात मुलगा या संकल्पनेसाठी मिळाला आहे, तसेच चिरंजीव हा शब्द रत्नागिरी जिल्ह्यात आढळून आला.

बाय हा शब्द अतिशय तुरळक प्रमाणात मुलीसाठी वापरलेला दिसतो. बाय हा शब्द कोल्हापूर, तसेच सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात सापडला आहे. बया हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील ठाकूर समाजात, तर बाई हा शब्द ठाणे जिल्ह्यातील वारली समाजात आढळला आहे. बायडी हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील ठाकूर समाजात, तर बाली हा शब्द चंद्रपूर जिल्ह्यात दिसून आला.

३.२८.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.२९.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.३० नवरा, ३.३१ बायको

‘नवरा-बायको’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात खूप वैविध्य आढळून आले आहे. नवरा-बायको, पती-पत्नी, मालक-मालकीन, कारभारी-कारभारीन, घो-बायल, घरवाला-घरवाली, धनी-अर्धांगिनी, होडास-होडीस, मरद-औरत, मिया-बिबी, मिस्टर-मिसेस, हजबंड-वाइफ इ. शब्द आढळले. याशिवाय नवरा या संकल्पनेसाठी दादला, दाद्या, लाडा, बायलस, साज्जन, साहेब, यजमान, वर, बवा, माटी इ. तर बायको या संकल्पनेसाठी लक्कीमी, बिरहाड, कुटुंब, मंडळी, नवळी, घोळनी, लुगाई इ. शब्द आढळले. या संकल्पनेसाठी मिळालेले शब्द विस्ताराने पुढे पाहू.

नवरा हा शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो. या शब्दाचे नवरो, नवरास, न्हवरा, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. तसेच पती हा शब्दही संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो. मालक हा शब्द पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. उर्वरित महाराष्ट्रात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. हा शब्द महिला जास्त प्रमाणात वापरताना दिसतात. कारभारी हा शब्द रत्नागिरी आणि परभणी जिल्ह्यामध्ये दिसून येतो, तसेच पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे कारभारी, कारबारी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले. घो हा शब्द सिंधुदुर्गात जास्त प्रमाणात आढळून येतो. त्याचबरोबर रत्नागिरी आणि रायगड जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात आणि रायगड जिल्ह्यात हा शब्द तुरळक प्रमाणात दिसून येतो. याशिवाय हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्याला लागून असलेल्या कोल्हापूर जिल्ह्यातील चंद्रगड तालुक्यात आणि रत्नागिरी जिल्ह्याला लागून असलेल्या राधानगरी तालुक्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे घोव, गव, घोस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. घरवाला हा शब्द भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, गडचिरोली, पालघर आणि नाशिक या जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात आढळून येतो, तर कोल्हापूर, सिंधुदुर्ग, रायगड, ठाणे, अहमदनगर, धुळे, जालना, अमरावती, वर्धा, नागपूर या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. महिलांमध्ये हा शब्द वापरण्याचे प्रमाण जास्त प्रमाणात आढळून आले आहे. या शब्दाचे घरवाले, घरवालो, घरना माणूस, घरवाला, घरचा माणूस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. धनी हा शब्द सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर, पालघर, हिंगोली, औरंगाबाद आणि यवतमाळ या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. महिला हा शब्द जास्त वापरतात. या शब्दाचे धनी, धळी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

होडास हा शब्द रायगड, ठाणे आणि पुण्याच्या मुळशी तालुक्यात कातकरी समाजात आढळून येतो. या शब्दाचे वहडास, वोडास, वडास, ओहोडास, ओढास इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

दादला हा शब्द सांगली जिल्ह्यात मिळाला असून धाल्ला हे त्याचे ध्वनिवैविध्य आढळून आले आहे. दाद्या हा शब्द पालघर जिल्ह्यात आणि औरंगाबाद जिल्ह्यात मिळाला आहे.

लाडा/लाडो हा शब्द धुळे जिल्ह्यातील पावरा, नागपूर जिल्ह्यात मरार आणि अमरावती जिल्ह्यात लाडशी ही मातृभाषा असणाऱ्या बौद्ध समाजात तुरळक प्रमाणात वापरला गेला आहे.

मरद हा शब्द धुळे, नंदुरबार आणि नाशिक जिल्ह्यातील चांभार समाजात आढळून येतो. तसेच सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात मर्द, शोअर, मिया हे शब्द वापरले गेले आहेत.

माटी हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात, धुळे जिल्ह्यातील पावरा समाजात आणि पालघर जिल्ह्यात धोडिया समाजात तुरळक प्रमाणात दिसून येतो.

मिस्टर हा शब्द सांगली, पुणे, रत्नागिरी, अहमदनगर, परभणी, नाशिक, यवतमाळ, वर्धा, भंडारा, गडचिरोली, चंद्रपूर, या जिल्ह्यांत प्रामुख्याने स्त्रिया वापरताना दिसतात. या शब्दाचे मिस्टर, मिस्टर इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. हजबंड या शब्दाचा वापर अमरावती आणि भंडारा जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दिसून येतो. साज़न हा शब्द कोल्हापूर जिल्ह्यात, साना हा शब्द अमरावती जिल्ह्यातील कोरकू समाजात तर साहेब हा शब्द गडचिरोलीतील गोंड समाजात तुरळक प्रमाणात मिळाला आहे, तसेच बवा हा शब्द धुळे जिल्ह्यात, बुवा हा शब्द पालघर जिल्ह्यात, तर बांडगा हा शब्द नाशिक जिल्ह्यात सापडला आहे. त्याचबरोबर मुजो हा शब्द गडचिरोली जिल्ह्यात गोंड समाजात, तर यज़मान हा शब्द भंडारा जिल्ह्यात ब्राह्मण समाजात दिसून येतो. नंदुरबार जिल्ह्यातील वळवी समाजात कोवाळ हा शब्द, तर गुजर समाजात वराजो हा शब्द दिसून येतो.

बायको हा शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो. या शब्दाचे बायकू हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. तसेच पत्नी हा शब्दही संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळतो. मात्र पत्नी या शब्दाच्या वापराचे प्रमाण बायको या शब्दाच्या वापरापेक्षा कमी आहे. मालकीन हा शब्द मराठवाडा आणि कोल्हापूर जिल्ह्यात प्रामुख्याने आढळून येतो. उर्वरित महाराष्ट्रातील सांगली, सोलापूर, रत्नागिरी, रायगड या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळून येतो, तर लातूर, सातारा, नांदेड, बुलढाणा, वाशीम, वर्धा, नागपूर या जिल्ह्यांतही हा शब्द मिळाला आहे. या शब्दाचे मालकीन, मालकीनबाई इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. कारभारीन हा शब्द परभणी, हिंगोली, भंडारा या जिल्ह्यात दिसून येतो, तर बिर्हाड आणि कुटुंब हे शब्द कोल्हापुरात आढळून आले आहेत.

बाई हा शब्द नंदुरबार, जळगाव, नाशिक या जिल्ह्यात अधिक आढळून येतो असे दिसते, तर रायगड, रत्नागिरी, गोंदिया या जिल्ह्यात तुरळक आढळून येतो. या शब्दाचे बायी, बाया हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. बायेल हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आढळतो. बईयर, बय्यर या शब्दांचा वापर नाशिक, नंदुरबार, धुळे या जिल्ह्यातील चांभार समाजात दिसून आला. बायलस, बायस हे शब्द ठाणे, रायगड जिल्ह्यांत दिसून आले आहेत.

घरवाली हा शब्द भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर, पालघर ठाणे या जिल्ह्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो, तर गडचिरोली, अमरावती, धुळे, हिंगोली, अहमदनगर, रायगड, सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर,

सोलापूर या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. नाशिक व नागपूर जिल्ह्यांतही हा शब्द मिळाला आहे. या शब्दाचे घरकरीन, घरवालीन, घरनीबाई, घरवाली, घरचे, घरमंत्री, गरवाली इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. अर्धागिनी हा शब्द रत्नागिरी जिल्ह्यातील भंडारी समाजात मिळाला आहे.

होडीस हा शब्द रायगड आणि पुण्यातील मुळशी तालुक्यातील कातकरी समाजात आढळून येतो. या शब्दाचे ओहोडीस हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. लक्ष्मी हा शब्द परभणी, हिंगोली, बुलढाणा, अमरावती या जिल्ह्यात दिसून येतो, तर सौभाग्यवती आणि धर्मपत्नी हे शब्द अनुक्रमे भंडारा आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ब्राह्मण समाजात आढळून आले आहेत. मंडळी हा शब्द पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. अमरावती, चंद्रपूर, वर्धा, सोलापूर, रायगड या जिल्ह्यांत क्वचितच नवरी हा शब्द आढळून येतो. या शब्दाचे नवळी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

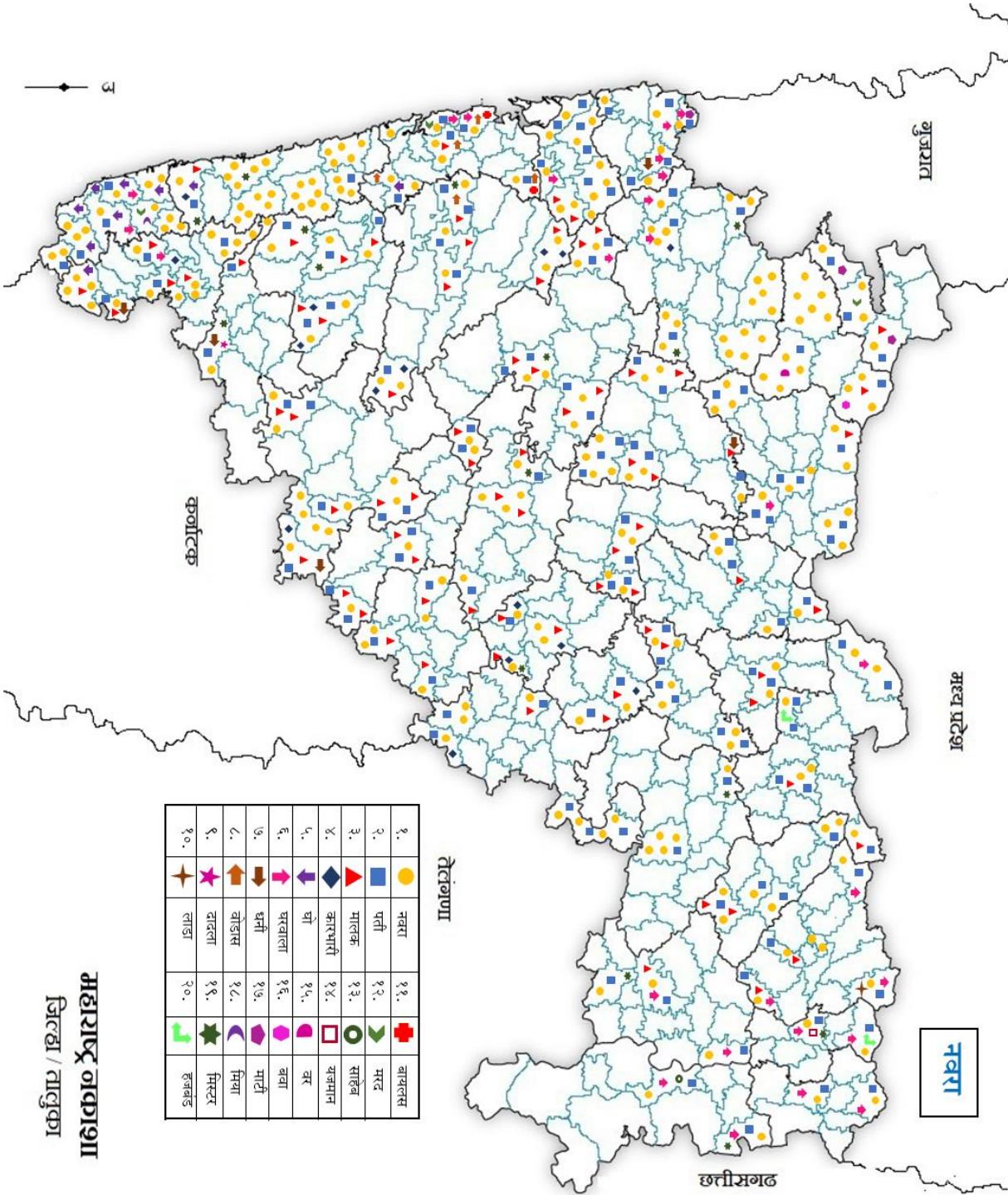
घोळनी हा शब्द यवतमाळ जिल्ह्यातील बंजारा व थय हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात आढळून आला. तसेच नंदुरबारमधील गुजर समाजात वराजो हा शब्द सांगितला आहे.

लुगाई हा शब्द नागपूर जिल्ह्यात कलार, चांभार, मरार समाजात आढळून येतो, तर जळगावमध्ये तेली समाजात दिसून येतो. या शब्दाचे लुगईन, लुगनी, लोगलीन इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

पश्चिम महाराष्ट्र व कोकणात मिसेस हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळतो, तर फॅमिली हा शब्द सातारा जिल्ह्यात दिसून येतो. वाइफ हा शब्द भंडारा जिल्ह्यात मिळाला आहे. बिबी हा शब्द सिंधुदुर्ग व रत्नागिरी जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात आढळून येतो. याचे बिबी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. औरत हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात, तर मुलार हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात आढळून येतो. या शब्दाचे मुल्यान, मुल्लर इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

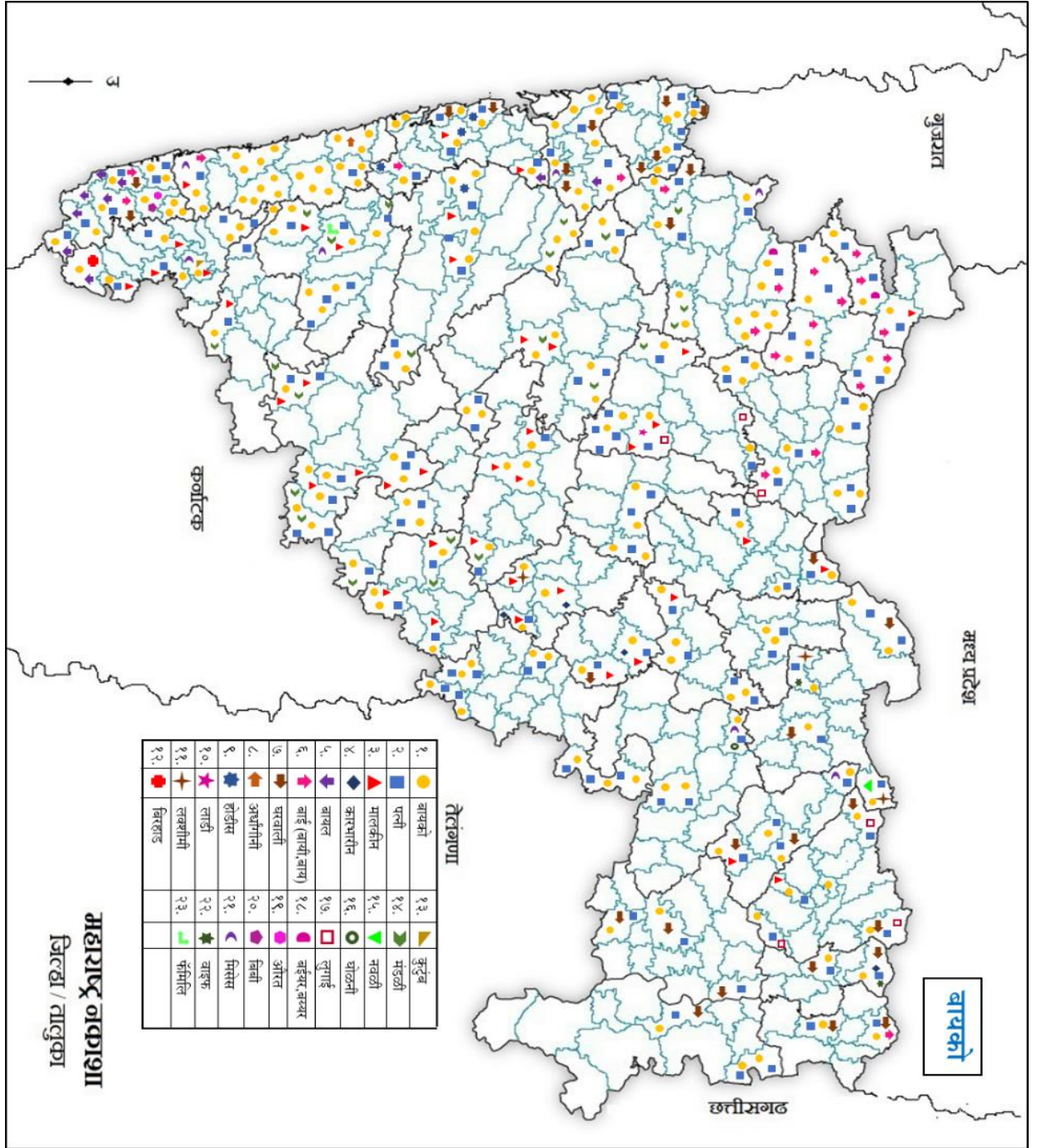
डोहाडी हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील धोदी समाजात, तर कोवाडी हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील वळवी समाजात मिळाला आहे.

३.३०.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

महाराष्ट्र नकाशा
जिल्हा / ता.का

३.३१.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.३२ वडिलांची धाकटी बहीण आणि वडिलांची मोठी बहीण

‘वडिलांची लहान बहीण आणि वडिलांची मोठी बहीण’ या संकल्पनेकरता आत्या हा शब्द महाराष्ट्रातील बहुतांश भौगोलिक प्रदेशात वापरला जातो.

धोंगडे (२०१३:७५) मध्ये सदर नातेवाचक शब्दासाठी आत्या, आक्का, मावळण व फुई या शब्दांची नोंद केलेली आहे. त्यात त्यांनी मावळण या शब्दाचा वापर कमी असून आक्का हा शब्द मर्यादित केंद्रात माहिती असल्याचे नमूद केले आहे.

सदर सर्वेक्षणात आत्या या शब्दाचे ध्वन्यात्मक परिवर्तन होऊन महाराष्ट्रातील विविध भागांत आत्ती, आत, आत्तं अत्या, आत्या, आत्ये, आतेय, आत्ते, अत्ती, आत्तो, आतो, आतव, आतू, आतूस, इ. शब्द दिसून आले, तसेच आत्याबाई किंवा आत्याबाय हा आदरदर्शक शब्ददेखील कमी-अधिक प्रमाणात मिळतो. आत हा शब्द बीड, नांदेड, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांमधील विविध समाजात तुरळक प्रमाणात आढळला आहे.

आत्या या शब्दासोबतच आत्ती हा शब्द कोल्हापूर, सांगली, सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यांत प्रामुख्याने आढळून आला, त्याचप्रमाणे अहमदनगर जिल्ह्यातील अकोले तालुक्यातही हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळून आला. रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात आत्ते हा शब्दही मोठ्या प्रमाणात सापडतो.

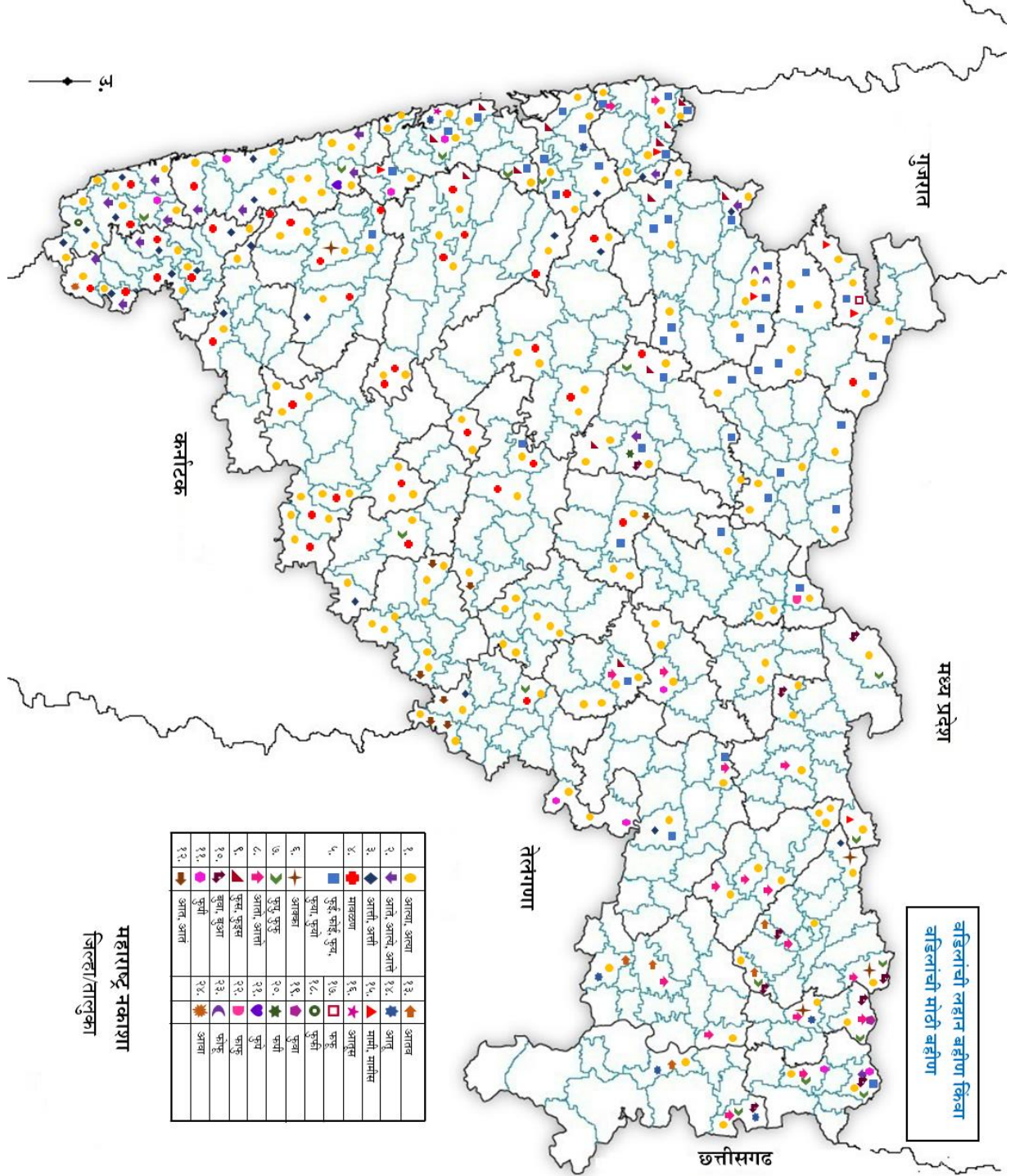
मावळण हा शब्द सातारा, सोलापूर, रायगड, अहमदनगर, उस्मानाबाद, औरंगाबाद, नांदेड, ठाणे, जालना, पुणे आणि बीड या जिल्ह्यांतील ठराविक गावांमध्ये आढळून आला.

फुई हा मुळचा गुजराती शब्द असून या शब्दातही फुय, फुया, फुयो, फुई, फफू, फुईस, फुई ध्वनीस्तरावरील भेद आढळून आले आहेत. हा शब्द गुजरात राज्य व हिंदी भाषिक प्रदेशाला लागून असलेल्या भौगोलिक प्रदेशात प्रामुख्याने आढळून येतो. फुई, फुईस हे शब्द रायगड आणि पुणे जिल्ह्यातील कातकरी समाजात मिळाले आहेत. त्याचबरोबर पालघर आणि ठाणे जिल्ह्यातील वारली, ठाकूर, कातकरी, कोकणा, दुबळा आणि कुणबी या समाजातदेखील फुई, फुया, फुईस या शब्दांचा वापर आढळून येतो. बीड जिल्ह्यातील वंजारी समाजातदेखील फुई शब्द वापरलेला दिसतो. औरंगाबाद जिल्ह्यातील सोयगाव आणि वैजापूर तालुक्यातील भिल्ल, मुस्लिम तसेच बौद्ध, राजपूत (भामटा) या समाजातही फुई हा शब्द वापरलेला दिसतो. जळगाव, धुळे, नाशिक आणि नंदुरबार जिल्ह्यातील अहिराणी भाषकांमध्ये फुई या शब्दाचा वापर प्रामुख्याने दिसून येतो. तसेच बुवा व फुफू हे मूळचे राजस्थानी वळणाचे शब्द असून त्यात बुआ, फूआ आणि फफू, फुवा, फपी, फुपू, फुपे फुफू, फुस, फुपी, फाफू, फोफू हे ध्वनिभेद आढळून आले आहेत. फुफू हा शब्द प्रामुख्याने मुस्लिम समाजात आढळून आला. त्याचप्रमाणे नांदेड येथील बंजारा समाजात फुफी हा शब्द वापरलेला दिसतो. फुफू हा शब्द चांभार, करार, मरार या समाजातही आढळून आला. आक्का हा शब्द रत्नागिरी जिल्ह्यातील संगमेश्वर आणि राजापूर तालुका, सातारा जिल्ह्यातील सातारा तालुक्यातील चाळकेवाडी गाव आणि

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

नागपूर जिल्ह्यातील रामटेक तालुका अशा निवडक ठिकाणी आढळून आला. आवा हा शब्द कोल्हापुरातील चंदगडमधील ग्रामीण भागात आढळला आहे.

३.३२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

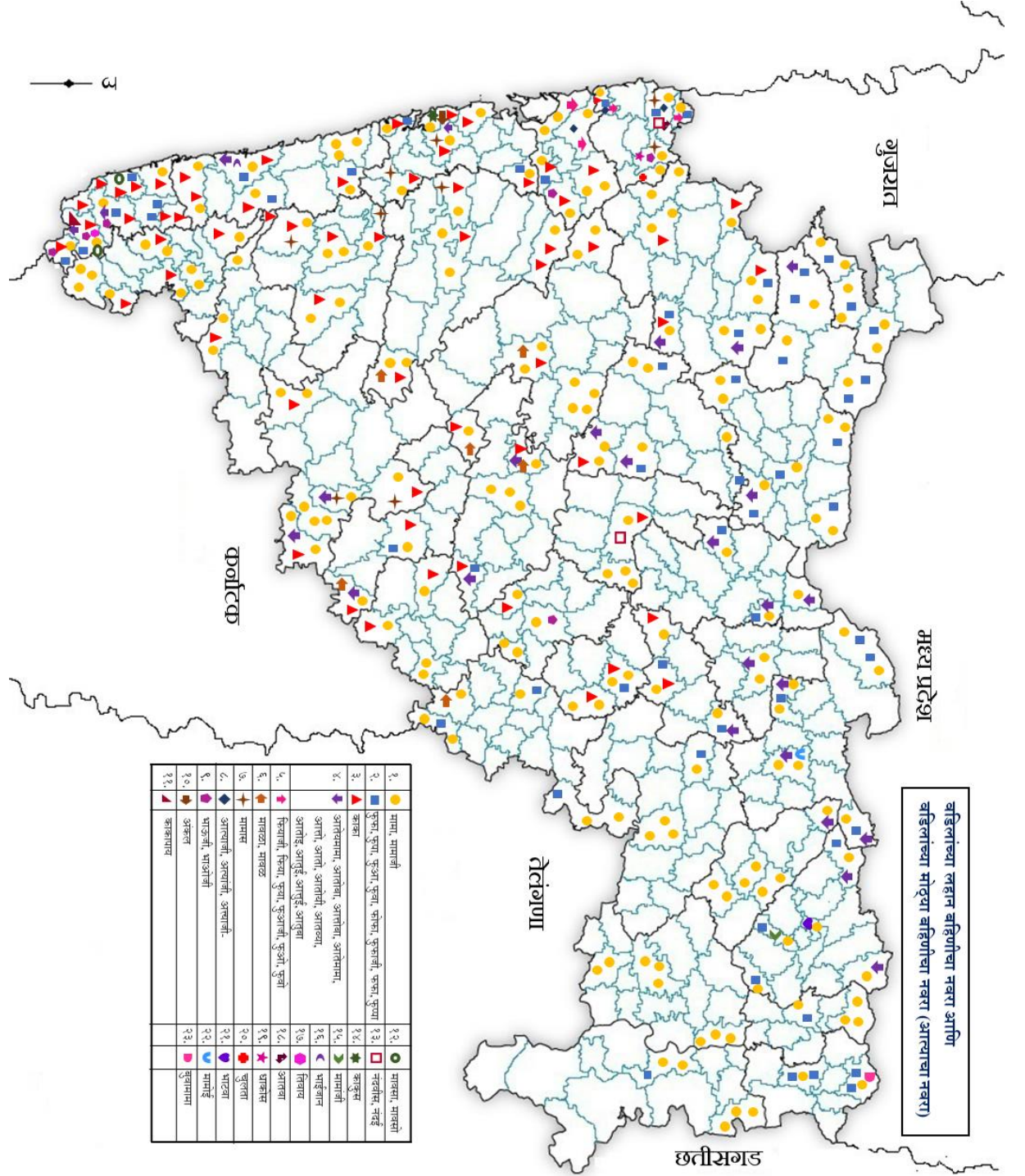

३.३३ वडिलांच्या मोठ्या बहिणीचा नवरा आणि वडिलांच्या धाकट्या बहिणीचा नवरा

‘वडिलांच्या लहान बहिणाचा नवरा आणि वडिलांच्या मोठ्या बहिणाचा नवरा’ या संकल्पनेसाठी मामा, मामाजी, फुफा, फुपा, फुआ, फुवा, फोफा, फुफाजी, फफा, फुप्पा, काका, आतेयमामा, आतोबा, आत्तोबा, आतेमामा, आत्तो, आतो, आतोयी, आतव्या, आतोइ, आतुई, आत्तुई, आतुबा, फियाजी, फिया, फुया, फुआजी, फुओ, फुवो, मावळा, मावळ, मामास, आत्याजी, अत्यांजी, अत्याजी, भाऊजी, भाओजी, अंकल, काकापाय, मावसा, मावसो, नंदवीस, नंदई, काकुस, मामांजी, भाईजान, तिवाय, आतवा, धाकोस, चुलता, भाटवा, मामोई, बुवामामा इत्यादी शब्द सापडतात. हे शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रामध्ये वापरले जातात. या मध्ये सर्व ध्वनिवैविध्यानुसार पुढीलप्रमाणे शब्द वापरले आहेत -

भौगोलिक वैविध्यानुसार कोकण पट्ट्यातील आदिवासी तसेच धुळे, जळगाव, नाशिक आणि नंदुरबार मधील आदिवासी समाजातील वारली, महादेव कोळी, बंजारा, मांगेली, ठाकूर जातीमध्ये आणि महाराष्ट्रातील मुस्लिम समाजात फुफा, भाईजान, फुपा, फुओ,फियाजी, फुआजी हे वैविध्य आढळून येते. काकापाय हा शब्द ख्रिश्चन समाजात आढळून येतो. मावळा हा शब्द काही प्रमाणात मराठा समाजात तर क्वचितच कोळी, महार आणि तेली समाजात आढळून येतो. विदर्भात मामाजी, काकाजी, आतोयी, फियाजी मामांजी असे आदरार्थी शब्द आढळून येतात. आत्तुई हा वर्धा, अमरावती, वाशीम, अकोला मध्ये कुणबी, मांग या समाजात आढळून येतो. आतोई बौद्ध समाजात आढळून येतो. भाटवा हा शब्द नागपूर मधील कुणबी समाजात आढळला आहे.

३.३३.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.३४ आईचा धाकटा भाऊ आणि आईचा मोठा भाऊ, ३.३५ आईच्या मोठ्या भावाची बायको आणि आईच्या धाकट्या भावाची बायको

‘आईचा लहान आणि मोठा भाऊ तसेच आईच्या लहान आणि मोठ्या भावांची बायको’ हे नाते दर्शविण्यासाठी महाराष्ट्रातील जवळपास सर्वच जिल्ह्यात मामा आणि मामी हे नातेवाचक शब्द आढळून आले. याव्यतिरिक्त सदर सर्वेक्षणात मामा या शब्दासाठी मावळा, मावळो, मामू, मामो, मामूस, मामास, काकास, मामाजी, अंकल, पयतीव, मामोसा, फुवा, फुपा, बावा, तर मामी या नातेवाचक शब्दासाठी मामीस, मामीसा, ममानी, वाडाय, फुईस, फुस, फोई, मावळन, मावळीन, मामीजी, आत्या, आत्ती, मुमानी, मावळी, मयती, आत्तू, काकिस, फुया, फोची, मामीन, मामीश, चाची (मोठी मामी) इत्यादी शब्दवैविध्य मिळाले आहे. धोंगडे (१९९५:७६) यांनी नमूद केल्याप्रमाणे यापूर्वीच्या सर्वेक्षणात मामा आणि मामी हे शब्द मिळाल्याची नोंद आहे. कर्वे (१९५३:१४५,१६५) यांनी मावळण हा शब्द संस्कृतोद्भव असून तो ‘मातुलानी’ या शब्दापासून आलेला आहे, तसेच ‘मातुलानी’ हा शब्द संस्कृत ‘मातुलः’ या शब्दाचे स्त्रीलिंगी रूप आहे. मातुलः याचा संस्कृतातील अर्थ आईचा भाऊ असा होतो. मावळण हा शब्द कुठल्याही प्रकारच्या आत्ये-मामे भावंडांच्या लग्नसंबंधांचे सूचक नाही असे त्यांनी नमूद केले आहे.

सदर सर्वेक्षणात मामा आणि मामी या नातेवाचक शब्दासाठी मावळा आणि मावळण हे पर्यायवाचक शब्द म्हणून प्रामुख्याने लातूर, सोलापूर आणि नांदेड या कर्नाटक आणि तेलंगणा राज्यांच्या सीमेलगतच्या जिल्ह्यांमध्ये प्रामुख्याने सापडत असून फोची हा नवापूर खांडबारा (नंदुरबार) येथे आणि वाडाय हा शब्द केवळ ठाण्यातील वांगणी येथे आदिवासी समाजात मिळतो. फुई हा शब्द पालघर, नाशिक, आणि रायगड जिल्ह्यातील काही गावात तर यवतमाळ जिल्ह्यातील काही भागात आढळून येतो, तर फुवा आणि फुफा हे शब्द मामा या शब्दासाठी केवळ जळगाव जिल्ह्यातील दहिवंडी या गावी आणि वाशिममधील शिरपुती येथे मिळाला आहे. मामाजी आणि मामीजी हे शब्द नागपूर, वर्धा या जिल्ह्यांत अधिक प्रमाणात तर अमरावती, भंडारा आणि गोंदिया जिल्ह्यातील ठराविक भागात मिळाले आहेत. आत्या हा शब्द कोल्हापूरातील चंदगड, रायगड जिल्ह्यातील चिंचघर, पालघर जिल्ह्यातील मोखाडा तालुका आणि यवतमाळ जिल्ह्यातील कुर्ली गावी ध्वनिभेदांसह आढळून आला.

संदर्भः

कर्वे, इरावती १९५३, किनशिप ऑर्गनायझेशन इन इंडिया, डेक्कन कॉलेज मोनोग्राफ सिरिज: ११, पुणे
 धोंगडे, रमेश १९९५ (पुनर्मुद्रण २०१३) महाराष्ट्राचा भाषिक नकाशा(पूर्वतयारी), राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई.

३.३४.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

सदर शब्दांकरता पद्धतशीर वैविध्य उपलब्ध नसल्याने या संकल्पनांचे नकाशे बनविण्यात आलेले नाहीत याची नोंद घ्यावी.

३.३६ मोठ्या बहिणीचा नवरा आणि धाकट्या बहिणीचा नवरा

‘मोठ्या बहिणीचा नवरा’ आणि ‘धाकट्या बहिणीचा नवरा’ या दोन नातेवाचक शब्दांकरिता महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशात पुढीलप्रमाणे शब्दवैविध्य दिसून येते.

मेव्हाणा, म्हेवना, मेवना, मेवणा, मेव्हा, मेवनो, म्हेवने, मेहुना, म्हेऊना, मेवने, मेव्हा, मेहुने, मेव्हा, मेव्हनं, मेव्हा, धाकला मेवना, मोटा मेवना, म्हेवनं, मेऊने, मेवनं, मेहुनो, मोठा मेवना, मेव्हा, मेहनस, मेहनास, मेहवना, मोठा मेहना, मीहनास, मीहीनास, मिनस, मीहणास, मीनास, मीहीनासीस, म्हीनास, मेऊना, मेव्हनो, म्हेवनाले, मेवन भाऊ, भाऊजी, भाऊज्जा, भाओजी, भावजी, लाहान भाऊजी, मोठा भाऊजी, लहान भाऊजी, मोटे भाऊजी, लहान भाऊजी, मोठो भाओजी, न्हांगो भाओजी, भावोजी, छोटे भावोजी, मोठे भावोजी, भावजी, भाऊजी, भावजीस, धाकटे भाऊजी, थोरले भाऊजी, भाऊनी, भावास, भाऊजा, बडे भाई, भाईजान, भावो, भाओ, भावड, भावाडं, भाटव, भाटवे, भाटवाजी, भाटोजी, भाटो, भावं, दाजी, दादा, जीजु, दाजी, मामा, मोठे मामा, दाजीबा, साद्रूव्या, सादरमावा, साद्रू, जिजाजी, जिजाजी, कुन्यात, कुजात, बडे भाईजान, जाऊजी, ज़ावाजी, भाऊजान, भऊनई, ज़ावयजी, भाऊ, ज़ावई, कुयान, कुयाद, पावने, साडीन, बोहो, जिजा, जावाई, ज़ावाय, जावई, जमाई, बहनोई, ज़ावाईस, ज़ावाई, भाव, जावाय, बनवय, भावा, सोयरा, पाहुना, बेनोई, मेव्हाणाले, म्हेवनाले, दुलभाई, मेहुणा, मोठा मेवना, लाहना मेवना, भाया, दीर, छोटे दाजी, मोटे दाजी, जिजो, पाओने, पाओना, बहिनोई, पाव्हा, बयनोयी, बईनोई, बयनोई, कवडसाब, बयनाई, भावनोई, पावना, पाहुना, जवाई, भेनोई, पंत, मेव्हाणे, ज़वाई, दाजीस, मेहनवळी, भावड, मेहनवाळ, जवाई, ज़वाई, साला, जिज्जाजी, भऊआ, बव्वा, जवाय, पावघा, पावडीहो, पावडी, बनोई, बन्ने बंधे, बंधे, बहेनोयी, भुआ, भेनोयी, बयनोयी, भेयनोयी, ज़वयी, ज़ावयभाऊ, बहीनज़वायी, बापु, जीजु, भाऊसासरा, भावसासरान, भईन ज़ावय, साळ भाऊ, ज़माई, बुवा, बापु, भाटो, बहीनज़वाई, ज़वय बापु, साया, साला, भाटवा, बहिनज़ावई, भाकेर, बहीनज़ावयी, बईनज़ावई, बहीनज़ावई, भईनज़ावई, साकीलभाऊ, सागीलभाऊ, भईनज़ावय, भईनज़ावाय, भईन ज़ावई, भई ज़ावय.

मेव्हाणा हा शब्द ‘मोठ्या बहिणीचा नवरा’ आणि ‘धाकट्या बहिणीचा नवरा’साठी संपूर्ण महाराष्ट्रात वापरला जातो. म्हेवना, मेवना, मेवणा, मेव्हा, मेवनो, म्हेवने, मेहुना, म्हेऊना, मेवने, मेव्हा, मेहुने, मेव्हा, मेव्हनं, मेव्हा, धाकला मेवना, मोटा मेवना, म्हेवनं, मेऊने, मेवनं, मेहुनो, मोठा मेवना, मेव्हा, मेहनस, मेहनास, मेहवना, मोठा मेहना, मीहनास, मीहीनास, मिनस, मीहणास, मीनास, मीहीनासीस, म्हीनास, मेऊना, मेहनास, मेव्हनो, मेव्हाणाले, मेवन भाऊ, मेहनवळी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य

आढळते. तसेच मेवनो हा शब्द कोल्हापूर, सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी या जिल्ह्यात आढळून आलेला आहे. मेहनस, मेहनास, मेहनवळ, मेहनास, म्हिनास, मिहनास, मिहिनास, आणि मिहिनासीस हे शब्द रायगड, पालघर, ठाणे आणि पुणे या भौगोलिक प्रदेशातील आदिवासी समाजात आढळून येतात.

भाऊजी हा शब्द मोठ्या बहिणीचा नवरा आणि धाकट्या बहिणीचा नवरा या संकल्पनांसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो. भाऊज्जा, भाओजी, भावजी, लाहान भाऊजी, मोठा भाऊजी, लहान भाऊजी, मोठे भाऊजी, लहान भाऊजी, मोटो भाओजी, न्हांगो भाओजी, भावोजी, छोटे भावोजी, मोठे भावोजी, भावजी, भाऊजी, भावजीस, धाकटे भाऊजी, थोरले भाऊजी, भाऊनी, भावास, भाऊजा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. भाऊज्जा हा शब्द कोल्हापूर जिल्ह्यातील चंदगड गावातील ख्रिश्चन समाजात आढळला आहे.

जावई या शब्दासाठी जाऊजी, जावाजी, जावयजी, जावई, जावाई, जावाय, जावाई, जवाई, जवाई, जवई, जवई, जवाय, जवयी, जावयभाऊ, बहीनजावयी, बहीनजावई, बहिनजावई, बहीनजावयी, बईनजावई, बहीनजावई, भईनजावई, भईनजावय, भईनजावय, भईन जावई, भई जावय इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. जावई, जवई, जवाई, जवयी, जवाई, जावाई, जावाई, जावई, जावाय इ. शब्द जळगाव, बुलढाणा, अकोला, अमरावती, नागपूर, यवतमाळ, वर्धा, गोंदिया, गडचिरोली, चंद्रपूर या जिल्ह्यांमध्ये आढळून येतात. तसेच जावयभाऊ, बहीनजावयी, बहीनजावई, बहिनजावई, बहीनजावयी, बईनजावई, बहीनजावई, भईनजावई, भईनजावय, भईनजावय, भईन जावई, भई जावय हे शब्द विदर्भात आढळून येतात. भई जावय हा शब्द चंद्रपूर जिल्ह्यातील दाताला या गावात आढळून आलेला आहे.

भाटवा हा शब्द प्रामुख्याने विदर्भातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये आढळून येतो. भाटव, भाटवे, भाटवाजी, भाटोजी, भाटो इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

भेनोई हा शब्द प्रामुख्याने नाशिक आणि वाशिम या जिल्ह्यांमध्ये आढळतो. तसेच नंदुरबार, जळगाव, अकोला, वाशिम, यवतमाळ या जिल्ह्यांमध्ये बेनोई, बहनोई, बहिनोई, बनोई, बयनोयी, बईनोई, बयनोई, बयनाई, भावनोई, बहेनोयी, भेननोयी, बयनोयी, भेयनोयी, बहेनोयी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून येतात.

जीजू हा शब्द मोठ्या बहिणीचा नवरा आणि धाकट्या बहिणीचा नवरासाठी महाराष्ट्रातील कोल्हापूर, सिंधुदुर्ग, रायगड, नांदेड या जिल्ह्यात आढळून येतो. जिजाजी, जिजाजी, जिजो, जिज्जाजी, जीजू, जिजा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

मेहना, दाजी, बहिनोई, भाऊजी, भाटवा, पाहना, जिजाजी, जावई किंवा बहिनजावई, साला हे प्रमुख वैविध्य असून सदर शब्दांमध्ये वर नोंदविलेले वैविध्य आढळून येते. त्यापैकी भाऊजी आणि मेहणा हे नातेवाचक शब्द जवळपास महाराष्ट्रातील सर्वच जिल्ह्यात आढळून आले आहेत. कर्वे (१९५३:१८६) नुसार मेहणा आणि मेहणे या शब्दांचे मूळ संस्कृत भाषेत असून मैथून/ मैथूनक

या शब्दापासून त्याची उत्पत्ती दर्शविली आहे. मैथून/ मैथूनक या शब्दाचे प्राकृतात मेहुण किंवा मेहुणंग असे रूप झाले. वैदिक संस्कृत भाषेत सदर शब्दाला कोणताही नातेवाचक अर्थ नसून तो जोडीदर्शक आहे. लग्न इ. द्वारे जोडले जाणे किंवा संबंधित असणे असा या शब्दाचा अर्थ होतो. नंतर पुढे प्राकृतातून मराठीत मेहुणा जसाच्या तसा आला आहे. मराठीत 'मेहुण' शब्दाचा वापर फक्त मंगलकार्यासाठी बाहेर गावाहून बोलावण्यात आलेल्या विवाहित जोडप्यासाठी वापरला जात असे. संस्कृतात हा शब्द नपुसकलिंगी तर मराठीत तो पुल्लिंगी आहे. तसेच मराठीत मेव्हणा या शब्दाला नातेवाचक अर्थ आहे.

दाजीबा, सादूळ्या, सादरमावा, दुलभाई, भाकेर, साकीलभाऊ, सागीलभाऊ हे नातेवाचक शब्द महाराष्ट्रातील सोलापूर, धुळे, नंदुरबार, यवतमाळ, गोंदिया, चंद्रपूर या जिल्ह्यांमध्ये आढळतात.

संदर्भ:

कर्वे, इरावती (१९५३). किनशिप ऑर्गनायझेशन इन इंडिया, डेक्कन कॉलेज मोनोग्राफ सिरिज: ११, पुणे
मोनियर विलियम्स (१८९९). "मैथून". अ संस्कृत -इंग्लिश डिक्शनरी. ऑक्सफोर्ड : द क्लॅरेनडॉन प्रेस.

३.३७ बायकोचा मोठा भाऊ आणि बायकोचा धाकटा भाऊ

‘बायकोचा मोठा भाऊ’ आणि ‘बायकोचा धाकटा भाऊ’ या दोन नातेसंबंधांकरिता महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशात खालीलप्रमाणे शब्दवैविध्य आढळून येते.

म्हेवना, मेव्हने, मेव्हना, म्हेवने, भाऊजी, मेवनं, मेवना, मेव्हणा, मेवनो, साडू, मेवने, मेहुना, म्हेऊना, साला, दाजी, मेहुने, मेंव्हना, मेव्हनं, मेव्हना, मेव्हना, मामा, पाहुने, लाहान मिवने, मोठे मिवने, धाकला मेवना, मोटा मेवना, बारका मेवना, मोट्टा मेवना, मेव्हनं, मेहनास, मेहवना, मेहना, मेहुनो, मेहुनज्ञानु, मेऊना, मिवनो, मिवना, मिवुना, म्हेवनो, मेहुनो, मिहुना, साळू, धाकटो म्हेवनो, मोथो म्हेवनो, सालेसाब, मेव्हणो, मेवणा, भावजी, चाचा, काका, म्हेवनोस, साले, मेऊने, भाऊज्ञास, मिहीनास, भाव, मिनस, मेव्हने, मेवणे, साळा, मेहनस, मिहणास, मिनास, मिहनास, मिहीनासीस, सोयरे, मिहीनीस, मेवनोस, कुयाद, म्हेव्हणा, मेव्हणुस, भावो, मेहवने, मेवहने, लाहान मेवना, मेव्हे, हारो, मेहना, साडा, भाऊ, मोठा मेव्हना, हाळा, मेव्हनास, मेहुनं, म्हेवनं, भावं, भावड, मेव्हनो, भावाडं, भावाडा, मेहनवाळी, मेहना, दाजी, मेहनो, भावस, हारा, हाला, मेव्हनस, भावा, लानो हाळो, बोठो हाळो, हाळो, सोयरा, धाकटा मेवना, थोरला मेवना, साळो, म्हेवनाले, मेव्हणाले, मेहुणा, साडभाऊ, मेव्हनारे, साळे, शालक, पाव्हना, सालाजी, सारे, मेहनवाळी, मेवणे, मेहनवाळ, शालाक, जवाई, सारो, सालक, हालो, साला बहिनोई, बयनोई, पावना, जिजाजी, साले बहिनोई, भेहनोयी, साया, भावसासरा, भावसासरे, भाऊसासरा, बोवा, पावने, जवाई, ज़ावाई, बापु, साळा भाऊ, सावा, बुवा, साये, बावा, आबा, मोटाजी, बाबा, ससरा, साळभाऊ, साय भाटवा, सालाळी, भाऊसासरे, भयिला, ज़वाई, सासरा, साळे भाटवे, भावसासाळा, भाचरा, भाटवा, भासरा, भाऊकासासरा, लहान साळा, मोठा साळा, साळं, भाऊसाहेब, साडे म्हेवने, म्हेवने बोवाजी, भावस सासरा, सोहऱ्या, आकड सासरा, जेट सारा, जेठ साळा, जेठ सारा, ज़ेठं साळा, लहान साळा, साडो, बोआ, सारा, तडामुड्याल, मोठा सारा, बडे साळा, बडे सारा, डेडसारा, डेडसाला, डेडसाळा, बडा साला, ल्हान साला, बडा सारा, साळेभाऊ, भाटवं, ज़ावय, साटभाऊ.

मेव्हणा बायकोचा मोठा भाऊ आणि बायकोचा धाकटा भावासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो. म्हेवना, मेव्हने, मेव्हना, म्हेवने, मेवनं, मेवना, म्हेवनं, मेव्हणा, मेवनो, मेवने, मेहुना, म्हेऊना, मेहुने, मेंव्हना, मेव्हना, मेव्हना, लाहान मिवने, मोठे मिवने, धाकला मेवना, मोटा मेवना, बारका मेवना, मोट्टा मेवना, मेव्हनं, मेहनास, मेहवना, मेहना, मेहुनो, मेहुनज्ञानु, मेऊना, मिवनो, मिवना, मेवुना, म्हेवनो, मेहुनो, मिहुना, धाकटो म्हेवनो, मोथो म्हेवनो, मेहुणा, मिहीनास, मिनस, मेव्हने, मेवणे, मेहनस, मिहणास, मिनास, मिहनास, मिहीनासीस, मिहीनीस, मेवनोस, म्हेव्हणा, मेव्हणुस, मेहवने, मेवहने, लाहान मेवना, मेव्हे, मेहना, मोठा मेव्हना, मेव्हनास, मेहुनं, म्हेवनं, मेव्हनो, मेहनवाळी, मेहना, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. तसेच लाहान मिवने, मोठे मिवने हे शब्द सोलापूर जिल्ह्यातील अक्कलकोट तालुक्यातील कुरनुर या गावात आढळून आले आहेत. तसेच मेवनो हा शब्द कोल्हापूर,

सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी या जिल्ह्यात आढळून आलेला आहे. **मिनास** हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील कर्जत तालुक्यातील गौळवाडी या गावातील कातकरी समाजात मिळाला आहे. मिनस, मिहीनास, मिहणास, मिनास, मिहनास, मिहीनासीस, मिहीनीस हे शब्द रायगड, पालघर या भौगोलिक प्रदेशातील आदिवासी समाजात आढळून येतात.

बायकोचा मोठा भाऊ आणि बायकोचा धाकटा भाऊ यासाठी **भाऊजी** हा शब्द पालघर, ठाणे, सोलापूर, लातूर या जिल्ह्यांमध्ये आढळून येतो. तसेच भाऊजी या शब्दाचे भावजी, भाऊजास, भाव, भावं, भावड, भावादं, भावो, भावा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

साला हा शब्द बायकोचा मोठा भाऊ आणि बायकोचा धाकटा भाऊ यासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो. सालेसाब, साले, साळा, साडा, साळे, सालाजी, साळाभाऊ, साळभाऊ, लहान साळा, मोठा साळा, साळं, सालाळी, जेटसारा, जेठसाळा, जेठ सारा, जेठं साळा, साडो, डेडसारा, डेडसाला, डेडसाळा, बडा साला, लहान साला, बडा सारा, साळेभाऊ, साळू इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते, तसेच डेडसारा, डेडसाला, डेडसाळा हे शब्द गडचिरोली जिल्ह्यामध्ये आढळतात.

हारा, हाला, लानो हाळो, बोठो हाळो, हाळो, हालो इ. शब्द नंदुरबार, पालघर या जिल्ह्यांमध्ये आढळून येतात, तर शालक, शालाक, सालक हे शब्द उत्तर महाराष्ट्रात आढळून येतात.

३.३८ वडिलांचा मोठा भाऊ आणि वडिलांचा धाकटा भाऊ, ३.३९ वडिलांच्या मोठ्या भावाची बायको आणि वडिलांच्या धाकट्या भावाची बायको

‘वडिलांचा मोठा भाऊ’ आणि ‘वडिलांच्या मोठ्या भावाची बायको’ या दोन नात्यांना महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशात शब्दवैविध्य दिसून येते. वडिलांचा मोठा भाऊ या नात्याला चुलता, काका, मोठा बाबा, मोठे वडील, मोठा बापू, मोठा बाप, मोठा पप्पा, म्हालपा, मोठा आबा, चाचा, बाबास, वडलो तिती, वडाओ, ढाल बाबा, मोटे पिताजी, आजोबा, खबा, बडो बाप, बडे अब्बा, आजलो, भावला, अंकल, इ. शब्द वापरले जातात. तसेच वडिलांच्या मोठ्या भावाच्या बायकोला चुलती, मोठी आई, काकी, मोठी मा, बडी अम्मी, चाची, मोठी मम्मी, मोठी बाय, म्हालपी, तिती माय, आंटी, भावलानीस, आजी, धोडावा, मावशी, ई. शब्द वापरले जातात. वडिलांचा मोठा भाऊ हा वडिलांपेक्षा वयाने मोठा असल्याकारणाने मोठा हे विशेषणाचा वापर करून मोठा बाप किंवा मोठा वडील असे शब्द वापरले जातात. अशाच प्रकारे मोठ्या आईच्या बाबतीतही होते.

‘वडिलांचा छोटा भाऊ आणि त्याची बायको’ या नात्याला मराठी मध्ये मोजकेच शब्द वापरले जातात. प्रामुख्याने वडिलांच्या छोट्या भावासाठी चुलता, काका हे शब्द आणि चुलती, काकी किंवा काकू हे शब्द वडिलांच्या छोट्या भावाच्या बायकोसाठी वापरले जातात. वडिलांचा मोठा भाऊ या नात्याला जसे मोठा बाबा, मोठा वडील, मोठा बाप असे शब्द वापरले जातात तसे छोट्या भावाला छोटा बाबा, छोटा वडील, छोटा बाप असे शब्द वापरले जात नाहीत.

चुलता-चुलती ही संकल्पना संबंध महाराष्ट्रात वापरली जाते. परंतु पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात हे शब्द मोठ्या प्रमाणात वापरले जातात. त्यामध्ये पुणे सोलापूर, कोल्हापूर, सातारा, सांगली, अहमदनगर, औरंगाबाद, नांदेड, जालना, बीड, परभणी, हिंगोली या भागात मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो, तर नाशिकचा काही भाग, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग जिल्ह्याच्या काही भागातही हे शब्द वापरले जातात. महाराष्ट्राच्या इतर भागात तुरळक प्रमाणात हे शब्द वापरले जातात. गडचिरोली जिल्ह्यात वडिलांच्या लहान भावासाठी चुलता हा शब्द केवळ कुणबी समाज वापरत असल्याचे आढळून आले. चुलती या संकल्पनेसाठी चुलती, चुलती हे ध्वन्यात्मक साधर्म्य आढळून आले आहे, तर चुलता या संकल्पनेसाठी चुलता, चुलते, चुलतो, चुलतं, चुलते, चुलता, चुलतोस, चुलतस हे शब्द आढळून आले आहेत.

वडिलांचा लहान भाऊ आणि वडिलांच्या लहान भावाच्या बायकोसाठी महाराष्ट्रभर काका-काकी हेच शब्द वापरले जातात, तर वडिलांच्या मोठा भाऊ आणि वडिलांच्या मोठ्या भावाच्या बायकोसाठी काका-काकी हे शब्द सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, ठाणे पालघर या भागात जास्त प्रमाणात वापरले जातात. तर काका-काकू हे शब्द धुळे नंदुरबार, जळगाव या जिल्ह्यामध्ये जास्त प्रमाणात वापरले जातात. या शिवाय महाराष्ट्राच्या इतर भागातही कमी अधिक प्रमाणात हे शब्द वापरले जातात. काका-काकी या संकल्पनेसाठी काकी, काकू, मोठी काकी, मोठ्या काकू इ.

ध्वन्यात्मक सारखेपणा आढळून आला, तसेच वडिलांचा मोठा भाऊ या संकल्पनेसाठी काका, मोठे काका, काको, मोठो काका, काकाजी इ. ध्वन्यात्मक सारखेपणा आढळून आला.

सदर मोठे बाबा-मोठी आई त्याचप्रमाणे मोठे वडील हे शब्द महाराष्ट्रात विदर्भात मोठ्या प्रमाणात वापरले जातात, तसेच धुळे, नंदुरबार, जळगाव, नाशिक, ठाणे पालघर या भागात काही प्रमाणात वापरले जातात. औरंगाबादचा सोयगाव तालुका आणि नांदेडच्या किनवट, मुखेड तालुक्यात काही प्रमाणात वापरले जातात, तर पुणे, कोल्हापूर आणि लातूर या भागात अत्यल्प प्रमाणात वापरले जातात. मोठी आई या संकल्पनेसाठी ध्वन्यात्मक साधर्म्य असलेले मोठी आई, मोठी आई, मोठी आय, थोरली आई, आई, मोठी आया, बोठी आय, आया, म्होठ्या आ, म्होठ्या आया, मोटा आया, मोटं आया, मोठ्या आया, मुट्टी आई, आय, मोठाय, मोठ्या आई, चुलत आई, म्होटी आई, मोठ्या आई, बडी आई इ. शब्द वापरले जातात. मोठी या शब्दांचे मोठी, बोठी, मोठ्या, म्होठ्या, मोठ्या, मोटं असे तर आई या शब्दाचे आय, आयस, आया, आ, असे साधर्म्य असलेले शब्द वापरात असल्याचे दिसते.

मोठे बाबा या संकल्पनेसाठी मोठे बाबा, मोठा बाबा, मोटे बाबा, बा, मोठा बा, मोठा बापा, मोटा बा, मोठे बा, मोठे आबा, बाबजी, मोठो बाबो, बडो बाब, मोटे बाबा, बाबाजी, बडे बाबा इ. शब्द वापरले जातात. मोठे बाबु किंवा मोठा बाबु हा शब्द केवळ भंडारा आणि गोंदिया जिल्ह्यात कोहळी आणि बिंजेवार या समाजात वापरला जातो.

विदर्भ आणि उत्तर महाराष्ट्रात मोठी माय- मोठा बाप हे शब्द वापरले जातात, तसेच मराठवाड्यातील नांदेड, जालना आणि औरंगाबादच्या सोयगाव तालुक्यात तुरळक प्रमाणात वापरले जातात. मोठी माय या संकल्पनेसाठी, मोट माय, होडली माय, मोठी माय, थोरली माय इ. ध्वन्यात्मक वेगळेपण असलेले शब्द वापरले जातात. आई शब्दासाठी माय आणि मोठी या शब्दासाठी तित, होड, खुट, खन हे शब्द वापरले जातात. मोठा बाप या संकल्पनेसाठी मोठ्या बाप, मोठा बाप, मोठो बाप, म्होटा बा, मोटा बाप इ. शब्द आढळून आले.

मोठी मा हा शब्द भंडारा, गोंदिया, अमरावती, गडचिरोली या भागात वापरला जातो, त्याचबरोबर जळगावमध्ये तेली, धुळ्यात कासार, आणि नंदुरबार जिल्ह्यात भिल्ल समाजात तुरळक प्रमाणात आढळून आला. या संकल्पनेसाठी मा, मोठी मा, बडी मा, मोठी मा, म्होटी मा इ. ध्वन्यात्मक सारखेपणा असणारे शब्द वापरले जातात.

मोठी बाय हा शब्द नंदुरबार, रायगड, जालना या जिल्ह्यात आढळून आला. या शब्दाचे मोठी बाय, मोठीबाय, बाई, असे ध्वन्यात्मक साधर्म्य आढळून आले. मोठा बापू हा शब्द पालघर जिल्ह्यात तसेच वाशिम आणि भंडारा या जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात वापरत असल्याचे आढळून आले. या शब्दाचे मोठा बापू, मोटे बापा, मोटा बापु, मोठे बापुजी इ. ध्वन्यात्मक साधर्म्य आढळून आले. पालघर येथे 'मोठा बापूस' हा शब्द मिळाला आहे. मोठा पप्पा-मोठी मम्मी हे शब्द वापरण्याचे

प्रमाण नागपूर, गोंदिया या जिल्ह्यात इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत जास्त आहे. अमरावती, जळगाव, नंदुरबार, पालघर, नाशिक, औरंगाबाद, नांदेड, सोलापूर या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात हे शब्द वापरले जात आहेत. हे शब्द केवळ सुशिक्षित तरुण मुली वापरतात असे आढळून आले आहे. या शब्दांचे ध्वन्यात्मक साधर्म्य असलेले शब्द पुढील प्रमाणे आहेत- मोटी मम्मी, मोठी मम्मी, म्होटी मम्मी, मोठा पप्पा, पप्पा, मोटे पपा, मोठे पप्पा, मोटे पप्पा, म्होटे पपाजी, मोटं पप्पा इ.

म्हालपा-म्हालपी हे शब्द भंडारा आणि गोंदिया जिल्ह्यात वापरले जातात, तसेच गडचिरोली जिल्ह्यातील प्रामुख्याने कुणबी समाजात हे शब्द वापरले जातात. चंद्रपूर जिल्ह्यातील ढिवर समाजात (अशिक्षित भाषकांमध्ये) हा शब्द आढळून आला. 'म्हालपी'साठी मालपी असे ध्वनीसाधर्म्य आढळून आले आहे, तर 'म्हालपा'साठी माहालपा, मालपा, म्हालपा, मालपे इ. ध्वनिमिक साधर्म्य असलेले शब्द आढळून आले आहेत. **मोठा आबा** हा शब्द पालघर, ठाणे आणि अमरावती जिल्ह्यात वापरला जातो. **मोठे दादा** हा शब्द भंडारा आणि गोंदिया जिल्ह्यात वापरला जातो. या शब्दासाठी दादा, म्होटा दादा, म्होटे दाजी, मोठा दादा, मोटे दादा, मोटे दादाजी, म्होटा दादाजी इ. ध्वन्यात्मक साधर्म्य आढळून आले.

बडे पप्पा-बडी मम्मी या शब्दांचे ध्वन्यात्मक साधर्म्य असलेले शब्द पुढीलप्रमाणे वापरले जातात- बड मम्मी, बडे मम्मी, बडी मम्मी, बडे पप्पा, बडे पापा इ. हे शब्द मुख्यतः नागपूर, वर्धा, अमरावती, भंडारा, गोंदिया या जिल्ह्यातील सुशिक्षित तरुण व्यक्ती वापरतात, तसेच जळगाव जिल्ह्यातील तेली समाजात हा शब्द आढळून आला.

चाचा-चाची हे शब्द नागोठाणे(रायगड) आणि नांदगाव (औरंगाबाद) येथील मुस्लिम समाजात वापरले जातात. बडे आब्बा, बडे अब्बा, आबा, बडी आम्मी, बडी अम्मी हे शब्द औरंगाबादच्या नायगाव आणि सिंधुदुर्गच्या नांदगावातील मुस्लिम समाजात वापरले जातात.

बाबा-आई आणि **काका-काकी** या शब्दांच्या पुढे 'स' लावण्याचा प्रकार महाराष्ट्रात ठाणे पालघर, नाशिक आणि रायगड या जिल्ह्यात आढळतो. या भागातील कातकरी, ठाकूर, कोकणा, वारली आणि महादेव कोळी या समाजात असे शब्द वापरले जातात. मात्र नाशिक जिल्ह्यातील महादेव कोळी आणि वारली असे शब्द वापरत नसल्याचे आढळून आले आहे. 'स' लावून पुढील प्रमाणे शब्द वापरले जातात - काकूस, काकीश, मोठी आईस, मोठ्या आयस, मोठ्या आईस, मोटी आईस, म्होटी आईस, मोठ्यास, आईस इ. तसेच काकास, मोठा बास, मोठा भास, मोठा बहास, बाबास, बाबुस, मोठे बाबास, मोटा बाबास इ. ध्वन्यात्मक साधर्म्य असलेले शब्द वापरले जातात. मोठ्या बापूस हा शब्द केवळ पालघर जिल्ह्यातील वारली समाज वापरत असल्याचे आढळून आले.

वडलो तिती-तिती माय हे शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजामध्ये वापरले जातात. या शब्दांचे ध्वन्यात्मक साधर्म्य असणारे वडिलांच्या मोठ्या भावाच्या बायकोसाठी तिती माय, तिमाय इ. तर वडिलांच्या मोठ्या भावासाठी तिवा, तिती, वडलो तिती, होडली पाय इ. शब्द वापरले जातात.

गडचिरोली जिल्ह्यातील ढिवर, माना आणि गोंड समाजात डगर बाबा-डगर आई हा शब्द वापरला जातो. या शब्दाचे डगर बाबा, डगर बाजी, डगर बाबाजी, डग्राई आणि डगर आई असे ध्वन्यात्मक साधर्म्य आढळते. बडे बाबू-बडी मा हे शब्द गडचिरोली जिल्ह्यातील कवर समाजात वापरले जातात. या कवर समाजाची मातृभाषा छत्तीसगडी आहे. तसेच चंद्रपूर जिल्ह्यातील ढिवर समाजात हे शब्द वापरले जातात असे आढळून आले आहे.

मोठो बाबो-मोठी माय हे शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील प्रकाशा या गावातील भिल्ल समाजात वापरले जातात. वडाओ- वडाई हे शब्द पालघरच्या तलासरी तालुक्यातील दुबळा, धोडिया समाजात वापरले जातात. हे समाज गुजरातमधून महाराष्ट्रात स्थलांतरित झालेले आहेत. ढाल बाबा-ढालाई हे शब्द जळगाव जिल्ह्यातील वैजापूर या गावातील पावरा समाजात वापरले गेले आहेत.

मोटे पिताजी हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यात आढळून आला, तर बडा पिताजी हा शब्द अमरावती जिल्ह्यात आढळून आला.

खबा-खन माय हे शब्द अमरावती जिल्ह्यातील धारणी तालुक्यातील कोरकु समाजात वापरले जातात. या शब्दांशी ध्वन्यात्मक साधर्म्य असणारे शब्द खुट माय, खन माय, खान माय, खबा, खटबा असे वापरले जातात. खबा हा शब्द वडिलांच्या मोठ्या भावासाठी वापरला जातो तर खन माय हा शब्द वडिलांच्या मोठ्या भावाच्या बायकोसाठी वापरला जातो. आजलो-आजली हे शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील खांडबारा येथे भिल्ल समाजात वापरले गेले आहेत. आजोबा हा शब्द केवळ नंदुरबार जिल्ह्यातील चिंचपाडा, खांडबारा येथे भिल्ल समाजात वापरला गेला आहे, तर आजी हा शब्द चिंचपाडा, धानोरा, आणि जळगाव जिल्ह्यातील निरूळ येथे वापरला गेला आहे. विशेषकरून भिल्ल, पावरा, गुजर आणि चांभार समाजात हा शब्द वापरला गेला आहे.

बडो-बडी- गोंदिया जिल्ह्यातील तेडवा या गावात राज गोंड समाजात हे शब्द वापरले जातात.

बडो बाप-बडी बाई हे शब्द औरंगाबाद जिल्ह्यामध्ये पिंपळखुटा या गावात रजपूत भामटा आणि चमारु या दोन समाजात वापरले जातात. या शब्दाचे ध्वन्यात्मक साधर्म्य बडो बाप-बडी बाई, बड बाबो-बड माई असे आढळून येते.

अंकल-आंटी हे शब्द जळगाव जिल्ह्यातील वैजापूर आणि वाकोद या गावातील सुशिक्षित तरुण मुलींनी वापरले आहेत, तसेच सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील वेंगुर्ला येथील ख्रिश्चन समाजात अंकल हा शब्द वापरला गेला आहे.

धोडावा हा शब्द महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमा भागातील सोलापूर, उस्मानाबाद आणि कोल्हापूर या जिल्ह्यामध्ये कन्नड भाषा बोलता येणारे लोक वापरतात. धोडावा हा मूळचा कन्नड शब्द आहे. धोड म्हणजे मोठी आणि आवा म्हणजे आई. धोड+आवा = धोडावा असा शब्द तयार झाला आहे. धोडावा या संकल्पनेसाठी धोडावा, आव्वा, अवा, दड्डाव असे ध्वन्यात्मक साधर्म्य आढळून आले.

मोठा बावा हा शब्द अमरावती जिल्ह्यात वापरला गेला आहे. बडा भाऊसा हा शब्द औरंगाबाद जिल्ह्यातील पळसखेड येथे आढळून आला.

चंद्रपूर जिल्ह्यात कोलाम समाजात लहान चुलतीसाठी मावशी हा वापरला गेला आहे.

सर्वसाधारणपणे असे लक्षात येते, की वडिलांचा मोठा भाऊ आणि त्याची पत्नी यांकरता स्वतःचे वडील आणि आई यांच्याकरिता वापरले जाणारे शब्द 'मोठा' हे विशेषण लावून वापरले जातात.

३.४० आईची मोठी बहीण आणि आईची धाकटी बहीण

‘आईची मोठी बहीण’ आणि ‘आईची लहान बहीण’ या नात्याकरता महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशांत कमी-अधिक प्रमाणात वैविध्य आढळून येते. मावशी हा नातेवाचक शब्द महाराष्ट्रातील सर्वच जिल्ह्यांत सर्रास वापरला जातो. त्याचप्रमाणे सदर सर्वेक्षणात या संकल्पनेकरता माउशी, मोठी माऊशी, माशी, मोसी, मॉसी, मोठी आई, आई, आईमोठी, खाला, जिजी, जिजा, मोठास, मोठ्या आस, आईस, जिजीस, फुईस, धाकलीस, धाकली, मम्मी, बडी मम्मी, मोठी मम्मी, वाडय, वाडाई, आया, मोठी आयो, बाईल, फुई, आजली, आजीबाई, काकू, मयती, हिरमा, आंटी, धोडावा, ढालाई, मोठी मा, मोठी माय, मालपी, खन माय, डहलजा इ. वैविध्य महाराष्ट्रातील मराठीच्या विविध बोलीत आढळून आले.

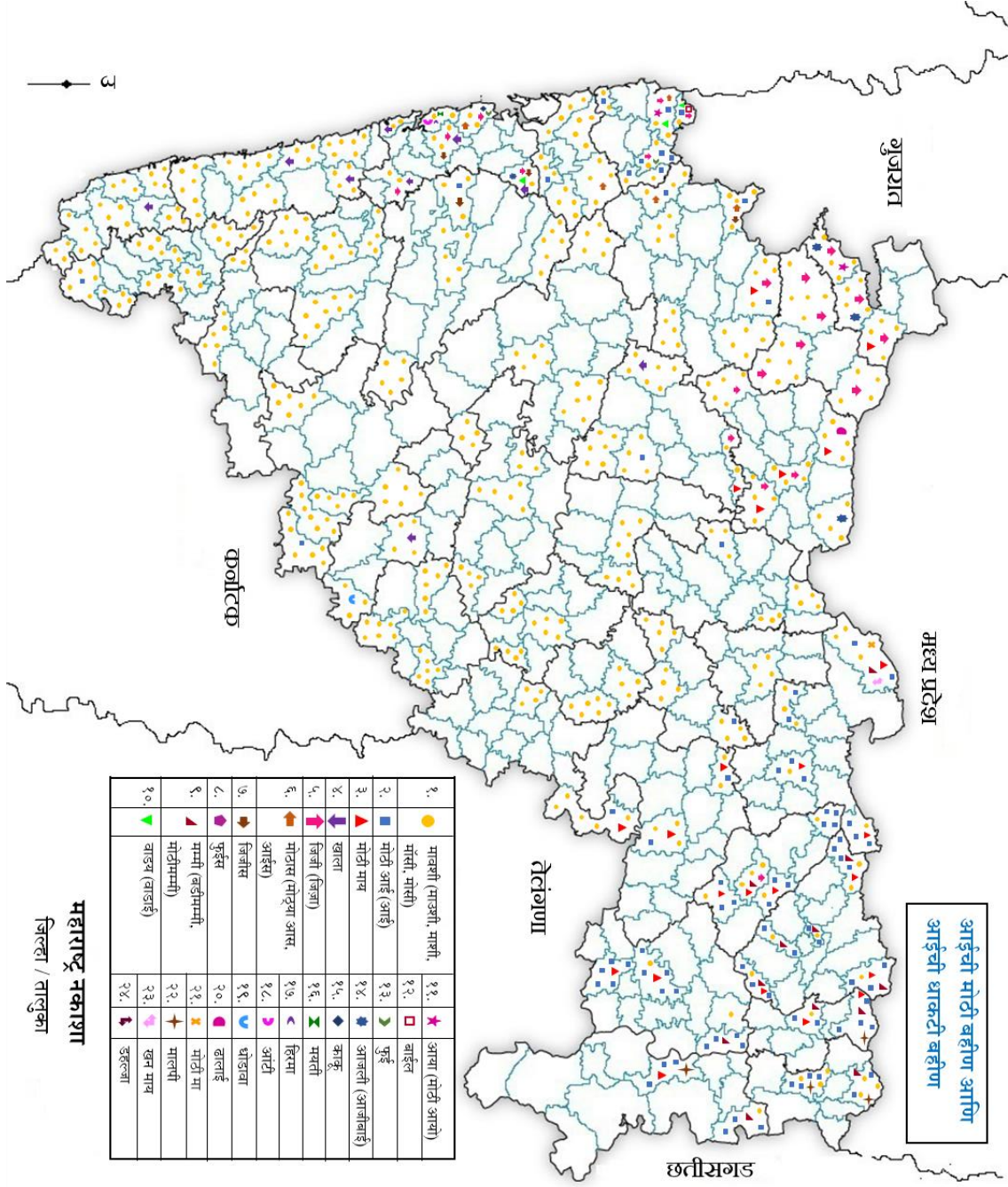
त्यापैकी मालपी हा शब्द फक्त गोंदिया, व तुमसर या भंडारा जिल्ह्यातील तालुक्यात मिळाला. तर खाला हा शब्द विशिष्ट सामाजिक-भाषिक गटात मिळाला आहे. आदिवासी पट्ट्यात काही भागात वर नोंदविल्याप्रमाणे माउशी, जीजी, आई, मोठी आइ, धाकली, फुई या शब्दास -स हा प्रत्यय लावून बोलण्याची पद्धत दिसून येते, तसेच वाडाई हा शब्द मुख्यतः पालघर येथे व रायगड जिल्ह्यातील कर्जत तालुक्यातील साळोख गावात मिळाला, त्याचप्रमाणे हिरमा हा शब्द केवळ रायगडातील मुरुड तालुक्यातील चिंचघर येथे मिळाला, तर फुई हा शब्द केवळ रायगडातील अलिबाग तालुक्यात बापळे या गावी मिळाला. मोठी मम्मी साधारण उत्तर महाराष्ट्रातील जिल्ह्यांमध्ये दिसून येतो, तर बडी मम्मी हा शब्द फक्त गोंदिया, भंडारा, नागपूर या जिल्ह्यापुरताच आढळून आला. धोडावा हा शब्द केवळ उस्मानाबादातील उमरग्यातील कसगी या गावी आढळला, त्याचप्रमाणे मॉसी हा शब्द केवळ गोंदियातील कासा-तेढवा या गावी मिळाला. काकू हा शब्द फक्त रायगड जिल्ह्यातील अलिबाग तालुक्यातील बापळे येथे मिळाला, तर जिजी हा शब्द नाशिक, धुळे, जळगाव रायगड व पुणे जिल्ह्यातील मुळशी तालुक्यातील रायगडाला लागून असलेल्या गावात मिळाला आहे.

मावशी या नातेवाचक शब्दाबद्दल चर्चा करताना इरावती कर्वे (१९५३:१६८) यांनी मावशी हा शब्द वडिलांच्या लहान बायकोसाठीही वापरला जातो आणि यामागे एखाद्या माणसाने आपल्या पत्नीच्या लहान बहिणींसोबत लग्न करण्याची प्रथा कारणीभूत आहे असे नोंदविले आहे.

संदर्भ:

- कर्वे, इरावती १९५३, किनशिप ऑर्गनायझेशन इन इंडिया, डेक्कन कॉलेज मोनोग्राफ सिरिज: ११, पुणे
- धोंगडे, रमेश १९९५ (पुनर्मुद्रण २०१३) महाराष्ट्राचा भाषिक नकाशा(पूर्वतयारी), राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई.

३.४०.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.४१ नवऱ्याचा मामा

‘नवऱ्याचा मामा’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशांत मामसासरे, मामा, काका, सासरे, वडील, बाबा, बाप, चुलता, मोठा बा, भाको, मावळा, मावळे सासरे, आज्ञा, फुयसाका, भासवायरी इ. शब्दवैविध्य दिसून येते.

भारतीय विवाह व्यवस्थेमध्ये असणाऱ्या विवाहविषयक संकेतांवर या नातेवाचक शब्दांवरून प्रकर्षाने प्रकाश पडतो. रक्ताच्या नात्यामध्ये कोणाचा कोणाशी विवाह होऊ शकतो याबाबतीत दक्षिण भारत आणि मध्य आणि उत्तर भारत यांमध्ये संकेतभेद आहेत. दक्षिणेकडील बहुतांशी प्रदेशांमध्ये मामाच्या मुलीशी/मुलाशी आत्याच्या मुलाचा/मुलीचा विवाह करण्याची प्रथा आहे. त्याचप्रमाणे सख्ख्या मामाला (आईच्या भावाला) मुलगी देण्याची प्रथाही काही ठिकाणी आहे. अशा प्रसंगी मामा म्हणून ज्यांची ओळख करून दिली जाईल ते कोणीही उपयोजित वर म्हणून चालू शकतात. ज्या ठिकाणी मामाशी लग्न होऊ शकते तेथे किंवा जेथे आत्याच्या मुलाशी लग्न झाले आहे अशा ठिकाणी ‘नवऱ्याचा मामा’ ही व्यक्ती त्या मुलीसाठी वडिलांसमान असल्याने या नात्यासाठी शक्यतो काका, बाप, चुलता, वडील हे शब्द वापरलेले दिसतात. ज्या कुटुंबात अशा प्रकारच्या नात्याला मान्यता नाही त्यांच्याकडे या नात्यासाठी मामा, सासरे, मामासासरे, मावळेसासरे अशाप्रकारचे शब्द वापरलेले दिसतात.

सदर नात्याकरिता सर्वेक्षणात आढळून आलेल्या वैविध्याचे तपशील पुढीलप्रमाणे आहेत.

उत्तर महाराष्ट्रातील नंदुरबार वगळता इतर जिल्ह्यांत मामेसासरे हा शब्द जास्त प्रमाणात वापरला जातो. विदर्भातील गडचिरोली, चंद्रपूर हे जिल्हे वगळता इतर जिल्ह्यांत सदर शब्दाचा वापर अधिक दिसून येतो. महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील जिल्ह्यांमध्ये या शब्दाचा वापर कमी आढळून येतो. सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर, सातारा, सांगली, सोलापूर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यात सदर शब्दाचा वापर अतिशय तुरळक प्रमाणात दिसून येतो. या शब्दाचे मामसासरा, मामसासरे, मामसासरं, मामा सासरे, मामेसासरा, मामेसासरे, मामेससुर, मामा सासरा, मामं सासरा, मामा हारो, मामा ससुर, मामास सासरा, मामेससरोस, मामुसासरे, मामे ससरो, मामंसुसरो, मामने ससरो, मामाजी सासरे, मामासास इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले. मामुसासरे हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील कोकणी मुस्लिम समाजात वापरला जातो.

मामा हा शब्द कोल्हापूर, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, सांगली, सातारा, रायगड, पालघर या जिल्ह्यांत सर्वाधिक प्रमाणात आढळला आहे. त्याचबरोबर अहमदनगर, उस्मानाबाद, लातूर, औरंगाबाद, जळगाव, जालना, बुलढाणा, वाशीम या जिल्ह्यांमध्ये हा शब्द तुरळक प्रमाणात दिसून आला. उत्तरेकडील नाशिक, धुळे, जळगाव, नंदुरबार या भौगोलिक क्षेत्रात मामा या शब्दाचा वापर अति तुरळक प्रमाणात असल्याचे दिसून येते. या शब्दाचे मामा, मामांजी, घोवाचे मामा, मामू, नवऱ्याचे मामा, मामाजी, मामजी, मामाजी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले. मामू या शब्दाचा वापर सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील नांदगाव येथील मुस्लिम समाजात दिसून आला. मामांजी हा शब्द रत्नागिरी

जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात आढळून आला. मामाजी, मामजी, मामाजी हे शब्द मुख्यत्वे विदर्भात मोठ्या प्रमाणात वापरले जातात. नागपूर, अमरावती, वर्धा भंडारा, गोंदिया या जिल्ह्यात 'मामा' शब्दासोबत आदरवाचक 'जी' शब्दाचा वापर हाक मारताना तसेच नातेवाचक शब्द म्हणूनही होताना दिसतो. तसेच जळगाव, ठाणे, बीड, आणि चंद्रपूर या जिल्ह्यांतही मामाजी या शब्दाच्या वापराचे तुरळक प्रमाण आढळते.

काका हा शब्द कोल्हापूर, सोलापूर, उस्मानाबाद, नांदेड, हिंगोली या जिल्ह्यांत जास्त प्रमाणात आढळला आहे. सदर भौगोलिक क्षेत्रात मामा शब्दासोबतच काका या शब्दाचा वापरही मोठ्या प्रमाणात दिसून आला. महाराष्ट्रातील अन्य जिल्ह्यांतही हा शब्द कमी-अधिक प्रमाणात आढळून आला. पुणे जिल्ह्यातील महादेव कोळी आणि कातकरी समाजात, पालघर, ठाणे, रायगड या जिल्ह्यांतील महादेव कोळी, कातकरी, ठाकूर म इ. आदिवासी समाजात तसेच या शब्दाचा वापर आढळून आला. या शब्दाचे काका, काकास, काकाजी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले आहे. काकाजी हा शब्द विदर्भात वापरला जातो. काकास हा शब्द पालघरच्या जव्हार तालुक्यातील वारली व कोकणा समाजात आणि पुणे जिल्ह्याच्या मुळशी तालुक्यातील कातकरी समाजात वापरला जातो असे आढळले आहे.

सासरे हा शब्द सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, कोल्हापूर, पालघर, ठाणे आणि नांदेड या जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात वापरला जात असल्याचे दिसून येते. इतर जिल्ह्यात सदर शब्द तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. या शब्दाचे सासरे, सासरा, सासरं, सासरेबुवा, सुसर, सासरेबॉ इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळून आले आहे.

वडील हा महाराष्ट्राच्या सर्वच भागात तुरळक प्रमाणात वापरला जातो.

सोलापूर, उस्मानाबाद, अहमदनगर, औरंगाबाद धुळे या जिल्ह्यांमध्ये बाप हा शब्द आढळून आला. तर नागपूर, वर्धा, भंडारा, जळगाव, ठाणे, बुलढाणा, रायगड, परभणी, पालघर, बीड, सातारा या जिल्ह्यात बाबा हा शब्द वापरला जातो असे दिसून आले आहे.

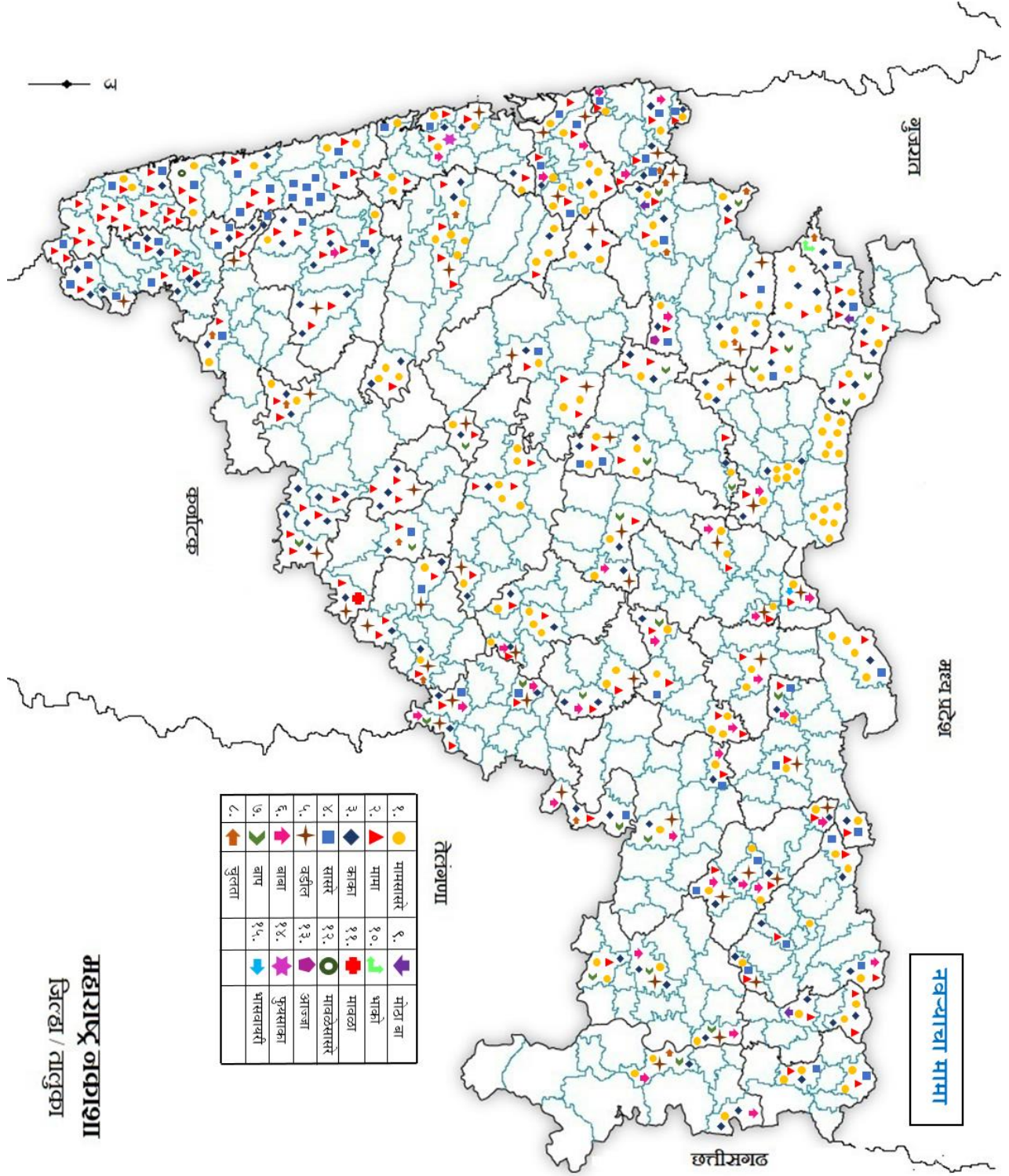
चुलता/चुलता हे शब्द कर्नाटक राज्याच्या सीमेवरील सोलापूर, सांगली या जिल्ह्यांमध्ये आणि लातूर, उस्मानाबाद, नांदेड या मराठवाड्यातील जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळून आले आहेत. तसेच पुणे जिल्ह्यातही काही प्रमाणात सापडला आहे. त्याचबरोबर नंदुरबार, गडचिरोली, पालघर आणि नाशिक या जिल्ह्यांतही हा शब्द अन्य शब्दांबरोबरच वापरला जात असल्याचे दिसून येते.

या सर्व शब्दांबरोबरच इतर काही शब्द तुरळक प्रमाणात मिळाले आहेत. उदाहरणार्थ, मोठा बा हा शब्द नाशिकच्या गोलदरी या गावात वारली समाजात आढळला आहे, तर मोटा बाबा हा शब्द भंडारा जिल्ह्यातील बौद्ध समाजात मिळाला (धारगाव, ता. भंडारा). मावळा हा शब्द उस्मानाबादच्या कसगी या गावात वापरल्याचे दिसते. रत्नागिरीच्या कुंभवडे गावात मावळे सासरे या शब्दाचा वापर आढळला आहे,

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

तर सोलापूर जिल्ह्यातील बार्शी तालुक्यातील गौडगावात आत्ये सासरे हा शब्द वापरल्याचे दिसून येते. फुयसाका हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील कातकरी समाजात वापरला गेला आहे. नंदुरबार जिल्ह्यातील नवापूर तालुक्यात भिल्ल समाजामध्ये भाको या शब्दाचा वापर झाल्याचे दिसून येते, तर नाशिकमध्ये बाबा या शब्दाबरोबरच आज्ञा हा शब्द आढळला आहे, तर बुलढाणा जिल्ह्यात बाबा या शब्दाबरोबर भासवायरी हा शब्द आढळून आला.

३.४१.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.४२ नवऱ्याचा मोठा भाऊ

नवऱ्याचा मोठा भाऊ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रातील विविध प्रदेशांत दीर, जेठ, देर, भासरा, देवर, भाया, भावसासरा, भावला, भावजी, दाजी इ. शब्द दिसून येतात. सदर शब्दांचा प्रसार पुढीलप्रमाणे दिसून येतो.

दीर हा शब्द कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो, तसेच मराठवाड्यातील बीड, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड या जिल्ह्यांतही प्रमाणात आढळून येतो. विदर्भातील यवतमाळ, बुलढाणा, अमरावती, भंडारा, वर्धा या जिल्ह्यात आणि उत्तर महाराष्ट्रात जळगाव आणि नाशिक जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून आला. वयातील ज्येष्ठता दर्शविण्यासाठी थोरला दीर, मोठा दीर, थोरले दीर, मोटो दीर, दिड, मोठे दीर इ. शब्दप्रयोगांचाही उपयोग केलेला दिसतो. ठाणे जिल्ह्यातील कातकरी आणि ठाकूर-म या समाजांत दिरास हे वैविध्य आढळले आहे. तर दिरूस हे वैविध्य रायगड जिल्ह्यातील कातकरी, कोळी, आणि महादेव कोळी या समाजांत, रत्नागिरी जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात, ठाणे जिल्ह्यातील वारली समाजात तर पालघर जिल्ह्यातील कोळी समाजात आढळले आहे.

जेठ हा शब्द प्रामुख्याने उत्तर महाराष्ट्रात आढळला आहे. तसेच पालघर, औरंगाबाद, बुलढाणा, अकोला या जिल्ह्यातही जास्त प्रमाणात आढळला आहे. वाशीम, अमरावती, नागपूर, गोंदिया, गडचिरोली या जिल्ह्यात हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळला आहे, तसेच सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, ठाणे, बीड, जालना, यवतमाळ, भंडारा, चंद्रपूर या जिल्ह्यात हा शब्द अति तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. या शब्दाचे जेट, जेठारस, जेठवास, जेठरास, जेठू, जेथ, जेठु, जेठो, जेठजी, जेठुस, जेटसा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

देर हा शब्द नाशिक, बुलढाणा, नांदेड, सोलापूर या जिल्ह्यामध्ये काही प्रमाणात असून पुणे, ठाणे, पालघर, सांगली, भंडारा, गडचिरोली, नागपूर, यवतमाळ, वाशीम इत्यादी जिल्ह्यांत तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. ठाणे आणि पालघर जिल्ह्यात प्रामुख्याने कातकरी, ठाकूर-क, वारली या समाजांत सदर शब्द आढळला आहे. वयातील ज्येष्ठता दर्शविण्यासाठी व्हडलो देर, मोठा देर, मोटा देर, इ. शब्दप्रयोगांचाही उपयोग केलेला दिसतो. देरूस हे वैविध्य रायगड, पालघर, आणि पुणे, जिल्ह्यातील कातकरी, ठाकूर-क आणि वारली समाजात, जालना जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात आढळते. याचे डेरूस, देरोस हे शब्दवैविध्य दिसून येते.

भासरा हा शब्द अकोला वगळता संपूर्ण विदर्भात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. नांदेड जिल्ह्यातील प्रधान समाजातही हा शब्द आढळून आला. या शब्दाचे भासरे, भासरा, भासरे, बासरा, मोटे भासरे इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

सिंधुदुर्ग मधील मुस्लिम समाजात, रत्नागिरी जिल्ह्यातील मुस्लिम आणि कुणबी समाजात, अहमदनगर जिल्ह्यातील मराठा समाजात, औरंगाबाद जिल्ह्यातील रजपूत समाजात, धुळे जिल्ह्यातील

पावरा समाजात, नंदुरबार जिल्ह्यातील वळवी समाजात, नागपूर जिल्ह्यातील गोंड, आणि लोधी समाजात, तर चंद्रपूर जिल्ह्यातील गोंड समाजात देवर हा शब्द आढळून आला. या शब्दाचे देवरूस, देवरजी, देवेर इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले आहे.

भाया हा शब्द मराठवाड्यातील अहमदनगर, बीड, लातूर, नांदेड, परभणी, हिंगोली, औरंगाबाद, जालना या जिल्ह्यात जास्त प्रमाणात आढळला आहे. तर विदर्भातील वाशीम जिल्ह्यातही आढळला आहे. शिवाय सोलापूर, पुणे, पालघर, नाशिक, अकोला या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. या शब्दाचे भावा, भाव्या, भावे, भायास, बाह्यो इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. वयातील ज्येष्ठता दर्शविण्याकरिता मुठा भाया, वडिल भाये, वडील भाया, थोरला भाया, थोरल्या भाव्या, म्होटा भाया हे शब्दप्रयोगही दिसून आले आहेत.

भावसासरा हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील पावरा समाजात, अमरावती जिल्ह्यातील धनगर, कोरकू, आणि गोंड समाजात, यवतमाळ जिल्ह्यातील मराठा समाजात, वर्धा जिल्ह्यातील गोवारी आणि गोंड समाजात आढळून आला. वयातील ज्येष्ठता दर्शविण्याकरिता मोटे सासरे, सासरा, ससरा, भाऊ सासरा, भावसासरा हे शब्दप्रयोगही दिसून आले आहेत.

भावला हा शब्द पालघर आणि ठाण्यात या जिल्ह्यात आढळला आहे. या शब्दाचे भावलो, भावलास इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. वयातील ज्येष्ठता दर्शविण्याकरिता म्होटा भावला, मोठा भावला हे शब्दप्रयोगही दिसून आले आहेत.

भावजी हा शब्द महाराष्ट्रात अकोला, बुलढाणा, हिंगोली, जालना, बीड, जळगाव आणि नंदुरबार हे जिल्हे वगळता सर्वत्र आढळला आहे. तुलनेने सोलापूर आणि पालघर जिल्ह्यात हा शब्द जास्त प्रमाणात आढळला आहे. या शब्दाचे भाऊजी, भावोजी, भावजे, भावजी, भाऊजी, भोवोजी, भाओजी, भावजा, भावजा, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

दाजी हा शब्द कोल्हापूर, पालघर, आणि नंदुरबार जिल्ह्यात आढळून आला. दाजीबा हा शब्द सोलापूर जिल्ह्यात सापडला आहे.

भाऊ हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील भंडारी समाजात, ठाणे जिल्ह्यातील वारली आणि आगरी समाजात, नाशिक जिल्ह्यामधील महार आणि कोकणा समाजात, नंदुरबारमधील महार समाजात, आणि गडचिरोलीमधील गोंड समाजात आढळून आला.

सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, पालघर, नाशिक या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात दादा हा शब्द आढळला असून त्याचे दादानू हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

मामा हा शब्द कोल्हापूर आणि सोलापूर या जिल्ह्यात सापडला आहे. दक्षिण भारतातील राज्यांमध्ये नवरा, नवर्याचा भाऊ, सासरे या नात्यांकरता मामा हा शब्द वापरला जातो.

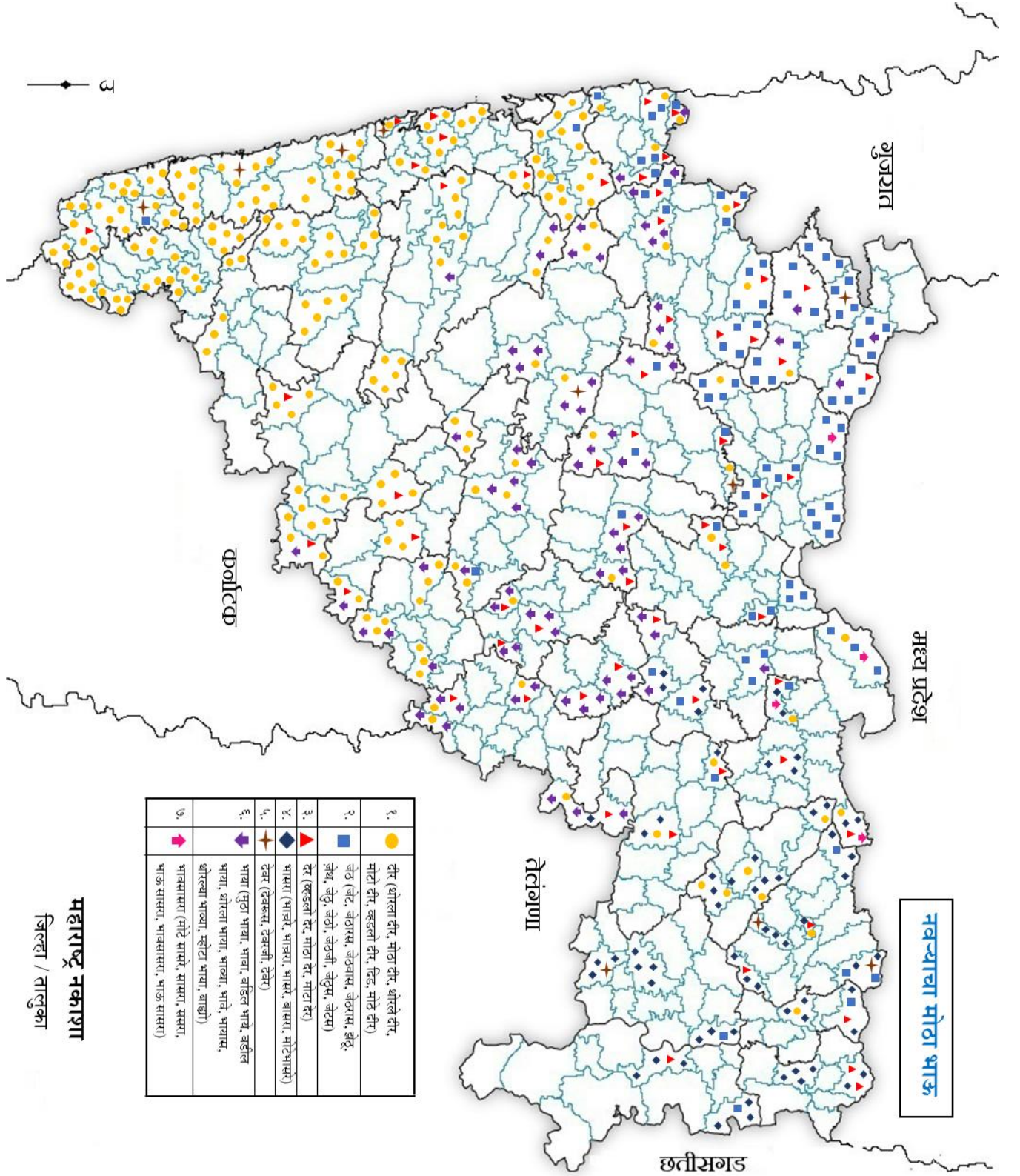
इरमाऊ हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात तर कुयाद हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात सापडला आहे. बाबानू हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात, तर डाजाजी हा

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

शब्द रत्नागिरी जिल्ह्यात सापडला आहे. भाईजान हा शब्द रत्नागिरी आणि ठाणे जिल्ह्यात आढळून आला.

मेवना हा शब्द ठाणे जिल्ह्यातील ठाकूर समाजात आणि भाटवा हा शब्द वर्धा जिल्ह्यात सापडला आहे. वरील दोन शब्दांच्या बाबतीत स्त्रिया आपल्या मोठ्या बहिणीच्या नवऱ्याची ज्या शब्दाने ओळख करून देतात तोच शब्द नवऱ्याच्या मोठ्या भावाची ओळख करून देताना वापरलेला दिसतो. डायलो हा शब्द नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात दिसून येतो, तर बुवाजी हा शब्द नागपूर जिल्ह्यातील गोंड समाजात आढळला आहे.

३.४२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.४३ नवऱ्याच्या ढोठ्या ढावाची बायको

'नवऱ्याच्या ढोठ्या ढावाची बायको' या नातेवाचक संकल्पनेसाठी ज़ाऊ, जेठानी, ढावलानी, बाई, बहीन, वहिनी, ढावज़य, ढाबी, ढोटे सासू, शिर्याळ, डायली इ. शब्द दिसून येतात. याशिवाय आणखी काही शब्द आढळतात ते विस्ताराने पुढे पाहू.

ज़ाऊ हा शब्द संपूर्ण उत्तर महाराष्ट्रात कमी-अधिक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे ज़ाव, ज़ाऊबाई, ज़ावबाय, ज़ाऊबाय, ज़ावस, ज़ाऊस, ज़ास, ज़ावबाई, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. वयोज्येष्टतेनुसार वडील ज़ाऊबाई, वडील ज़ाव, थोरली जाऊ, ढोटी ज़ाऊ, ढोठी ज़ाऊबाइ इ. शब्दप्रयोगही आढळून आले आहेत.

जेठानी हा शब्द उत्तर महाराष्ट्रात जास्त प्रमाणात आढळून येतो, तसेच पालघर, औरंगाबाद, बुलढाणा, अढरावती, अकोला या जिल्ह्यातही आढळून येतो. याशिवाय नागपूर, ढंडारा, गोंदिया, यवतढाळ, बीड, नांदेड, रत्नागिरी या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. रत्नागिरी जिल्ह्यातील केवळ मुस्लिढ समाजात आणि गडचिरोली जिल्ह्यातील कवर समाजात हा शब्द आढळून येतो. सदर शब्दाकरता जेठानी, जेठानीबाई, जेठानीस, जेठानीस, जितानी, जेथानी, जावजेठानी, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. यापैकी जेठानीस, जेठानीस हे ध्वन्यात्मक वैविध्य नाशिक जिल्ह्यातील कोकणा आणि महादेव कोळी समाजात आढळले आहे. बाई हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील कुणबी समाजात, रायगड जिल्ह्यातील ठाकूर समाजात, पालघर जिल्ह्यातील क-ठाकूर, ढ-ठाकूर, कोकणा या समाजात आढळला आहे. या शब्दाचे बाईनु, बाईस हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

ढावलानी हा शब्द ठाणे आणि पालघर जिल्ह्यात वारली, ठाकूर-क, ठाकूर-ढ, ढल्हार कोळी आणि वाडवळ या समाजात आढळला आहे. या शब्दाचे ढावलनी, ढावलणी, ढावलानीस, ढावलोनी, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. बहीन हा शब्द रायगड, पालघर, नाशिक, धुळे, अढरावती, यवतढाळ, नागपूर, चंद्रपूर, या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. हा शब्द सांगणारूया ढाषकांढध्ये प्रामुख्याने कोरकू, कातकरी, वारली, महादेव कोळी, पारधी, ढ ठाकूर, गोंड, इ. समाजातील ढाषकांचा समावेश होतो. तसेच सातारा, सोलापूर, हिंगोली, वाशिम, वर्धा, नांदेड या जिल्ह्यातही हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. या शब्दाचे ढोठी बहिन, ढिनास, ढयनी, ढहिन, बयनी, ढईन, बहिनी, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

वहिनी हा शब्द सिंधुदुर्ग आणि वर्धा जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून आला. या शब्दाचे व्हईनी, वयनी, व्हनीस, वहिनी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

ढाबी हा शब्द रत्नागिरीतील मुस्लिढ समाजात आढळून आला. याशिवाय देवरानी हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मुस्लिढ समाजात आणि रायगड, उस्ढानाबाद जिल्ह्यातील कुणबी समाजात आढळला आहे.

शिर्याळ हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील गोंड समाजात, तर मोटे सासू हा शब्द अमरावती जिल्ह्यातील गोंड समाजात आढळला आहे.

आक्का हा शब्द कोल्हापुरातील कुंभार समाजात तर ताई हा शब्द गडचिरोली जिल्ह्यातील ढिवर समाजात दिसून आला. कुयाद हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील खिश्न समाजात, तर होनी हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील खिश्न समाजात दिसून आला.

डायली हा शब्द नंदुरबारमधील भिल्ल समाजात, तर वाव हा शब्द धुळे जिल्ह्यातील जिरे माळी समाजात आढळून आला.

३.४३.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

सदर संकल्पनेकरता पद्धतशीर वैविध्य न सापडल्याने नकाशा देण्यात आलेला नाही.

३.४४ नवऱ्याच्या धाकटा भाऊ

‘नवऱ्याच्या धाकटा भाऊ’ या संकल्पनेसाठी प्रामुख्याने दीर, देर, देवर, देरुस, भावजी, भाऊ, भाऊसाब इ. शब्द दिसून येतात.

दीर हा शब्द पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा आणि कोकणात जास्त प्रमाणात आढळून येतो, तर उर्वरित महाराष्ट्रात तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. देर हा शब्द विदर्भ आणि उत्तर महाराष्ट्रात जास्त प्रमाणात आढळून येतो. तर कोकण आणि पश्चिम महाराष्ट्रात तुरळक आढळून येतो. या शब्दाचे डेर, देरा, देरोबा, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. देवर हा शब्द सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, नांदेड या जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात, रायगड जिल्ह्यातील कुणबी समाजात, पालघर जिल्ह्यातील कुंभार समाजात, अहमदनगर जिल्ह्यातील ठाकूर आणि मराठा समाजात, बीड जिल्ह्यातील मुस्लिम आणि वंजारी समाजात, औरंगाबाद जिल्ह्यातील मुस्लिम आणि रजपूत समाजात, नाशिक जिल्ह्यातील चांभार समाजात, धुळे जिल्ह्यातील पावरा समाजात, नंदुरबार जिल्ह्यातील वळवी, चांभार आणि लेवा पाटील समाजात, जळगाव जिल्ह्यातील पावरा आणि महार समाजात हा शब्द आढळून आला, तसेच विदर्भातील वाशीम जिल्ह्यातील बंजारा समाजात, अमरावती जिल्ह्यातील गवळी, बलई आणि कोरकू समाजात, नागपूर जिल्ह्यातील किराड, लोधी, कोष्टी, गोंड, कलार आणि मरार समाजात, भंडारा जिल्ह्यातील कलार समाजात, गोंदिया जिल्ह्यातील गोंड, पोवार, बिंजेवार, महार आणि गोवारी समाजात, गडचिरोली जिल्ह्यातील कवर, गोंड, आणि महार समाजात आणि चंद्रपूर जिल्ह्यातील धनोजे कुणबी समाजात देवर हा शब्द आढळून आला. या शब्दाचे देवेर, देवरु, देवरजी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. देरुस हा शब्द प्रामुख्याने रायगड, पालघर, ठाणे, पुणे, रत्नागिरी, नाशिक, जळगाव या जिल्ह्यातील आदिवासी समाजात आढळून येतो. या शब्दाचे दिरुस, देरु, दिरास, देरोस, देरस, डेरस, डेरुस, डेरस, देरुस, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. रायगड जिल्ह्यातील कातकरी, आणि महादेव कोळी समाजात, पालघर जिल्ह्यातील वारली, ठाकूर, कोकणा, महादेव कोळी, आणि कातकरी समाजात, नाशिक जिल्ह्यातील कोकणा, महादेव कोळी आणि वारली समाजात आणि ठाणे जिल्ह्यातील वारली, ठाकूर आणि कातकरी समाजात सदर शब्द आढळून येतो, तसेच जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल, पुणे जिल्ह्यातील मुळशी तालुक्यात कातकरी समाजात आणि रत्नागिरी जिल्ह्यात मुस्लिम समाजातही सदर शब्द आढळून येतो.

पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात भावजी हा नातेवाचकशब्द जास्त प्रमाणात आढळून येतो, तर विदर्भ, उत्तर महाराष्ट्र आणि कोकणात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे भाऊजी, भाओजी, भावजी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. भाऊ हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील सोनकोळी, सुतार आणि आगरी समाजात, त्याचप्रमाणे नाशिक जिल्ह्यातील कोकणा आणि महार समाजात आढळला आहे. भाऊसाब हा शब्द सोलापूर आणि लातूर जिल्ह्यातील अनुक्रमे महार आणि माळी समाजात सापडला आहे. भाईजान हा शब्द सिंधुदुर्ग आणि ठाणे जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात

दिसून येतो. सोलापूरातील लिंगायत समाजात **मामा** हा शब्द सापडला आहे. मामासोबत लग्न करण्याच्या पद्धतीमुळे हा शब्द आढळून येतो.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात **इरमाऊ** हा शब्द सांगितला आहे.

३.४४.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

सदर संकल्पनांकरता पद्धतशीर वैविध्य न सापडल्याने नकाशा देण्यात आलेला नाही.

३.४५ नवऱ्याच्या धाकट्या भावाची बायको

‘नवऱ्याच्या धाकट्या भावाची बायको’ या संकल्पनेसाठी ज़ाऊ, देरानी, बहिन, भाभी, सुन, वहिनी, खोनी, भावलीन इ. शब्द दिसून येतात.

ज़ाऊ हा शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात कमी-अधिक प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे जाऊ, ज़ाऊबाई, दाव, ज़ावबाई, ज़ाऊबाय, वाव, ज़ऊबाई, ज़ावस, ज़ावा, ज़ाऊस, ज़ावास, इ. ध्वनिवैविध्य आढळते. तसेच धाकटेपण दर्शविण्यासाठी लानी ज़ाव, लहान ज़ाऊ, ल्हान ज़ाऊबाई इ. शब्दप्रयोगही आढळले आहेत.

देरानी हा शब्द उत्तर महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. तसेच पालघर, औरंगाबाद, बुलढाणा, अकोला, अमरावती या जिल्ह्यातही आढळून येतो, त्याचप्रमाणे विदर्भातील वाशीम, यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळून येतो. याशिवाय सिंधुदुर्ग रत्नागिरी, रायगड, ठाणे, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद या जिल्ह्यांतील प्रामुख्याने मुस्लिम समाजात आणि अन्य समाजात तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. या शब्दाचे दिरानी, देराणी, देवरानी, डेराणी, दिरानीस, डेरानिस, दिवरानीन, देरानीस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

बहिन हा शब्द पालघर, रायगड, नाशिक, धुळे, अमरावती, नागपूर, यवतमाळ, चंद्रपूर या जिल्ह्यात आढळला आहे. या जिल्ह्यांमधील प्रामुख्याने कातकरी, महादेव कोळी, वारली, कोरकू, गोंड, ठाकूर, पारधी इ. समाजातील भाषकांमध्ये सदर शब्द आढळून आला, तसेच नांदेड, हिंगोली, सोलापूर, वर्धा या जिल्ह्यातही तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. या शब्दाचे भयनी, भनिस, भिनास, बईन, भयीन इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले आहे.

भाभी हा शब्द रत्नागिरी जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात आढळून आला. या शब्दाचे भाबी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

वहिनी सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात हा शब्द तुरळक प्रमाणात आढळून आला. या शब्दाचे व्हईनी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

पालघर जिल्ह्यातील डहाणू तालुक्यातील मांगेला समाजात भावलीन हा शब्द मिळाला आहे.

३.४५.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

सदर संकल्पनांकरता पद्धतशीर वैविध्य न सापडल्याने नकाशा देण्यात आलेला नाही.

३.४६ पुरुषाच्या भावाचा मुलगा

‘पुरुषाच्या भावाचा मुलगा’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात मिळालेले शब्दवैविध्य पुढीलप्रमाणे आहे.

सर्वसाधारणपणे पुतऱ्या हा शब्द पुरुषाच्या भावाच्या मुलासाठी मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतो. या शब्दाचे पुतऱ्या, पुतऱो, पुतऱ्यो, पुतऱ्यो, पुतऱो, पुतऱ्या, पुतऱ्या इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. त्याचप्रमाणे स्वतःच्या मुलाची ओळख करून देताना वापरण्यात येणाऱ्या शब्दांचा उपयोगही या नात्यासाठी केला जातो. लेक, मुलगा, पोरगा, बेटा, डिकरा, सोहरा, पोयरा हे शब्दही सदर नात्यासाठी वापरले जातात. पुरुषाच्या भावाच्या मुलासाठी **मुलगा** हा शब्द महाराष्ट्रात तुरळक प्रमाणात आढळला. **डिकरा** हा शब्द पुरुषाच्या भावाच्या मुलासाठी जळगाव, धुळे, नाशिक, नंदुरबार या जिल्ह्यात दिसून येतो. **ल्योक** हा शब्द पुरुषाच्या भावाच्या मुलासाठी दिसून येतो. या शब्दाचे लेक, लेकुस, लेकरू इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. **ल्योक** हा शब्द पालघर, रायगड, पुणे, नाशिक, वर्धा या जिल्ह्यातील आदिवासी समाजात आणि कोल्हापूर, सोलापूर, उस्मानाबाद, लातूर या जिल्ह्यातील लिंगायत, महार, मातंग आणि बौद्ध समाजात आढळून आला.

पोरगा हा शब्द पुरुषाच्या भावाच्या मुलासाठी दिसून येतो. पालघर, नाशिक, नंदुरबार, रायगड, अमरावती, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली या जिल्ह्यात आदिवासी समाजात आणि यवतमाळ, वर्धा, बुलढाणा या जिल्ह्यात बैद्ध, लिंगायत तर जळगावमध्ये राजपुत, नांदेडमध्ये बंजारा या समाजात आढळून आला.

भतीजा हा शब्द भावाचा मुलगा या संकल्पनेसाठी सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, बीड, औरंगाबाद, आणि नांदेड जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात तर नाशिक, धुळे, नंदुरबार, औरंगाबाद या जिल्ह्यात चांभार समाजात जास्त दिसून येतो, तसेच औरंगाबादमधील राजपूत भामटा, जळगावमधील पावरा, यवतमाळमधील बंजारा, अमरावतीमध्ये गवळी, भलई, कोरकू, भावसार, नागपूरमधील किराड, गोंड, भंडारा जिल्ह्यातील गोंड, गोंदिया जिल्ह्यातील बिंजेवार, गडचिरोलीमधील कवर समाजातही तुरळक प्रमाणात हा शब्द दिसून येतो.

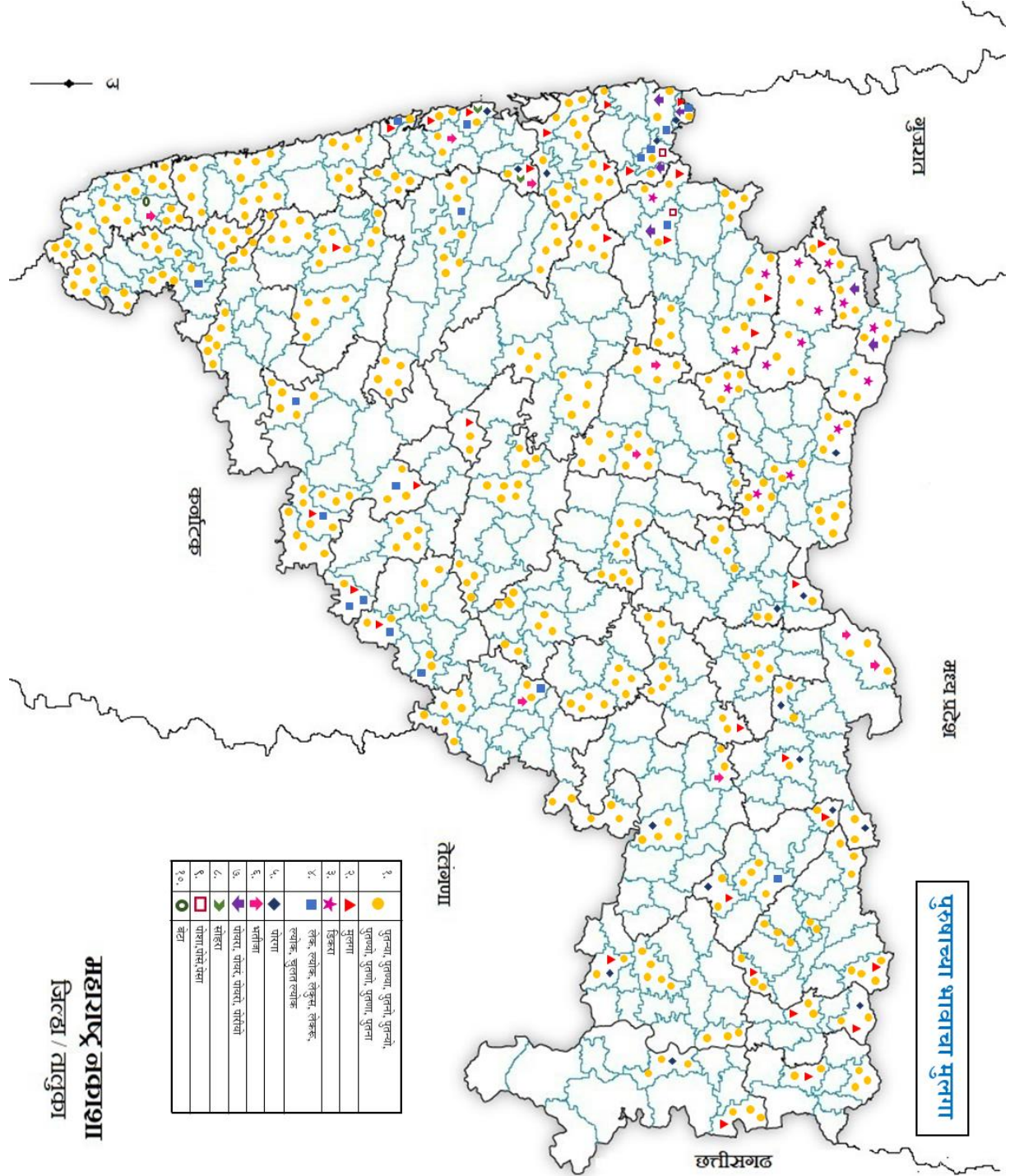
पोयरा भावाच्या मुलासाठी पालघर आणि नंदुरबार या जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील पुरुषांनी हा शब्द सांगितला आहे. या शब्दाचे पोयरं, पोयरा, पोयरो, पोरीयो इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. **सोहरा** हा शब्द रायगडमधील कातकरी समाजात पुरुषाच्या भावाच्या मुलासाठी दिसून येतो.

पोशा हा शब्द पालघरमधील कोकणी आणि कोळी समाजात आढळला आहे. या शब्दाचे पोशा, पोसे, पेसा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

बेटा हा शब्द सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात पुरुषाच्या भावाच्या मुलासाठी आढळून आला.

भानेज हा शब्द भावाचा मुलगा या संकल्पनेसाठी पालघर जिल्ह्यातील कुंभार, वारली, उबळा या समाजात आढळला आहे.

३.४६.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.४७ स्त्रीच्या भावाचा मुलगा

‘स्त्रीच्या भावाचा मुलगा’ या संकल्पनेसाठी भाच्चा हा शब्द मोठ्या प्रमाणात आढळला आहे. त्याचप्रमाणे ज़ावई, धाड्या हे शब्द देखील वापरले जातात. या शब्दाचे भाच्चा, भाच्चा, भाच्चो, भांजा, भासा, भासो, भाशे, भाशा, भासास, भाच्चास, भाच्चस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. याशिवाय अमराठी भाषिक समाजात भतीजा हा शब्द स्त्रीच्या भावाच्या मुलासाठी वापरताना दिसतात. त्यामध्ये भतीजा, आंडोर, नातू, पोशा, भानेज, भतरजस, कोसरा, पैतीसुहप्पा, भुरगो इ. शब्द वापरले जातात.

अपवादात्मक स्वरूपात उस्मानाबाद जिल्ह्यातील लिंगायत समाजातील व्यक्तींनी स्त्रीच्या भावासाठी मुलगा हा शब्द वापरला जात असल्याचे सांगितले आहे.

भतीजा हा शब्द भावाचा मुलगा या संकल्पनेसाठी सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, बीड, औरंगाबाद, आणि नांदेड जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात तर नाशिक, धुळे, नंदुरबार, औरंगाबाद या जिल्ह्यात चांभार समाजात जास्त प्रमाणात आढळला आहे, तसेच औरंगाबादमधील राजपुत भामटा, जळगावमधील पावरा, यवतमाळमधील बंजारा, अमरावतीमध्ये गवळी, भलई, कोरकू, भावसार, नागपूरमधील किराड, गोंड, भंडारा जिल्ह्यातील गोंड, गोंदिया जिल्ह्यातील बिंजेवार, गडचिरोलीमधील कवर समाजातही तुरळक प्रमाणात हा शब्द आढळला आहे.

भानेज / भाणेज हा शब्द स्त्रीच्या भावाचा मुलगा या संकल्पनेसाठी पालघर जिल्ह्यातील कुंभार, वारली, उबळा या समाजात आढळला आहे.

ज़ावई हा शब्द स्त्रीच्या भावाच्या मुलासाठी काही प्रदेशांत वापरल्याचे दिसून येते. केवळ पालघर आणि नाशिक जिल्ह्यातील वारली, कोकणा, महादेव कोळी या समाजात आढळला आहे. ज़ावई, ज़वाई हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. काही समाजात भावाच्या मुलाला मुलगी देण्याची पद्धत आहे. त्याचे हे द्योतक असावे.

धाड्या हा शब्द पुणे जिल्ह्यात भावाच्या मुलासाठी आढळला आहे.

जळगावमध्ये भावाच्या मुलासाठी आंडोर हा शब्द आढळला आहे.

नाशिकमधील महादेव कोळी समाजात पोशा हा शब्द आढळला असून या शब्दाचे पोशा, पोसे, पेसा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

होतरजो हा शब्द जळगाव जिल्ह्यातील पायली समाजात दिसून येतो.

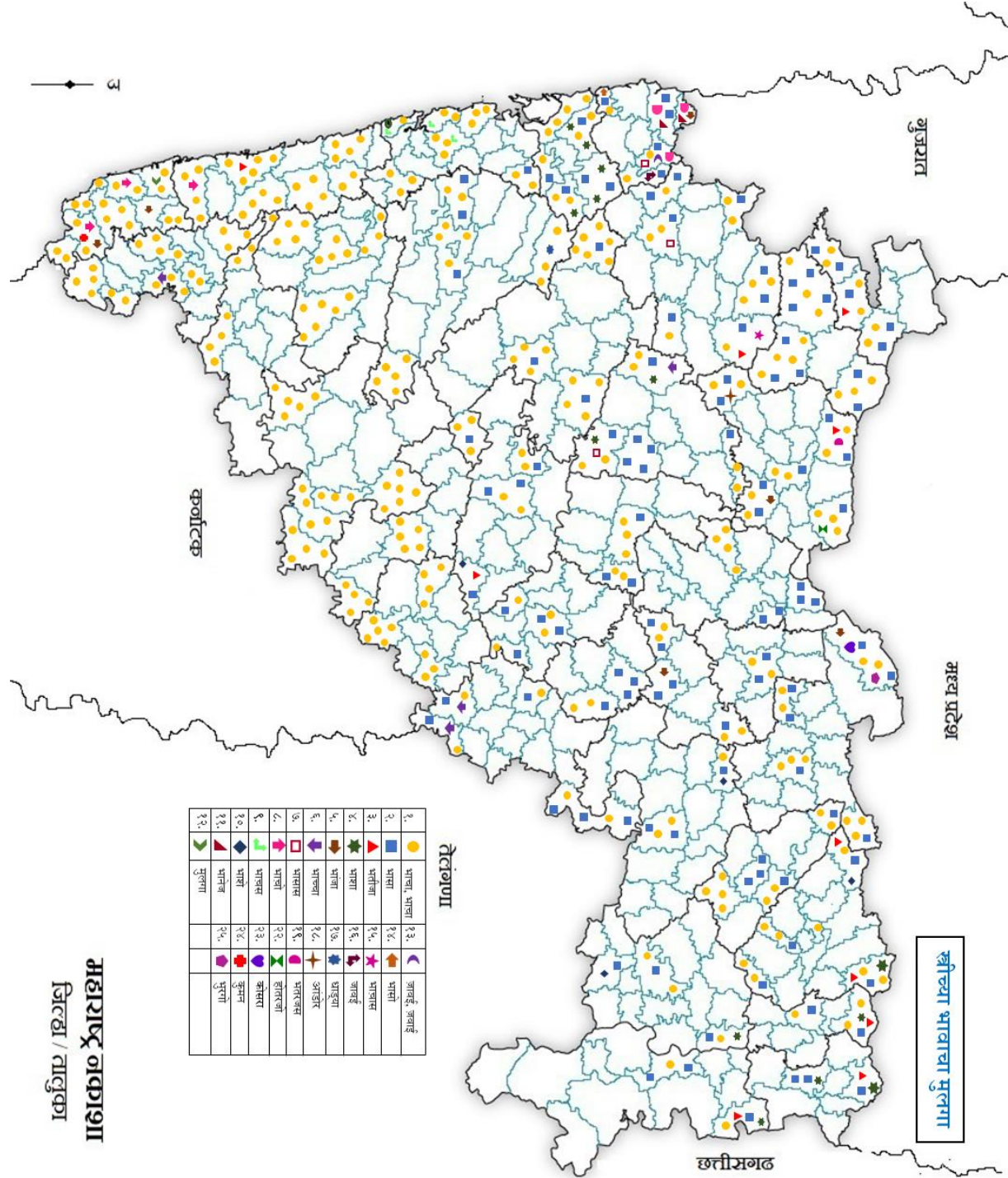
कोसरा, कुमन, नातू, कुरार हे शब्द अमरावती जिल्ह्यातील कोरकू समाजातील महिलांमध्ये आढळून आले आहेत.

सिंधुदुर्गमधील ख्रिश्चन समाजात भुरगो हा शब्द आढळला आहे, तर पैतीसुहप्पा हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात आढळला आहे.

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

काही वेळा भावाच्या मुलासाठी काही शब्द सांगता न आल्यास लोक भावाचा मुलगा असेच सांगताना आढळतात. भावाचो चेडो अशा पद्धतीने सिंधुदुर्गमधील ख्रिश्चन समाजात, भाऊसना सोहरा हा रायगडच्या कातकरी समाजात, भावायो पोहा हा पालघरमधील धोडी समाजात आणि भाईन छोकरो हा नंदुरबार जिल्ह्यातील गुज्जर समाजात ओळख करून दिली आहे.

३.४७.९ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.४८ पुरुषाच्या भावाची मुलगी

‘पुरुषाच्या भावाची मुलगी’ या संकल्पनेसाठी महाराष्ट्रात आढळून आलेले शब्दवैविध्य पुढीलप्रमाणे : पुतणी, मुलगी, ध्वाडी, पोरगी, डिकरी, लेक, सोहरी, बेटी, भांजी, भतीजी, भतरजी इ. या शब्दांचा महाराष्ट्रातील प्रसार पुढे पाहू.

पुतणी हा शब्द पुरुषाच्या भावाच्या मुलीसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो. या शब्दाचे पुतनी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. पुरुषाच्या भावाच्या मुलीसाठी मुलगी हा शब्द ठाणे, नाशिक, नंदुरबार, अमरावती, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली, उस्मानाबाद, कोलापूर या जिल्ह्यात पुरुष भाषकांकडून मिळाला आहे. (पालघर आणि वर्धा जिल्ह्यातील आदिवासी समाजातील महिलांकडून देखील हा शब्द मिळाला आहे.)

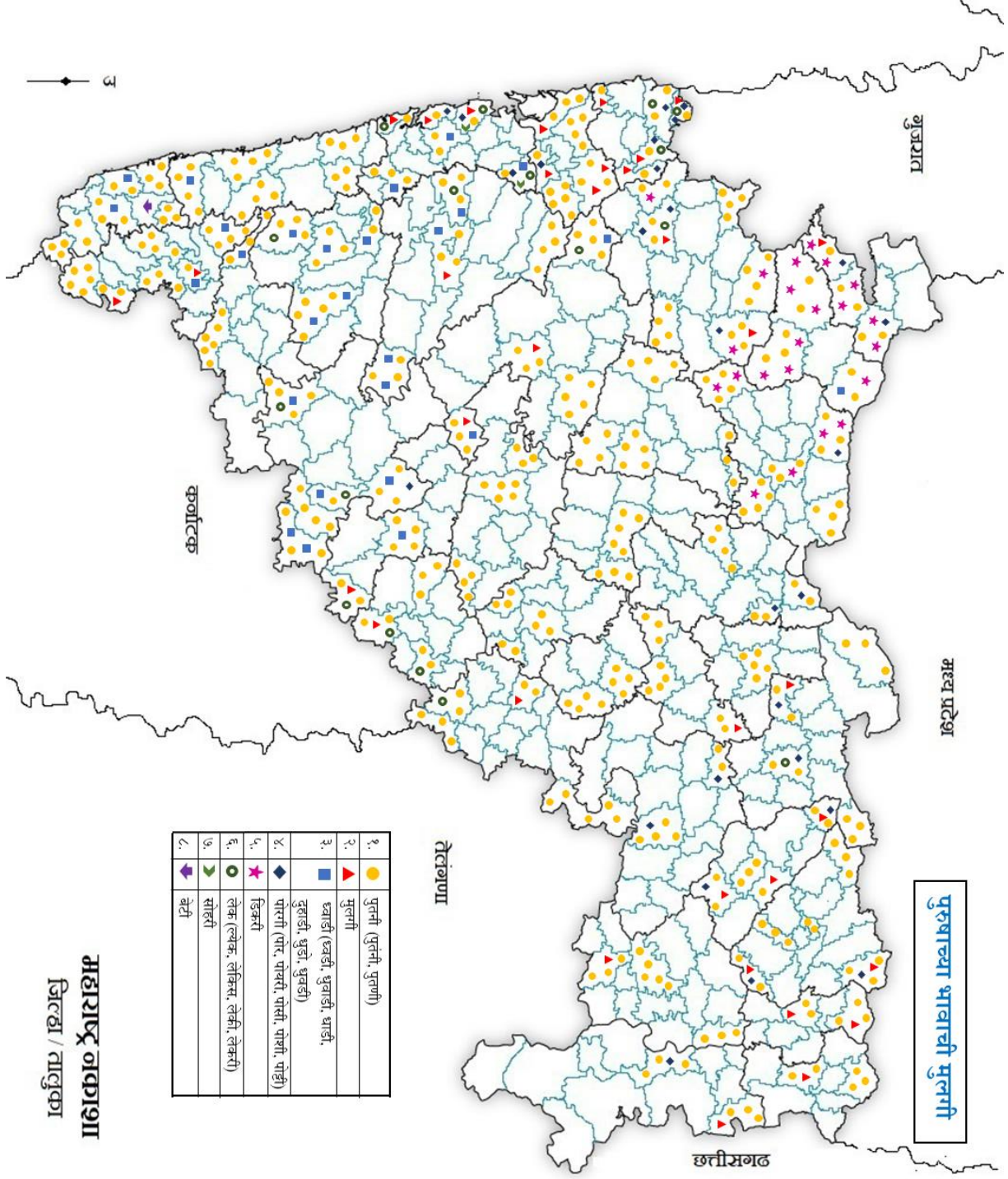
ध्वाडी हा शब्द प्रामुख्याने पश्चिम महाराष्ट्रात आढळून येतो. तसेच कोकणातील सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड आणि मराठवाड्यातील उस्मानाबाद, अहमदनगर या जिल्ह्यातही हा शब्द आढळतो. धुळे जिल्ह्यातील ठेलारी समाजात हा शब्द मिळाला आहे. या शब्दाचे ध्वडी, धुवाडी, धाडी, दुहाडी, धुडो, धुवडी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

पोरगी हा शब्द पुरुषाच्या भावाच्या मुलीसाठी प्रामुख्याने उत्तर महाराष्ट्रात आणि विदर्भात हा शब्द आढळतो, तसेच पालघर, रायगड आणि सोलापुरातही आढळतो. या शब्दाचे पोर, पोयरी, पोसी, पोशी, पोटी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. डिकरी हा शब्द प्रामुख्याने उत्तर महाराष्ट्रात पुरुषाच्या भावाच्या मुलीसाठी आढळून येतो.

लेक हा शब्द पुरुषाच्या भावाच्या मुलीसाठी आढळून येतो. पालघर, नाशिक, अमरावती, रायगड, सोलापूर, लातूर, नांदेड, उस्मानाबाद, या जिल्ह्यात आढळतो. या शब्दाचे ल्येक, लेकीस, लेकी, लेकरी, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

रायगड जिल्ह्यातील कातकरी समाजात पुरुषाच्या भावाच्या मुलीसाठी सोहरी हा शब्द आढळून येतो. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात भावाच्या मुलीसाठी बेटी हा शब्द आढळला आहे. जळगावमधील पावरा समाजात छोरी हा शब्द भावाच्या मुलीसाठी दिसून आला.

३.४८.९ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

महाराष्ट्र नकाशा
जिल्हा / ता.गुंका

३.४९ स्त्रीच्या भावाची मुलगी

स्त्रीच्या भावाची मुलगी या संकल्पनेसाठी भाची हा शब्द संपूर्ण महाराष्ट्रात दिसून येतो. या शब्दाचे भाची, भाशी, बाशी, भासी, भाचीस, भाचीस, भाचे, भाची इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

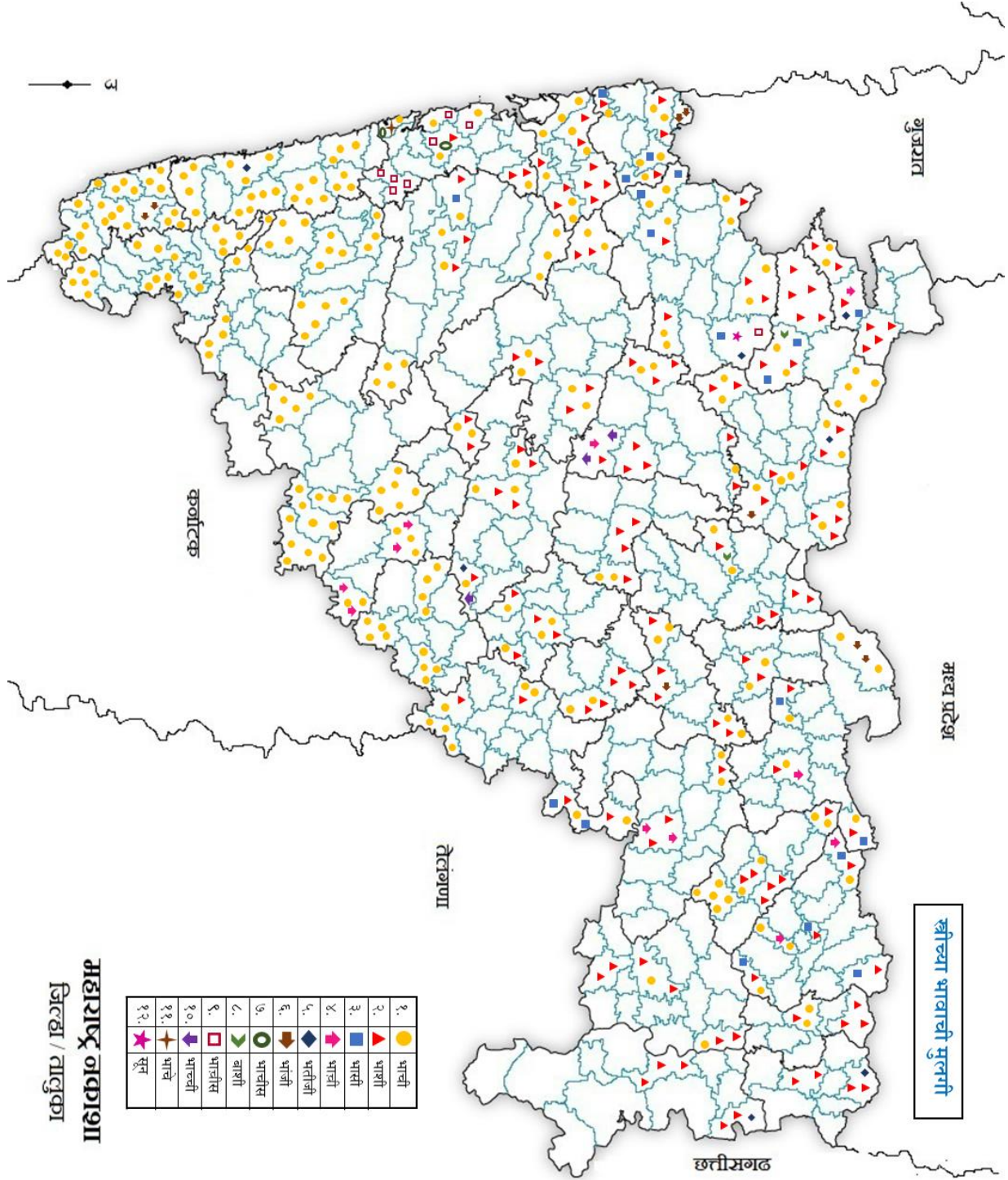
भतीजी हा शब्द भावाच्या मुलीसाठी स्त्री-पुरुष दोघेही वापरतात असे आढळते. सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, बीड, नांदेड या जिल्ह्यात प्रामुख्याने मुस्लिम समाजात, औरंगाबादमध्ये मुस्लिम, राजपुत, चांभार समाजात, धुळे, नाशिक, नंदुरबार जिल्ह्यात चांभार समाजात, जळगाव पावरा, अमरावतीमध्ये कोरकू, गवळी, बलई, भावसार या समाजात, यवतमाळमध्ये बंजारा, नागपूरमध्ये किराड, गोंड या समाजात, गोंदियामध्ये बिंजेवार, गडचिरोलीमध्ये कवर समाजात दिसून येतो. या शब्दाचे भतीजीन हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

भांजी हा शब्द सिंधुदुर्गात मुस्लिम, पालघरमध्ये कुंभार, कोकणा, जळगावात तेली, वाशिममध्ये बंजारा, अमरावतीमध्ये गवळी, बलई इ. समाजात आढळला आहे. यामध्ये भानी हे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

सदर नाते दर्शविण्यासाठी सून या शब्दाचा वापर पालघरमधील कोकणा समाजात, नाशिकमधील कोळी समाजात, नागपूरमधील मरार समाजात आणि जालना जिल्ह्यातील मातंग समाजात प्रामुख्याने महिलांमध्ये आढळला आहे.

रायगड जिल्ह्यातील कातकरी समाजात सदर नात्याची ओळख करून देताना भाउसनी सोहरी असा शब्दप्रयोग केल्याचे आढळून आले आहे.

३.४९.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.५० पुरुषाच्या बहिणीचा मुलगा

‘पुरुषाच्या बहिणीचा मुलगा’ या संकल्पनेसाठी पुरुष प्रामुख्याने भाच्चा आणि ज़ावई हे शब्द सांगतात. शिवाय भांजा, भतीजा हे शब्द स्त्री आणि पुरुष दोघेही सांगतात. तसेच इतर काही शब्द तुरळक प्रमाणात आढळतात ते विस्ताराने पुढे पाहू.

भाच्चा हा शब्द पुरुषाच्या बहिणीच्या मुलासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात खूप मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो. भाच्चा, भाच्चा, भाचो, भासा, बाच्चा, भाच्या, भाचे, भास्सा, भाचोस, भासे, भाच्चास, भाशा, भासरा, भावसा, भासो इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

बहिणीच्या मुलासाठी पुरुषदेखील भांजा हा शब्द वापरतात. प्रामुख्याने सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड या जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात हा शब्द वापरला जातो. अपवादात्मक स्वरूपात रायगड जिल्ह्यातील इतर सामाजिक गटांतही हा शब्द आढळला आहे.

जावई हा शब्द अहमदनगर, सोलापूर, नाशिक, नंदुरबार या जिल्ह्यात आढळला आहे. त्याचप्रमाणे पालघरमधील कोकणा समाजातही हा शब्द आढळला आहे. या शब्दाचे ज़ावई, ज़ावाय, ज़वाय, जुयस, ज़ावास, भासज़ावई इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

भतीजा हा शब्द बहिणीच्या मुलासाठी स्त्रिया आणि पुरुष दोघेही वापरताना आढळतात. रत्नागिरी आणि रायगडमधील मुस्लिम समाजात, पालघरमधील डवर, दुबळा समाजात आणि गोंदियामधील पोवार समाजात हा शब्द आढळून आला. तसेच अमरावतीमधील कोरकू, बलई या समाजातही हा शब्द आढळतो. या शब्दाचे भतिजा, भतरेजा, भतिरजो, भतरजा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

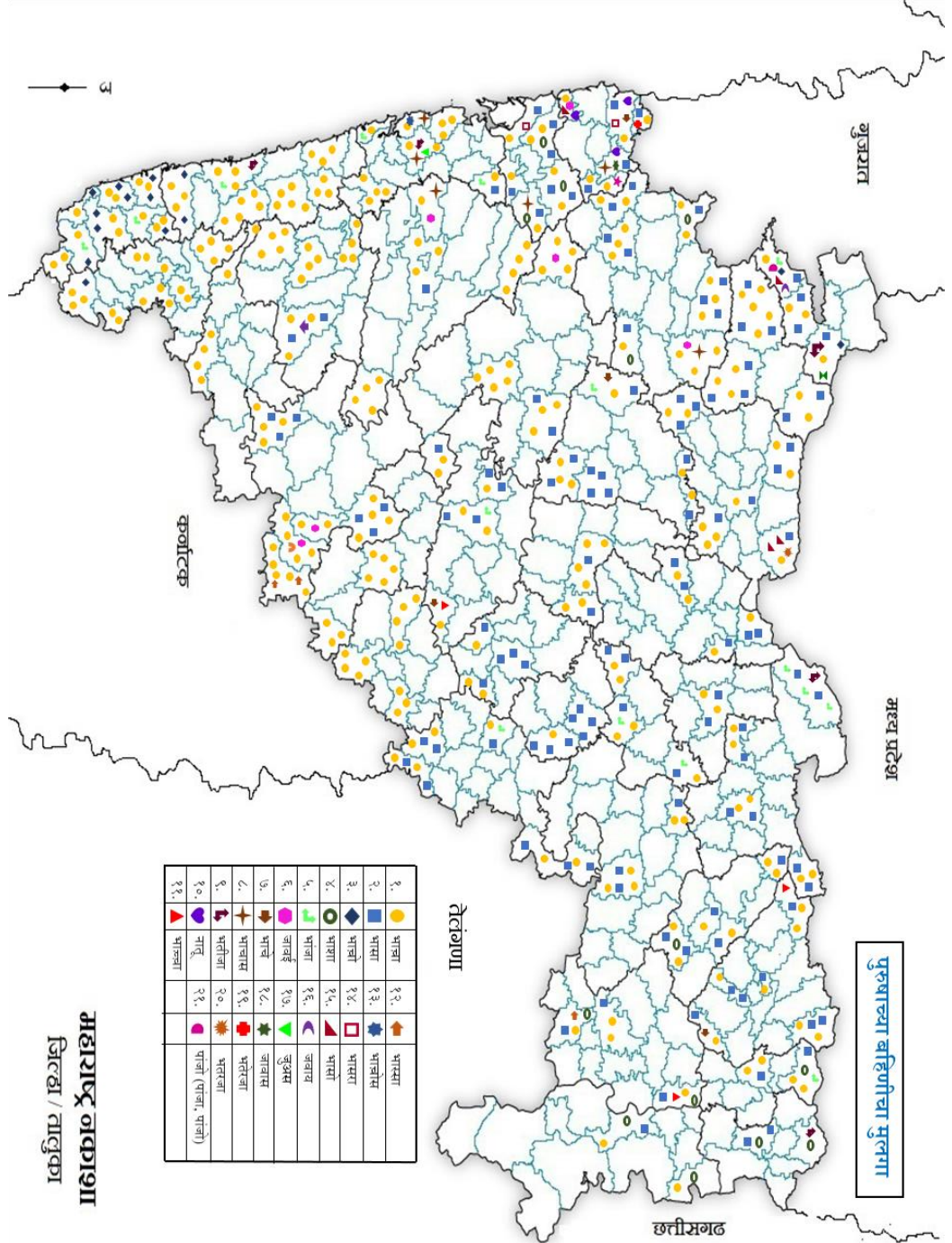
नातू हा शब्द नाशिक जिल्ह्यातील कोळी समाजात आढळून आला.

बहिणीच्या मुलासाठी नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात पांजो हा शब्द आढळून आला. या शब्दाचे पांजा, पांजो इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

सोलापूर जिल्ह्यातील धनगर समाजात सागराळ्या हा शब्द आढळून आला. भासुंडा हा शब्द ठाणे जिल्ह्यात आढळून आला, तर डावीस हा शब्द नाशिकमध्ये कोकणा समाजात आढळून आला.

याशिवाय बहिणीचा मुलगा, बहिणीचा ल्योक, बहिणीचा पोऱ्या, बहनोयी पोहा, बहिणीचा पोरगा, बहिणीचा लेक इ. पद्धतीने बोलीभाषकांनी ‘पुरुषाच्या बहिणीचा मुला’ची ओळख करून दिली आहे.

३.५०.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.५१ स्त्रीच्या बहिणीचा मुलगा

‘स्त्रीच्या बहिणीचा मुलगा’ या संकल्पनेसाठी महिला मुलगा, ल्योक, बहिणल्योक, पोरगा, आंडोर, जिजा आंडोर, पुतण्या, बहिणबेटा इ. शब्द सांगतात असे सदर सर्वेक्षणात आढळून आले आहे. या शिवाय भांजा, भतीजा हे शब्द स्त्री आणि पुरुष दोघेही सांगतात. तसेच इतर काही शब्द तुरळक प्रमाणात आढळतात ते विस्ताराने पुढे पाहू. स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलासाठी **मुलगा** हा शब्द परभणी आणि हिंगोली वगळता संपूर्ण महाराष्ट्रात आढळून येतो.

स्त्रीच्या बहिणीचा मुलासाठी **ल्योक** हा शब्द पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात जास्त प्रमाणात आढळतो. तर विदर्भ, खानदेश आणि कोकणात तुरळक आढळतो. मात्र कोकणातील पालघर जिल्ह्यात खूप मोठ्या प्रमाणात हा शब्द आढळतो. या शब्दाचे लेक, ल्योक, ल्येक, लेकरा, लेकरुस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

विदर्भातील यवतमाळ, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, भंडारा, गोंदिया या जिल्ह्यात **बहिणल्योक** हा शब्द स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलासाठी वापरला जातो असे दिसते.

स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलासाठी **पोरगा** हा शब्द प्रामुख्याने विदर्भात आणि खानदेशात आढळून येतो. तसेच उर्वरित महाराष्ट्रात तुरळक प्रमाणात आढळतो. पोरगा, पोर, पोर्या, पोरग्या, पोसा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

भाच्ना हा शब्द पुरुषाच्या बहिणीच्या मुलासाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात खूप मोठ्या प्रमाणात आढळून येतो. या शब्दाचे भाच्ना, भाच्चो, भासा, बाच्ना, भाच्या, भाचे, भास्सा, भाच्चोस, भासे, भाच्नास, भाशा, भासरा, भावसा, भासो इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलासाठी **आंडोर** हा शब्द नाशिक, धुळे, जळगाव आणि नंदुरबार या जिल्ह्यात आढळून येतो. या शब्दाचे आंड्योर, अंडोर, आंडोर इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. जिजा आंडोर हा शब्द स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलासाठी धुळे, जळगाव आणि नंदुरबार जिल्ह्यातील केवळ महार आणि बौद्ध समाजात आढळतो.

स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलासाठी **पुतण्या** हा शब्द सिंधुदुर्ग, ठाणे, पालघर, नांदेड, हिंगोली, अमरावती, यवतमाळ, कोल्हापूर या जिल्ह्यात तुरळक आढळला. या शब्दाचे पुतण्या, पुतना, पुतनो, पुतण्या इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळले.

मावसलेक हा शब्द बहिणीच्या मुलासाठी कोल्हापूर, सातारा, औरंगाबाद, पुणे, अहमदनगर, जालना इ. जिल्ह्यात दिसून आला. याचे मावस मुलगा, मावस लेक, मावसल्योक इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

बेटा हा शब्द स्त्रीच्या बहिणीचा मुलासाठी नाशिक, नंदुरबार जिल्ह्यातील चांभार समाजात आढळून आला. औरंगाबादमध्ये राजपूत समाजात तर अमरावतीमध्ये गवळी समाजातही हा शब्द आढळला आहे.

नातू हा शब्द बहिणीच्या मुलासाठी पालघरमधील वारली आणि कुंभार समाजात आढळला आहे.

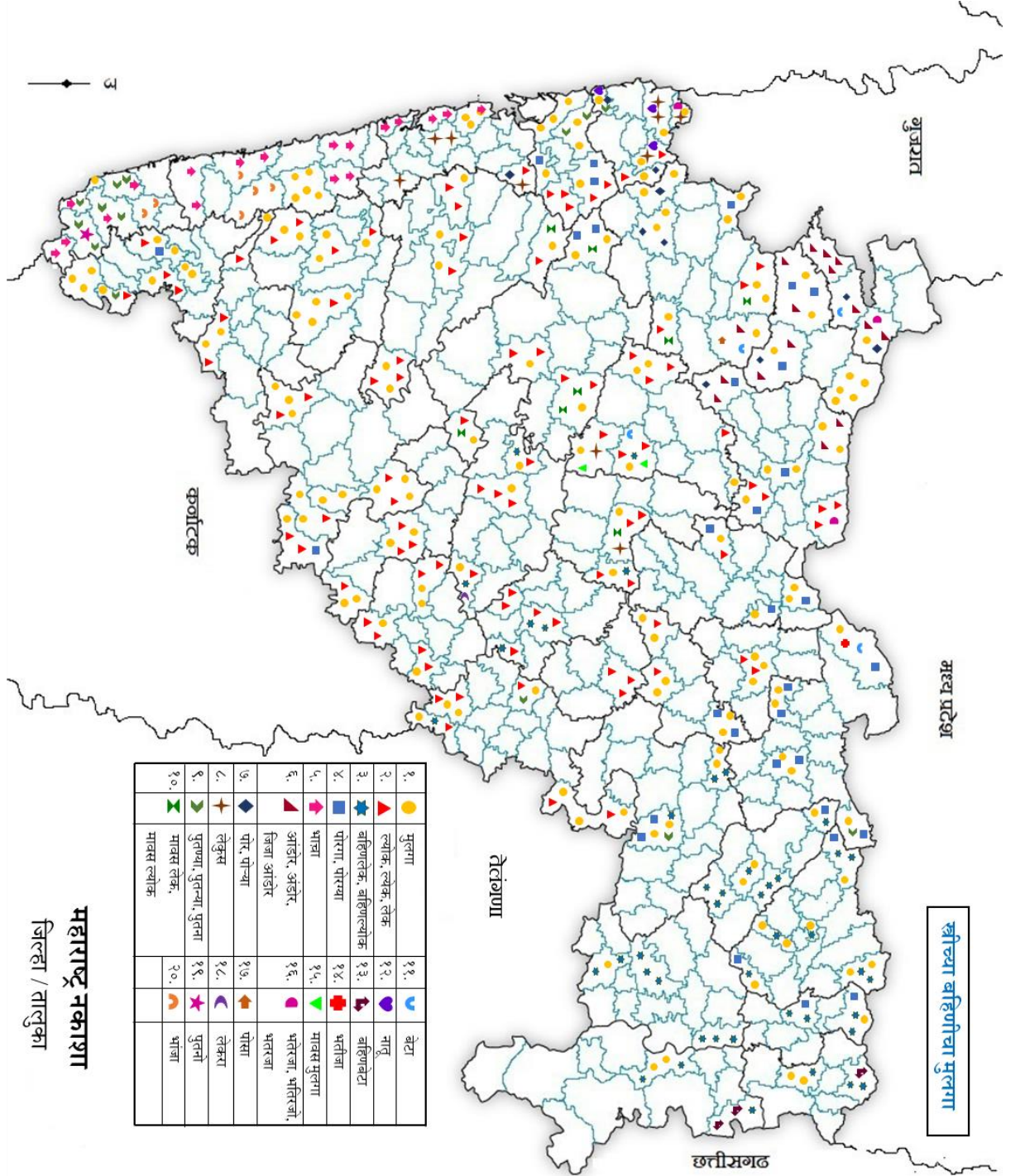
स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलासाठी गोंदिया जिल्ह्यातील बिंजेवार, महार, गोवारी समाजातील आणि गडचिरोली जिल्ह्यातील बिंजेवार आणि महार समाजात बहिनबेटा हा शब्द आढळला आहे.

भतीजा हा शब्द बहिणीच्या मुलासाठी स्त्रिया आणि पुरुष दोघेही वापरताना आढळतात. नंदुरबारमधील एका गुज्जर महिलेने, या शब्दाचे भतिजा, भतरेजा, भतिरजो, भतरजा इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

बहिणीच्या मुलासाठी स्त्रिया आणि पुरुष दोघेही भांजा हा शब्द वापरतात. प्रामुख्याने सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड या जिल्ह्यातील मुस्लिम समाजात हा शब्द आढळून येतो.

त्याचप्रमाणे वाडबास हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील कोळी समाजात आढळला आहे. छोरो हा शब्द जळगावातील पायली समाजात आढळतो. पैतीसअप्पा हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात तर भिहनास हा शब्द रायगडमधील कातकरी समाजात आढळून आला. बेनपुत हा शब्द पालघर जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात आढळला आहे. बिहिन्ना सोहरा अशा प्रकारेही रायगड जिल्ह्यातील कातकरी समाजात ओळख करून दिल्याचे दिसते. भयनीन्नो चेडो अशाप्रकारे सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील ख्रिश्चन समाजात सदर नात्याची ओळख करून दिल्याचे आढळते, तर पालघर जिल्ह्यातील कोकणा समाजात देराचा मुलगा अशी ओळख करून दिली आहे. याशिवाय बहिणीचा मुलगा, बहिणीचा ल्योक, बहिणीचा पोर्या, बहनोयी पोहा, बहिणीचा पोरगा, बहिणीचा लेक इ. अशा पद्धतीने बहिणीच्या मुलाची ओळख करून देण्याची पद्धत अहमदनगर, बीड, नांदेड, औरंगाबाद, परभणी, हिंगोली, जळगाव, बुलढाणा, जालना, पालघर इ. जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळली.

३.५१.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.५२ पुरुषाच्या बहिणीची मुलगी

‘पुरुषाच्या बहिणीची मुलगी’ या संकल्पनेसाठी प्रामुख्याने भाची, सून, पांजी, सादरसशी इ शब्दांचा वापर करतात असे आढळून आले आहे. याशिवाय भतीजी, नात, डिकरी पुरुषाने आपल्या बहिणीच्या मुलीसाठी सांगितले आहेत. हे शब्द विस्ताराने पुढे पाहू.

भाची हा शब्द पुरुषाच्या बहिणीच्या मुलीसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात जास्त प्रमाणात वापरतात असे दिसले. भाशी, भासी, बाशी, बासी, भाची, भाची इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

रायगड, गोंदिया, अमरावती या जिल्ह्यातील अनुक्रमे मुस्लिम, पोवार आणि कोरकू समाजातील व्यक्तींनी भतीजी हा शब्द बहिणीच्या मुलीसाठी वापरल्याचे दिसून येते.

रायगडमधील कातकरी समाजात आणि नाशिकमधील कोकणा समाजात बहिणीच्या मुलीसाठी सून हा शब्द सांगितला आहे. पुरुषाच्या बहिणीची मुलगी सून करून आणण्याच्या पद्धतीमुळे हा शब्द वापरला जात असावा.

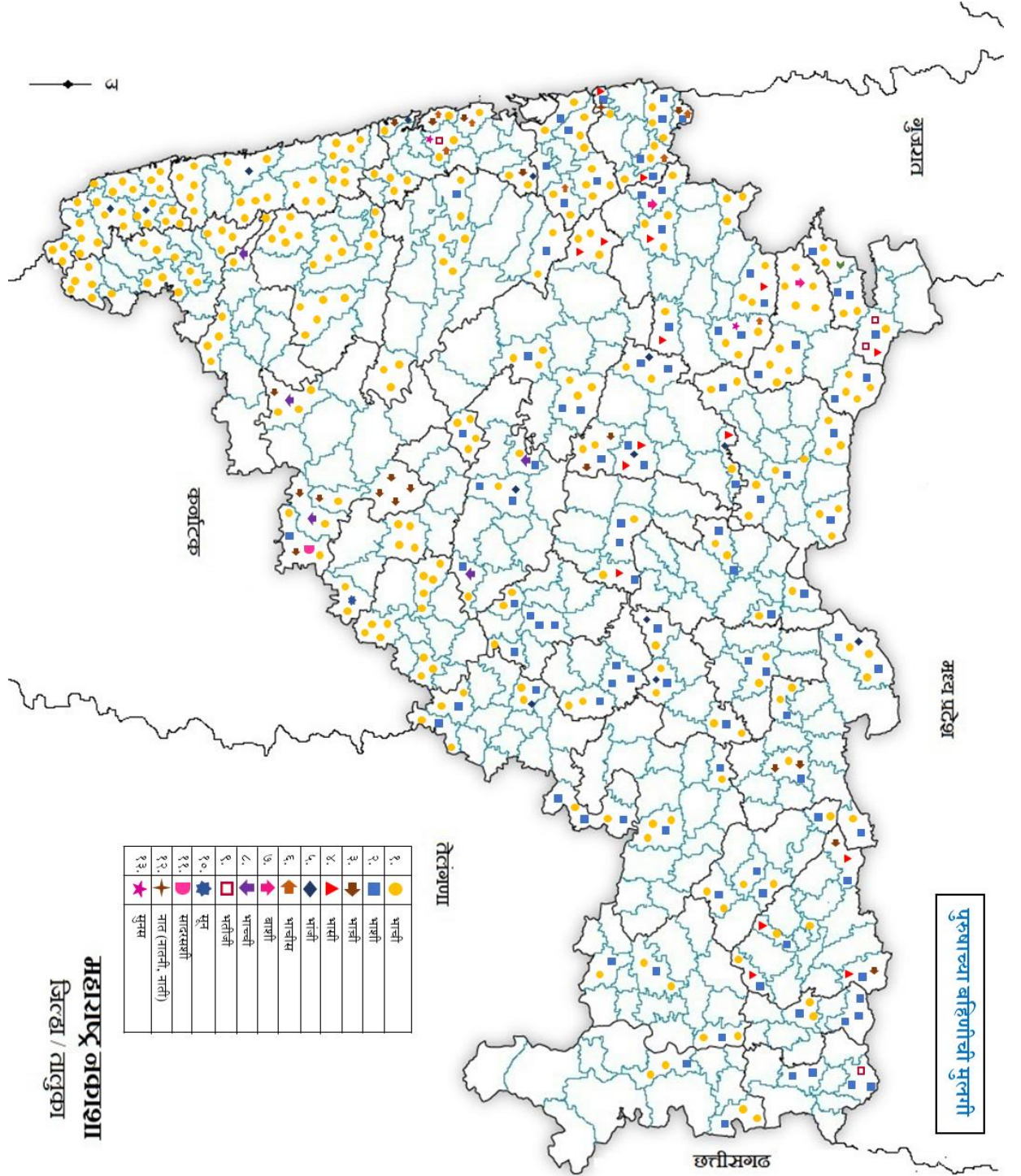
सोलापूर जिल्ह्यात बहिणीच्या मुलीसाठी सादरसशी हा शब्द सांगितला आहे. कन्नडमध्ये सोदरसोसे हा शब्द बहिणीच्या मुलीसाठी वापरला जातो. त्यातून हा शब्द आला असावा.

नात हा शब्द नाशिकमधील महादेव कोळी समाजात आणि कोल्हापूर जिल्ह्यात तुरळक आढळला आहे. याचे नाती असे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

डिकरी हा शब्द जळगावमधील भिल्ल समाजात आढळतो.

नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात पांजी हा शब्द बहिणीच्या मुलीसाठी आढळला आहे.

३.५२.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.५३ स्त्रीच्या बहिणीची मुलगी

‘स्त्रीच्या बहिणीची मुलगी’ या संकल्पनेसाठी लेक, मुलगी, पोरगी, अंडेर, पुतणी, बहिणलेक, बहिणबेटी, बहिनीस्त्री सोहरी, मावस लेक या शब्दांचा वापर करतात असे सदर सर्वेक्षणात आढळून आले आहे. याशिवाय भतीजी, नात, डिकरी हे शब्द स्त्रियांनी बहिणीच्या मुलीसाठी सांगितलेले दिसले आहे. बहिणलेक हा शब्द बहिणीच्या मुलासाठी आणि मुलीसाठीही आढळला आहे. हे शब्द पुढे विस्ताराने पाहू.

मुलगी हा शब्द स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलीसाठी परभणी आणि हिंगोली हे जिल्हे वगळता संपूर्ण महाराष्ट्रात वापरला जातो.

लेक हा शब्द स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलीसाठी पश्चिम महाराष्ट्र आणि मराठवाड्यात प्रामुख्याने आढळतो. तर विदर्भातील नागपूर, अकोला, बुलढाणा, वाशीम या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो, तर खानदेशात जळगाव, नाशिक, नंदुरबार या जिल्ह्यात तुरळक आणि कोकणात रायगड, ठाणे या जिल्ह्यात तुरळक आढळतो. मात्र पालघर जिल्ह्यात सर्वात जास्त प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे लेक, ल्येक, लेकुस, लेकरी, लेकीस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

बहिणलेक हा शब्द स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलीसाठी वापरला जातो. विदर्भातील यवतमाळ, चंद्रपूर, गडचिरोली, नागपूर, भंडारा, गोंदिया या जिल्ह्यात हा शब्द आढळतो.

पोरगी हा शब्द स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलीसाठी प्रामुख्याने विदर्भ व खानदेशात जास्त प्रमाणात वापरला जातो. उर्वरित महाराष्ट्रात तुरळक आढळतो. पोरी, पोर, पोयरी, पोशी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

भाची हा शब्द बहिणीच्या मुलीसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात काही प्रमाणात स्त्रिया वापरतात असे आढळले आहे. या शब्दाचे भाशी, भासी, बाशी, बासी, भाची, भाची इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

अंडेर हा शब्द बहिणीच्या मुलीसाठी महिला वापरतात असे दिसून आले आहे. केवळ खानदेशात हा शब्द वापरला जातो. याच नात्याकरता जीजा अंडेर असे म्हणण्याची पद्धतही दिसून येते.

मावस मुलगी/मावस लेक हे शब्द स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलीसाठी अहमदनगर, औरंगाबाद, जालना, नाशिक, कोल्हापूर, सातारा, पुणे या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळले आहेत.

बहिणबेटी हा शब्द गोंदिया जिल्ह्यातील गोवारी, बिंजेवार, महार या समाजात आढळला आहे. तसेच गडचिरोली जिल्ह्यातील गोंड समाजातही आढळला आहे.

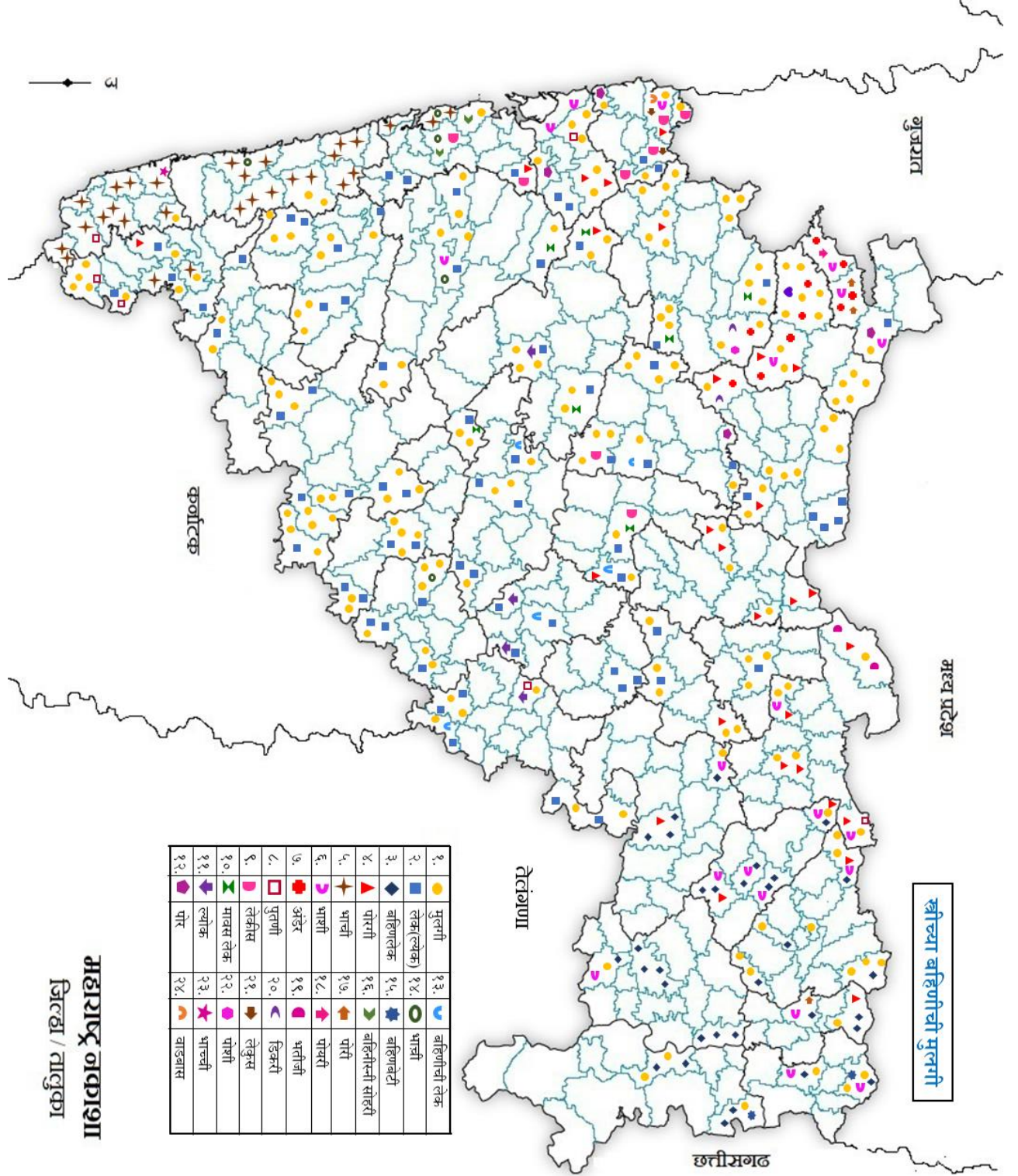
भतीजी हा शब्द बहिणीच्या मुलीसाठी नंदुरबारमधील गुजर समाजात व अमरावतीमधील कोरकू, बलई या समाजात आढळून आला.

नाशिक जिल्ह्यातील चांभार समाजात बहिणीच्या मुलीसाठी डिकरी हा शब्द आढळला आहे.

पालघरमध्ये वारली समाजात आणि कुंभार समाजात बहिणीच्या मुलीसाठी नात हा शब्द सांगितला आहे. या शब्दाचे नात, नातनी, नाती असे ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

त्याचप्रमाणे पुढील काही पद्धतींनीही बहिणीच्या मुलीची ओळख करून देण्यात येते. रायगड जिल्ह्यातील कातकरी समाजात बहिणीच्या मुलीसाठी बहिनीस्त्री सोहरी असा शब्दप्रयोग केला आहे. पालघरमधील कोकणा समाजात देराची लेक असा शब्दप्रयोग केला आहे. बहिनीची चेडी हा शब्दप्रयोग सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील खिश्न समाजात आढळला आहे. वाडबास हा शब्दप्रयोग पालघर जिल्ह्यातील मल्हार कोळी समाजात दिसला आहे. इरमासु निगरी हा शब्दप्रयोग रायगड जिल्ह्यातील खिश्न समाजात आढळला आहे, तसेच बहिणीची मुलगी, बहिनीची पोरगी, बहिनोयी पोही, बहिनीची लेक हे शब्दप्रयोग प्रामुख्याने स्त्रीच्या बहिणीच्या मुलीसाठी पालघर, बीड, अहमदनगर, औरंगाबाद, बुलढाणा, परभणी, हिंगोली, जालना, जळगाव, सोलापूर इ. जिल्ह्यात तुरळक आढळले आहेत.

३.५३.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.५४ नवऱ्याची आई आणि बायकोची आई

महाराष्ट्रात 'नवऱ्याची आई' आणि 'बायकोची आई' या दोन्ही संकल्पनांसाठी सासू हाच नातेवाचक शब्द सर्व जिल्ह्यांत आढळून येतो. त्याचबरोबर या संकल्पनेसाठी मराठी भाषेतील विविध बोलींमध्ये पुढीलप्रमाणे वैविध्य आढळले आहे. सासू, सासूबाई, आत्या, आत्याबाई, आत्ती, सास, सासूस, मामी, हाऊ, हावो, फुई, हावडी इ.

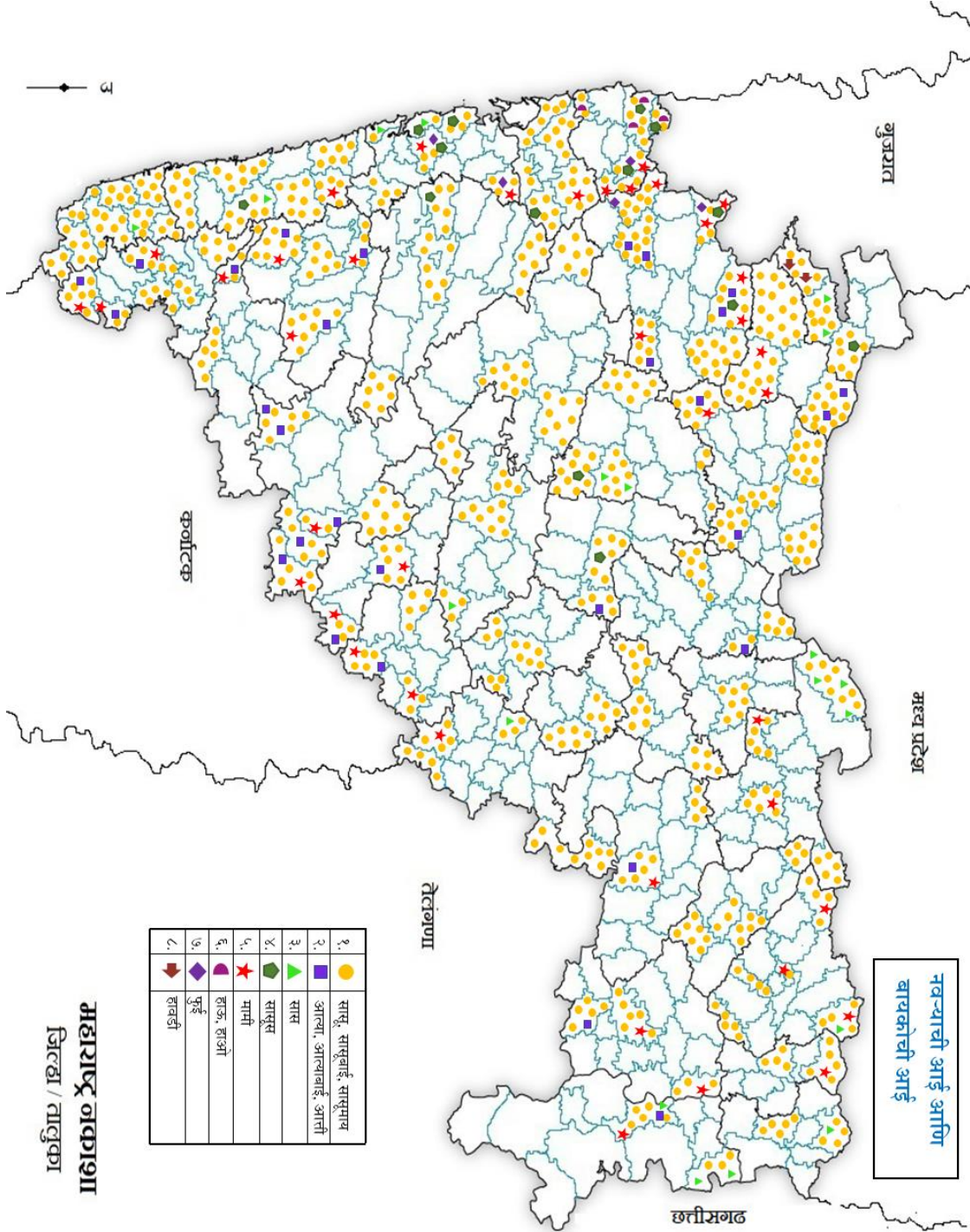
रक्ताच्या नात्यामध्ये कोणाचा कोणाशी विवाह होऊ शकतो या बाबतीत दक्षिण भारतातील राज्य आणि मध्य आणि उत्तर भारतातील राज्य यांमध्ये संकेतभेद आहे. दक्षिणेकडील बहुतांशी प्रदेशांमध्ये मामाच्या मुलीशी/मुलाशी आत्याच्या मुलाचा/मुलीचा विवाह करण्याची प्रथा आहे. अशा प्रसंगी नव-याची आई आणि बायकोची आई या दोन्ही संकल्पनांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या शब्दांवरून भारतीय विवाह संस्थेत असणाऱ्या विवाहविषयक संकेतांवर प्रकर्षाने प्रकाश पडतो.

कर्वे (१९५३: १६५) यात नोंदविलेल्या निरीक्षणानुसार 'सासू' हा शब्द संस्कृतोद्भव असून 'मामी' हा आईच्या भावाच्या बायकोसाठी असलेला शब्द काही भौगोलिक प्रदेशात नवऱ्याच्या आईसाठी वापरला जात असल्याचे सदर सर्वेक्षणातही आढळून आले आहे. त्याचबरोबर सदर सर्वेक्षणात मिळालेल्या माहितीनुसार 'मामी' हा शब्द नवऱ्याची आईकरताच नव्हे, तर बायकोच्या आईसाठीही वापरात असलेले आढळून आले. त्याचप्रमाणे 'आत्या' हा वडिलांच्या बहिणीसाठी वापरला जाणारा शब्द 'सासू' या शब्दाला पर्यायी शब्द म्हणून महाराष्ट्राच्या काही भागात वापरात आहे. 'फुई' हा शब्द रायगड जिल्ह्यातील चिंचवली गावात व लातूर जिल्ह्यातील मानेजवळगा गावात मिळाला आहे. त्याचबरोबर नाशिक जिल्ह्यामधील आदिवासी पट्ट्यात या शब्दाचे क्षेत्र दिसून येते.

संदर्भ:

कर्वे, इरावती १९५३, किनशिप ऑर्गनायझेशन इन इंडिया, डेक्कन कॉलेज मोनोग्राफ सिरिज: ११, पुणे.

३.५४.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.५५ नवऱ्याची वडील आणि बायकोचे वडील

महाराष्ट्रात 'नवऱ्याचे वडील' आणि 'बायकोचे वडील' या दोन्ही संकल्पनांसाठी मराठी भाषेतील विविध बोलींमध्ये खालीलप्रमाणे वैविध्य आढळले आहे.

सासरा, सासरे, ससरो(स), सासरोस, सासरेबुवा, ससुर, सोग, ससुरजी, सुसराजी, सुसरो, सुसर, सुसरा, सास्रं, मामा, मामाजी, मामाजीनू माव, माओ, फुवाजी, यही, दल्ला, हरो, हाहरा, हाओरा, हावरो, अकडसासरा इत्यादी.

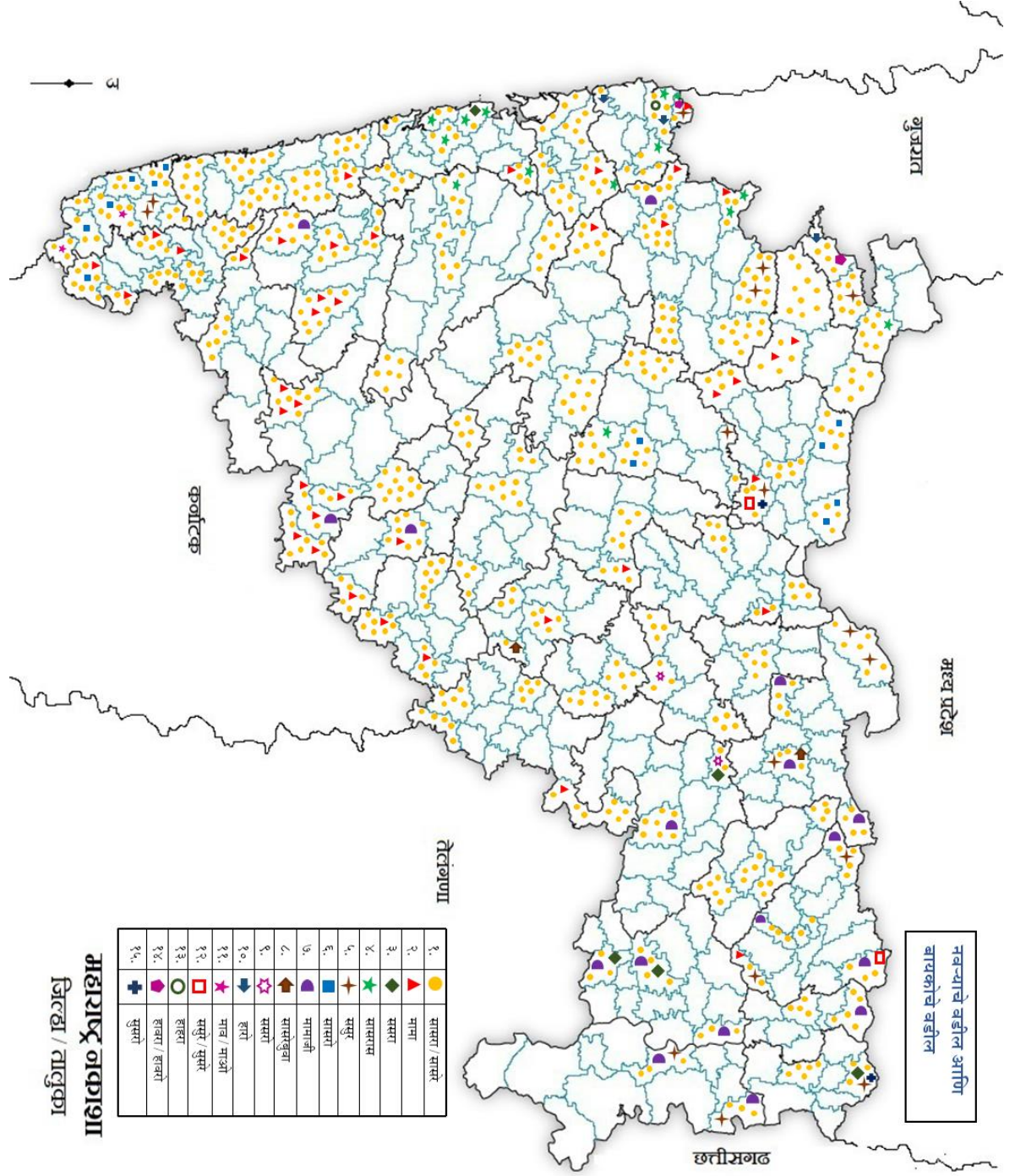
धोंगडे (२०१३:७५) यांनी सदर संकल्पनेसाठी सासरा या नातेवाचक शब्दाचा उल्लेख केलेला आहे. सदर सर्वेक्षणात सासरा हा शब्द साधारणतः सर्व जिल्हांमध्ये आढळून आला. सासरा या शब्दोच्चाराने सासरा, सासरे, ससरो(स), सासरोस, सासरेबुवा, ससुर, सोग, ससुरजी, सुसराजी, सुसरो, सुसर, सुसरा, सास्रं इ. ध्वनिवैविध्य आढळून आले आहे.

रक्ताच्या नात्यामध्ये कोणाचा कोणाशी विवाह होऊ शकतो याबाबतीत दक्षिण भारतातील राज्य आणि मध्य आणि उत्तर भारतातील राज्य यांमध्ये संकेतभेद आहे. दक्षिणेकडील बहुतांशी प्रदेशांमध्ये मामाच्या मुलीशी/मुलाशी आत्याच्या मुलाचा/मुलीचा विवाह करण्याची प्रथा आहे. अशा प्रसंगी नवऱ्याचे वडील आणि बायकोचे वडील या दोन्ही संकल्पनांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या शब्दांवरून भारतीय विवाह संस्थेत असणाऱ्या विवाहविषयक संकेतांवर प्रकर्षाने प्रकाश पडतो. कर्वे (१९५३: १६५) यात नोंदविलेल्या निरीक्षणानुसार सासरा या शब्दाची उत्पत्ती श्वशुर या संस्कृत शब्दापासून झाली असून मामा हा शब्द आईच्या भावासाठी असलेला शब्द काही भौगोलिक प्रदेशात शब्द नवऱ्याच्या वडिलांसाठी वापरला जातो. सदर संकल्पनेसाठी मामा हा शब्द वापरला जात असल्याचे सदर सर्वेक्षणातही आढळून आले आहे. त्याचबरोबर सदर सर्वेक्षणात मिळालेल्या माहितीनुसार 'मामा' हा शब्द नवऱ्याच्या वडिलांकरताच नव्हे, तर बायकोच्या वडिलांसाठीही वापरात असलेले आढळून आले. 'मामा' या शब्दाव्यातिरिक्त मामाजी, मामाजीनू असे ही पर्यायी शब्द सध्या झालेल्या सर्वेक्षणात आढळून आले आहेत. मामा या शब्दाचा वापर सासरा या नातेवाचक संकल्पनेसाठी नांदेड, लातूर, सोलापूर, सांगली, कोल्हापूर, रत्नागिरी, रायगड, पालघर, नाशिक, जळगाव, तसेच बुलढाणा या जिल्हांमध्ये दिसून येतो, तर मामाजी हा उत्तर सोलापूर तालुक्यातील डोणगाव या गावात (जि. सोलापूर) तसेच हिंदी भाषिक प्रदेशाला लागून असलेल्या गावांमध्ये प्रामुख्याने आढळून आला. याशिवाय फुवाजी हा शब्द केवळ नंदुरबारच्या नंदुरबार तालुक्यातील धानोरा या गुजरात सीमेलगतच्या गावात आढळून आला, तसेच ससरो हा शब्द यवतमाळ जिल्ह्यातील नेर तालुक्यातील दगड-धानोरा या गावात आणि औरंगाबादेतील पिंपळखुटा या गावी आढळून आला.

संदर्भ:

कर्वे, इरावती १९५३, किनशिप ऑर्गनायज़ेशन इन इंडिया, डेक्कन कॉलेज मोनोग्राफ सिरिज: ११, पुणे
धोंगडे, रमेश १९९५ (पुनर्मुद्रण २०१३) महाराष्ट्राचा भाषिक नकाशा (पूर्वतयारी), राज्य मराठी विकास
संस्था, मुंबई.

३.५५.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३.५६ मुलीची सासू आणि मुलाची सासू, ३.५७ मुलाचा सासरा-मुलीचा सासरा

‘मुलीची सासू’ आणि ‘मुलाची सासू’ तसेच ‘मुलीचे सासरे’ आणि ‘मुलाचे सासरे’ या संकल्पनांसाठी महाराष्ट्रातील विविध भौगोलिक प्रदेशांमध्ये मिळणारे शब्द पुढे विस्ताराने पाहू.

‘महाराष्ट्राचा भाषिक नकाशा: पूर्वतयारी’ (२०१३) या पूर्वी झालेल्या भाषिक सर्वेक्षणामध्ये व्याही आणि विहीण या नातेवाचक शब्दांसाठी बोलींमध्ये फार थोडे वैविध्य असल्याची नोंद आहे. व्याही शब्दासाठी ईवाई/विवाई इतकेच वैविध्य तर विहीण शब्दासाठी कोणत्याही वैविध्याची नोंद नाही. सदर सर्वेक्षणात पुढीलप्रमाणे वैविध्य सापडले आहे. यीन, विहीन, इन, याहीन, यीहीन, समधिन, येहानीस, सोयरी, विहानिस इ. शब्दवैविध्य आढळते. यांपैकी याहीन, यीहीन हे शब्द प्रामुख्याने धुळे, नंदुरबार, नाशिक, जळगाव या भौगोलिक प्रदेशात, तर येहानीस, विहानिस हे शब्द कातकरी समाजात आढळून येतात. रायगड, रत्नागिरी या जिल्ह्यांत सोयरी हा शब्द प्रामुख्याने दिसून येतो. अन्य सर्व प्रदेशांमध्ये यीन, विहीन, वेन, विन अशाप्रकारचे ध्वन्यात्मक भेद आढळतात. व्याही शब्दाकरता ईवाई, इवाय, व्याई, युवाय, सोयरे, विहीस, यहानास, विहा इ. शब्दवैविध्य आढळते. यांपैकी रायगड, रत्नागिरी या जिल्ह्यांमध्ये सोयरे आणि धुळे, जळगाव, नाशिक, नंदुरबार या जिल्ह्यांमध्ये तसेच अन्य जिल्ह्यांमधील कातकरी समाजामध्ये विहीस, यहानास, विहा हे शब्द आढळतात.

‘मुलाची सासू’ आणि ‘मुलीची सासू’ या दोन संकल्पनांसाठी समान शब्द आढळतात. त्यामध्ये प्रामुख्याने विहिण, याहीन, येहानीस, येन, ईन, हिन, समधन, सोयरी, पाहुनी इ. शब्द येतात. विहिण हा शब्द महाराष्ट्रात अकोला, परभणी, हिंगोली हे जिल्हे वगळून इतर जिल्ह्यात आढळतो. विदर्भात तुरळक प्रमाणात आढळतो. विहिन, विहिण, विहिनबाय, विहीनबाई, व्याही, विनबाई, विनी, व्हिन, विन, व्हिनबाई, वेनबाई, विनबाय, व्याहीन, वेवाण, व्याईन, व्यायनी, विहा, वेहानी, वेहीनी, विहिनी, वेव्हाईन इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. ईवाईन हा शब्द भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली, चंद्रपूर आणि नागपूर या जिल्ह्यात आढळतो. अपवादात्मक स्वरूपात सांगली जिल्ह्यात आढळला आहे. या शब्दाचे ध्वन्यात्मक वैविध्य ईवायनी, ईवाईनी, ईवायीन इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. याहीन हा शब्द प्रामुख्याने पालघर, ठाणे, रायगड, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, जळगाव, धुळे, नंदुरबार या जिल्ह्यात आढळतो. या शब्दाचे यिहीन, यिहीनी, ययीन, यहीन, यायीन, येहीनी, येयीन, येहीन, याहनी, यायनी, याहीनी, याईन, याईनी, यायेन, या ईन, येणीन, याहीन, यीहीन इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

येहानीस हा शब्द पालघर, ठाणे, रायगड, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, जालना, जळगाव या जिल्ह्यात प्रामुख्याने वारली, कातकरी, भिल्ल, कोकणा, ठाकूर, महादेव कोळी इ. आदिवासी समाजात आढळून येतो. या शब्दाचे इहानीस, इनीस, यानीस, याहनीस, याहीनीस, यायीनीस, व्याया नीस,

विहायनीस, वेव्हानीस, इहायनीस, येहीनीस, याहानीस, येहानीस, विहास, विहानीस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

येन हा शब्द सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, कोल्हापूर, सातारा, पालघर, अहमदनगर, औरंगाबाद, उस्मानाबाद या जिल्ह्यात दिसून येतो. या शब्दाचे येनी, वेन इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. नंदुरबार वगळता संपूर्ण महाराष्ट्रात ईन हा शब्द आढळतो. कोकण आणि उत्तर महाराष्ट्रात तुरळक प्रमाणात दिसून येतो. तसेच गोंदिया, गडचिरोलीसह अमरावतीच्या धारणी तालुक्यातही तुरळक दिसून येतो. ईनी, यीन, ईनबाई, ईनीबाई, इनबाय, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. हिन हा शब्द लातूर आणि नांदेड जिल्ह्यात दिसून येतो. या शब्दाचे हिन, हिनबाइ, हिनी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. समधन हा शब्द सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, बीड, औरंगाबाद, नाशिक, नांदेड या जिल्ह्यात मुस्लिम समाजात, नांदेड, वाशिम, यवतमाळ या जिल्ह्यात बंजारा समाजात, धुळे, नंदुरबार, नाशिक, औरंगाबाद या जिल्ह्यात चांभार समाजात, अमरावतीत कोरकू, भालाई, भावसार समाजात, नागपूर जिल्ह्यात किराड, लोधी, मरार, कलाल, कोष्टी समाजात आणि गोंदिया जिल्ह्यात गोंड, पोवार, बिंजेवार, गोवारी, कवर इ. समाजात दिसून येतो. या शब्दाचे समधीन, समधन, समदी, समदीन, समदन इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

सोयरी हा शब्द रायगड जिल्ह्यात आणि ठाण्याच्या अंबरनाथ तालुक्यात जास्त प्रमाणात आढळतो, तर रत्नागिरीमधील गुजर, पालघरमधील वारली समाजात, लातूर आणि नाशिकमधील महादेव कोळी समाजात, यवतमाळ आणि नागपूरमध्ये गोंड समाजात आणि उस्मानाबादमध्ये लिंगायत समाजात हा शब्द आढळून आला. सोयरी, सोयरे, सोयरस, सोयर्या, सोयरं, सोयरीशी, सोयरीनी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. पाहुनी हा शब्द सोलापूर, सिंधुदुर्ग आणि कोल्हापूर या जिल्ह्यात तुरळक प्रमाणात आढळतो. पाहुनी, पाहुने, पाव्हने, पावनी, पावने, पावनीबाई इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

‘मुलाचा सासरा’ आणि ‘मुलीचा सासरा’ या दोन्ही संकल्पनासाठी समान शब्द आढळून येतात असे आढळले. प्रामुख्याने व्याही, ईवाई, यहानास, समधी, सोयरे, पाहुने इ. शब्द आढळून येतात. व्याही हा शब्द कोकण आणि उत्तर महाराष्ट्रात जास्त प्रमाणात दिसून येतो. पश्चिम महाराष्ट्रातील पुणे आणि सांगली तर अहमदनगर आणि औरंगाबाद या जिल्ह्यातही जास्त प्रमाणात आढळतो. गडचिरोली अकोला, जालना, परभणी, बीड हे जिल्हे वगळता उर्वरित महाराष्ट्रात सर्वत्र तुरळक प्रमाणात आढळतो. व्याई, विवाही, विवाई हे वैविध्य विदर्भात आढळते. केवळ पालघरमध्ये वेवाय, विहा, वेवाई, हे ध्वनिवैविध्य आढळते. याही हा शब्द ठाणे, पालघर, धुळे, जळगाव, नंदुरबार, नाशिक, औरंगाबाद, अहमदनगर, पुणे, रायगड या जिल्ह्यात दिसून येतो. या शब्दाचे यायी, ययी, याही, यही, येयी, येही, याई, यई, इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. ईवाई हा शब्द महाराष्ट्रात ठाणे, नंदुरबार आणि नाशिक हे जिल्हे वगळता उर्वरित महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो, तसेच धुळे, जळगाव, पालघर, रायगड, पुणे, अहमदनगर, सिंधुदुर्ग या जिल्ह्यात तुरळक

प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे ईवय, ईवाय, यिवाई, यिवई, यिवाय, यिवय, यिवायी, ईवयी, ईवायी, इवाही, युवाय इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

यहानास हा शब्द पालघर, ठाणे, पुणे, रायगड, नाशिक, औरंगाबाद, जालना या जिल्ह्यातील वारली, कातकरी, भिल्ल, महादेव कोळी, मल्हार कोळी या समाजात तुरळक प्रमाणात आढळतो. या शब्दाचे यायीस, वेहीस, व्याहीस, इहास, विहीस, येहीस, यहानास, याहानास इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, रायगड, औरंगाबाद, बीड या जिल्ह्यात मुस्लिम समाजात, वाशिम व नांदेड जिल्ह्यात बंजारा समाजात, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, औरंगाबाद या जिल्ह्यात चांभार समाजात आणि गडचिरोली जिल्ह्यात गोंड व कवर समाजात समधी हा शब्द दिसून येतो. तसेच भंडारा, गोंदिया, जळगाव, अमरावती, वर्धा या जिल्ह्यात प्रामुख्याने आदिवासी समाजात आढळतो. या शब्दाचे समदी, सोमदी, समंदी, समदीजी इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

रायगड, रत्नागिरी, ठाणे या जिल्ह्यात अधिक प्रमाणात सोयरे हा शब्द मिळाला आहे. पुणे, पालघर, नाशिक, नागपूर, वर्धा, भंडारा, गडचिरोली, यवतमाळ, लातूर, उस्मानाबाद या जिल्ह्यात अतितुरळक प्रमाणात मिळाला आहे. सोयरा, सोयरं, सोयरस इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते. पाहुने हा शब्द कोल्हापूर, सोलापूर, नाशिक, जळगाव या जिल्ह्यात अतितुरळक प्रमाणात आढळतो. यामध्ये पावने, पाव्हने, पावना इ. ध्वन्यात्मक वैविध्य आढळते.

३.५६.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

सदर संकल्पनांकरता पद्धतशीर वैविध्य न सापडल्याने नकाशा देण्यात आलेला नाही.

३.५७.१ शब्दवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

सदर संकल्पनांकरता पद्धतशीर वैविध्य न सापडल्याने नकाशा देण्यात आलेला नाही.

३ अ. मराठीच्या प्रादेशिक बोलींमधील ध्वनिवैविध्य

‘मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण’ या प्रकल्पांतर्गत गोळा केलेली भाषिक सामग्री ही प्रामुख्याने शब्द व स्वररूपविचार (morpho-phonemic) या स्तरावरील आहे. बोलींतील ध्वनीस्तरावरील वैविध्य/भेद भाषावैज्ञानिक पद्धतीने अभ्यासणे, हे या सर्वेक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट नव्हते. मात्र सर्वेक्षणातून मिळालेल्या भाषासामग्रीत जे ध्वनिवैविध्य आढळलेले ते टिपण्याचा प्रयत्न खालील परिच्छेदांमध्ये केला आहे.

३ अ.१ ध्वनीस्तरीय विशेष : /ळ/ → [ळ] ~ [ड] ~ [य]

प्रमाण मराठीत [ळ] हा ध्वनी ‘शाळा’, ‘काळा’, ‘हळद’, ‘सकाळ’, इ. शब्दांमध्ये आढळत असून [ळ], [ड] आणि [य] यातील प्रत्येक ध्वनी एक स्वतंत्र स्वनिम आहे. उदा. प्रमाण मराठीत /काळा, काया/, /काळ, काय/, /वाळा, वाडा/, / वाडा, वाया/ अशी लघुतमांतर युग्मे (minimal pairs) तयार होतात. [ळ] ~ [ड] ~ [य] हे तिन्ही ध्वनी सघोष असून [ळ] हा पार्श्विक मूर्धन्य, [ड] हा मूर्धन्य स्पर्श आणि [य] हा तालव्य अर्धस्वर आहे.

महाराष्ट्राच्या उत्तर भागात (पालघर ते गडचिरोली या पट्ट्यात) शब्दांमध्ये प्रमाण मराठीतील /ळ/ हा व्यंजनध्वनी स्वरमध्यस्थ आणि अक्षर-अवयवाचे अंत्यस्थान (syllable final position) या दोन स्थितीत [ळ] किंवा [ड] किंवा [य] म्हणून पर्यायाने प्रतीत होताना आढळला.

/ळ/ → [ळ] ~ [ड] ~ [य] ध्वनीविशेषाबद्दलची निरीक्षणे ग्रिअर्सन यांनी लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया (१९०५) खंड ७: पृ.२२० ते २९३ या दरम्यान नोंदवली आहेत. छिंदवाडा आणि चांदा या भौगोलिक प्रदेशातील महारी बोलीमध्ये स्वरमध्यस्थ [ड] हा ध्वनी [र] असा प्रतीत होतो, तर एलिचपूर मधील झाडपी आणि कोष्टी बोलींमध्ये स्वरध्वनीनंतर आलेला [ड] हा ध्वनी बहुतांश वेळा [ळ] असा प्रतीत होतो तर मुळातच [ळ] असणारा ध्वनी [र] असा प्रतीत होतो. अकोल्यामधील कुणबी बोलीमध्ये [ळ] हा ध्वनी [ड] म्हणून तर कधी [य] म्हणून प्रतीत होताना दिसतो. बुलढाणा जिल्ह्यातील कुणबी (वऱ्हाडी) बोलीमध्ये स्वरमध्यस्थ तसेच अक्षर-अवयवाच्या अंत्यस्थानी असलेला [ळ] हा ध्वनी [य] म्हणून प्रतीत होतो, असे निरीक्षण त्यांनी नोंदविले आहे.

३ अ.१.१ ध्वनीस्तरीय विशेषाची नोंद

सदर सर्वेक्षणात /ळ/ या स्वनिमासाठी आढळलेल्या [ळ], [ड] आणि [य] या स्वनांतरांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

३ अ.१.१.१. /ळ/ → [ळ]

सदर सर्वेक्षणात /ळ/ हा ध्वनी [ळ] म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्रात प्रतीत होताना दिसतो. राज्याच्या उत्तरेकडील ज्या प्रदेशांमध्ये स्वरमध्यस्थ आणि शब्दांत्य स्थितीत [ड] आणि [य] ही स्वनांतरे दिसतात, तिथे प्रामुख्याने सुशिक्षितांच्या बोलण्यात [ळ] हा ध्वनी पर्यायाने येतो.

३ अ.१.१.१.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता.धुळे, गाव सोनगिर, स्त्री४६, हिंदू महार, १ली)

आन परत तिनला शाळा भरायची

an pəɾət tinla ʃɑːlə bʱəɾayçi

an pəɾət tin-la ʃɑːlə bʱəɾ-ayç-i

and again three-LOC school.3SGF fill-PST.HAB-3SGF

The school used to reopen at 3:00 pm.

३ अ.१.१.२ /ळ/ → [ड]

सदर सर्वेक्षणात /ळ/ चा [ळ] ~ [ड] असा पर्यायी उपयोग महाराष्ट्रातील पंधरा जिल्ह्यांत आढळला. त्याचे तपशील पुढील सारणीत दिले आहेत. /ळ/ चा [ळ] ~ [ड] असा पर्यायी उपयोग करण्याचे प्रमाण गडचिरोली, चंद्रपूर, गोंदिया, भंडारा, नागपूर, वर्धा आणि अमरावती इत्यादी जिल्ह्यांत जास्त आढळले.

जिल्हा	तालुका व गाव
पालघर	डहाणू – पिंपळशेत तलासरी – गिरगाव
नाशिक	मालेगाव – कळवाडी
धुळे	धुळे – खोरदड, लळिंग, शिरूड, सोनगीर साक्री – धाडने, दिघावे शिरपूर – आंबे, बोराडी, शिंगावे
नंदुरबार	नंदुरबार – धानोरा नवापूर – चिंचपाडा, खांडबारा शहादा – प्रकाशा, शहादा
जळगाव	जळगाव – धामनगाव, वडली चाळीसगाव – दहिवद, हातले चोपडा – तांदळवाडी, वैजापूर जामनेर – वाघारी रावेर – मांगलवाडी, निरूळ
बुलढाणा	शेगाव – पाडसूळ, शिरजगाव-निळे
अकोला	अकोला – गोपाळखेड, येवता

अमरावती	अमरावती – सावडी दर्यापूर – भांबोरा, भामोद, जितापूर वरूड – गाडेगाव, सातनूर
यवतमाळ	घाटंजी – कुर्ली
वर्धा	आष्टी – खडका, सेलू – झडशी
नागपूर	भिवापूर – बोटेझरी, सावरगाव नागपूर – सोनेगाव लोधी, येरला नरखेड – पांढरी रामटेक – भोजापूर, कारवाही
भंडारा	भंडारा – धारगाव, मुजबी तुमसर – बोरी, लोभी
गोंदिया	गोंदिया – तेढवा सडक-अर्जुनी – डुग्गीपार
चंद्रपूर	चंद्रपूर – चकनिंबाळा, दाताळा राजुरा – कोष्टाळा ब्रह्मपुरी – पांचगाव, तोरगाव
गडचिरोली	गडचिरोली – खुर्सा, शिवनी कोरची – बोरी, मोहगाव

३ अ.१.१.२.१ उदाहरण (जि. भंडारा ता. भंडारा, गाव मुजबी, स्त्री ६५, कुणबी-बावने, अशिक्षित),

का करू तुमाल शाडा शिकऊन मने

ka kəru tumal śaḍa śikəun məne

ka kər-u tumal śaḍa śikə-un məne

what do-NON FIN you-ACC school teach-CP QUOT

(My father said), 'Why should I send you to school?'

३ अ.१.१.२.२ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव सोनगिर, स्त्री ४६, हिंदू महार, १ली)

चाय बनाइ चा पिनू आंगोड करी

čay bənai čă pinu angoḍ kəri

čay bəna-i čă pi-n-u angoḍ kər-i

tea.3SGF make-PFV.3SGF tea.3SGF drink-PFV-3SGF bath.3SGF do-PFV.3SGF

I made tea, drank it and took a bath.

३ अ.१.१.३ /ळ/ → [य]

सदर सर्वेक्षणात /ळ/ चा [ळ] ~ [य] असा पर्यायी उपयोग राज्यातील बारा जिल्ह्यांत आढळला. नंदुरबार, धुळे, जळगाव या जिल्ह्यांत /ळ/ चा [ळ] ~ [य] असा पर्यायी उपयोग जास्त प्रमाणात आढळला. पालघर (ता. डहाणू, जव्हार व मोखाडा), नाशिक (ता. मालेगाव, त्र्यंबकेश्वर व सुरगणा), बुलढाणा, अकोला, अमरावती (ता. धारणी), यवतमाळ, वर्धा, नागपूर, आणि भंडारा या जिल्ह्यांत कमी प्रमाणात आढळला.

जिल्हा	तालुका व गाव
पालघर	डहाणू – मुरबाड जव्हार – हातेरी, खांबाळा मोखाडा – दांडवळ
नाशिक	मालेगाव – कळवाडी, कौळाणे (गा.) त्र्यंबकेश्वर – गोलदरी, सुरगणा – काठीपाडा
नंदुरबार	नंदुरबार – धानोरा, घोटाने नवापूर – चिंचपाडा, खांडबारा शहादा – प्रकाशा, शहादा
धुळे	धुळे – खेडे, शिरूड, खोरदड, लळिंग, सोनगीर साक्री – धाडने शिरपूर – आंबे, बोराडी, शिंगावे
जळगाव	चाळीसगाव – दहिवद, हातले चोपडा – तांदळवाडी जळगाव – धामनगाव, वडली जामनेर – वाघारी, वाकोद रावेर – मांगलवाडी, निरूळ
बुलढाणा	बुलढाणा – पळसखेड-भट

	जळगाव- जामोद – वडगाव
	शेगाव – पाडसूळ, शिरजगाव-निळे
अकोला	अकोला – गोपाळखेड
अमरावती	धारणी – कावडाझिरी
यवतमाळ	घाटंजी – खापरी, कुर्ली
वर्धा	सेलू – झडशी
	वर्धा – कारंजी-भोगे, निमगाव-सबने
नागपूर	नरखेड – उमरी
भंडारा	भंडारा – मुजबी

३ अ.१.१.३.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता.धुळे, गाव सोनगिर, पु.६०, हिंदू माळी, ११वी)

मायबाप सांगे शायमा जाय बाबा शायमा जाय

maybap sange śayma jāy baba śayma jāy

maybap sang-e śay-ma jāy baba śay-ma jāy

mother-father tell-PST.HAB school.OBL-LOC go.IMP VOC school.OBL-LOC go.IMP

(My) mother and father used to tell me, “Dear, go to school.”

सदर ध्वनीविशेषाची सर्वेक्षणात आढळलेली अतिरिक्त उदाहरणे पुढीलप्रमाणे:

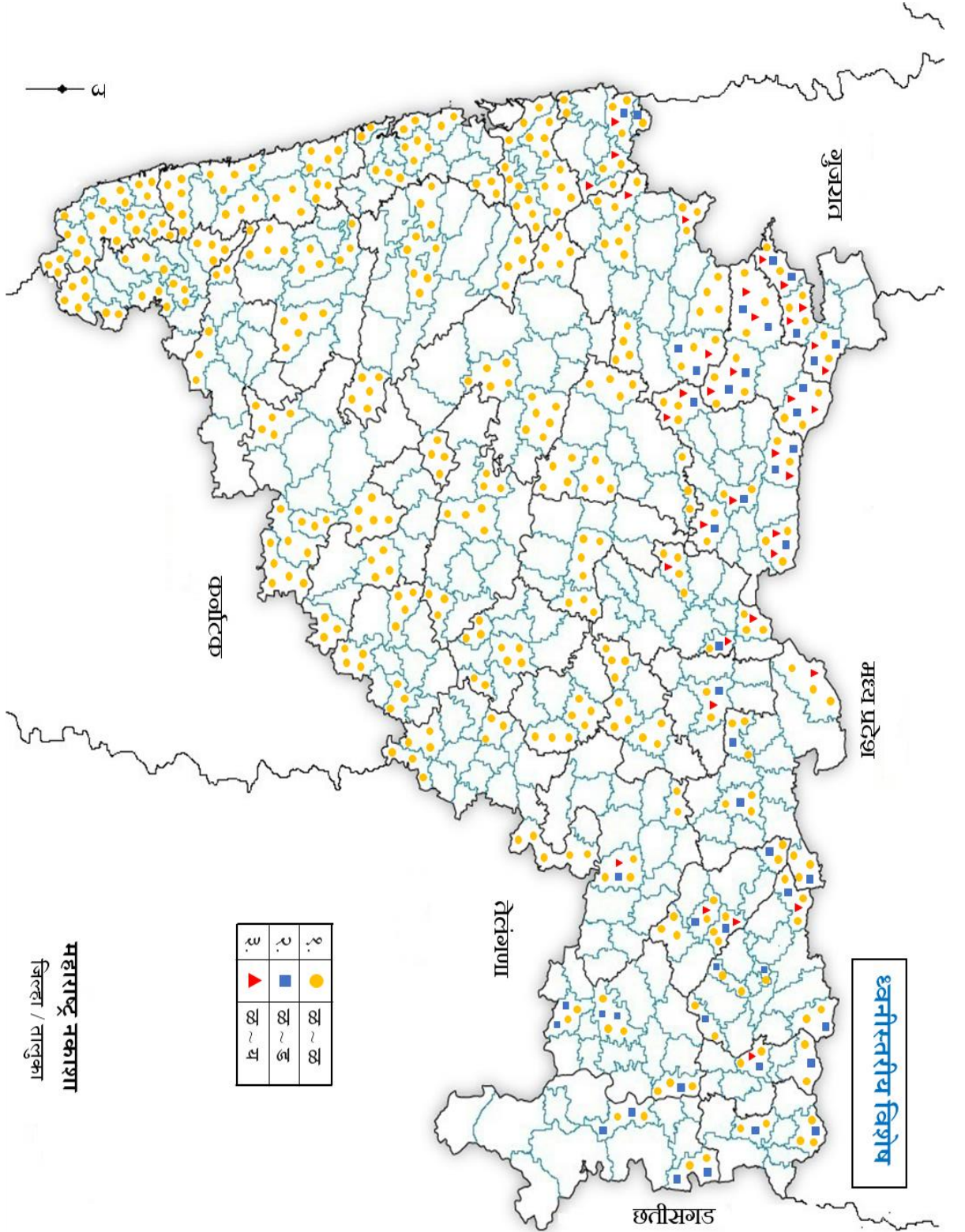
- स्वरमध्यस्थ स्थान

१. काळा ~ काडा ~ काया (kaḷa ~ kaḍa ~ kaya)
२. हळद ~ हयद (həḷəd ~ həyəd)
३. धुळ्यात ~ धुयात (dʰuḷyat ~ dʰuyat)
४. शाळा ~ शाडा (śāḷa ~ śāḍa)
५. संध्याकाळी ~ संध्याकाडी (səndʰyakāḷi ~ səndʰyakāḍi)
६. डोळा ~ डोया (ḍoḷa ~ ḍoya)
७. खेळ ~ खेड (kʰeḷ ~ kʰeḍ)
८. होळी ~ होडी (hoḷi ~ hoḍi)
९. हळू ~ हड्डू (həḷu ~ həḍu)

- अक्षर-अवयवाचे अंत्यस्थान

१. घड्याळ ~ घड्याड ~ घड्याय (ghəḍyaḷ ~ ghəḍyaḍ ~ ghəḍyay)
२. सकाळ ~ सकाय (səkaḷ ~ səkay)
३. दाळ ~ दाय (daḷ ~ day)
४. संध्याकाळ ~ संध्याकाय (səndhyakaḷ ~ səndhyakay)
५. दुष्काळ ~ दुष्काय (duṣkaḷ ~ duṣkay)
६. तांदूळ ~ तांदूड (tandūḷ ~ tandūḍ)

३ अ.१.२ ध्वनिवैविध्य दर्शविणारा नकाशा

३ अ २ ध्वनीस्तरीय विशेष: /ड/, /ळ/, /ढ/ → [र]

प्रमाण मराठीत [र] हा ध्वनी 'हार', 'मारणे', 'मरण', इ. शब्दांमध्ये आढळत असून [ड], [ढ] आणि [ळ] यातील प्रत्येक ध्वनी एक स्वतंत्र स्वनिम आहे. उदा. प्रमाण मराठीत हार/हाड, गार/गाढ, गार/गाळ अशी लघुतमांतर युग्मे (minimal pairs) तयार होतात. महाराष्ट्राच्या कोकण विभागात (ठाणे ते सिंधुदुर्ग या पट्ट्यात) प्रमाण मराठीतील [ड], [ळ] आणि [ढ] हे व्यंजनध्वनी शब्दातील शब्दमध्यस्थ आणि अक्षर-अवयवाचे अंत्यस्थान या दोन स्थानी पर्यायाने [र] म्हणून प्रतीत होताना आढळले.

/ड/→[र] ध्वनीविशेषाबद्दलची निरीक्षणे ग्रिअर्सन यांनी लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया (१९०५) खंड ७: पृ.६६-८७, वर नोंदवली आहेत. ठाणे, रायगड व रत्नागिरी येथील कोळी, ख्रिस्ताव, कुणबी (जंजीरा सोडून) समाजात आणि मुस्लिम समाजात; पालघर, ठाणे, रायगड आणि सिंधुदुर्ग मधील ख्रिश्चन समाजात, ठाण्यातील कुणबी व महारी बोलीत आणि रत्नागिरीतील भंडारी समाजात [ड] व [ढ] हे ध्वनी स्वरांतर होऊन [र] म्हणून प्रतीत होत असल्याचे त्यांनी नोंदविले आहे.

३ अ २.१ ध्वनीस्तरीय विशेषाची नोंद

सदर सर्वेक्षणात /ड/ या स्वनिमासाठी आढळलेल्या [र] या स्वनांतराचा कोकण पट्ट्यातील भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

३ अ २.१.१. /ड/ → [र]

जिल्हा	तालुका-गाव-समाज
पालघर	वसई- सायवन (हिंदू मराठा)
ठाणे	अंबरनाथ - उसाटने (आगरी समाज, बौद्ध समाज) शहापूर - चौंढे (कुणबी समाज) मुरबाड - पाटगाव (आगरी समाज) म-ठाकूर
रायगड	रोहा - नागोठणे (सोनकोळी समाज) मुरूड - चिंचघर (मराठा समाज), एकदरा (हिंदू-कोळी समाज, महादेव कोळी समाज) अलिबाग - बापळे (आगरी समाज), बोडनी (कोळी समाज) श्रीवर्धन - बागमांडला (महादेव कोळी समाज आणि कोळी समाज) कर्जत - साळोख (कातकरी समाज)

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

	महाड – नरवन (मुस्लिम समाज)
रत्नागिरी	दापोली – पालगड (कुणबी समाज)
	संगमेश्वर – कसबा (मुस्लिम समाज)
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग – माटने (मराठा समाज)

रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात /ड/→ [र] या ध्वनीबदलाचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

सदर विशेषाचे उदाहरण पुढीलप्रमाणे:

३ अ २.१.१.१ उदाहरण (जि. रायगड, ता. मुरूड, गाव एकदरा, महादेव कोळी, स्त्री४१, ८वी)

त्याच्या हातावर लावतोय घरयाल तो

tyačã hatawər lawtoy ghəryal to

tya-čã-a hat-a-wər law-t-o-y ghəryal to

he.OBL-GEN-OBL hand-OBL-PP.LOC apply-IPFV-3SGM-be.PRS watch.3SG he.3SGM

He is putting a watch on his hand.

सदर सर्वेक्षणात कोकणातील रायगड जिल्ह्यातील महाड तालुक्यातील मुस्लिम समाजात /र/ हा ध्वनी [ड] म्हणून प्रतीत होताना आढळला.

उदाहरण (जि. रायगड, ता. महाड, गाव नरवण, मुस्लिम, पु१७, ११वी)

इथे ल्हान पोडगं हासतंय

ite lʰan podgə hastəy

ite lʰan podgə has-t-əy

here small baby.3SGN laugh-IPFV-3SGN.be.PRS

An infant is laughing here.

३ अ २.१.२ /ढ/ → [र]

कोकण पट्ट्यातील /ढ/ या स्वनिमासाठी शब्दमध्यस्थ स्थितीत [र] हा ध्वनी वापरला जात असल्याचे दिसून येते. /ढ/ या स्वनिमासाठी [र] या स्वनांतराचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिलेली आहेत.

३ अ २.१.२.१ उदाहरण (जि. रायगड, ता. श्रीवर्धन, गाव बागमांडला, कोळी, स्त्री 50+, ४थी)

त्या मानसांच्या हातांशी काय पेन ओरलो

tya mansañčã hatañšĩ kay pen orlo

tya mansañ-č-a hat-añ-šĩ kay pen or-l-o

DEM.DIST.OBL man.OBL.PL-GEN-OBL hand-OBL.3PL-ABL what pen.3SG pull-PFV-3SGM

(Someone) pulled a pen from the man's hands.

३ अ २.१.३ /ळ/→ [र]

सदर सर्वेक्षणात [ळ] ~ [र] चा पर्यायी उपयोग कोकणातील रायगड (रोहा, अलिबाग, श्रीवर्धन) तालुक्यातील आगरी आणि कोळी समाजात तुरळक प्रमाणात आढळला आहे. [ळ] ~ [र] या स्वनांतराची उदाहरणे पुढे दिलेली आहेत.

३ अ २.१.३.१ उदाहरण (जि. रायगड, ता. रोहा, गाव नागोठणे, सोनकोळी, स्त्री 71, अशिक्षित)

त्याच्यावर दोन वेर पानी येऊन गेला घरातून

tyačawər don wer pani yeun gela gʰəratun

tya-č-a-wər don wer pani ye-un ge-l-a gʰər-a-tun

that.OBL-GEN-OBL-PP.LOC two time.PL water.3SGM come-CP go-PFV-3SGM house-OBL-LOC.ABL

In addition to this the flood water entered our house twice.

सदर सर्वेक्षणात आढळलेली अतिरिक्त उदाहरणे :

शब्दमध्यस्त

वडील ~ वरील

तिकडं ~ तिकरं

हिकरं ~ हिकरं

थोडा ~ थोरा

अक्षर-अवयवाचे अंत्यस्थान

पाडलं ~ पारलं

गोड ~ गोर

शेंबूड ~ शेंबूर

झाड ~ झार

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

अडीच ~ अरीच	मोडलं ~ मोरलं
झाडू ~ झारू	घडलेली ~घरलेली
काड्यांचा ~ काऱ्यांचा	रडताय ~ ररताय
गोठोडं ~ गाठोरं	ओढलं ~ ओरलं
होड्या ~ होऱ्या	काढला ~ कारला
सोडायची ~ सोरायची	वेळ~ वेर
उड्या ~ उऱ्या	सकाळ ~ सकार
उघाडली ~ उघारली	
आखाडीला~ आखारीला	
खडू ~ खरू	
साभाळायचं~ साभारायचं	
कुडाची घरं~ कुराची घरं	

संदर्भ :

ग्रियर्सन, जी.ए. १९०५. लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया, खंड ७, कलकत्ता: ऑफिस ऑफ सुपरिटेण्डंट ऑफ गवर्नमेंट प्रिंटिंग.

३ अ.३ ध्वनीस्तरीय विशेष : व्यंजन ढकलसाखळी /छ/→/च/→/च़/→/स/→/श/→/ह/

व्यंजन ढकलसाखळी म्हणजे एक ध्वनी अन्य ध्वनीच्या उच्चारण अवकाशावर, त्या ध्वनीला विस्थापित न करता, हळूहळू, कालांतराने परिणाम घडवून आणतो. ही प्रक्रिया दर्शविण्याकरिता ढकलसाखळी अभ्यासामध्ये/संशोधनामध्ये बाणाचे चिन्ह वापरले जाते. मेस्त्री (२०२१) यांनी गुजराती आणि अन्य पश्चिम भारोपीय भाषांच्या-बोलींच्या संदर्भात अशा पद्धतीच्या व्यंजन ढकलसाखळीची संकल्पना विस्तृतपणे मांडली आहे.

३ अ.३.१ ध्वनीस्तरीय विशेषाची नोंद

सदर सर्वेक्षणात भौगोलिकदृष्ट्या गुजराती-भाषक प्रदेशाला लागून असणाऱ्या महाराष्ट्र राज्याच्या पालघर जिल्ह्यातील मांगेला, वाडवळ, मल्हारकोळी, कातकरी, कोकणा, क- ठाकूर व म- ठाकूर, ढोरकोळी, धोडी, कॅथलिक ख्रिश्चन सामवेदी व सामवेदी ब्राह्मण आणि महादेव कोळी यांच्या बोलीप्रकारात ही ढकलसाखळी कमी-अधिक प्रमाणात आढळून आली. या समाजगटांत त्याबरोबरच ठाणे जिल्ह्यात काही प्रमाणात आणि नंदुरबार जिल्ह्यातील भिल्ल समाजात 'छ/→/च/→/च़/→/स/→/श/→/ह/→शून्य' अशी व्यंजन ढकलसाखळी टप्प्याटप्प्यात आढळली.

वरील व्यंजन ढकलसाखळीतील स्वनांचे उपयोगाच्या आधारावर खालीलप्रमाणे तीन टप्प्यांत वर्गीकरण करता येते.

१. /छ/→/च/→/च़/→/स/→/श/,

२. /स/, /श/→/ह/,

३. /ह/→शून्य

स्वनस्तरीय ढकल साखळीतील या टप्प्यांचा भौगोलिक व सामाजिक गटात झालेला प्रसार पुढे उदाहरणांसह पाहू.

३ अ.३.१.१ /छ/→/च/→/च़/→/स/→/श/

प्रमाण मराठीत [छ] तसेच [च] आणि [च़] हे ध्वनी 'छप्पर', 'छत्री', 'छोटा', 'इच्छा', 'चोपडी', 'चपाती', 'चांगला' इ. शब्दांत आढळून येतात. सदर सर्वेक्षणात पालघर जिल्हा (डहाणू, जव्हार, मोखाडा व वसई तालुका), ठाणे जिल्हा (शहापूर व अंबरनाथ तालुका) व रायगड जिल्हा (कर्जत व महाड तालुका) आणि नाशिक जिल्हा (त्र्यंबकेश्वर, सुरगणा व येवला तालुका) या ठिकाणी ढकलसाखळीचा उपरोक्त पट्टा आढळून आला. या प्रदेशांत /छ/ च्या ठिकाणी /च/ या ध्वनीचा, /च/ च्या ठिकाणी /च़/ या ध्वनीचा, /छ/ तसेच /च़/ च्या ठिकाणी /स/ या ध्वनीचा तर /स/ च्या ठिकाणी /श/ या ध्वनीचा पर्यायाने उपयोग होताना आढळतो. पालघर जिल्ह्यांतील मांगेला, वाडवळ, मल्हार कोळी, वारली, कातकरी, कोकणी, क-ठाकूर, महादेव कोळी, सामवेदी

ब्राह्मण, ख्रिश्चन व म-ठाकूर या समाजात, ठाणे जिल्ह्यातील अंबरनाथ, शहापूर, मुरबाड या तालुक्यांतील आदिवासी ठाकूर व आगरी समाजांत ही ढकलसाखळी आढळली. अपवादाने रत्नागिरी जिल्ह्यातील राजापूर तालुक्यातील सोलगावात बौध्द समाजातही याचे उदाहरण आढळले. खाली आपण स्वनस्तरीय ढकल साखळीची उदाहरणे पाहू.

३ अ.३.१.१.१ उदाहरण (जि. नंदुरबार, ता.शहादा, गाव शहादा, स्त्री ६५, हिंदू भोई, अशिक्षित)¹

(/छ/→/च/)

छोटा→ चोटा /cʰota/→/c̥ota/ 'small'

छप्पर → चप्पर /cʰəppər/ →/c̥əppər/ 'roof'

३ अ.३.१.१.२ उदाहरण (जि. धुळे, ता.धुळे, गाव खेडे, पु५३ वर्षे, हिंदू फुलमाळी, डिप्लोमा)

(/च/→/च़/)

च़पला घाल रायना

cəpla ɣʰal rayna

cəpla ɣʰal rayna

slipper.PL put.CP STAY.PRS.PROG

He is wearing the slippers.

३ अ.३.१.१.३ उदाहरण (जि. पालघर, ता.डहाणू, गाव बोर्डी, स्त्री४५ वर्षे, हिंदू मांगेला, स्त्री)

(/च़/→/स/)

आनि एला सोपडी दिली

ani ela **sopdi** dili

ani e-la **sopdi** di-l-i

and he-DAT notebook.3SGF give-PFV-3SGF

(Someone) gave a notebook to him.

३ अ.३.१.१.४ उदाहरण (जि. पालघर, ता.जव्हार, गाव हातेरी, पु३२ वर्षे, वारली, १० वी)

(/छ/→/स/)

छप्पर→सप्पर /cʰəppər/ →/səppər/ 'roof'

¹ सदर परिच्छेदात प्रत्येक उदाहरणासमोर कंसात भाषकाविषयी माहिती दिली आहे. उदा. जिल्हा - पालघर, तालुका- जव्हार, गाव - हातेरी, लिंग आणि वय - पुरुष -३२ वर्षे, जात/समाज - वारली, शिक्षण - १०वी

३ अ.३.१.१.५ उदाहरण (जि. नंदुरबार, ता.नंदुरबार, गाव घोटाने, स्त्री२६ वर्षे, OBC, ८ वी)
(/स/→/श/)

शिस्पेन → शिश्पेन

साडू → शाडू

सफेद → शफेद

३ अ.३.१.२ /श/, /स/→ /ह/

स्वनस्तरीय ढकल साखळीच्या या टप्प्यात प्रमाण मराठीच्या बोलीत ज्या शब्दांमध्ये [श], [स] हे ध्वनी आढळतात त्या ठिकाणी पालघर, नंदुरबार या जिल्ह्यांत [ह] हा ध्वनी आढळून आला. जसे सासू, सासरा, साला, सकाळ, सांगतो, साखर, नेसाय या शब्दांत शब्दरंभी व अक्षर अवयवाच्या मध्यस्थानी /स/, /श/ च्या जागी [ह] हा ध्वनी येतो. /स/,/श/ या ध्वनींचा [ह] असा उच्चार होण्याचे प्रमाण पालघर जिल्ह्यातील डहाणू, जव्हार, वसई व तलासरी तालुक्यांतील मांगेला, वाडवळ, मल्हारकोळी, ठाकूर, ढोरकोळी, धोडी, कोकणा, रोमन कॅथलिक सामवेदी ख्रिश्चन, सामवेदी ब्राह्मण व ख्रिश्चन समाजात जास्त असल्याचे आढळले. त्याचबरोबर नंदुरबार जिल्ह्यातील नवापूर तालुक्यात भिल्ल या समाजात आणि ठाणे जिल्ह्यातील अंबरनाथ तालुक्यातील आगरी या समाजात याची उदाहरणे मिळाली. या ध्वनीबदलाची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे आहेत :

उदाहरण ३ अ.३.१.२.१

/सासू/→/हाऊ/ (जि. पालघर, ता.वसई, गाव.वाघोली, स्त्री४८ वर्षे, सामवेदी ब्राह्मण, एम. ए., बीएड)

/साखर/→/हाकर/ (जि. पालघर, ता.डहाणू, गाव.बोर्डी स्त्री५४ वर्षे, सोमवंशी- क्षत्रिय वाडवळ पाचकळशी,१०वी)

/शेंगा/ → /हेंगा/ (जि. पालघर, ता.वसई, गाव.वाघोली पु.५९ वर्षे, सामवेदी ब्राह्मण,११वी)

/वर्षी/ →/वर्ही/ (जि. पालघर, ता.वसई, गाव.वाघोली पु.५९ वर्षे, सामवेदी ब्राह्मण,११वी)

३ अ.३.१.३ /ह/→शून्य

स्वनस्तरीय ढकल साखळीच्या या टप्प्यात प्रमाण मराठीच्या बोलीत ज्या शब्दांमध्ये शब्दाच्या प्रारंभी, शब्दमध्यस्थानी /ह/ हा ध्वनी येतो त्या ठिकाणी काही वेळा /ह/ चा लोप होतो. अशाप्रकारची उदाहरणे पालघर जिल्ह्यातील डहाणू, मोखाडा, तलासरी व वसई या तालुक्यातील मांगेला, वाडवळ, ठाकूर, धोडी, दुबळा, कॅथलिक सामवेदी, सामवेदी ब्राह्मण व वारली समाज गटात मिळाली आहेत. या ध्वनीबदलाची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे :

उदाहरण ३ अ.३.१.३.१ (जि.पालघर ता.तलासरी, गाव. गिरगाव, पु.५५ वर्षे, वारली, ८वी)

/हाथ /→/आथ/

उदाहरण ३ अ.३.१.३.२ (जि. धुळे ता.साक्री, गाव.दिघावे, स्त्री४७ वर्षे, मराठा कुणबी, ९ वी)

काय मोबाइल इस्काय लिदा त्याना हातमाईन

kay mobail iskay lida tyana hatmain

kay mobail iskay lida tya-na hat-main

what mobile.3SGM snatch.CP take.PFV.3SGM he.OBL-GEN.OBL hand-LOC

(She) snatched the mobile from his hands.

सदर ध्वनीविशेषाची सर्वेक्षणात आढळलेली अतिरिक्त उदाहरणे पुढीलप्रमाणे :

- शब्दप्रारंभ स्थान

चेंदू→शेंदू c̣endu→ṣendu

चाडी→शाडी caḍi→śaḍi

छोटा→सोटा c̣hota→sota

चांगला→सांगला caṅgla→saṅgla

सांगते→हांगते saṅgte→haṅgte

शेंग→हेंग śeṅg→heṅg

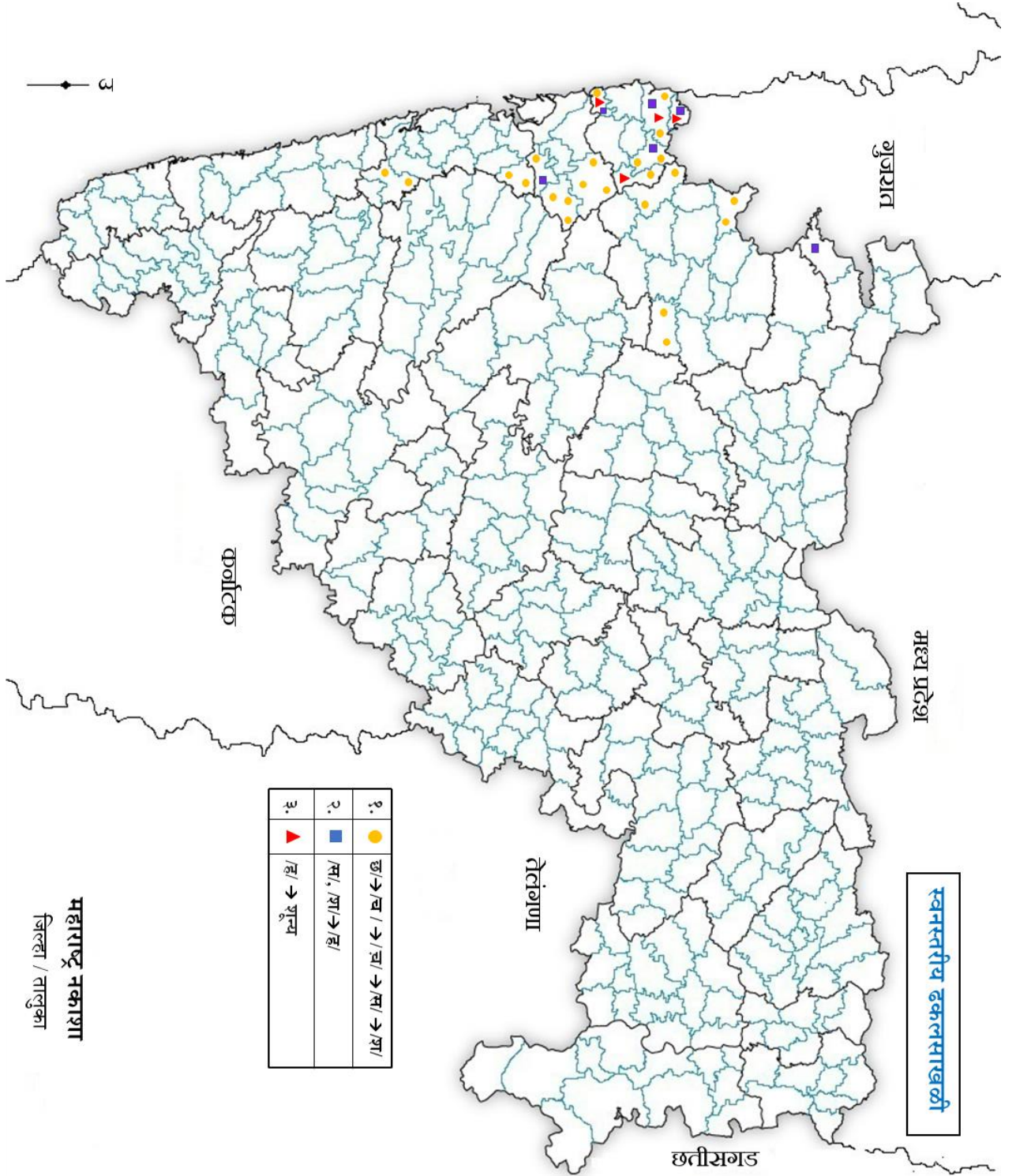
- अक्षर-अवयवाचे मध्यस्थान

बिचारा→बिशारा bičara→biśara

मछळी→मच्ची mæc̣ḥi→mæc̣c̣i

खर्च→खर्स kḥerc̣ə→kḥərṣə

३ अ.३.२ ध्वनीस्तरीय विशेष : व्यंजन ढकलसाखळी

प्रकरण चौथे – व्याकरणिक वैशिष्ट्ये

प्रकरण २ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे यापूर्वी प्रकाशित झालेले अभ्यास आणि महाराष्ट्रात या आधी केलेल्या क्षेत्रपाहणीच्या अनुभवाच्या आधारे निवडलेल्या सुमारे सोळा व्याकरणिक विशेषांकरीता सदर प्रकरणात विस्तृत नोंदी दिल्या आहेत. व्याकरणिक भाषासामग्रीच्या विश्लेषणानंतर संपूर्ण राज्यात आढळलेले वैविध्य अभ्यासून, आढळलेल्या भेदांचे (अ) ध्वन्यात्मक रूप आणि (आ) भौगोलिक प्रसार या निकषांच्या आधारे विशेषांचे मूल्यांकन करण्यात आले. प्रत्येक विशेषासाठी आढळलेल्या पर्यायी रूपांचा भौगोलिक प्रसार दर्शविणारा स्थिर नकाशा नोंदीच्या शेवटी सादर केला आहे. सदर माहिती https://sdml.ac.in/features_mr इथे डिजिटल नकाशाच्या स्वरूपात पाहता येईल.

४.१ व्याकरणिक विशेष : {कर्मादी}

समकालीन मराठीच्या प्रमाण आणि बहुतांश इतर बोलींमध्ये कर्म आणि संप्रदान हे दोन्ही कारकसंबंध दर्शवण्यासाठी एकाच विभक्ती प्रत्ययाचा उपयोग होताना दिसतो. उदा. प्रमाण बोलीत 'राजाने राणीला पाहिले' आणि 'राजाने राणीला हार दिला' या वाक्यांमध्ये 'राणीला' हे एकच प्रत्ययी रूप अनुक्रमे कर्म आणि संप्रदान हे कारकसंबंध [-ला] हा प्रत्यय वापरून दर्शवते. मराठीचा हा व्याकरणिक विशेष अधोरेखित करण्यासाठी सदर प्रकल्पात 'कर्मादी' ही संज्ञा वापरली आहे. 'कर्मादी' हा कारकसंबंध दाखवण्यासाठी प्रमाण मराठीत [-ला] (एकवचन) आणि [-ना] (अनेकवचन) या प्रत्ययांचा उपयोग होतो. सर्वेक्षणात इतर बोलींमध्ये कर्मादीची निरनिराळी रूपे आढळली आहेत. त्यांचे तपशील पुढे दिले आहेत.

४.१.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या बोलींमध्ये कर्मादीकरिता नऊ वेगवेगळी पर्यायी रूपे आढळली आहेत :

(१) [-ला/ल], (२) [-ले/ल], (३) [-ल/ल], (४) [-का/क], (५) [-स], (६) [-ना/न/न], (७) [-ही/हा], (८) [-ते], (९) [-शी]. सापडलेल्या प्रत्ययांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.१.१.१ पर्यायी रूप १ : [-ला/ल]

कर्मादी हा कारकसंबंध दर्शविण्यासाठी [-ला/ल] या पर्यायाचा उपयोग राज्यातील सर्वच जिल्हांमध्ये केला जातो.

४.१.१.१.१ उदाहरण (जि. औरंगाबाद, ता. पैठण, गाव पाचोड, स्त्री४०, मराठा, ६वी)

ह्या मुलीने पानी दिलं मुलाला

hya muline pani dilə mulala

hya muli-ne pani di-l-ə mula-la

DEM.PROX.OBL girl.OBL-ERG water.3SGN give-PFV-3SGN boy.OBL-DAT

This girl gave water to the boy.

४.१.१.१.२ उदाहरण (जि. औरंगाबाद, ता. पैठण, गाव पाचोड, स्त्री४०, मराठा, ६वी)

काल एकानी आमाला ठोकलंय गाडीनं

kal ekani amala tʰokləy gadi-nə

kal eka-ni ama-la tʰok-l-ə-y gadi-nə

yesterday somebody-ERG we.EXCL-ACC hit-PFV-3SGN-be.PRS car-INS

Somebody hit us with a car yesterday.

४.१.१.२ पर्यायी रूप २ : [-ले/ल]

कर्मादीकरिता [-ले/ल] हा पर्याय राज्यातील २२ जिल्ह्यांमध्ये आढळला. या पर्यायाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
चंद्रपूर	चंद्रपूर - चकनिंबाळा व दाताळा, राजुरा - कढोली (बुद्रुक) व कोष्टाळा, ब्रह्मपुरी - पांचवाव व तोरगाव (बुद्रुक)
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा व शिवणी, कोरची - बोरी व मोहगाव
गोंदिया	गोंदिया - टेमनी व तेढवा, सडक अर्जुनी - चिखली
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी व बोरी
नागपूर	नागपूर - येरला व सोनेगाव (लोधी), भिवापूर - सावरगाव व बोटेझरी, रामटेक - भोजापूर, नरखेड - उमरी व पांढरी
वर्धा	वर्धा - करंजी (भोगे), आष्टी - खडका व थार, हिंणघाट - अजंती व पोती, सेलू - वडगाव जंगली व झडशी
यवतमाळ	घाटंजी - खापरी व कुर्ली, नेर - कोलुरा व दगड धानोरा
अमरावती	अमरावती - सावडी व मलकापूर, वरूड - सातनूर व गाडेगाव, दर्यापूर - भांबोरा, जितापूर व भामोद, धारणी - कावडाझिरी
अकोला	अकोला - गोपाळखेड व येवता
वाशीम	वाशीम - शिरपूटी, रिसोड - घोणसर, कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट व वरवंड, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व

	निमकराड, शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
हिंगोली	हिंगोली - कारवाडी, कळमनुरी - मोरवड
नांदेड	नांदेड - लिंबगाव, मुखेड - शिरूर (दबडे)
औरंगाबाद	औरंगाबाद - पिंपळखुंटा, पैठण - पाचोड (बुद्रुक), सोयगाव - घोसला व पळसखेडा
अहमदनगर	अहमदनगर - नारायण डोहो, नेवासा - खलालपिंपरी
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, जामनेर - वाकोद व वाघारी, रावेर - निरूळ व मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - वैजापूर
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाने व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	नाशिक - विल्होळी, मालेगाव - कळवाडी, सटाणा - मुल्हेर व दरेगाव, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी
पालघर	डहाणू - बोर्डी, मुरबाड व पिंपळशेत, तलासरी - गिरगाव, जव्हार - हातेरी, मोखाडा - दांडवळ व कारेगाव
ठाणे	मुरबाड - पाटगाव, शहापूर - बोरशेती
रायगड	कर्जत - साळोख

४.१.१.२.१ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. भिवापूर, गाव सावरगाव, स्त्री३८, महार, ११वी)

तिनं लोकंडी कुराड काडून देली त्याची कुराड त्याले

tinə lokəṇdi kuraḍ kaḍun deli tyacī kuraḍ tyale

ti-nə lokəṇdi kuraḍ kaḍ-un de-l-i tyā-č-i kuraḍ tyā-le

she-ERG iron axe.3SGF draw-CP give-PFV-3SGF he.OBL-GEN-3SGF axe.3SGF he.OBL-

DAT

She took out the iron axe and gave it to him.

४.१.१.२.२ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. नागपूर, गाव येरला, पु७०, मांग, अशिक्षित)

एकीमेकीले धकाऊन रायल्या त्या

ekimekile dhəkaun raylya tyā

ekimeki-le dhəka-un raylya tyā

each other-ACC push-CP STAY.PRS.PROG.3PLF

They are pushing each other.

४.१.१.३ पर्यायी रूप ३ : [-ल/ल्]

कर्मादीसाठी [-ल/ल्] हा पर्याय राज्यातील १९ जिल्ह्यांमध्ये आढळला. या पर्यायाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
चंद्रपूर	ब्रह्मपुरी - पांचवाव व तोरगाव (बुद्रुक)
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा व शिवणी
गोंदिया	सडक-अर्जुनी - चिखली
भंडारा	भंडारा - मुजबी, तुमसर - बोरी
नागपूर	भिवापूर - बोटेझरी व भिवापूर
यवतमाळ	नेर - दगड-धानोरा
वाशीम	रिसोड - घोणसर
बुलढाणा	जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण, शेगाव - शिरजगाव (निळे)
हिंगोली	कळमनुरी - मोरवड
लातूर	लातूर - बाभळगाव
जालना	जालना - धावेडी, मंठा - उसवद
औरंगाबाद	औरंगाबाद - भिकापूर-नायगाव, पैठण - पाचोड (बुद्रुक)
जळगाव	जळगाव - धामणगाव, जामनेर - वाकोद व वाघारी
नंदुरबार	नवापूर - चिंचपाडा
नाशिक	सटाणा - दरेगाव, सुरगणा - सुरगणा, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी
पालघर	वसई - वाघोली, उहाणू - बोर्डी, मुरबाड व पिंपळशेत, तलासरी - उधवा व गिरगाव, जव्हार - हातेरी व खंबाळा, मोखाडा - दांडवळ व कारेगाव
ठाणे	शहापूर - बोरशेती व चौंढे (बुद्रुक)
रत्नागिरी	राजापूर - कुंभवडे
कोल्हापूर	कागल - गोरंबे

४.१.१.३.१ उदाहरण (जि. हिंगोली, ता. कळमनुरी, गाव मोरवड, पु६०, अंध, अशिक्षित)

मलं थंडी वाजायली

məle tʰəɳdi wajayli

mə-le tʰəɳdi waj-ayli

I-DAT cold.3SGF sound-PRS.PROG.3SGF

I am feeling cold.

४.१.१.३.२ उदाहरण (जि. जालना, ता. मंठा, गाव उसवद, पु४५, मराठा, ६ वी)

ती मनला नाय नाय तुलं कसं मारू

ti mənla nay nay tulə kəsə maru

ti mən-l-a nay nay tu-lə kəsə mar-u

he say-PFV-3SGM NEG REDUP you-ACC how.3SGN hit-NON.FIN

He said, "No, no, how can I hit you?"

४.१.१.३.३ उदाहरण (जि. जालना, ता. जालना, गाव धावेडी, पु३५, मराठा, १०वी)

तेलू मी आता शाळत टाकलं

tel mi ata šalət taklə

tel mi ata šalə-t taklə

he.OBL-ACC I now school.OBL-LOC throw-PFV-3SGN

I admitted him into school now.

४.१.१.४ पर्यायी रूप ४ : [-का/क]

कर्मादीकरिता [-का/क] हे पर्यायी रूप राज्यातील चार जिल्ह्यांत आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
कोल्हापूर	चंदगड - कोदाळी, राधानगरी - ओलवण
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग - आयी व माटणे, मालवण - कट्टा, देऊळवाडा व दांडी, कुडाळ - आम्रड, मानगाव व कुडाळ, वेंगुर्ला - वेंगुर्ला, देवगड - तारामुंबरी व जामसंडे, वैभववाडी - नादवडे, सावंतवाडी - कोलगाव व सातर्डे
रत्नगिरी	राजापूर - कुंभवडे
ठाणे	शहापूर - बोरशेती

४.१.१.४.१ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. मालवण, गाव देऊळवाडा, स्त्री४८, मराठा, बी.ए.)

ती आजारी असा बरं नाइ तिका

ti ajari əsa bərə nai tika

ti ajari əsa bərə nai ti-ka

she sick be.PRS good NEG she-DAT

She is sick, she is not well.

४.१.१.४.२ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. मालवण, गाव कट्टा, स्त्री५०, भंडारी, ७ वी)

सांगतत एकामकाक काइतरी

sangtət ekaməkak kaitəri

sang-t-ət ekaməka-k kaitəri

tell-IPFV-PL each other-ACC something

They are telling each other something.

४.१.१.५ पर्यायी रूप ५ : [-स]

केवळ संप्रदान या कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-स] हे पर्यायी रूप राज्यातील सिंधुदुर्ग (कुडाळ या तालुक्याच्या गावात), कोल्हापूर जिल्हा, सोलापूर (बार्शी तालुक्यातील गौडगाव), लातूर (लातूर तालुक्यातील तांदुळजा) आणि नागपूर (भिवापूर तालुक्यातील सावरगाव) या पाच जिल्ह्यांमध्ये आढळले. मात्र या जिल्ह्यांत कर्म या कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी अनुक्रमे सिंधुदुर्गमध्ये [-ला] आणि [-का] ही पर्यायी रूपे, कोल्हापूर, सोलापूर आणि लातूर जिल्ह्यांत [-ला], [-ल] ही पर्यायी रूपे आणि नागपूर जिल्ह्यामध्ये [-ला] आणि [-ले] ही पर्यायी रूपे आढळली. संप्रदान कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी आढळलेल्या [-स] या पर्यायाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
सिंधुदुर्ग	कुडाळ - कुडाळ
कोल्हापूर	कागल - एकोंडी, चंदगड - चंदगड व तुडीये, राधानगरी - सोन्याची शिरोली
सोलापूर	बार्शी - गौडगाव
लातूर	लातूर - तांदुळजा
नागपूर	भिवापूर - सावरगाव

४.१.१.५.१ उदाहरण (जि. कोल्हापूर, ता. कागल, गाव एकोंडी, स्त्री५०+, ५वी)

मुलीन त्या मानसास ग्लास दिला

mulin tya mansas glas dila

muli-n tya mansa-s glas di-l-a

girl.OBL-ERG DEM.DIST.OBL man.OBL-DAT glass.3SGM give-PFV-3SGM

(The) Girl gave that man a glass.

४.१.१.६ पर्यायी रूप ६ : [-ना/न्/न]

कर्मादीकरिता [-ना/न्/न] हे पर्यायी रूप राज्यातील ४ जिल्ह्यांमध्ये सापडले आहे. या पर्यायाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
रायगड	अलिबाग - मांडवा, बोडणी व बापळे, मुरुड - चिंचघर, श्रीवर्धन - बागमांडला, महाड - नरवण
ठाणे	मुरबाड - पाटगाव (आगरी समाज)
पालघर	वसई - कळंब (मांगेला समाज)
जळगाव	जळगाव - वडली (मराठा समाज)

४.१.१.६.१ उदाहरण (जि. रायगड, ता. अलिबाग, गाव बोडनी, स्त्री५१, कोळी, दुसरी)

माझी बुक कुट हाय मना नाय कलत

majhi buk kut hay mənā nay kələt

ma-ʃhi-i buk kut hay mə-na nay kələ-t

I-GEN-3SGF book.3SGF where be.PRS I-DAT NEG understand-IPFV

I don't know where my book is.

४.१.१.६.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव कळंब, पु८०, मांगेला, बी.ए.)

ते पोरीला हांगनार तेना हाक मारा

te porila haṅnar tena hak mara

te pori-la haṅ-nar te-na hak mara

DEM.DIST.3SG girl-ACC tell-PROS he.OBL-ACC call HIT.IMP

(She) will tell that girl to call him.

४.१.१.७ पर्यायी रूप ७ : [-ही/हा]

कर्मादीसाठी [-ही/हा] हे पर्यायी रूप राज्यातील केवळ पालघर जिल्हात सापडले: वसई तालुक्यात वाघोलीतील वाडवळ समाजात आणि कळंब गावातील मांगेला समाजात तसेच तलासरी तालुक्यात गिरगाव मधील वारली समाजात सापडले आहे.

४.१.१.७.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, स्त्री६१/४१, पाचकलाशी वाडवळ, ९वी, एम.ए.)

तेही गाढ निज़ लागली

tehi gaḍh nij lagli

te-hi gaḍh nij lag-l-i

he.OBL-DAT deep sleep.3SGF attach-PFV-3SGF

He fell into a deep sleep.

४.१.१.७.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव कळंब, पु८०, मांगेला, बी.ए.)

त्यानं उप्पट मारली त्याही

tyanə uppət marli tyahi

tya-nə uppət mar-l-i tya-hi

he.OBL slap.3SGF hit-PFV-3SGF he.OBL-ACC

He slapped him.

४.१.१.८ पर्यायी रूप ८ : [-ते]

केवळ संप्रदान या कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-ते] हे पर्यायी रूप राज्यातील फक्त पालघर जिल्ह्यात मिळाले: वसई तालुक्यात निर्मळ गावातील रोमन कॅथलिक सामवेदी समाजात हे रूप आढळले मात्र याच समाजात कर्म या कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-ला] हे पर्यायी रूप आढळले.

४.१.१.८.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव निर्मळ, स्त्री५६/पु६०, रोमन कॅथलिक सामवेदी, बी.ए.)

मते का करहें

məte ka kərhē

mə-te ka kər-hē

I-DAT what do-NON.FIN

What should I do? (= I am not concerned about this.)

४.१.१.९ पर्यायी रूप ९ : [-शी]

केवळ संप्रदान या कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-शी] हा पर्याय राज्यातील फक्त रायगड जिल्ह्यात मिळाला: कर्जत तालुक्यात साळोख गावातील कातकरी समाजात हा पर्याय आढळला. (सर्वेक्षणात मिळालेले उदाहरण ४.१.१.९.१ पाहा. यात 'संप्रदान' कारकसंबंधाचे लाभार्थी दर्शविणे हे विहित कार्य दिसत नसून क्रियेच्या हेतूचा निर्देश करण्यासाठी [-शी] चा उपयोग झालेला दिसतो.) रायगड जिल्ह्यातील याच कातकरी समाजाच्या बोलीत कर्म कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-ला] आणि [-ले] ही पर्यायी रूपे आढळली.

४.१.१.९.१ उदाहरण (जि. रायगड, ता. कर्जत, गाव साळोख, स्त्री२५, कातकरी, अशिक्षित)

मंजूरीशी ज़ातो आमी

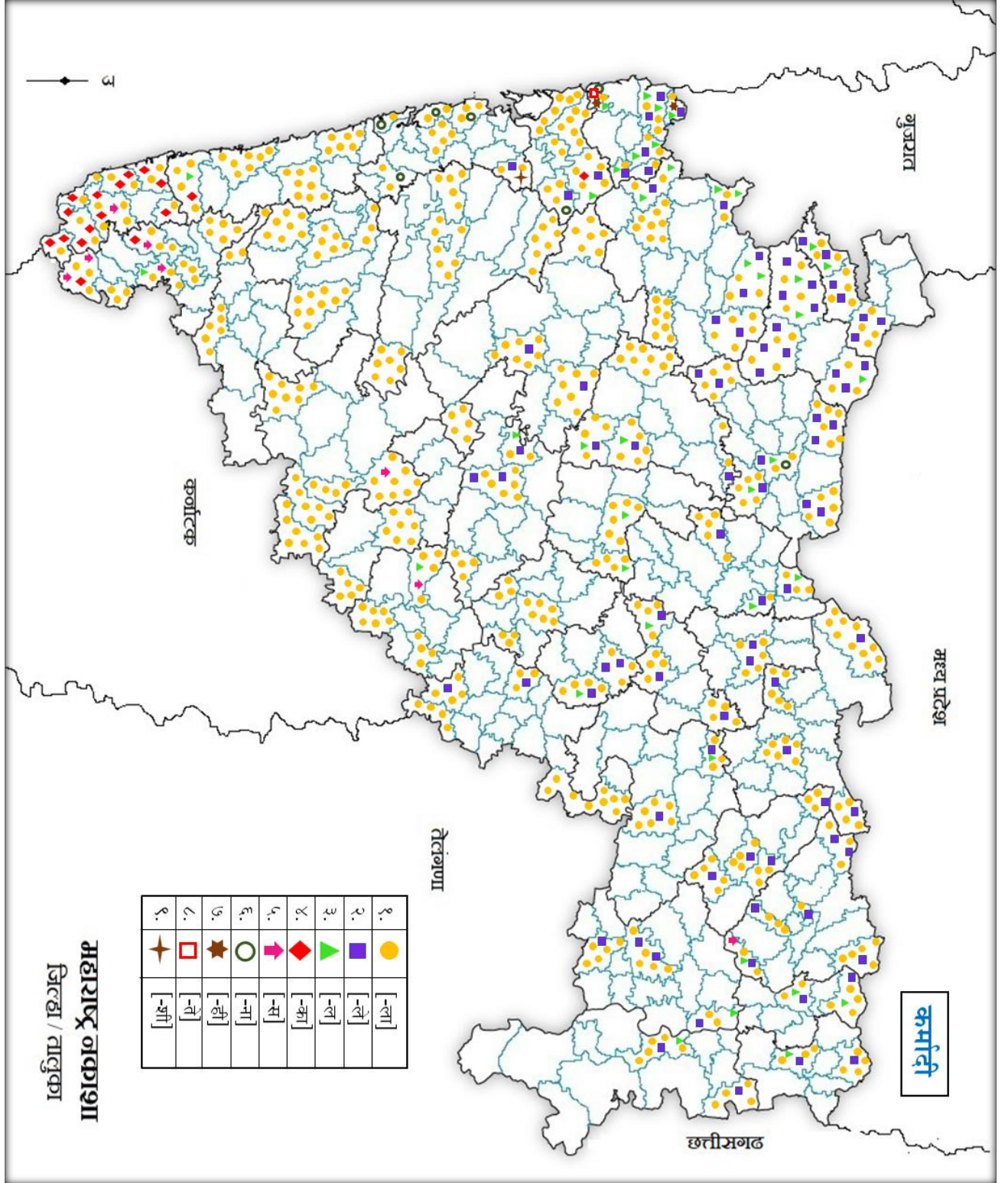
məñjurisī jato ami

məñjuri-sī ja-t-o ami

daily wages-DAT go-IPFV-1PL we.EXCL

We go for daily wages.

४.१.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.२ व्याकरणिक विशेष : {करण}

वाक्यातील क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक साधनाचा निर्देश करणारे नाम आणि वाक्यातील क्रियापद यांच्यातील परस्पर संबंध 'करण' या कारकाद्वारे दर्शविला जातो. उदा: 'मुलाने सापाला काठीने मारले' या वाक्यातील 'मारणे' या क्रियेसाठी 'काठी' या साधनाचा उपयोग झाला आहे. प्रमाण मराठीत साधनाचा निर्देश [-ने/नी/नं] या विभक्ती प्रत्ययाने होतो.

४.२.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या विविध बोलींमध्ये करण या कारकासाठी ८ पर्यायी रूपे आढळली आहेत :

(१) [-ने/नी/न/नू/ना/नु], (२) [-वरी/वर], (३) [-खल/खालं/खाली/खाले/खालू], (४) [-घई/घी], (५) [-शी], (६) [-खन/खुन/कन], (७) [-कडं/कडू/क/करू/करी], (८) [-स्वर इ/ए/अ]. करण या कारकासाठी सापडलेल्या प्रत्ययांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.२.१.१ पर्यायी रूप १ : [-ने/नी/न/नू/ना/नु]

करण या कारकासाठी [-ने/नी/न/नू/ना/नु] हे पर्यायी रूप राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये सापडले.

४.२.१.१.१ उदाहरण (जि. पुणे, ता. जुन्नर, गाव बोरी बुद्रुक, स्त्री६५, फुलमाळी, अशिक्षित)

सुरीने कापताय सपरचन का काय

surine kaptay səpərcən ka kay

suri-ne kap-tay səpərcən ka kay

knife-INS cut-PRS.PROG apple.3SGN DM what

He is cutting the apple with a knife.

४.२.१.२ पर्यायी रूप २ : [-वरी/वर]

करण या कारक संबंधांचा निर्देश करण्यासाठी [-वरी/वर] हे पर्यायी रूप राज्यातील सात जिल्ह्यांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा तालुका व गाव

बुलढाणा जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण (माळी समाज)

जळगाव जळगाव - धामणगाव, चाळीसगाव - दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी

धुळे धुळे - सोनगीर, खेडे व शिरूड-खोरदड, शिरपूर - आंबे व शिंगावे,

साक्री - दिघावे व धाडणे

नंदुरबार	नंदुरबार -घोटाणे व धानोरा, नवापूर - चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव
पालघर	डहाणू - बोर्डी (मांगेला समाज)
सातारा	वाई - पांडेवाडी (नवबौद्ध समाज)

४.२.१.२.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता. शिरपूर, गाव आंबे, स्त्री५५, माळी, ५वी)

कापी र्हायनात त्या चाकूवरी

kapi r^haynat tya cakuw^əri

kap-i r^haynat tya caku-w^əri

cut-CP STAY.PSR.PROG.3PL DEM.DIST.OBL knife-INS

They are cutting (something) with a knife.

४.२.१.३ पर्यायी रूप ३ : [-खल/खालं/खाली/खाले/खालू]

करण या कारकासाठी [-खल/खालं/खाली/खाले/खालू] हे पर्यायी रूप चार जिल्हांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
रायगड	कर्जत - साळोख (कातकरी समाज), रोहा - चिंचवली (कातकरी समाज), महाड - नरवण-भेलोशी (कातकरी समाज)
ठाणे	मुरबाड - मढ (ठाकूर समाज)
पालघर	वसई - सायवन (मल्हार कोळी समाज), डहाणू - बोर्डी (वारली समाज), मुरबाड+पिंपळशेत (मल्हार कोळी आणि वारली समाज) व वेती (कातकरी समाज), तलासरी - उधवा (वारली समाज) व गिरगाव (वारली समाज), जव्हार - हातेरी (क ठाकूर आणि वारली) व खंबाळा (कोकणा समाज), मोखाडा - दांडवळ (वारली समाज)
नाशिक	त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी (महादेव कोळी समाज)

४.२.१.३.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव पिंपळशेत, पुर४, वारली, ६वी)

त्याच्या दिलं हाताखल

tyačā dilə hatak^həl

tya-č'-a di-l-ə hat-a-k^həl

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

he.OBL-GEN-OBL give-PFV-3SGN hand-OBL-INS

He hit him with (his) hand.

४.२.१.४ पर्यायी रूप ४ : [-घई/घी]

करण या कारक संबंधांचा निर्देश करण्यासाठी [-घई/घी] हे पर्यायी रूप राज्यातील तीन जिल्ह्यांमध्ये सापडले. या पर्यायाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे, नवापूर - खांडबारा, शहादा - शहादा

४.२.१.४.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव लळींग, पुर९, महार, एफ.वाय.)

हातघड पाडी त्यानी खाली

hat^ghəi paḍi tyani kʰali

hat-^ghəi paḍ-i tya-ni kʰali

hand-INS drop-PFV.3SGF he.OBL-ERG down

He dropped (the bottle) with (his) hand.

४.२.१.५ पर्यायी रूप ५ : [-शी]

करण या कारकासाठी [-शी] हे पर्यायी रूप राज्यातील तीन जिल्ह्यांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
रायगड	कर्जत - साळोख (कातकरी समाज)
ठाणे	अंबरनाथ - उसाटणे (आगरी समाज)
पालघर	डहाणू - मुरबाड+पिंपळशेत (वारली समाज), तलासरी - उधवा (वारली समाज), वसई - सायवन (कातकरी)

४.२.१.५.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव सायवन, पुर६, कातकरी, ४थी)

हातरूमालशी नाक पुसलं

hatrumals̄i nak pusl̄ə

hatrumal-sī nak pus-l-ə

handkerchief-INS nose wipe-PFV-3SGN

(He) wiped his nose with a handkerchief.

४.२.१.६ पर्यायी रूप ६ : [-खन/खुन/कन]

करण या कारक संबंधांचा निर्देश करण्यासाठी [-खन/खुन/कन] हे पर्यायी रूप राज्यातील चार जिल्ह्यांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत:

जिल्हा	तालुका व गाव
रत्नागिरी	रत्नागिरी - झाडगाव (भंडारी समाज)
रायगड	रोहा - चिंचवली (कातकरी समाज)
नाशिक	त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी (महादेव कोळी)
जळगाव	रावेर - निरुळ (गुजर समाज)

४.२.१.६.१ उदाहरण (जि. जळगाव, ता. रावेर, गाव निरुळ, स्त्री३५, गुजर, एच.एस.सी)

पेनकन तोडून टाकला फोडून टाकला

penkən toḍun takla pʰoḍun takla

pen-kən toḍ-un tak-l-a pʰoḍ-un tak-l-a

pen-INS break-CP THROW-PFV-3SGM break-CP THROW-PFV-3SGM

He burst (the balloon) with a pen.

४.२.१.७ पर्यायी रूप ७: [-कडं/कड्/क/करू/करी]

करण या कारक संबंधांचा निर्देश करण्यासाठी [-कडं/कड्/क/करू/करी] हे पर्यायी रूप राज्यातील तीन जिल्ह्यात सापडले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
रायगड	कर्जत - साळोख (कातकरी)
पालघर	जव्हार - हातेरी (वारली आणि क ठाकूर समाज), मोखाडा - दांडवळ (वारली समाज)
नंदुरबार	शहादा - प्रकाशा (भिल्ल समाज)

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

४.२.१.७.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. जव्हार, गाव हातेरी, पुर५, क ठाकुर, बी.ए.)

पेनाकडं चित्र काडतोय

penakəðə čitrə kaɖtoy

pen-a-kəðə čitrə kaɖ-toy

pen-OBL-INS picture.3SGN draw-PRS.PROG.3SGM

He is drawing a picture with a pen.

४.२.१.८ पर्यायी रूप ८ : [-स्वर इ/ए/अ]

करण या कारकासाठी [-स्वर इ/ए/अ] हे पर्यायी रूप केवळ पालघर जिल्ह्यात वसई तालुक्यामधील वाघोली गावातील सामवेदी ब्राह्मण समाजात व कळंब गावातील मांगेला समाजात तसेच डहाणू तालुक्यातील मुरबाड व पिंपळशेत (वारली आणि मल्हार कोळी) या ठिकाणी आढळले.

४.२.१.८.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव कळंब, खीर८, मांगेला, १२वी)

वानकटाई मारीन किंवा चपलाने मारीन

wankəta-i mar-in kinwa čəpla-ne mar-in

wankəta-i mar-in kinwa čəpla-ne mar-in

slipper.PL.OBL-INS hit-FUT.1SG or slipper.OBL-INS hit-FUT.1SG

I will hit (you) with a slipper or footwear.

४.२.१.८.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव कळंब, पु८०, मांगेला, बी.ए.)

आता सपरचंद त्या पिशविनी काढलं का न तोंडाई खाल लागलाय

ata səpərcənd tya pišwini kaɖ^hlə ka nə toṇdai k^hal laglay

ata səpərcənd tya pišwi-ni kaɖ^h-l-ə ka nə toṇda-i k^ha-(a)l laglay

now apple.3SGN DEM.DIST.OBL bag-ABL remove-PFV-3SGN COMP and mouth.OBL-INS

eat-NON.FIN ATTACH.PRS.PROG.3SGM

Now he has taken the apple out of the bag and is eating it with his mouth.

४.२.१.८.३ (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, पु५९, सामवेदी ब्राह्मण, ११वी)

सपरचन चाकुए कापीला

səpərcən čakue kapila

səpərcən čaku-e kapi-l-a

apple.3SG knife-INS cut-PFV-3SG

(He) cut the apple with a knife.

४.२.१.८.४ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव कळंब, पु८०, मांगेला, बी.ए.)

त्यान सुरिअ सपरचंद कापुन घेतलं

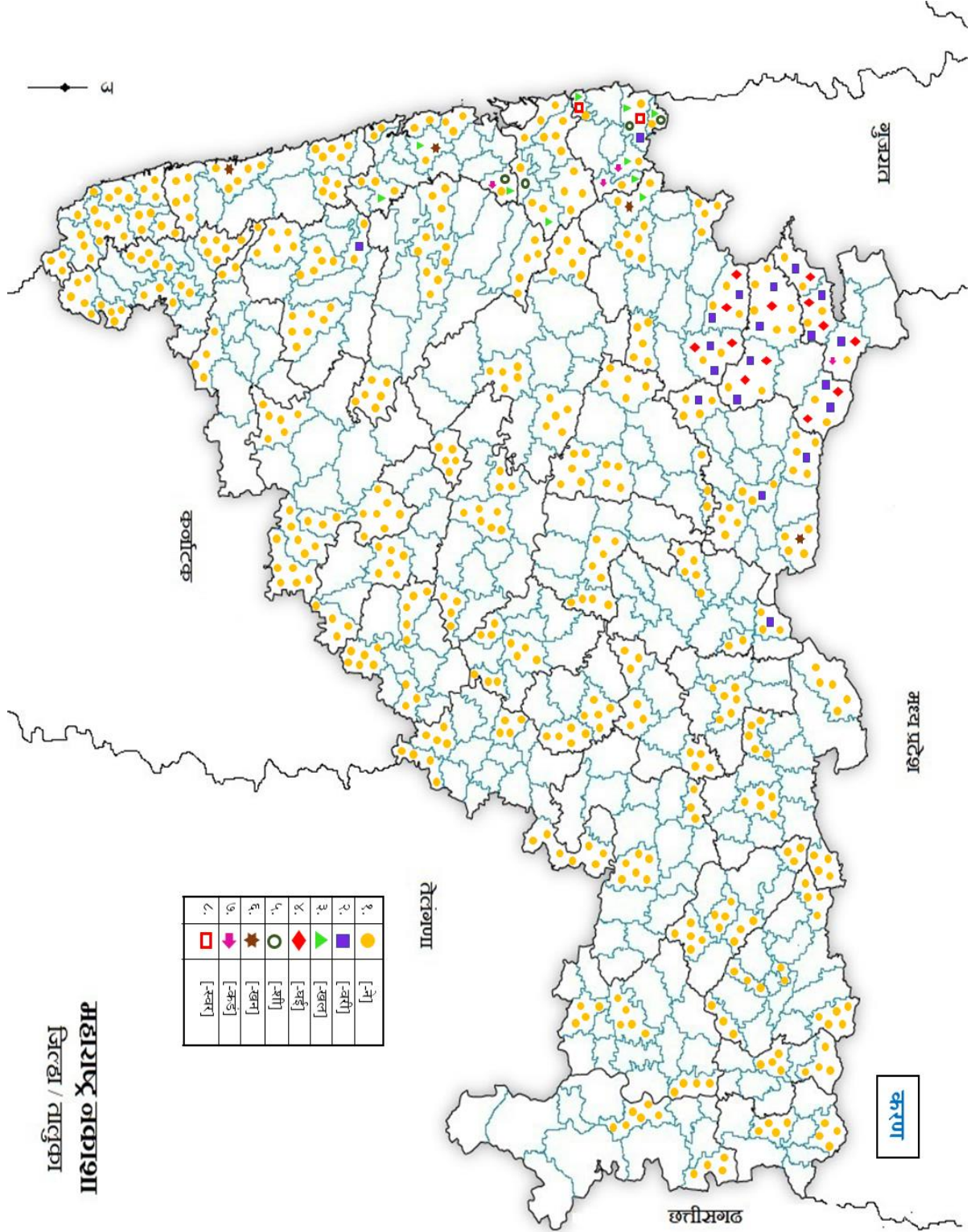
tyan suriə səpərcənd kapun ɣhetlə

tyan suri-ə səpərcənd kap-un ɣhet-l-ə

he.OBL-ERG knife-INS apple.3SGN cut-CP TAKE-PFV-3SGN

He cut the apple with a knife.

४.२.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.३ व्याकरणिक विशेषः {अपादान}

वाक्यातील क्रियेचा वियोग बिंदू/आरंभ बिंदू दर्शविणाऱ्या वाक्यातील नामाचा आणि क्रियापदाचा परस्पर संबंध दर्शविणारा कारकसंबंध म्हणजे 'अपादान'. उदा : 'बस सातान्याहून निघाली' या वाक्यात 'निघणे' या क्रियेचा आरंभ बिंदू 'सातारा' हे नाम दर्शविते. प्रमाण मराठीत आरंभ बिंदूचा निर्देश पंचमी विभक्तीची [-ऊन/हून] ही प्रत्ययी रूपे करतात.

४.३.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या विविध बोलींमध्ये अपादान कारकासाठी ११ पर्यायी रूपे आढळली आहेत :

(१) [-ऊन् न/हून], (२) [-सून्/सूं], (३) [-शी/शे/सी/से], (४) [-इन्/इ], (५) [-नी], (६) [-ने], (७) [-सन/स], (८) [-चन्], (९) [-ऊन्शान्], (१०) [-ऊन्शी], (११) [-ची/चिन्]. अपादान कारकासाठी सापडलेल्या या पर्यायी रूपांचा भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.३.१.१ पर्यायी रूप १ : [-ऊन्/न/हून]

अपादान या कारकासाठी [-ऊन्/न/हून] हे पर्यायी रूप राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये सापडले.

४.३.१.१.१ उदाहरण (जि. गडचिरोली, ता. कोरची, गाव मोहगाव, पु३९, एस.सी., १२वी)

एका थैलीतून त्यानी काढतरी वस्तू काढली

eka thəilitun tyani kaitəri wəstu kadʰli

ek-a thəili-t-un tya-ni kaitəri wəstu kadʰ-l-i

one-OBL bag-LOC-ABL he.OBL-ERG something thing.3SGF draw-PFV-3SGF

He took something out from the bag.

४.३.१.१.२ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. मालवण, गाव देऊळवाडा, पु५२, ब्राह्मण)

मालवनहून रेवडीक जायचो रात्रीच्या वेळी

malwənhun rewḍik jayco ratričā wəli

malwən-hun rewḍi-k ja-(a)yco ratri-č-a wəli

Malwan-ABL Rewdi-LOC go-PST.HAB.1PL night.OBL-GEN-OBL time-LOC

(We) used to go from Malvan to Revdi at night.

४.३.१.१.३ उदाहरण (जि. कोल्हापूर, ता. चंदगड, गाव चंदगड, पु३०, परीट, ११वी)

तेनं आपल्या पिशवीतनं पुस्तक काडल्यान

tenə aplyā pišwitnə pustək kadlyan

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

te-nə ap-l-ya pišwi-t-nə pustək kaḍ-l-yan

he.OBL-ERG we.SELF-GEN-OBL bag-LOC-ABL book.3SGN draw-PFV-3SG

He took a book out from his bag.

४.३.१.२ पर्यायी रूप २ : [-सून्/स्त्र]

अपादान या कारकासाठी [-सून्/स्त्र] हे पर्यायी रूप राज्यातील चार जिल्ह्यांत आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग - आयी व माटणे, मालवण - कट्टा, देऊळवाडा व दांडी, कुडाळ - आम्रड, मानगाव व कुडाळ, वेंगुर्ला - वेंगुर्ला, देवगड - तारामुंबरी व जामसंडे, वैभववाडी - नादवडे, सावंतवाडी - कोलगाव व सातर्डे
कोल्हापूर	कागल - गोरंबे व केनवडे, चंदगड - चंदगड आणि कोदाळी
सांगली	मिरज - म्हैसाळ (मराठा)
पालघर	वसई - वाघोली (पाचकळशी वाडवळ समाज)

४.३.१.२.१ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. मालवण, गाव दांडीप्रभा, स्त्री५५, गाभीत, ७वी)

काय काडता बॅगेसून

kay kaḍta bægesun

kay kaḍ-ta bæg-e-sun

what take-PRS.PROG.3SG bag-OBL-ABL

What is (he) removing from the bag?

४.३.१.२.२ उदाहरण (जि. कोल्हापूर, ता. चंदगड, गाव चंदगड, स्त्री५१, एस.सी., १ली)

दोगं बहिनभावंडं मुलगीबी अन तो मुलगाबी शाळेसं आली

dogə bəhinbhawəṇḍə mulgibi ən to mulgabi šālesnə ali

dogə bəhinbhawəṇḍə mulgi-bi ən to mulga-bi šāle-snə a-l-i

both.3PL siblings girl.3SGF-PRT and DEM.DIST.3SGM boy.3SGM PRT school.OBL-ABL
come-PFV-3PL

The boy and the girl (siblings) came from school.

४.३.१.३ पर्यायी रूप ३ : [-शी/शे/सी/से]

अपादान या कारकासाठी [-शी/शे/सी/से] हे पर्यायी रूप राज्यातील पाच जिल्ह्यात आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत:

जिल्हा	तालुका व गाव
रत्नागिरी	रत्नागिरी - झाडगाव (मुस्लिम समाज), खेड - बहिरवली (मुस्लिम समाज)
रायगड	कर्जत - गौळवाडी व साळोख, अलिबाग - मांडवा व बापळे, रोहा - नागोठणे, मुरुड - एकदरा, श्रीवर्धन - बागमांडला, महाड - नरवण
ठाणे	अंबरनाथ - उसाटणे (बौद्ध समाज), मुरबाड - पाटगाव (आगरी समाज)
पालघर	डहाणू - मुरबाड (मल्लार कोळी समाज) व पिंपळशेत (वारली समाज), तलासरी - उधवा व गिरगाव (वारली समाज)
नागपूर	रामटेक - करवाही (गोंड समाज)

४.३.१.३.१ उदाहरण (जि. ठाणे, ता. अंबरनाथ, गाव उसाटणे, पु१९, बौद्ध, एफ.वाय.)

आमाला कल्यानवरशी हितं उसाटन्याला येताना एवडं म्हंजे घाम फुटलेला

amala kəlyanwərsī hitə usatnyala yetana ewdə mʰəñjə ɡʰam pʰʊtlela

ama-la kəlyan-wər-sī hitə usatnya-la ye-tana ewdə mʰəñjə ɡʰam pʰʊt-lel-a

we.EXCL-DAT Kalyan-PP.LOC-ABL here Usatane.OBL-LOC come-IPFV this much.3SGN

means sweat.3SGM break-PLU.PFV-3SGM

We were sweating so much while coming from Kalyan to Usatane.

४.३.१.३.२ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. खेड, गाव बहिरवली, पु५८, मुस्लिम, ९वी)

म दुबईशे अइलो म पुन्ना सौदीला गेलो

mə dubəiʃe əilo mə punna səudila gelo

mə dubəi-ʃe əi-l-o mə punna səudi-la ge-l-o

then Dubai-ABL come-PFV-1SGM then again Saudi-LOC go-PFV-1SGM

I came from Dubai and then went back to Saudi.

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

४.३.१.३.३ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव उधवा, पु३०, वारली, बी.कॉम.)

त्या चित्रावरसी समजायचा

tya citrawərsi səmjayca

tya citr-a-wər-si səmj-ayca

DEM.DIST.OBL picture-OBL-PP.LOC-ABL understand-NON.FIN

It can be understood from that picture.

४.३.१.३.४ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव उधवा, पु३०, वारली, बी.कॉम.)

तेवरसे समजून जायचा

tewərsə səmjun jayca

te-wər-se səmj-un ja-(a)yca

that-PP.LOC-ABL understand-CP go-NON.FIN

It can be understood from that.

४.३.१.४ पर्यायी रूप ४: [-इन्/इ]

अपादान कारकासाठी [-इन्/इ] हा पर्याय राज्यातील पाच जिल्ह्यांत सापडला. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
जळगाव	चाळीसगाव - दहिवद (मराठा समाज)
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी (चांभार समाज), सटाणा - दरेगाव (महार समाज)
पालघर	तलासरी - गिरगाव (वारली समाज)

४.३.१.४.१ उदाहरण (जि. नंदुरबार, ता. नवापूर, गाव खांडबारा, स्त्री५०+, एस.सी, अशिक्षित)

मास्तरनी थैलीमाइन काय काडं सपरचन

mastərni tʰəilimain kay kaḍə səpərcən

mastər-ni tʰəili-ma-in kay kaḍ-ə səpərcən

teacher-ERG bag-LOC-ABL what take-PFV.3SGN apple.3SGN

A teacher took an apple out from the bag.

४.३.१.४.२ उदाहरण (जि. नंदुरबार, ता. नंदुरबार, गाव घोटाने, स्त्री२६, ओबीसी, ८वी)

एक मानूस पिशवीमइ सपरचंद काडा

ek manus pišwiməi səpərcənd kaḍa

ek manus pišwi-mə-i səpərcənd kaḍ-a

one man bag-LOC-ABL apple.3SGM take-PFV.3SGM

A man took an apple out from the bag.

४.३.१.५ पर्यायी रूप ५: [-नी]

अपादान या कारकासाठी [-नी] हा पर्याय राज्यातील पाच जिल्ह्यांत आढळला. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत:

जिल्हा	तालुका व गाव
कोल्हापूर	चंदगड - कोदाळी
रत्नागिरी	रत्नागिरी - झाडगाव
पालघर	वसई - वाघोली (खिश्चन समाज)
जालना	जालना - धावेडी
वाशीम	वाशीम - शिरपुटी
	कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)

४.३.१.५.१ उदाहरण (जि. वाशीम, ता. कारंजा, गाव गिरडा, पु७५, कुणबी, १०वी)

शेतातनी आपलं दुपारी घरी येतो जेवन खावन करतो

šetatni aplə dupari ghəri yeto jewən khawən kərtō

šet-a-t-ni ap-l-ə dupar-i ghər-i ye-t-o jewən khawən kər-t-o

farm-OBL-LOC-ABL we.SELF-GEN-3SGN afternoon-LOC home-LOC come-IPFV-1SGM

meal REDUP do-IPFV-1SGM

I come from the farm in the afternoon and have lunch.

४.३.१.६ पर्यायी रूप ६: [-ने]

अपादान या कारकासाठी [-ने] हा पर्याय राज्यातील केवळ पालघर जिल्ह्यातील वसई तालुक्यामधील वाघोली गावातील खिश्चन आणि सामवेदी ब्राह्मण समाजात आढळला.

४.३.१.६.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, पु५९, सामवेदी ब्राह्मण, ११वी) माहीम ते बॅन्द्रातने यहापरेन पायी ज़ासो

mahim te bæṅdratne yəhapəren payi jaso

mahim te bæṅdra-t-ne yəhapəren pay-i ja-(a)s-o

Mahim to Bandra-LOC-ABL here.until foot-INS go-PST.HAB-3SGM

We used to walk from Mahim to Bandra.

४.३.१.७ पर्यायी रूप ७: [-सन/स]

अपादान या कारकासाठी [-सन/स] हे पर्यायी रूप राज्यातील केवळ पालघर जिल्ह्यातील वाघोली (ता. वसई) गावामधील सामवेदी ब्राह्मण समाज आणि बोर्डी (ता. डहाणू) गावातील वाडवळ तसेच मांगेला समाजांत आढळले.

४.३.१.७.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव बोर्डी, स्त्री५८, वाडवळ, १०वी)

पिशवीसन सपरचन काडलं

pišwiśən səpərcən kaḍlə

pišwi-sən səpərcən kaḍ-l-ə

bag-ABL apple.3SGN draw-PFV-3SGN

(He) took an apple out of the bag.

४.३.१.७.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, पु५९, सामवेदी ब्राह्मण, ११वी)

पिशवीसं सपरचन काडला टेबलोर तुडूला

pišwiśə səpərcən kaḍla teblor tʰuila

pišwi-sə səpərcən kaḍ-l-a teblo-r tʰui-l-a

bag-ABL apple.3SGM draw-PFV-3SGM table-PP.LOC keep-PFV-3SGM

(He) took an apple out of the bag and kept it on the table.

४.३.१.८ पर्यायी रूप ८: [-चन]

अपादान या कारकासाठी [-चन] हे पर्यायी रूप राज्यातील केवळ पालघर जिल्ह्यामधील बोर्डी (ता. डहाणू) गावातील वाडवळ समाजात आढळले.

४.३.१.८.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव बोर्डी, स्त्री५८, वाडवळ, १०वी)
बॅगेचन पुस्तक काडलं

bægecən pustək kadlə

bæg-e-cən pustək kad-l-ə

bag-OBL-ABL book draw-PFV-3SGN

He took a book out from the bag.

४.३.१.९ पर्यायी रूप ९: [-ऊन्शान]

अपादान या कारकासाठी [-ऊन्शान] हे पर्यायी रूप केवळ पालघर जिल्ह्यात बोर्डी (ता. डहाणू) गावातील वाडवळ आणि माळी (सोमवंशी क्षत्रीय) समाजात आढळले.

४.३.१.९.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव बोर्डी, स्त्री२७, माळी (सोमवंशी क्षत्रीय), एम.ए.,डि.एड.)

पिशवीमूनशान हपरचन काडलं

pišwimunsān hēpərcən kadlə

pišwi-m-unsān hēpərcən kad-l-ə

bag.OBL-LOC-ABL apple.3SGN draw-PFV-3SGN

(He) took an apple out from the bag.

४.३.१.१० पर्यायी रूप १०: [-ऊन्शी]

अपादान या कारकासाठी [-ऊन्शी] हे पर्यायी रूप राज्यातील केवळ पालघर जिल्ह्यातील पिंपळशेत (ता. डहाणू) गावातील वारली समाजात आढळले.

४.३.१.१०.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव पिंपळशेत, पु४५, वारली, ८वी)

गवत अथून्शी पालघरला नेत

gəwət əthʊnsī palghər-la net

gəwət əth-unsī palghər-la ne-t

grass here-ABL Palghar-LOC take-PST.HAB

(We) used to carry grass from here to Palghar.

४.३.१.११ पर्यायी रूप ११ : [-ची/चिन्]

अपादान या कारकासाठी [-ची/चिन्] हे पर्यायी रूप राज्यातील केवळ पालघर जिल्ह्यात गिरगाव (ता. तलासरी) गावातील वारली समाजात आढळले.

४.३.१.११.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव गिरगाव, पु५५, वारली, ८वी)

बॅगेचिन् डबा काढला

bægeçĩn d̥əba kaḍʰla

bæg-e-çĩn d̥əba kaḍʰ-l-a

bag-OBL-ABL box.3SGM draw-PFV-3SGM

He took a tiffin box out of the bag.

४.३.१.११.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव गिरगाव, पु२३, वारली, बी.एस.सी.)

चर्वेची गलासात ओतून दिला

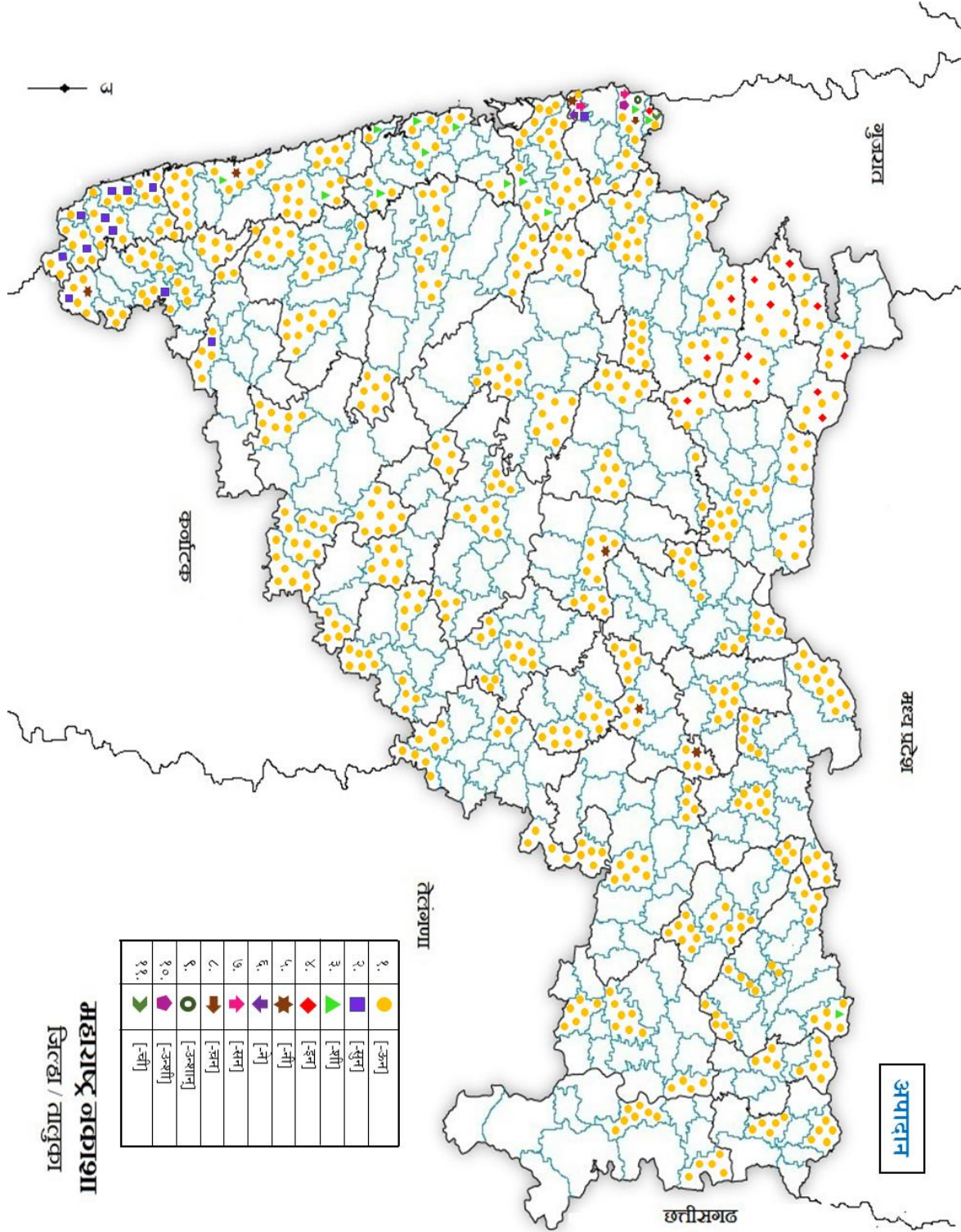
çərweçĩ gəlasat otun dila

çərwe-çĩ gəlas-a-t ot-un di-l-a

jug.OBL-ABL glass-OBL-LOC pour-CP give-PFV-3SGM

(He) poured (the water) from the jug into the glass.

४.३.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.४ व्याकरणिक विशेष: [संबंध- प्रथम पुरुष एकवचन आणि द्वितीय पुरुष एकवचन]
वाक्यातील दोन नामांमधील संबंधकारक दर्शविण्याकरिता षष्ठी विभक्तीचा उपयोग केला जातो. उदा. 'हे माझं /तुझं घर आहे' या प्रमाण मराठीतील वाक्यात [-झ-] हा प्रथम पुरुष आणि द्वितीय पुरुष एकवचन विभक्ती प्रत्यय 'मी/ तू' आणि 'घर' या नामांमधील संबंध दर्शवितो.

४.४.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

सर्वेक्षणातून संबंधवाचक प्रथम पुरुष आणि द्वितीय पुरुष एकवचन विभक्ती प्रत्ययाची मराठीच्या बोलींमध्ये चार पर्यायी रूपे मिळाली : (१) [-ज़/झ/ज/झ-]; (२) [नामाचे सामान्य रूप]; (३) [-ल-]; (४) [-न-]. या पर्यायी रूपांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.४.१.१ पर्यायी रूप १ : [-ज़/झ/ज/झ-]

संबंध-प्र./द्वि.पु.ए.व. प्रत्ययाचे [-ज़/झ/ज/झ-] हे रूप राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये सापडले.

४.४.१.१.१ उदाहरण (जि. लातूर, ता. लातूर, गाव तांदुळजा, पु४५, मांग, १२वी)

माझे सद्याचे छंद काय नाही

majhe sadyache chand kay nahi

ma-jhe sadya-č-e čand kay nahi

I.OBL-GEN-3PL current-GEN-3PL hobby.PL what NEG

Currently I don't have any hobbies.

४.४.१.२ पर्यायी रूप २ : [नामाचे सामान्य रूप]

मराठीच्या काही प्रादेशिक बोलींमध्ये संबंध-प्र./द्वि.पु.ए.व. हा व्याकरणिक विशेष दर्शविण्यासाठी स्वतंत्र विभक्ती प्रत्यय आढळला नसून नामाचे सामान्य रूप हेच संबंध-प्र./द्वि.पु.ए.व. हा कारक संबंध दर्शविते. पुढे येणाऱ्या नामाच्या लिंगानुसार सामान्य रूपाला लागून येणारा स्वर (अ/आ/इ/ओ) बदलतो. हा पर्याय राज्यातील २६ जिल्ह्यांत आढळला. या पर्यायाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
चंद्रपूर	चंद्रपूर - चकनिंबाळा व दाताळा, राजुरा - कढोली (बुद्रुक) व कोष्टाळा, ब्रह्मपुरी - तोरगाव (बुद्रुक)
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा व शिवणी
गोंदिया	गोंदिया - तेढवा
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी

नागपूर	नागपूर - येरला व सोनेगाव (लोधी), भिवापूर - बोटेझरी, रामटेक - करवाही व भोजापूर, नरखेड - उमरी व पांढरी
वर्धा	आष्टी - खडका व थार, सेलू - वडगाव जंगली
यवतमाळ	घाटंजी - खापरी व कुर्ली, नेर - कोलुरा व दगड धानोरा
अमरावती	अमरावती - मलकापूर, दर्यापूर - भांबोरा, जितापूर व भामोद, धारणी - कावडाझिरी
अकोला	अकोला - येवता
वाशीम	वाशीम - शिरपूटी, रिसोड - घोणसर, कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट व वरवंड, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड, शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
हिंगोली	हिंगोली - कारवाडी
नांदेड	नांदेड - लिंगगाव व पांगरी, किनवट - मारेगाव (खालचे), देगलूर - रमतापूर
परभणी	पालम - कापसी, सोनपेठ - तिवठणा, परभणी - टाकळगव्हाण
बीड	बीड - बेडूकवाडी
जालना	जालना - धावेडी, मंठा - उसवद व तळणी
औरंगाबाद	औरंगाबाद - पिंपळखुंटा, पैठण - पाचोड (बुद्रुक), सोयगाव - घोसला व पळसखेडा
अहमदनगर	अकोले - ब्राह्मणवाडा व डोंगरगाव, नेवासा - खलालपिंपरी व मोरगव्हाण, अहमदनगर - कामरगाव व नारायण डोहो, जामखेड - सावरगाव
पुणे	हवेली - केसनंद, जुन्नर - बोरी (बुद्रुक) व धामनखेल, मुळशी - निवे
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, जामनेर - वाकोद व वाघारी, रावेर - निरूळ व मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी
धुळे	धुळे - सोनगीर व खेडे, शिरपूर - आंबे व बोराडी
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाने, शहादा - प्रकाशा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाने (गा), नाशिक - पळसे, सुरगणा - काठीपाडा, त्र्यंबकेश्वर - झारवड (खुर्द), येवला - बोकटे
पालघर	वसई - वाघोली, कळंब व निर्मळ, उहाणू - बोर्डी, जव्हार - हातेरी, मोखाडा - कारेगाव
रायगड	कर्जत - साळोख, रोहा - नागोठणे

कोल्हापूर चंदगड – चंदगड

४.४.१.२.१ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. भिवापूर, गाव बोटेझरी, स्त्री७०, खैरे कुणबी, अशिक्षित)

माइ तब्बेत ठिक होती नाइ म्हनुन मी यात्रेला गेलो नाइ

mai tæbbet ʈik hoti nai mʰənun mi yatrela gelo nai

ma-i tæbbet ʈik hot-i nai mʰənun mi yatre-la ge-l-o nai

I.OBL-GEN.3SGF health.3SGF alright be.PST-3SGF NEG therefore I festival.OBL-LOC
go-PFV-1SG NEG

I did not go to the festival because my health was not good.

४.४.१.२.२ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. नरखेड, गाव पांढरी, स्त्री७०, ओबीसी, अशिक्षित)

येम्पीची बॉडर मा वावरापासून तिकडे आय

yempicī bōḍer ma wawrapasun tikde ay

yempi-cī bōḍer ma wawra-pas-un tikde ay

M.P.-GEN-3SGF border I.OBL.GEN.OBL farm.OBL-PP.LOC-ABL there be.PRS

The Madhya Pradesh border is in that direction of my farm.

४.४.१.२.३ उदाहरण (जि. यवतमाळ, ता. घाटंजी, गाव खापरी, स्त्री७८, बौद्ध, एफ.वाय.)

तुया बापाची ज़ागा आय का

tuya bapacī jaga ay ka

tu.a bap-a-cī jaga ay ka

you.OBL.GEN.OBL father-OBL-GEN-3SGF place.3SGF be.PRS what

Is this your father's place? (Does your father own this place?)

४.४.१.२.४ उदाहरण (जि. हिंगोली, ता. हिंगोली, गाव कारवाडी, पु६१, मराठा, ४थी)

मी म्हनलं तुइ इच्छा नाइ ना नको फवारू

mi mʰenlə tui icčʰa nai na nəko pʰəwaru

mi mʰen-l-ə tu-i icčʰa nai na nəko pʰəwar-u

I say-PFV-3SGN you-GEN.3SGF wish.3SGF NEG DM PROH spray-NON.FIN

I said, "Don't spray if you don't want to."

४.४.१.२.५ उदाहरण (जि. पुणे, ता. हवेली, गाव केसनंद, स्त्री५०, मराठा, ५वी)

मायं लग्नं चौर्यांशीला झालं

mayə ləgnə cəuryansīla jhālə

ma-ə ləgnə cəuryansī-la jhā-l-ə

I.OBL-GEN.3SGN marriage.3SGN eighty-four-LOC happen-PFV-3SGN

I got married in 1984.

४.४.१.२.६ उदाहरण (जि. बीड, ता. बीड, गाव बेडूकवाडी, पु४६, मराठा, ९वी)

हा हितच झाला ना बाई मा जन्म

ha hitəc jhāla na bai mā jənmə

ha hitə-c jhā-l-a na bai mā jənmə

yes here-EMPH happen-PFV-3SGM DM VOC I.OBL.GEN.3SGM birth.3SGM

Yes, I was born here.

४.४.१.३ पर्यायी रूप ३ : [-ल-]

संबंध-प्र./द्वि.पु.ए.व. या व्याकरणिक विशेषांचे [-ल] हे पर्यायी रूप राज्यातील नऊ जिल्ह्यांत आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक प्रसार आणि उदाहरण खाली दिले आहे :

जिल्हा	तालुका व गाव
अमरावती	वरुड - गाडेगाव
वाशीम	रिसोड - घोणसर
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट व वरवंड, शेगाव - शिरजगाव (निळे)
हिंगोली	हिंगोली - कारवाडी, कळमनूरी - मोरवड
जालना	जालना - धावेडी
औरंगाबाद	औरंगाबाद - पिंपळखुंटा
बीड	बीड - बेडूकवाडी, शिरूर-कासार - टाकळवाडी
अहमदनगर	अहमदनगर - कामरगाव व नारायण डोहो, नेवासा - मोरगव्हाण व खलालपिंपरी, जामखेड - जवळके,
पुणे	जुन्नर - धामणखेल

४.४.१.३.१ उदाहरण (जि. जालना, ता. जालना, गाव धावेडी, स्त्री६५, मराठा, अशिक्षित)

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

आता सद्द्या मपलं एक पोरगं शाळेतए

ata səddya məplə ek porgə ʃəlete

ata səddya məp-l-ə ek porgə ʃəle-t e

now currently I.OBL-GEN-3SGN one child.3SGN school.OBL-LOC be.PRS

Now one of my children is in school.

४.४.१.४ पर्यायी रूप ४ : [-न-]

संबंध-प्र./द्वि.पु.ए.व. या व्याकरणिक विशेषांचे [-न-] हे पर्यायी रूप राज्यातील सहा जिल्ह्यांत आढळले. या पर्यायाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरण खाली दिले आहे :

जिल्हा	तालुका व गाव
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, रावेर - मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी
धुळे	धुळे - लळिंग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाने व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा), सुरगणा - काठीपाडा, सटाणा - दरेगाव
पालघर	डहाणू - वेती (कातकरी)
रायगड	कर्जत - साळोख (कातकरी), रोहा - चिंचवली (कातकरी), महाड - भेलोशी (कातकरी)

४.४.१.४.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव खोरदड, पु६८, कुणबी पाटिल, ८वी)

जन्म मना आठे खोरदडले

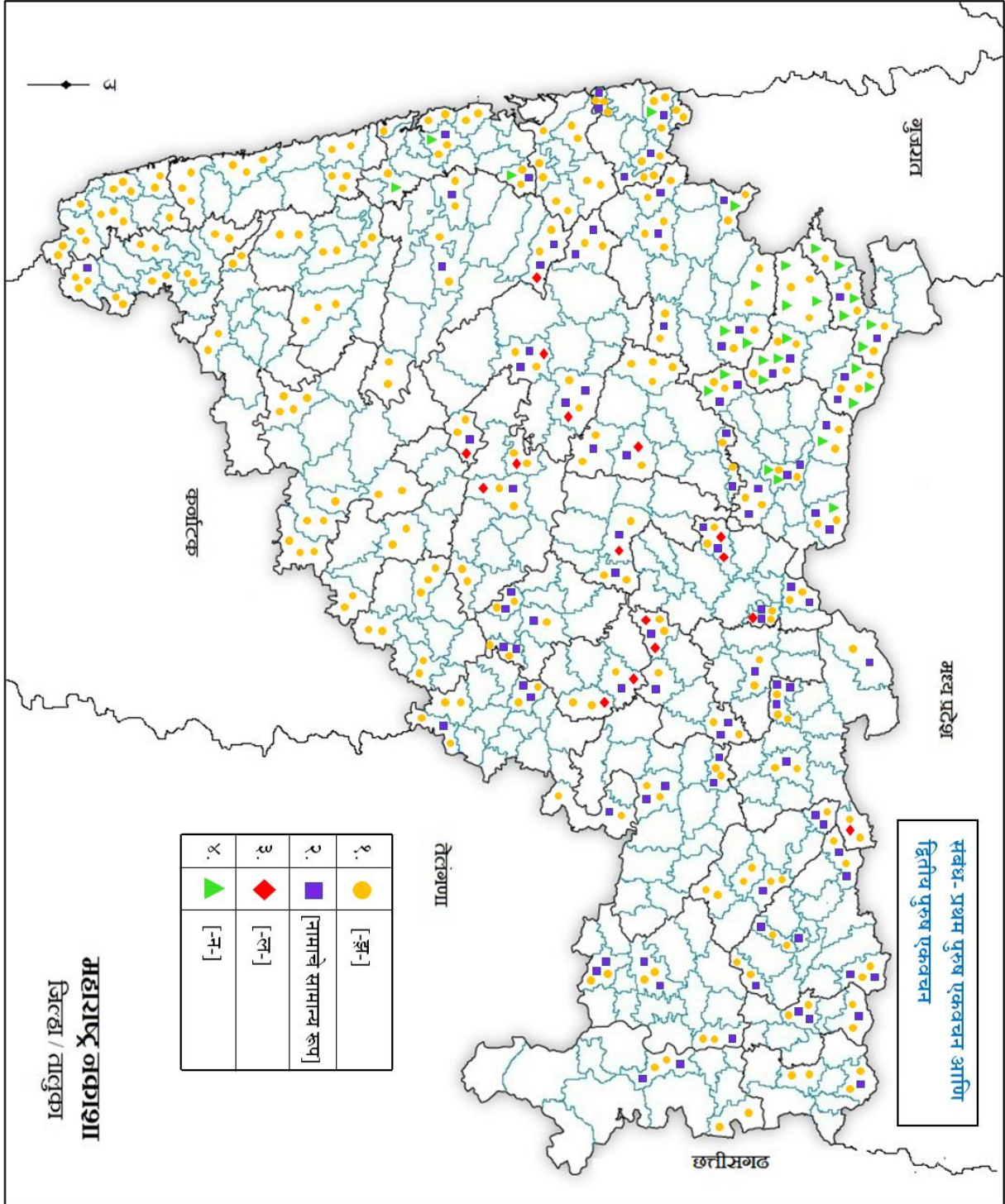
jənmə mənə aṭhe kʰordədle

jənmə mən-a aṭhe kʰordəd-le

born.3SGM I.OBL-GEN-3SGM here Khordad-LOC

I was born in Khordad.

४.४.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.५ व्याकरणिक विशेष : {संबंध- तृतीय पुरुष एकवचन}

वाक्यातील दोन नामांमधील संबंध दर्शविण्याकरिता षष्ठी विभक्तीचा उपयोग केला जातो. 'हे त्याचं/रमेशचं घर आहे' या प्रमाण मराठीतील वाक्यात [-च-] हा तृतीय पुरुष एकवचन विभक्ती प्रत्यय 'तो/रमेश' आणि 'घर' या नामांमधील संबंध दर्शवितो.

४.५.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

सर्वेक्षणातून संबंधवाचक तृतीय पुरुष एकवचन विभक्ती प्रत्ययाची मराठीच्या बोलींमध्ये चार पर्यायी रूपे मिळाली : (१) [-च/च-]; (२) [-न-]; (३) [-स्वर आ/इ/ओ/Ø]; (४) [-ह-]. या पर्यायी रूपांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.५.१.१ पर्यायी रूप १ : [-च/च-]

संबंध-तृतीय पुरुष एकवचन विभक्ती प्रत्ययाकरता [-च/च-] हे रूप राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये आढळले.

४.५.१.१.१ उदाहरण (जि. पुणे, ता. मुळशी, गाव निवे, पु१८, मराठा, १२वी)

एक राजा आसतो आनि त्याचं म्हजे राज्य आसतं

ek rajā asto ani tyacə mʰəjə rajjə astə

ek rajā as-t-o ani tya-c-ə mʰəjə rajjə as-t-ə

one king.3SGM be-IPFV-3SGM and he.OBL-GEN-3SGN means kingdom.3SGN be-IPFV-3SGN

There was a king and he had a kingdom.

४.५.१.२ पर्यायी रूप २ : [-न-]

संबंध-तृतीय पुरुष एकवचन विभक्ती प्रत्ययासाठी [-न-] हे रूप राज्यातील केवळ जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नाशिक, पालघर आणि रायगड या जिल्ह्यांमध्ये आढळले आहे. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा तालुका व गाव

जळगाव जळगाव - धामणगाव व वडली,
रावेर - मांगलवाडी,

चाळीसगाव - हातले व दहिवद,

चोपडा- तांदळवाडी व वैजापूर

धुळे धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व खोरदड,

	शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव, सुरगणा - काठीपाडा
पालघर	डहाणू - वेती (कातकरी समाज)
रायगड	कर्जत - साळोख (कातकरी), रोहा - चिंचवली (कातकरी), महाड - भेलोशी (कातकरी)

४.५.१.२.१ उदाहरण (जि. रायगड, ता. रोहा, गाव चिंचवली, पु५४, कातकरी, ७वी)

चायना धंदा चालू केल्यावर आत्ता काय करायचा

čayna dhānda calu kelyawər attā kay kərayca

čay-n-a dhānda calu ke-l-ya-wər attā kay kər-ayca

tea-GEN-OBL business.3SGM start do-PFV-OBL-after now what do-NON.FIN

What to do now after starting tea business?

४.५.१.३ पर्यायी रूप ३ : [-स्वर आ/इ/ओ/Ø]

संबंध-तृतीय पुरुष एकवचन विभक्ती प्रत्ययाकरता [-स्वर आ/इ/ओ/Ø] हे पर्यायी रूप केवळ बुलढाणा (तुरळक प्रमाण) आणि पालघर जिल्ह्यांत (जास्त प्रमाण) आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
बुलढाणा	शेगाव - पडसूळ (बौद्ध समाज)
पालघर	वसई - वाघोली (सामवेदी ब्राह्मण समाज, ख्रिश्चन/ख्रिश्चन कॅथलिक आणि वाडवळ/पाचकळशी वाडवळ), कळंब (मांगेला/मांगेला ओबीसी समाज) व निर्मळ (रोमन कॅथलिक सामवेदी समाज), मोखाडा - कारेगाव (म ठाकूर)

४.५.१.३.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, पु५९, सामवेदी ब्राह्मण, ११वी)

त्याला काड्याओ हालतो बोलतेत

tyala kaḍyao halto boltet

tya-la kaḍya-o halto bol-t-et

it.OBL-ACC stick.PL.OBL-GEN.3SGM broom.3SGM speak-IPFV-3PL

It is called "broom made of sticks".

४.५.१.३.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, पु६१, पाचकळशी वाडवळ, एस.एस.सी)

अमुकाई पोरी अमुक ठिकाणी दिली अमुका पोराला अमुकाई पोरी दिली

əṃukaɪ porɪ əṃuk tʰikaɳi dili əṃuka porala əṃukaɪ porɪ dili

əṃuka-i porɪ əṃuk tʰikaɳ-i di-l-i əṃuka pora-la əṃuka-i porɪ di-l-i

someone.OBL-GEN.3SGF girl.3SGF some place-LOC give-PFV-3SGF some.OBL. son.OBL-

DAT someone.OBL-GEN.3SGF girl.3SGF give-PFV-3SGF

Someone's daughter is married to some boy at some place.

४.५.१.४ पर्यायी रूप ४: [-ह-]

संबंध-तृतीय पुरुष एकवचन विभक्तीचे प्रत्ययाकरता [-ह-] हे पर्यायी रूप केवळ पालघर जिल्ह्यात आढळले. या पर्यायाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत:

जिल्हा तालुका व गाव

पालघर वसई - वाघोली (सामवेदी ब्राह्मण समाज),

निर्मळ (रोमन कॅथलिक सामवेदी समाज) व कळंब (मांगेला ओबीसी समाज),

डहाणू - बोर्डी (वाडवळ समाज),

तलासरी - उधवा (वारली समाज)

४.५.१.४.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव निर्मळ, स्त्री५६, रोमन कॅथलिक सामवेदी, बी.ए.)

त्याहा बायको फक्त घरातलो स्वयंपाक कराइचो

tyaha bayko pʰəktə gʰəratlo swəɣpak kəraico

tya-ha bayko pʰəktə gʰər-a-t-l-o swəɣpak kər-aic-o

he.OBL-GEN wife.3SGF only house-OBL-LOC-GEN-3SGM cooking do-PST.HAB-3SG

His wife used to do only the cooking at home.

४.५.१.४.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव कळंब, पु७९, मांगेला ओबीसी, बी.ए.)

त्यान तेही बॅग उघडून त्या हातानी पुस्तक दिलं काढून

tyan tehi bæg ugʰdun tya hatani pustək dilə kaḍʰun

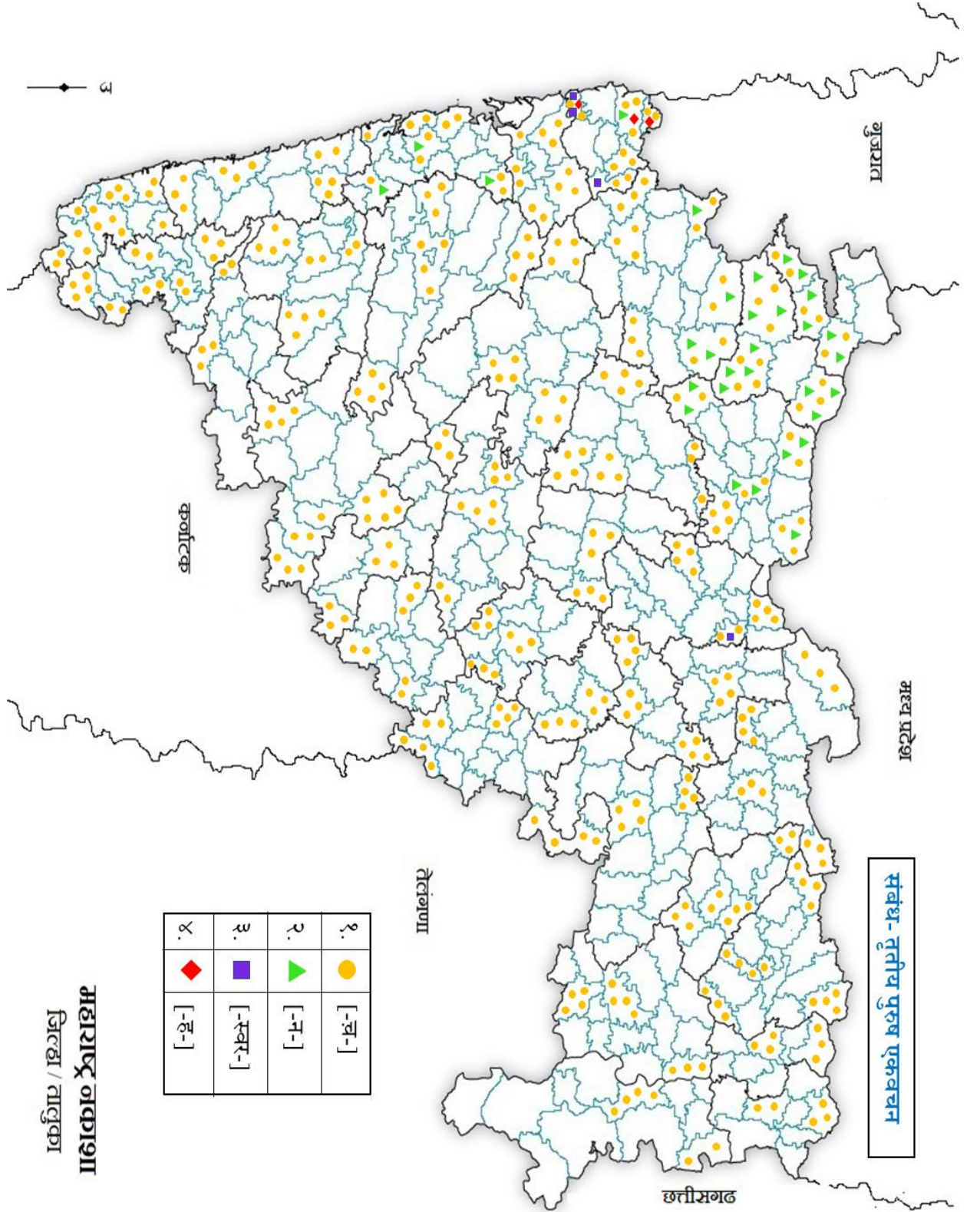
tyan te-h-i bæg ugʰd-un tya hat-a-ni pustək di-l-ə kaḍʰ-un

he.OBL-ERG he.OBL-GEN-3SGF bag open-CP DEM.DIST.OBL hand-OBL-INS book.3SGN

give-PFV-3SGN take-CP

He opened his bag and handed him a book.

४.५.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.६ व्याकरणिक विशेष : {आभ्यंतर-अधिकरण}

वाक्यातील क्रिया/व्यक्ती/ वस्तू इ.चे स्थान दर्शविणाऱ्या शब्दांतील संबंधास अधिकरण असे म्हणतात. 'मी मुंबईत राहते' या प्रमाण मराठीतील वाक्यात 'राहणे' या क्रियेचे स्थान (मुंबई) याचा निर्देश करण्यासाठी [-त] या आभ्यंतर (inessive) विभक्ती प्रत्ययाचा उपयोग होतो. अधिकरण कारकाचे इतर प्रकार दाखविण्यासाठी प्रमाण मराठीत इतर विभक्ती प्रत्ययांचा वापर होतो. उदा. गंतव्य (allative/directive) कारक संबंध दर्शविण्याकरिता [-ला] या गंतव्य-वाचक विभक्तीचा वापर होतो. उदा. 'मी मुंबईला गेले'. आभ्यंतर-अधिकरण कारकाचा निर्देश करण्यासाठी सर्वेक्षणात आढळलेल्या पर्यायी प्रत्ययी रूपांच्या भौगोलिक-सामाजिक प्रसाराचे तपशील खाली दिले आहेत.

४.६.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या विविध बोलींमध्ये आभ्यंतर-अधिकरण या कारकासाठी १० विभक्ती प्रत्ययी रूपे आढळली आहेत : (१) [-त], (२) [-ला/ल], (३) [-ले/ल], (४) [-ल/ल], (५) [-न/न्/ना/नी], (६) [-मा/म्], (७) [-शी], (८) [-नी/नि], (९) [-क्/क/का], (१०) [-शीन]. आभ्यंतर-अधिकरण या कारकासाठी आढळलेल्या विभक्ती प्रत्ययांचा भौगोलिक-सामाजिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.६.१.१ पर्यायी रूप १ : [-त]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधासाठी [-त] हा पर्याय राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये आढळला.

४.६.१.१.१ उदाहरण (जि. चंद्रपूर, ता. ब्रह्मपुरी, गाव पाचगाव, स्त्री५१, ढिवर, अशिक्षित)

विकायला आता आमी दुकानात नेतून

wikayla ata ami dukanat netun

wik-ayla ata ami dukan-a-t ne-t-un

sell-NON.FIN now we.EXCL shop-OBL-LOC carry-IPFV-1PL

We take it in the store to sell.

४.६.१.२ पर्यायी रूप २ : [-ला/ल]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-ला/ल] हे पर्यायी रूप राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये सापडले.

४.६.१.२.१ उदाहरण (जि. बीड, ता. अंबाजोगाई, गाव सातेफळ, स्त्री५५, महार, अशिक्षित)

नातेवाईक पुन्याला रातेत भाउ

natewaik punyala ratet bhau

natewaik punya-la ra-t-et b^hau

relatives Pune.OBL-LOC stay-IPFV-3PL brother

(My) Relatives live in Pune.

४.६.१.३ पर्यायी रूप ३ : [-ले/ल]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधासाठी [-ले/ल] हे पर्यायी रूप राज्यातील एकोणीस जिल्हांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरण खाली दिले आहे :

जिल्हा	तालुका व गाव
चंद्रपूर	चंद्रपूर - चकनिंबाळा, राजुरा - कढोली (बुद्रुक) व कोष्टाळा, ब्रह्मपुरी - पांचगाव
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा, कोरची - मोहगाव
गोंदिया	गोंदिया - टेमनी व तेढवा
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी
नागपूर	नागपूर - येरला, भिवापूर - सावरगाव व बोटेझरी, रामटेक - भोजापूर व करवाही, नरखेड - उमरी व पांढरी
वर्धा	वर्धा - करंजी (भोगे), हिंणघाट - पोती, सेलू - झडशी
यवतमाळ	नेर - कोलुरा व दगड धानोरा
अमरावती	अमरावती - सावडी व मलकापूर, वरूड - सातनूर व गाडेगाव, दर्यापूर - भांबोरा, जितापूर व भामोद, धारणी - कावडाझिरी
अकोला	अकोला - गोपाळखेड व येवता
वाशीम	वाशीम - शिरपूटी, कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड, शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
हिंगोली	कळमनुरी - मोरवड
औरंगाबाद	वैजापूर - सावखेडगंगा, पैठण - पाचोड (बुद्रुक), सोयगाव - घोसला व पळसखेडा
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, जामनेर - वाकोद व वाघारी, रावेर - निरूळ व मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व खोरदड,

शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार नंदुरबार - घोटाणे व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा), सटाणा - दरेगाव, सुरगणा - काठीपाडा, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी
पालघर तलासरी - उधवा व गिरगाव, जव्हार - हातेरी, मोखाडा - दांडवळ
ठाणे मुरबाड - मढ

४.६.१.३.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव खोरदड, स्त्री६०, कुणबी पाटील, ७वी)

तडे डोंबिलिले शिकनू दोन तिन वर्से

təde dombilile śiknu don tin wərsē

təde dombili-le śik-n-u don tin wərsē

there Dombivli-LOC study-PFV-1SGF two three years

(I) studied in Dombivli for two or three years.

४.६.१.४ पर्यायी रूप ४ : [-ल/ल]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-ल/ल] हे पर्यायी रूप राज्यातील अकरा जिल्हांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक प्रसार आणि उदाहरण खाली दिले आहे :

जिल्हा	तालुका व गाव
गोंदिया	सडक-अर्जुनी - चिखली
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा व शिवनी
भंडारा	भंडारा - मुजबी
चंद्रपूर	ब्रह्मपुरी - तोरगाव (बुद्रुक)
हिंगोली	कळमनुरी - मोरवड
उस्मानाबाद	उस्मानाबाद - कोंड
नाशिक	त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी
पालघर	वसई - वाघोली, डहाणू - मुरबाड व पिंपळशेत, तलासरी - उधवा, जव्हार - हातेरी, मोखाडा - दांडवळ व कारेगाव
ठाणे	शहापूर - चौंढे (बुद्रुक) व बोरशेती
रत्नागिरी	रत्नागिरी - सोमेश्वर

सिंधुदुर्ग कुडाळ - कुडाळ

४.६.१.४.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. मोखाडा, गाव दांडवळ, पु४८, वारली, ४थी)

दिपवाळीलं ते आमचे गावठी ते कंदूफळ ते शिजवतात

dipwalilə te amčə gawṭhi te kəndpʰələ te šijəwtat

dipwāli-lə te am-č̣-e gawṭhi te kəndpʰələ te šij-əw-t-at

diwali-LOC DEM.DIST.3PL we.EXCL-GEN-3PL local DEM.DIST.3PL yam fruit.3PL

DEM.DIST.3PL cook-CAUS-IPFV-3PL

During Diwali, yam fruits are cooked.

४.६.१.५ पर्यायी रूप ५ : [-न/नू/ना/नी]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधासाठी [-न/नू/ना/नी] हे पर्यायी रूप राज्यातील चौदा जिल्ह्यांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
गडचिरोली	कोरची - बोरी व मोहगाव
चंद्रपूर	राजुरा - कढोली (बुद्रुक) व कोष्टाळा
नागपूर	नरखेड - पांढरी (किराड समाज)
अमरावती	धारणी - कावडाझिरी
यवतमाळ	घाटंजी - कुर्ली
हिंगोली	कळमनुरी - मोरवड
औरंगाबाद	औरंगाबाद - पिंपळखुंटा
नंदुरबार	शहादा - प्रकाशा
नाशिक	त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी
पालघर	वसई - वाघोली, कळंब व निर्मळ, डहाणू - मुरबाड व पिंपळशेत, जव्हार - हातेरी
ठाणे	भिवंडी - भिवाली
रायगड	कर्जत - साळोख, अलिबाग - मांडवा
रत्नागिरी	रत्नागिरी - मालगुंड
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग - आयी

४.६.१.५.१ उदाहरण (जि. गडचिरोली, ता. कोरची, गाव मोहगाव, स्त्री४८, एस.सी., १ली)

बसलीस का आपल्या भाशानं

bəslis ka aplyā bhāṣānə

bəs-l-is ka ap-l-ya bhāṣā-nə

sit-PFV-2SGF what we.INCL-GEN-OBL language-LOC

(So you want me to say,) 'Did you sit' in my language?

४.६.१.५.२ उदाहरण (जि. नाशिक, ता. त्र्यंबकेश्वर, गाव गोलदरी, स्त्री५०+, वारली, अशिक्षित)

त्या इकडूनचे येन्नी बॅग खोलली आनि ते दप्तर तेच्या हातान दिलं

tyā ikḍunčē yenni bæg kʰolli ani te dəptər tečā hatan dilə

tyā ikḍun-č-e yen-ni bæg kʰol-l-i ani te dəptər te-č-a hat-a-n di-l-ə

DEM.DIST.OBL here.ABL-GEN-PL they.OBL-ERG bag.3SGF open-PFV-3SGF and

DEM.DIST.3SGN satchel.3SGN he.OBL-GEN-OBL hand-OBL-LOC give-PFV-3SGN

The person on this side opened the bag and gave the satchel in his hand.

४.६.१.६ पर्यायी रूप ६ : [-मा/म/म्]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-मा/म/म्] हे पर्यायी रूप राज्यातील आठ जिल्हांमध्ये आढळले. या पर्यायाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरण खाली दिले आहे :

जिल्हा	तालुका व गाव
जळगाव	जळगाव - धामणगाव, रावेर - निरूळ व मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी व वैजापूर
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा), सटाणा - दरेगाव, सुरगणा - काठीपाडा
पालघर	वसई- कळंब व निर्मळ, डहाणू - बोर्डी, मुरबाड, पिंपळशेत व वेती
रायगड	कर्जत - साळोख, अलिबाग - बापळे, रोहा - चिंचवली, महाड - नरवण
नांदेड	देगलूर - रमतापूर (हटकर समाज)

नागपूर नरखेड - पांढरी (किराड समाज)

४.६.१.६.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव सोनगीर, पु६०, माळी, ११वी)

दोनमा येक अय ना येरमा पडी गया

donma yek əy na yerma pədi gəya

don-ma yek əy na yer-ma pəd-i gəy-a

both-LOC one be.PRS DM well-LOC fall-CP go-PFV.3SGM

One of the two fell into the well.

४.६.१.७ पर्यायी रूप ७ : [-शी]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधासाठी [-शी] हा पर्याय राज्यातील पाच जिल्हांमध्ये आढळला. या पर्यायाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा तालुका व गाव

जळगाव जळगाव - धामणगाव (धनगर समाज)

धुळे धुळे - खोरदड (कुणबी पाटील), शिरपूर - बोराडी (धनगर समाज)

नाशिक त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी (वारली समाज)

पालघर वसई - कळंब व निर्मळ, डहाणू - बोर्डी, तलासरी - उधवा व गिरगाव,
जव्हार - हातेरी व खंबाळा

ठाणे अंबरनाथ - उसाटणे (आगरी समाज)

४.६.१.७.१ उदाहरण (जि. ठाणे, ता. अंबरनाथ, गाव उसाटणे, स्त्री५५, आगरी, अशिक्षित)

शेतावर गेलू तिथशी भात खुनला तितून डबल दुसऱ्या शेतावर जेलू तिथशी भात पेरला

šetawər gelu tithəśī bʰat kʰunla titun d̪əbəl dusrya šetawər jelu tithəśī bʰat perla

šet-a-wər ge-l-u tithə-śī bʰat kʰun-l-a tit-un d̪əbəl dusrya šet-a-wər je-l-u tithə-śī bʰat per-l-a

farm-OBL-PP.LOC go-PFV-1SGM there-LOC rice.3SGM pluck-PFV-3SGM there-ABL

double other.OBL farm-OBL-PP.LOC go-PFV-1SGM there-LOC rice.3SGM sow-PFV-3SGM

(I) went to the farm, harvested rice (crops) from there and then went to another farm and sowed rice there.

४.६.१.७.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव उधवा, स्त्री५०, वारली, अशिक्षित)

तिकडं ती नवरी बसवायची चौकाशी

tikdə ti nəwri bəswayčī cəwkašī

tikdə ti nəwri bəs-(ə)w-ayč-i cəwka-šī

there DEM.DIST.3SGF bride.3SGF sit-CAUS-NON.FIN-3SGF square.OBL-LOC

The bride is made to sit there in the courtyard.

४.६.१.८ पर्यायी रूप ८ : [-त्ती/त्त]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-त्ती/त्त] हे पर्यायी रूप राज्यातील केवळ तीन जिल्ह्यांत आढळले. या पर्यायाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरण खाली दिले आहे:

जिल्हा	तालुका व गाव
यवतमाळ	नेर - कोलूरा (धनगर समाज) व दगड धानोरा
वाशीम	वाशीम - शिरपुटी, कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)
कोल्हापूर	शाहूवाडी - शाहूवाडी व खुटाळवाडी, कागल - गोरंबे, चंदगड - चंदगड व तुडीये, गडहिंग्लज - हेब्बाळ जलघाळ व इंचनाळ

४.६.१.८.१ उदाहरण (जि. वाशीम, ता. कारंजा, गाव दोनद बु., स्त्री३३, कुणबी-पाटील, १२वी)

तेच असं ड्रिप असते लावलेली शेताती

tec əsə ɖrip əste lawleli šətātī

te-c əsə ɖrip əs-t-e law-lel-i šət-a-tī

it-EMPH thus.3SGN drip.3SGF be-IPFV-3SGF apply-PLU.PFV-3SGF farm-OBL-LOC

Drip is placed in the farm.

४.६.१.९ पर्यायी रूप ९ : [-क्/क/का]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधासाठी [-क्/क/का] हे पर्यायी रूप राज्यातील केवळ तीन जिल्ह्यांत आढळले. या पर्यायाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
रत्नागिरी	राजापूर - कुंभवडे
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग - आयी व माटणे, मालवण - कट्टा, देऊळवाडा व दांडी, कुडाळ - आम्रड व मानगाव, वेंगुर्ला - वेंगुर्ला, देवगड - तारामुंबरी व

जामसंडे,
वैभववाडी - नादवडे, सावंतवाडी - कोलगाव व सातर्डे
कोल्हापूर चंदगड - कोदाळी, राधानगरी - ओलवन (मराठा समाज)

४.६.१.९.१ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. मालवन, गाव कट्टा, पु५५, भंडारी, डिप्लोमा)

पन आता कसं झालं आजुबाजुक पन बरीचशी वस्ती झाली

pən ata kəsə jʰalə ajubajuk pən bəricsi wəsti jʰali

pən ata kəsə jʰa-l-ə ajubaju-k pən bəricsi wəsti jʰa-l-i

but now how.3SGN happen-PFV-3SGN around-LOC but lot residence happen-PFV-3SGF

Nowadays there are many residences nearby.

४.६.१.९.२ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. राजापूर, गाव कुंभवडे, पु५२, भंडारी, १२वी)

रंगपंचमी होती त्या टायमाक

rəngəpəncəmi hoti tya taymak

rəngəpəncəmi hot-i tya tayma-k

rangapanchami be.PST-3SGF DEM.DIST.OBL time.OBL-LOC

It was during the time of Rangapanchami (a festival).

४.६.१.१० पर्यायी रूप १० : [-शीन]

आभ्यंतर-अधिकरण या कारक संबंधाचा निर्देश करण्यासाठी [-शीन] हा पर्याय राज्यातील केवळ नागपूर जिल्ह्यामधील भिवापूर तालुक्यातील बोटेझरी गावातील खैरे-कुणबी समाजात आढळला.

४.६.१.१०.१ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. भिवापूर, गाव बोटेझरी, स्त्री७०, खैरे-कुणबी, अशिक्षित)

पैलेच्या सुनाशीन लगीत फरक पडते ना

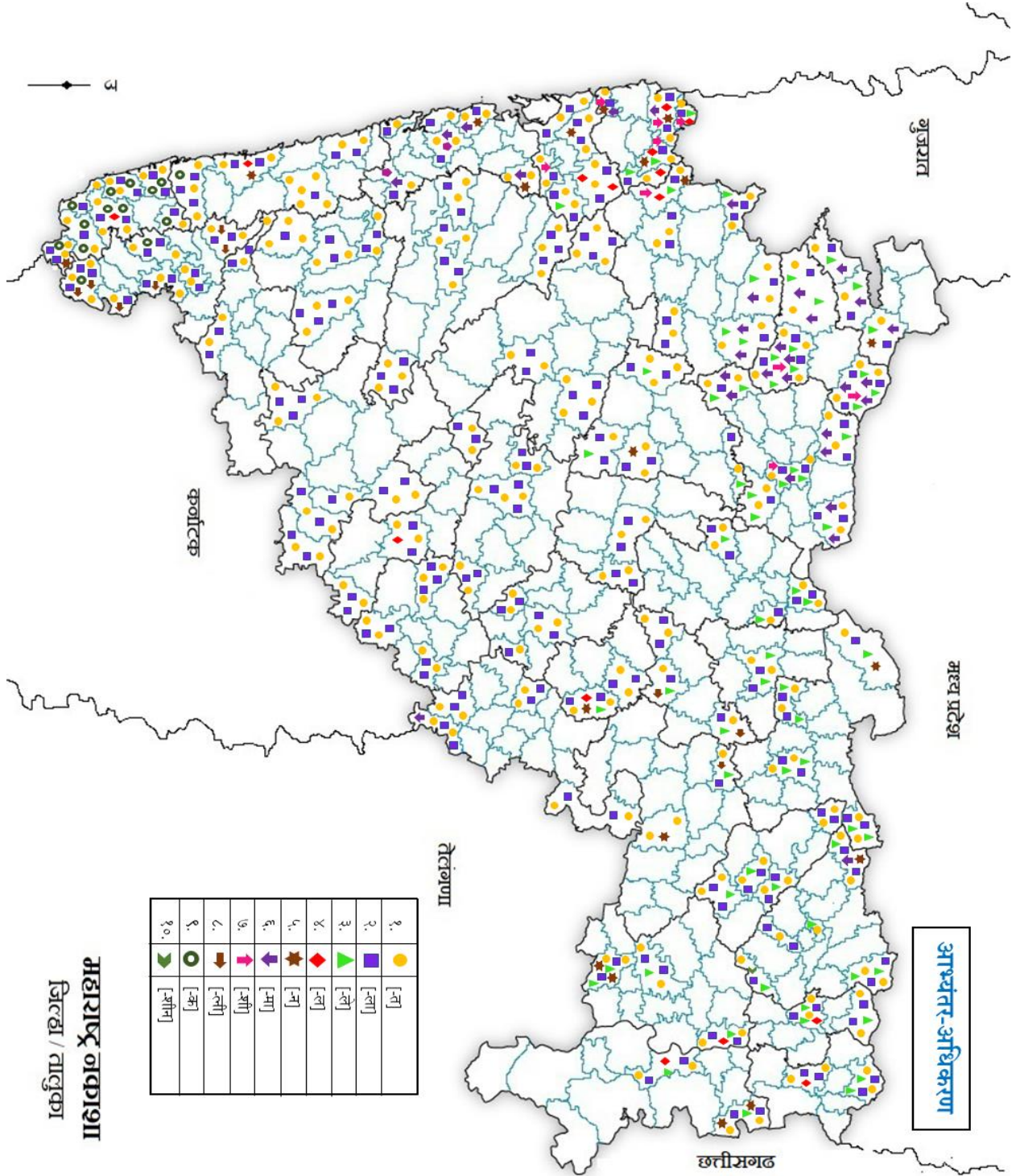
pəilečə sunašin ləgit pʰərək pəḍte na

pəile-č-a suna-šin ləgit pʰərək pəḍ-t-e na

first-GEN-OBL daughter-in-law.PL-LOC much difference fall-IPFV-3SG DM

There is much difference between today's daughters-in-law and those of the previous times.

४.६.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.७ व्याकरणिक विशेष : विकार समरूपीभवन

विकार समरूपीभवन म्हणजे दोन किंवा त्याहून अधिक कारक-विभक्तींकरता एकाच प्रत्ययी रूपाचा होणारा वापर. विभक्तीप्रत्ययाचे रूप हा कारकसंबंध ठरविणारा निकष मानला गेला आहे. कॉम्प्री (१९९१:४४-४७) यामध्ये नोंदविल्याप्रमाणे जर एखादी विभक्ती ही स्वतंत्र प्रत्ययाने दाखविली जात असेल तरच तिला व्याकरणिक दृष्ट्या वेगळी विभक्ती म्हणून मान्यता मिळते.

मराठीच्या प्रादेशिक बोलींमध्ये दिसून येणाऱ्या विकार समरूपीभवनाची उदाहरणे प्रामुख्याने "नॉन-कोअर" या प्रकारात समाविष्ट होतील (ब्लेक २००१:११९-१४४). कोकण पट्ट्यातील जिल्ह्यांमध्ये अश्या पद्धतीचे विकार समरूपीभवन प्रामुख्याने दिसून आले.

संपूर्ण मराठी भाषिक प्रदेशात कर्म आणि संप्रदान या कारक संबंधांचे विकार समरूपीभवन दिसून येते. उदाहरणार्थ, 'त्याने राधाला पाहिले' आणि 'आईने प्रियाला पुस्तक दिले' या दोन्ही वाक्यातील [-ला] हा एकच प्रत्यय अनुक्रमे कर्म (राधा) आणि संप्रदान (प्रिया) या दोन्हींना चिन्हांकित करतो. याचप्रमाणे करण आणि प्रेरक या दोन्ही कारकसंबंधासाठी प्रमाण मराठीमध्ये [-ने] विभक्ती प्रत्यय वापरला जातो. परंतु मराठीच्या सर्व बोलींमध्ये अशा प्रकारचे विकार समरूपीभवन आढळले नाही. उदाहरण - पालघर जिल्ह्यातील हातेरी तालुक्यात 'पेनाकडं चित्र काडतोय' (तो पेनाने चित्र काढत आहे) या वाक्यात [-कडं] हा प्रत्यय करणकारकाचा दर्शक म्हणून वापरला जातो, तर [-ने] हा प्रत्यय प्रेरककारकाचा दर्शक म्हणून वापरला जातो.

महाराष्ट्रातील कोकण पट्ट्यातील पश्चिम भागात आढळलेल्या विकार समरूपीभवनाचे खाली वर्णन केले आहे.

४.७.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

[-शी] हा प्रत्यय मराठीच्या सर्व बोलीत सहसंबंध दर्शविण्यासाठी वापरला जातो. परंतु सदर सर्वेक्षणात सहसंबंध या व्यतिरिक्त इतरही कारकसंबंध दर्शविण्यासाठी या प्रत्ययाचा वापर आढळून आला आहे. सर्वेक्षणात मिळालेल्या भाषिक सामग्रीमध्ये (१) अपादान आणि सहसंबंध (२) करण आणि सहसंबंध (३) अपादान, सहसंबंध आणि करण (४) अपादान, सहसंबंध आणि अधिकरण तसेच (५) अपादान, सहसंबंध, अधिकरण आणि करण या कारकसंबंधांचे विकार समरूपीभवन आढळून आले आहे. संबंधित विकार समरूपीभवन हे महाराष्ट्रातील केवळ कोकण भागात (प्रामुख्याने पालघर जिल्ह्यातील निरनिराळ्या जाती-जमातींमध्ये) आढळले आहे. या विशेषाचा भौगोलिक - सामाजिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.७.१.१ अपादान आणि सहसंबंध विकार समरूपीभवन

अपादान आणि सहसंबंध हे दोन कारकसंबंध दर्शविण्यासाठी [-शी] या एकाच प्रत्ययाचा वापर राज्यातील तीन जिल्ह्यांत आढळला आहे. या प्रत्ययाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
रायगड	अलिबाग - बोडनी (कोळी समाज) व बापळे (आगरी समाज), रोहा - नागोठणे (सोनकोळी समाज), श्रीवर्धन - बागमांडला (महादेव कोळी समाज), महाड - नरवण (मुस्लिम समाज), मुरूड - एकदरा (महादेव कोळी समाज)
ठाणे	मुरबाड - पाटगाव (आगरी समाज), अंबरनाथ - उसाटणे (कातकरी समाज)
पालघर	मोखाडा - दांदवळ (म ठाकूर समाज)

४.७.१.१.१ उदाहरण (जि. रायगड, ता. अलिबाग, गाव बोडनी, स्त्री५१, कोळी, ररी)

ज्याला शिक्षन नाय त्याना कमी केलं धंद्यावरशी [अपादान कारकसंबंध]

ǰyala šikšən nay tyana kəmi kelə dʰəndyavərsī

ǰya-la šikšən nay tyana kəmi ke-l-ə dʰəndya-wər-sī

REL.OBL-DAT education.3SGN NEG COREL.OBL-ACC less do-PFV-3SGN business.OBL-PP.LOC-ABL

Those who did not have education were laid off from work.

४.७.१.१.२ उदाहरण (जि. रायगड, ता. अलिबाग, गाव बोडनी, स्त्री५१, कोळी, ररी)

बोलतान एकीमेकीशी [सहसंबंध कारकसंबंध]

boltan ekimekišī

bol-tan ekimeki-sī

speak-IPFV.3PL each other-SOC

They talk to each other.

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

४.७.१.१.३ उदाहरण (जि. रायगड, ता. अलिबाग, गाव बापळे, पुरट, आगरी, ९वी)

टेबलावरशी बाटली पडली [अपादान कारकसंबंध]

teblawərsī batli pəḍli

tebla-wər-sī batli pəḍ-l-i

table.OBL-PP.LOC-ABL bottle.3SGF fall-PFV-3SGF

The bottle fell from the table.

४.७.१.१.४ उदाहरण (जि. रायगड, ता. अलिबाग, गाव बापळे, पुरट, आगरी, ९वी)

एकामेकाशी बोलतात [सहसंबंध कारकसंबंध]

ekamekaśī boltat

ekameka-sī bol-t-at

each other-SOC speak-IPFV-3PL

They talk to each other.

४.७.१.१.५ उदाहरण (जि. रायगड, ता. महाड, गाव नरवण, पु१८, मुस्लिम, एस.वाय.बी.कॉम)

डब्बा काडलाय तिनं टिफीन बॅगशी [अपादान कारकसंबंध]

ḍəbba kaḍlay tinə tiffin bægsī

ḍəbba kaḍ-l-a-y ti-nə tiffin bæg-sī

box.3SGM take out-PFV-3SGM-be.PRS she-ERG tiffin bag-ABL

She has taken the box out of the tiffin bag.

४.७.१.१.६ उदाहरण (जि. रायगड, ता. महाड, गाव नरवण, पु१८, मुस्लिम, एस.वाय.बी.कॉम)

सर्व्याशी कोकनीच [सहसंबंध कारकसंबंध]

sərwyaṅśī koknic

sərwyaṅ-sī kokni-c

all.OBL-SOC Kokni-EMPH

(I talk to) everyone in Kokni language.

४.७.१.१.७ उदाहरण (जि. पालघर, ता. मोखाडा, गाव दांडवळ, स्त्री३५, म ठाकूर, ७वी)

रनिंग करते हे खांबाशी त ते खांबाला [अपादान कारकसंबंध]

rəning kəṛte he kʰambasī tə te kʰambala

rəning kər-t-e he kʰamb-a-sĩ tə te kʰamb-a-la
 running do-IPFV-3SG DEM.PROX.OBL pillar-OBL-ABL so DEM.DIST.OBL pillar-OBL-
 LOC

He runs from this pillar to that pillar.

४.७.१.१.८ उदाहरण (जि. पालघर, ता. मोखाडा, गाव दांडवळ, पुर४, म ठाकूर, एस.वाय.बी.ए.)

मी तुझ्याशी बोलतो [सहसंबंध कारकसंबंध]

mi tuʃʰasĩ bolto

mi tu-ʃʰ-a-sĩ bol-t-o

I you-GEN-OBL-SOC speak-IPFV-1SGM

I talk to you.

४.७.१.२ करण आणि सहसंबंध विकार समरूपीभवन

करण आणि सहसंबंध हे दोन कारकसंबंध दर्शविण्यासाठी [-शी] या एकाच प्रत्ययाचा वापर केवळ पालघर जिल्ह्यातील वसई तालुक्यामधील सायवन गावातील कातकरी समाजात आढळला आहे.

४.७.१.२.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव सायवन, पुर६, कातकरी, ४थी)

हातरूमालशी नाक पुसलं [करण कारकसंबंध]

hatrumalsĩ nak puslə

hatrumal-sĩ nak pus-l-ə

hanky-INS nose handkerchief

(He) wiped his nose with a handkerchief.

४.७.१.२.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव सायवन, पुर६, कातकरी, ४थी)

त्या एकामेरीशी बोलतात [सहसंबंध कारकसंबंध]

tya ekamerisĩ boltat

tya ekameri-sĩ bol-t-at

they.OBL each other-SOC speak-IPFV-3PLF

They talk to each other.

टीप - याच समाजातील बोलीमध्ये [-ऊन] हा प्रत्यय अपादान कारकसंबंध दर्शविण्यासाठी वापरला जातो. उदाहरण खाली दिले आहे :

४.७.१.२.३ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव सायवन, पु३५, कातकरी, ४थी)

पिशवीतून सपरचंद काडलं [अपादान कारकसंबंध]

pišwītun səpərcənd kadlə

pišwi-t-un səpərcənd kad-l-ə

bag-LOC-ABL apple.3SGN take out-PFV-3SGN

(He) took an apple out from the bag.

४.७.१.३ अपादान, सहसंबंध आणि करण विकार समरूपीभवन

अपादान, सहसंबंध आणि करण कारकसंबंध दर्शविण्यासाठी [-शी/ची] या एकाच प्रत्ययाचा वापर राज्यातील केवळ पालघर आणि रायगड जिल्ह्यांत आढळला. या प्रत्ययाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा तालुका व गाव

पालघर डहाणू - पिंपळशेत (वारली समाज), वसई - वाघोली (वारली समाज)

रायगड कर्जत - गोळवाडी (मराठा समाज) व साळोख (कातकरी समाज)

पालघर जिल्ह्यामधील वाघोली (ता. वसई) गावातील वारली समाजामध्ये [-शी] हे प्रत्ययी रूप करण या कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी तर [-ची] हे प्रत्ययी रूप अपादान कारकसंबंधाचा निर्देश करण्यासाठी आढळले आहे. मात्र पालघर जिल्ह्यातील इतर तालुक्यांमधील वारली समाजामध्ये [-शी] हे प्रत्ययी रूप करण, अपादान, सहसंबंध आणि अधिकरण या कारकसंबंधांचा निर्देश करण्यासाठी दिसून आले आहे.

४.७.१.३.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव पिंपळशेत, पु४५, वारली, ८वी)

आता चेंडू घितला हाय तेच्याकडशी [अपादान कारकसंबंध]

ata cəndu ghītla hay tečākədsī

ata cəndu ghīt-l-a hay te-č-a-kəḍ-śī

now ball.3SGM take-PFV-3SGM be.PRS he.OBL-GEN-OBL-PP.LOC-ABL

Now he has taken the ball from him.

४.७.१.३.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव पिंपळशेत, पु४५, वारली, ८वी)

वारलीशी त वारली भाषा बोलतो [सहसंबंध कारकसंबंध]

warliśī tə warli bhāṣā bolto

warli-sĩ tə warli bʰaʂa bol-t-o

Warli-SOC so Warli language speak-IPFV-1SGM

I speak Warli language with Warli people.

४.७.१.३.३ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव पिंपळशेत, पुर४, वारली, ६वी)

हाताशी बाटली खाली पडली आहे [करण कारकसंबंध]

hataʂĩ batli kʰali pəɖli ahe

hat-a-sĩ batli kʰali pəɖ-l-i ahe

hand-OBL-INS bottle.3SGF down fall-PFV-3SGF be.PRS

The bottle is dropped by hand.

४.७.१.३.४ उदाहरण (जि. रायगड, ता. कर्जत, गाव गौळवाडी, स्त्री४२, मराठा, २री)

दोनी लोटून दिल्या टेबलावरशी मुलाने [अपादान कारकसंबंध]

doni lotun dilya teblawərsĩ mulane

doni lot-un di-l-ya tebla-wə-r-sĩ mula-ne

both.OBL sweep-CP give-PFV-3PLF table.OBL-PP.LOC-ABL boy.OBL-ERG

The boy swept both the bottles off the table.

४.७.१.३.५ उदाहरण (जि. रायगड, ता. कर्जत, गाव साळोख, स्त्री२५, कातकरी, अशिक्षित)

काय काडं त्यानी फुल पेन्सलीशी [करण कारकसंबंध]

kay kaɖə tyani pʰul pensəliʂĩ

kay kaɖ-ə tya-ni pʰul pensəli-sĩ

what draw-PFV.3SGN he.OBL-ERG flower.3SGN pencil.OBL-INS

What has he drawn with the pencil, it's a flower.

४.७.१.३.६ उदाहरण (जि. रायगड, ता. कर्जत, गाव साळोख, पु६२, मुस्लिम, १०वी)

बॅगशी त्यानं किताब काडून देल्ली [अपादान कारकसंबंध]

bægsĩ tyanə kitab kaɖun delli

bæg-sĩ tya-nə kitab kaɖ-un de-l-i

bag-ABL he.OBL-ERG book.3SGF remove-CP give-PFV-3SGF

He removed the book from the bag and gave it (to me).

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

४.७.१.३.७ उदाहरण (जि. रायगड, ता. कर्जत, गाव साळोख, पुढर, मुस्लिम, १०वी)

याने याला मारला काठीशी मारला [करण कारकसंबंध]

yane yala marla kaṭhiṣi marla

ya-ne ya-la mar-l-a kaṭhi-ṣi mar-l-a

he.OBL-ERG he.OBL-ACC hit-PFV-3SGM stick-INS hit-PFV-3SGM

He hit him with a stick.

४.७.१.३.८ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, स्त्री५०+, वारली, अशिक्षित)

पिशवीची काय काडलं त्यानी [अपादान कारकसंबंध]

piṣviči kay kaḍlə tyani

piṣvi-či kay kaḍ-l-ə tya-ni

bag-ABL what remove-PFV-3SGN he.OBL-ERG

What did he take out of the bag?

४.७.१.३.९ उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, पु४५, वारली, अशिक्षित)

एकमेकाशी काडतरी बोलतात ते [सहसंबंध कारकसंबंध]

ekmekasī kaitəri boltat te

ekmeka-ṣī kaitəri bol-t-at te

each other-SOC something speak-IPFV-3PL they

They are saying something to each other.

४.७.१.३.१० उदाहरण (जि. पालघर, ता. वसई, गाव वाघोली, स्त्री५०+, वारली, अशिक्षित)

हाताशी मारलं [करण कारकसंबंध]

hataṣī marlə

hat-a-ṣī mar-l-ə

hand-OBL-INS hit-PFV-3SGN

(He) hit (him) with his hand.

४.७.१.४ अपादान, सहसंबंध आणि अधिकरण विकार समरूपीभवन

अपादान, सहसंबंध आणि अधिकरण या कारकसंबंधांचे विकार समरूपीभवन दर्शविण्यासाठी [-शी] हा प्रत्यय केवळ उत्तर कोकणात आढळला आहे. या प्रत्ययाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे खाली दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
पालघर	डहाणू - बोर्डी (वाडवळ समाज), तलासरी - गिरवाव (वारली समाज) व उधवा (वारली समाज)
ठाणे	अंबरनाथ - उसाटणे (आगरी समाज)

४.७.१.४.१ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव बोर्डी, स्त्री५८, वाडवळ, १०वी)

बुटं काडली त्यान पायाशी [अपादान कारकसंबंध]

butə kadli tyan payasī

butə kad-l-i tya-n paya-sī

shoes remove-PFV-3PL he.OBL-ERG leg.OBL-ABL

He took the shoes off his feet.

४.७.१.४.२ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव बोर्डी, स्त्री२७, वाडवळ, एम.ए., डी.एड.)

वयस्कर त्यांच्याशी वाडवळ [सहसंबंध कारकसंबंध]

wəyəskər tyañčāsī wadwəl

wəyəskər tyañ-č-a-sī wadwəl

older they.OBL-GEN-OBL-SOC Wadwal

I speak in Wadwal language with older people.

४.७.१.४.३ उदाहरण (जि. पालघर, ता. डहाणू, गाव बोर्डी, स्त्री५८, वाडवळ, १०वी)

आज सकाड्शी उठून चूल लाउन पानी तापवलं [अधिकरण कारकसंबंध]

aj səkaisī utʰun cul laun paṇi tapəwlə

aj səkai-sī utʰ-un cul la-un paṇi tap-əw-l-ə

today morning-LOC wake up-CP stove light-CP water.3SGN heat-CAUS-PFV-3SGN

I woke up in the morning today, lit the stove and heated the water.

४.७.१.४.४ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव गिरगाव, पुर३, वारली, बी.एस.सी.)

त्याहां बाटल्या टेबलावरशी पाडल्या [अपादान कारकसंबंध]

tyahã batlya teblawərsī padlya

tya-hã batlya tebla-wər-sī pad-l-ya

he.OBL-ERG bottle.3PLF table.OBL-PP.LOC-ABL fall.CAUS-PFV-3PLF

He pushed the bottles off the table.

४.७.१.४.५ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव गिरगाव, पुर३, वारली, बीएससी)

लोकांशी संपर्क साधायला पाहिजे[सहसंबंध कारकसंबंध]

lokansī səmpərkə sadʰhayla pahijē

lokan-sī səmpərkə sadʰh-ayla pahijē

people-SOC contact.3SGM achieve-NON.FIN want

(I think) One should make contact with other people.

४.७.१.४.६ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव गिरगाव, पुर३, वारली, बी.एस.सी.)

म्हंजी दुसऱ्या गावात आमच्या गावाशी दुसरा गाव हाडना थ होता [अधिकरण कारकसंबंध]

mʰəñjī dusrya gawat amčā gawaśī dusra gaw haina tʰə hota

mʰəñjī dusrya gaw-a-t am-čā-a gaw-a-sī dusra gaw hai na tʰə hota

means other.OBL village-OBL-LOC we.EXCL-GEN-OBL village-OBL-LOC other.3SGM

village.3SGM be.PRS DM that.3SGM be.PST.3SGM

There was another village near our village.

४.७.१.४.७ उदाहरण (जि. ठाणे, ता. अंबरनाथ, गाव उसाटणे, स्त्री५५, आगरी, अशिक्षित)

पिशावीशी काय कारलं सपरचंद [अपादान कारकसंबंध]

piświśī kay karlə səpərcənd

piświ-sī kay kar-l-ə səpərcənd

bag-ABL what remove-PFV-3SGN apple.3SGN

What did he take out from the bag, it's an apple.

४.७.१.४.८ उदाहरण (जि. ठाणे, ता. अंबरनाथ, गाव उसाटणे, स्त्री५५, आगरी, अशिक्षित)

बोलताना एक्यामेक्याशी [सहसंबंध कारकसंबंध]

boltan ekyamekyasī

boltan ekyamekyasī

speak-IPFV-3PL each other-OBL-SOC

(They) talk to each other.

४.७.१.४.९ उदाहरण (जि. ठाणे, ता. अंबरनाथ, गाव उसाटणे, स्त्री५५, आगरी, अशिक्षित)

शेतावर गेलू तिथशी भात खुनला तितून डबल शेतावर जेलू तिथशी भात पेरला [अधिकरण कारकसंबंध]

śetawər gelu tithəśī bʰat kʰunla titun d̪əbəl dusrya śetawər ʃelu tithəśī bʰat perla

śet-a-wər ge-l-u tithə-śī bʰat kʰun-l-a tit-un d̪əbəl dusrya śet-a-wər ʃe-l-u tithə-śī bʰat per-l-a

farm-OBL-PP.LOC go-PFV-1SGF there-LOC rice reap-PFV-3SGM double farm-OBL-PP.LOC go-PFV-1SGF there-LOC rice sow-PFV-3SGM

I went to the field and reaped rice there; I went to another field and sowed rice.

४.७.१.४.१० उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव उधवा, स्त्री५०, वारली, अशिक्षित)

पळत सुटली घरातशी [अपादन कारकसंबंध]

pələt sutli ɣʰəratsī

pələt sut-l-i ɣʰər-a-t-śī

run leave-PFV-1SGF home-OBL-LOC-ABL

(I) started running out of the house.

४.७.१.४.११ उदाहरण (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव उधवा, पु३०, वारली, बी.कॉम)

म्हज्जे कोनाशीबी बोलायच्चा हा त चांगलाच [सहसंबंध कारकसंबंध]

mʰəñʃe konaśībi bolayca hã tə caŋglac

mʰəñʃe kona-śī-bi bol-ayca hã tə caŋglac

means who.OBL-SOC-PRT speak-NON.FIN be.PRS so good-EMPH

If you want to talk to anyone, talk well.

४.७.१.४.१२ (जि. पालघर, ता. तलासरी, गाव उधवा, स्त्री५०, वारली, अशिक्षित)

तिकडं ती नवरी बसवायची चौकाशी [अधिकरण कारकसंबंध]

tikdə ti nəwri bəswayčī cəwkašī

tikdə ti nəwri bəs-(ə)w-ayč-i cəwka-šī

there DEM.DIST.3SGF bride.3SGF sit-CAUS-NON.FIN-3SGF square.OBL-LOC

The bride is made to sit there in the courtyard.

४.७.१.५ अपादान, सहसंबंध, अधिकरण आणि करण विकार समरूपीभवन

अपादान, सहसंबंध, अधिकरण आणि करण या कारकसंबंधांचे विकार समरूपीभवन दर्शविण्यासाठी

[-शी] हा एकच प्रत्यय रत्नागिरी जिल्ह्यातील संगमेश्वर तालुक्यातील कोंडिवरे गावातील मुस्लिम समाजात आढळून आला आहे.

४.७.१.५.१ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. संगमेश्वर, गाव कोंडिवरे, स्त्री३०, मुस्लिम, ५वी)

घडी काडलान हाताशी [अपादान कारकसंबंध]

ghədi kadlan hatašī

ghədi kad-lan hat-a-šī

watch remove-PFV hand-OBL-ABL

He removed the watch from his hand.

४.७.१.५.२ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. संगमेश्वर, गाव कोंडिवरे, स्त्री३०, मुस्लिम, ५वी)

लहानपनाक काय खेलत होतीव सगल्यांशी मिलून मिलून येत होतीव [सहसंबंध कारकसंबंध]

ləhanpənək kay kʰelət hotiw səglyansī milun milun yet hotiw

ləhanpən-a-k kay kʰel-ət hot-iw səglyan-šī mil-un mil-un ye-t hot-iw

childhood-OBL-LOC what play-IPFV be.PST-1SGF all.OBL-SOC together REDUP come-IPFV be.PST-1SGF

As a child (I) used to play and come with everyone.

४.७.१.५.३ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. संगमेश्वर, गाव कोंडिवरे, स्त्री७५, मुस्लिम, ५वी)

ते तुज्या पप्पाच्या बुआच्या घराशीस होती [अधिकरण कारकसंबंध]

te tujā pəppačā buačā ghərasīs hoti

te tu-ĵ-a pəppa-č-a bua-č-a ghər-a-šī-s hot-i

it you-GEN-OBL father-GEN-OBL aunt-GEN-OBL home-OBL-LOC be.PST-3SGF

It was near your father's aunt's house.

४.७.१.५.४ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. संगमेश्वर, गाव कोंडिवरे, स्त्री३०, मुस्लिम, ५वी)

काइतर टाकला डब्ब्याशी [अधिकरण कारकसंबंध]

kaitər ˌtakla dəbbyasī

kaitər ˌtak-l-a dəbbya-śī

something put-PFV-3SGM box.OBL-LOC

(He) put something in the box.

४.७.१.५.५ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. संगमेश्वर, गाव कोंडिवरे, स्त्री७५, मुस्लिम, ५वी)

प्यारशी बाय बोलतो (मुलीला) [करण कारकसंबंध]

pyarsī bay bolto

pyar-śī bay bol-t-o

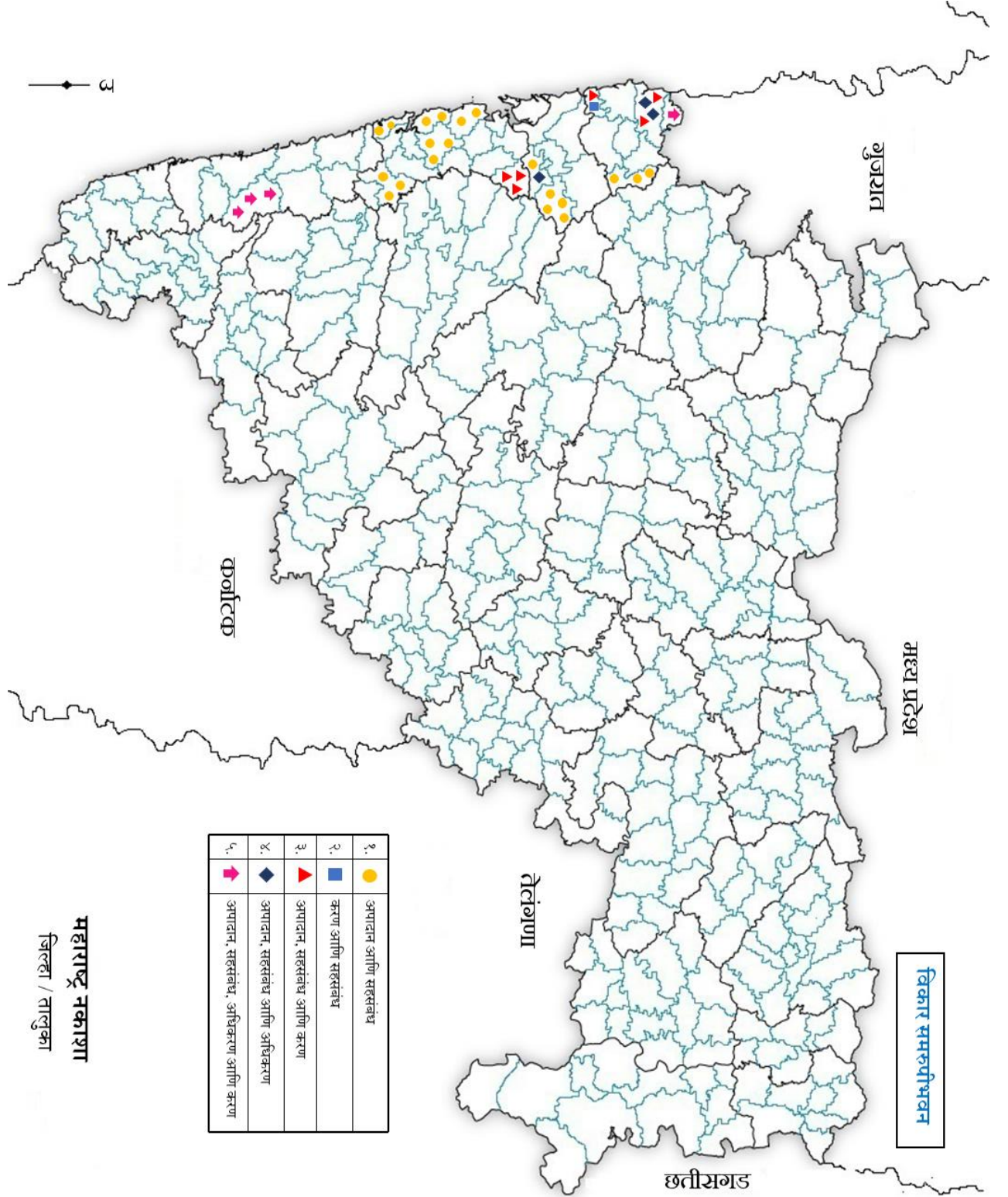
love-INS 'bay' speak-IPFV-1PL

We address our daughter as 'bay' with love.

संदर्भ :

- कॉम्प्री, बर्नार्ड. (१९९१). फॉर्म अॅण्ड फंक्शन इन आयडेंटिफाइंग केसेस. प्लून्क, फ्रांस (संपा.), पॅराडाइम्स : द इकॉनॉमी ऑफ इंप्लेक्शन, ४१-५६. बर्लिन : मूतॉ द ग्रायटर.
- ब्लेक, बॅरी. (२००१). केस. केम्ब्रिज : सी.यू.पी.

४.७.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.८ व्याकरणिक विशेष: {चालू वर्तमानकाळ}

क्रियाव्याप्तीद्वारे क्रियेची पूर्णता, अपूर्णता, प्रगती किंवा पुनरावृत्ती दर्शविली जाते. वाक्यातील क्रियापदाच्या रूपावरून क्रियापदाने दर्शविलेली क्रिया वर्तमानकाळात काही काळासाठी घडत आहे / सुरू आहे असा बोध होत असेल तर त्यातून 'चालू वर्तमानकाळ' या क्रियाव्याप्तीचा निर्देश होतो. येथे 'चालू' ही संज्ञा क्रिया अपूर्ण असल्याचे दर्शविते. उदाहरणार्थ, प्रमाण मराठीतील 'रोहन आंबा खात आहे' या वाक्यातील 'खात आहे' या क्रियापदबंध संरचनेवरून खाण्याची क्रिया ही वर्तमानकाळात घडत आहे / सुरू आहे असा बोध होतो.

४.८.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या बोलींमध्ये चालू वर्तमानकाळ दर्शवण्यासाठी तीन प्रकारच्या संरचना आढळल्या आहेत : (१) [क्रियापद-त(-सुसंवाद)+(साहाय्यक क्रियापद)]; (२) [क्रियापद-पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय+राह-सुसंवाद+(साहाय्यक क्रियापद)]; (३) [क्रियापद-आख्यातेतर रूप+लाग-सुसंवाद+(साहाय्यक क्रियापद)]. सापडलेल्या तिन्ही प्रकारच्या संरचनांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.८.१.१ पर्यायी रचना १ : [क्रियापद-त(-सुसंवाद)+(साहाय्यक क्रियापद)]

चालू वर्तमानकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-त(-सुसंवाद)+(साहाय्यक क्रियापद)] ही रचना राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये आढळली.

४.८.१.१.१ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. दापोली, गाव दाभोळ, स्त्री५६, खारवी, ३री)

त्या मानसाला मारतोय तो

tya mansala martoy to

tya mansa-la mar-toy to

DEM.DIST.OBL man.OBL-ACC hit-PRS.PROG.3SGM he

He is hitting that man.

४.८.१.२ पर्यायी रचना २ : [क्रियापद-पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय+राह-सुसंवाद+(साहाय्यक क्रियापद)]

चालू वर्तमानकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय+राह-सुसंवाद+(साहाय्यक क्रियापद)] ही रचना राज्यातील २२ जिल्ह्यांमध्ये आढळली. या पर्यायी रचनेच्या भौगोलिक प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा तालुका व गाव

चंद्रपूर चंद्रपूर - चकनिंबाळा व दाताळा, राजुरा - कढोली (बुद्रुक) व कोष्टाळा,

	ब्रह्मपुरी - पांचवाव व तोरगाव (बुद्रुक)
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा व शिवणी, कोरची - बोरी
गोंदिया	गोंदिया - टेमनी व तेढवा, सडक अर्जुनी - डुग्गीपार व चिखली
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी व बोरी
नागपूर	नागपूर - येरला व सोनेगाव (लोधी), भिवापूर - सावरगाव व बोटेझरी, रामटेक - भोजापूर व करवाही, नरखेड - उमरी व पांढरी
वर्धा	वर्धा - करंजी (भोगे) व निमगाव (सबने), आष्टी - खडका व थार, हिंगणघाट - अजंती व पोती, सेलू - वडगाव जंगली व झडशी
यवतमाळ	घाटंजी - खापरी व कुर्ली, नेर - कोलुरा व दगड धानोरा
अमरावती	अमरावती - सावडी व मलकापूर, वरूड - सातनूर व गाडेगाव, दर्यापूर - भांबोरा, जितापूर व भामोद, धारणी - कावडाझिरी
अकोला	अकोला - गोपाळखेड व येवता
वाशीम	वाशीम - शिरपूटी, रिसोड - चाकोळी व घोणसर, कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट व वरवंड, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड, शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
लातूर	उदगीर - शिरोळ जानापूर व मलकापूर
जालना	जालना - धावेडी
औरंगाबाद	औरंगाबाद - पिंपळखुंटा, वैजापूर - नांदगाव व सावखेडगंगा, पैठण - तेलवाडी व पाचोड (बुद्रुक), सोयगाव - घोसला व पळसखेडा
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, जामनेर - वाकोद व वाघारी, रावेर - मांगलवाडी, चाळीसगाव - दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व शिरूड-खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	नाशिक - मडसांगवी, पळसे व विल्होळी, मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - मुल्हेर व दरेगाव, सुरगणा - काठीपाडा व सुरगणा, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी व झारवड (खुर्द), येवला - बोकटे व निमगावमड
अहमदनगर	अहमदनगर - कामरगाव व नारायण डोहो, नेवासा - खलालपिंपरी, अकोले - डोंगरगाव

पालघर	जव्हार - हातेरी, मोखाडा - कारेगाव
ठाणे	भिवंडी - भिवाली आणि खोणी
सातारा	सातारा - चाळकेवाडी

४.८.१.२.१ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. नागपूर, गाव येरला, पु७०, मांग (एस.सी), अशिक्षित)
त्या दोगीजनी भांडन करून रायल्या

tya dogijēni bhāṇḍan kārūn raylyā

tya dogi-jāni bhāṇḍan kār-un raylyā

DEM.DIST.OBL.FPL both.3PLF-people.3PLF quarrel.3SGN do-CP STAY.PRS.PROG.3PLF

Both of them are fighting.

४.८.१.३ पर्यायी रचना ३ : [क्रियापद-आख्यातेतर रूप+लाग-सुसंवाद+(साहाय्यक क्रियापद)]

चालू वर्तमानकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-आख्यातेतर रूप+लाग-सुसंवाद+(साहाय्यक क्रियापद)] ही रचना राज्यातील सोळा जिल्ह्यांमध्ये आढळली. या पर्यायी रचनेच्या भौगोलिक प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
यवतमाळ	घाटंजी - कुर्ली
वाशीम	रिसोड - चाकोळी व घोणसर
नाशिक	त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी
पालघर	वसई - कळंब व निर्मळ व सायवन, तलासरी - गिरगाव
रायगड	कर्जत - साळोख, श्रीवर्धन - बागमांडला
सिंधुदुर्ग	मालवण - कट्टा
कोल्हापूर	करवीर - गडमुडशिंंगी व खुपिरे, शाहूवाडी - शाहूवाडी, कागल - गोरंबे, केनवडे व एकोंडी, चंदगड - चंदगड व तुडीये, राधानगरी - सोन्याची शिरोली, गडहिंग्लज - हेब्बाळ जलघाळ व इंचनाळ
सांगली	मिरज - सोनी व म्हैसाळ, शिराळा (खुर्द) - शिराळा (खुर्द)
सोलापूर	सोलापूर - रानमसले, डोणगाव व नांदणी, अक्कलकोट - कर्जाळ, कुरनूर व चिक्रेहळी, सांगोले - हांगिर्गे, हातिद व सांगोले, बार्शी - गौडगाव व सौंदरे
उस्मानाबाद	उस्मानाबाद - शिंगोली व कोंड, उमरगा - जकेकूर व कसगी
लातूर	लातूर - पाखरसांगवी, तांदुळजा व बाभळगाव, निलंगा - दादगी,

	उदगीर - शिरोळ जानापूर व मलकापूर
नांदेड	नांदेड - लिंगगाव व पांगरी, किनवट - इस्लापूर व मारेगाव (खालचे), मुखेड - शिरूर (दबडे) व हळणी, देगलूर - खानापूर व रमतापूर
हिंगोली	हिंगोली - कारवाडी, कळमनुरी - बाभळी व मोरवड
जालना	मंठा - उसवद व तळणी व केंधळी
परभणी	पालम - कापसी व बनवस, सोनपेठ - डिघोळ व तिवठणा, परभणी - टाकळगव्हाण
बीड	बीड - बेडूकवाडी, आंबेजोगाई - सातेफळ व दरडवाडी

४.८.१.३.१ उदाहरण (जि. नांदेड, ता. नांदेड, गाव लिंगगाव, स्त्री७०, मराठा, अशिक्षित)

मी काय सांगायली तुमाला लबाड बोलू नाय खरं बोलावं

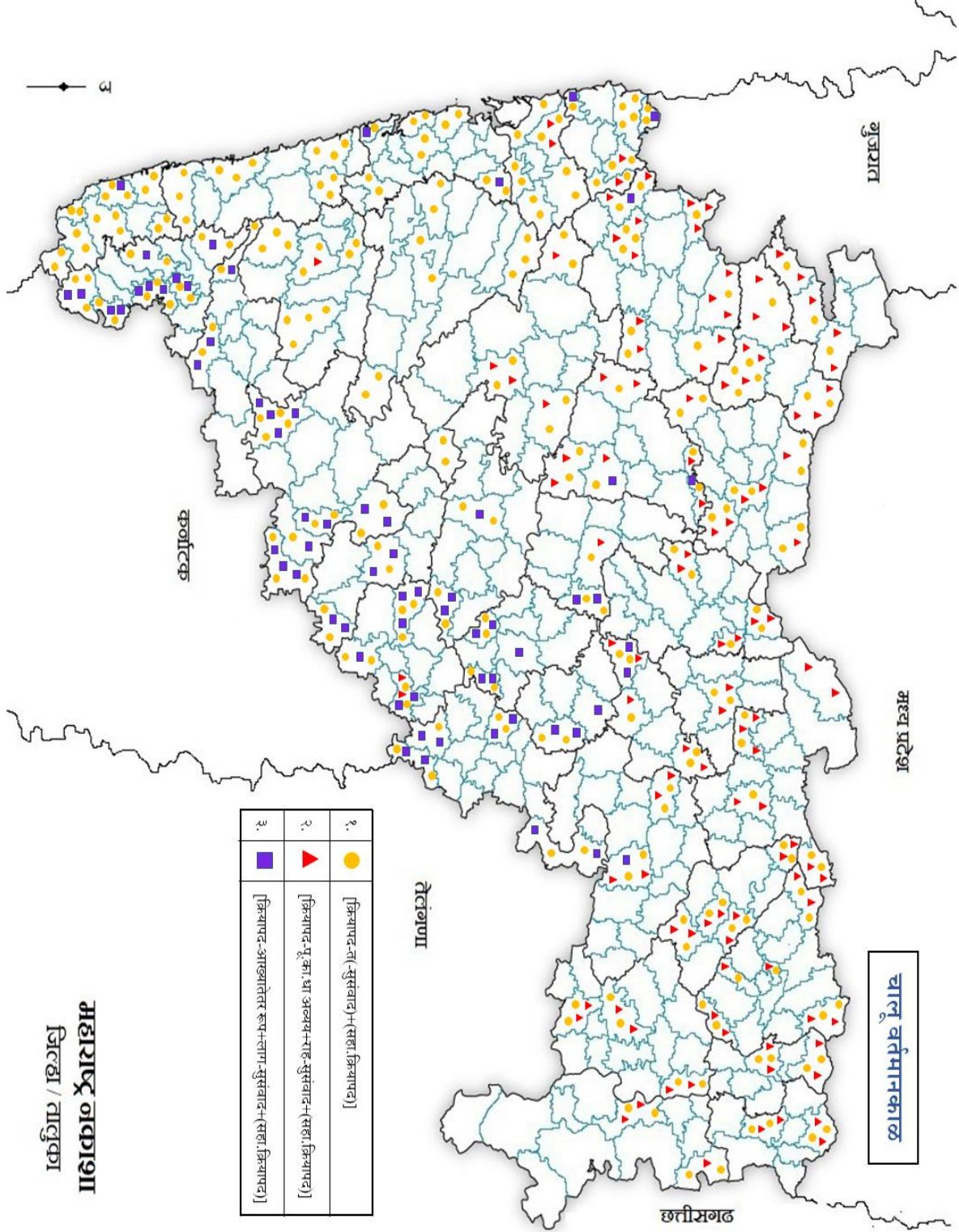
mi kay sangayli tumala ləbaɖ bolu nay kʰərə bolawə

mi kay saŋ-ayli tuma-la ləbaɖ bol-u nay kʰərə bol-awə

I what tell-PRS.PROG.1SGF you.OBL.PL-ACC lie.3SGN speak-NON.FIN PROH
truth.3SGN speak-SUBJ

What I am telling you is not to lie, tell the truth.

४.८.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.९ व्याकरणिक विशेष : {चालू भूतकाळ}

क्रियाव्याप्तीद्वारे क्रियेची पूर्णता, अपूर्णता, प्रगती किंवा पुनरावृत्ती दर्शविली जाते. वाक्यातील क्रियापदाच्या रूपावरून क्रियापदाने दर्शविलेली क्रिया भूतकाळात काही काळासाठी घडत होती / सुरू होती असा बोध होत असेल तर ते वाक्य 'चालू भूतकाळा'त आहे असे म्हणतात. येथे 'चालू' ही संज्ञा क्रिया अपूर्ण असल्याचा निर्देश करते. उदाहरणार्थ, प्रमाण मराठीतील 'रोहन आंबा खात होता' या वाक्यातील 'खात होता' या क्रियापदबंध संरचनेवरून खाण्याची क्रिया ही भूतकाळात घडत होती / सुरू होती असा बोध होतो. बऱ्याचदा दुसऱ्या एका घटनेचा संदर्भ पुरविण्याचे कार्य 'चालू भूतकाळा'तील वाक्य करते. उदा. 'राधा घरात आली तेव्हा रोहन आंबा खात होता'.

४.९.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या बोलींमध्ये चालू भूतकाळ दर्शवण्यासाठी तीन प्रकारच्या संरचना आढळल्या आहेत :

(१) [क्रियापद-त+होत-सुसंवाद]; (२) [क्रियापद-पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय+राह क्रियापद(-सुसंवाद)+ साहाय्यक क्रियापद-सुसंवाद]; (३) [क्रियापद-(आख्यातेतर रूप)+लाग क्रियापद+साहाय्यक क्रियापद-सुसंवाद]. सापडलेल्या तिन्ही प्रकारच्या संरचनांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.९.१.१ पर्यायी रचना १ : [क्रियापद-त+होत-सुसंवाद]

चालू भूतकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-त+होत-सुसंवाद] ही रचना राज्यातील सर्वच जिल्हांमध्ये आढळली.

४.९.१.१.१ उदाहरण (जि. गडचिरोली, ता. कोरची, गाव मोहगांव, पु३९, एस.सी, १२वी)

तो समोरवाला वेक्ती खाली बाल उचलत होता

to samorwala wekti kʰali bal uclət hota

to samor-wala wekti kʰali bal uclə-t hot-a

DEM.DIST.3SGM front-NMNLZR.3SGM person down ball pick-IPFV be.PST-3SGM

The person in the front was picking up the ball.

४.९.१.२ पर्यायी रचना २ : [क्रियापद-पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय+राह क्रियापद (-सुसंवाद)+साहाय्यक क्रियापद-सुसंवाद]

चालू भूतकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्यय+राह क्रियापद (-सुसंवाद)+साहाय्यक क्रियापद-सुसंवाद] ही रचना राज्यातील आठ जिल्हांमध्ये आढळली. नंदुरबार,

धुळे, नाशिक आणि जळगाव या जिल्ह्यांत सदर रचनेची वारंवारिता जास्त प्रमाणात आढळली असून बुलढाणा, अमरावती, नागपूर आणि चंद्रपूर या जिल्ह्यांत वारंवारिता कमी आढळली. या रचनेच्या भौगोलिक प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
नंदुरबार	नंदुरबार - धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा
धुळे	धुळे - लळिंग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - धाडणे
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव व मुल्हेर
जळगाव	जळगाव - वडली, चाळीसगाव - दहिवद
बुलढाणा	शेगाव - पाडसूळ
अमरावती	दर्यापूर - भांबोरा, वरूड - गाडेगाव
नागपूर	नागपूर - सोनेगाव लोधी
चंद्रपूर	राजुरा - कढोली (बुद्रुक)

४.९.१.२.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव सोनगीर, पु६०, माळी, ११वी)

तो फुगा फुकी रायंता

to p^huga p^huki rayənta

to p^huga p^huk-i rayənta

he balloon inflate-CP STAY.PST.PROG.3SGM

He was inflating a balloon.

४.९.१.२.२ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव खोरदड, स्त्री६०, कुणबी पाटील, ७वी)

ती चालत चालत चालत चालत चालत चालत चालत जाइ राइती तिले वड भेटना

ti calət calət calət calət calət calət calət jai raiti tile wəd bhetna

ti calə-t calə-t calə-t calə-t calə-t calə-t ja-i raiti ti-le wəd bhet-n-a

she walk-IPFV REDUP REDUP REDUP REDUP REDUP REDUP go-CP STAY.PST.PROG.3SGF

she-DAT banyan tree.3SGM meet-PFV-3SGM

She was walking when she came across a banyan tree.

४.९.१.२.३ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. नागपूर, गाव सोनेगाव लोधी, स्त्री५०, ओबीसी, १०वी)

मी इतकी जिद्दी पेटली होती त्या वेळेस कं खुब्बंच जिद्द करू रायली होती

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

mi itki jiddi petli hoti tya weles kə kʰubbəc jiddə kəru rayli hoti

mi itki jiddi pet-l-i hot-i tya wəl-e-s kə kʰubbə-c jiddə kər-u ray-l-i hot-i

I much ambitious burn-PFV-1SGF be.PST-1SGF DEM.DIST.OBL time-OBL-LOC COMP
very much-EMPH ambitious do-CP STAY-PFV-1SGF be.PST-1SGF

I was so charged up that I was making the determination (=was determined) to fulfil
my ambition.

४.९.१.३ पर्यायी रचना ३ : [क्रियापद-(आख्यातेतर रूप)+लाग क्रियापद+साहाय्यक क्रियापद-
सुसंवाद]

चालू भूतकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-(आख्यातेतर रूप)+लाग क्रियापद+साहाय्यक
क्रियापद-सुसंवाद] ही रचना राज्यातील चार जिल्ह्यांमध्ये आढळली. या रचनेच्या भौगोलिक
प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरण पुढे दिले आहे :

जिल्हा	तालुका व गाव
सांगली	मिरज - सोनी
सोलापूर	सोलापूर - डोणगाव, अक्कलकोट - कुरनूर
लातूर	लातूर - पाखरसांगवी व तांदुळजा, निलंगा - दादगी, उदगीर - मलकापूर
नांदेड	किनवट - इस्लापूर, मुखेड - हळणी

४.९.१.३.१ उदाहरण (जि. नांदेड, ता. मुखेड, गाव हळणी, पु६०, मल्हार कोळी, अशिक्षित)

दोगी दोस्तिन्या दोगी भांडून बोलालत्या

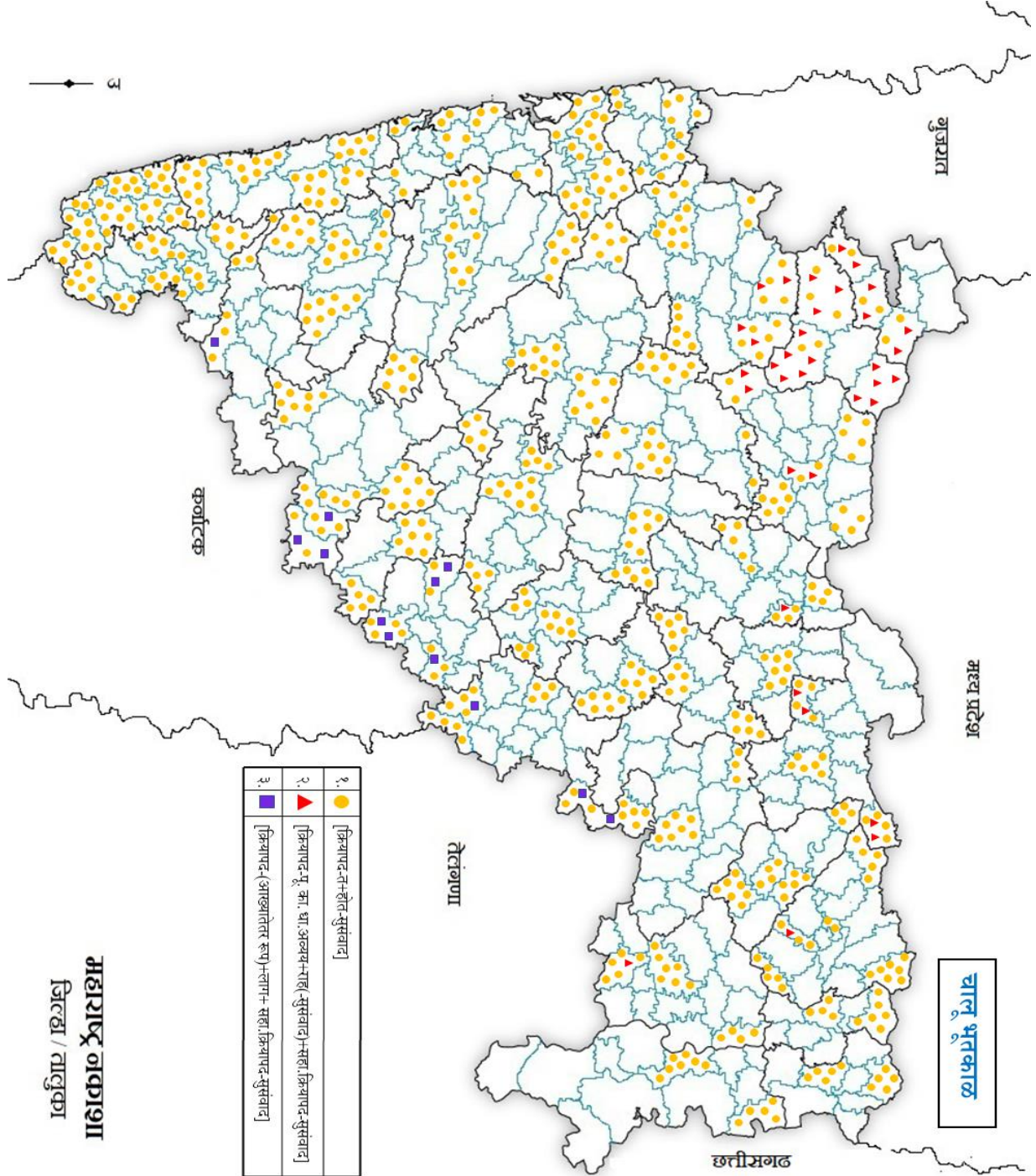
dogi dostinya dogi bʰandun bolalत्या

dogi dostinya dogi bʰandun bol-altya

both friends.3PLF both quarrel-CP speak-ATTACH.PST.PROG.3PLF

Two friends were quarreling and talking.

४.९.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.१० व्याकरणिक विशेष : {रीती वर्तमानकाळ}

क्रियाव्याप्तीद्वारे क्रियेची पूर्णता, अपूर्णता, प्रगती किंवा पुनरावृत्ती दर्शविली जाते. एखादी क्रिया वर्तमानकाळात नेहमी घडत असेल किंवा वर्तमानकाळात त्या क्रियेची पुनरावृत्ती संदर्भित होत असेल, तर त्यासाठी रीती वर्तमानकाळातील क्रियारूप वापरले जाते. उदाहरण : 'मी रोज कामाला जातो' या प्रमाण मराठीतील वाक्यात 'जातो' ह्या क्रियापदावरून ही क्रिया नेहमी घडते आणि वर्तमानकाळात ह्या क्रियेची पुनरावृत्ती होते हे दिसते.

४.१०.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या बोलींमध्ये रीती वर्तमानकाळ दर्शवण्यासाठी सर्वेक्षणात तीन प्रकारच्या संरचना आढळल्या आहेत : (१) [क्रियापद-त-लिंग,वचन,पुरुष सुसंवाद]; (२) [क्रियापद-स.वचन सुसंवाद]; (३) [क्रियापद-ता]. सापडलेल्या तिन्ही प्रकारच्या संरचनांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.१०.१.१ पर्यायी रचना १ : [क्रियापद-त-लिंग,वचन,पुरुष सुसंवाद]

रीती वर्तमानकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-त-लिंग,वचन,पुरुष सुसंवाद] ही संरचना राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये आढळली.

४.१०.१.१.१ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. रत्नागिरी, गाव मालगुंड, स्त्री३९, कुणबी, १२वी)

ती कामाला जाते

ti kamala jate

ti kam-a-la ja-t-e

she work-OBL-DAT go-IPFV-3SGF

She goes to work.

४.१०.१.१.२ उदाहरण (जि. ठाणे, ता. अंबरनाथ, गाव उसाटणे, पु१९, बौद्ध, एफ.वाय.बी.ए.)

मराठीच बोलतो मी जास्तं

məratic bolto mi jastə

mərati-c bol-t-o mi jastə

Marathi-EMPH speak-IPFV-1SGM I more

I speak in Marathi most of the time.

४.१०.१.२ पर्यायी रचना २ : [क्रियापद-स.वचन सुसंवाद]

रीती वर्तमानकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-स.वचन सुसंवाद] ही संरचना राज्यातील पाच जिल्ह्यांत आढळली. या पर्यायी रचनेच्या भौगोलिक प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
जळगाव	जळगाव - धामणगाव, चाळीसगाव - दहिवद
धुळे	धुळे - सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - शिंगावे व बोराडी, साक्री - धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	सटाणा - दरेगाव, मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.)
पालघर	डहाणू - वेती

४.१०.१.२.१ उदाहरण (जि. नंदुरबार, ता. नंदुरबार, गाव धानोरा, पु४२, मातंग, ६वी)

एक पोर्या धाविले शाळामा ज़ास

ek porya dhawile śālama jas

ek porya dhawi-le śāla-ma ja-s

one son.OBL tenth-LOC school-LOC go-IPFV.SG

One of my sons goes to class 10 in school.

४.१०.१.२.२ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव खोरदड, पु६८, कुणबी-पाटील, ८वी)

ते बी आयरानिमास बोलतस

te bi ayranimas boltəs

te bi ayrani-ma-s boltəs

they PRT Ahirani-LOC-EMPH speak-IPFV.PL

They too speak in Ahirani.

४.१०.१.३ पर्यायी रचना ३ : [क्रियापद-ता]

रीती वर्तमानकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-ता] ही संरचना राज्यातील तीन जिल्ह्यांत आढळली. या पर्यायी रचनेच्या भौगोलिक प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
कोल्हापूर	चंदगड - कोदाळी
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग - आयी व माटणे, मालवण - कट्टा, देऊळवाडा व दांडी, कुडाळ - मानगाव व कुडाळ, वेंगुर्ला - वेंगुर्ला, देवगड - तारामुंबरी व जामसंडे, सावंतवाडी - कोलगाव व सातर्डे
रत्नागिरी	राजापूर - कुंभवडे

४.१०.१.३.१ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. मालवण, गाव दांडी, पु७२, गाबीत, ३री)

आमी त्याला काय मनता देवमासा

ami tyala kay mēnta dewmasa

ami tya-la kay mēn-ta dewmasa

we.EXCL he.OBL-ACC what say-IPFV dewmasa

We call it *dewmasa*.

४.१०.१.३.२ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. कुडाळ, गाव कुडाळ, पु६०, कुंभार, अशिक्षीत)

पन आता जास्तं पीक येता

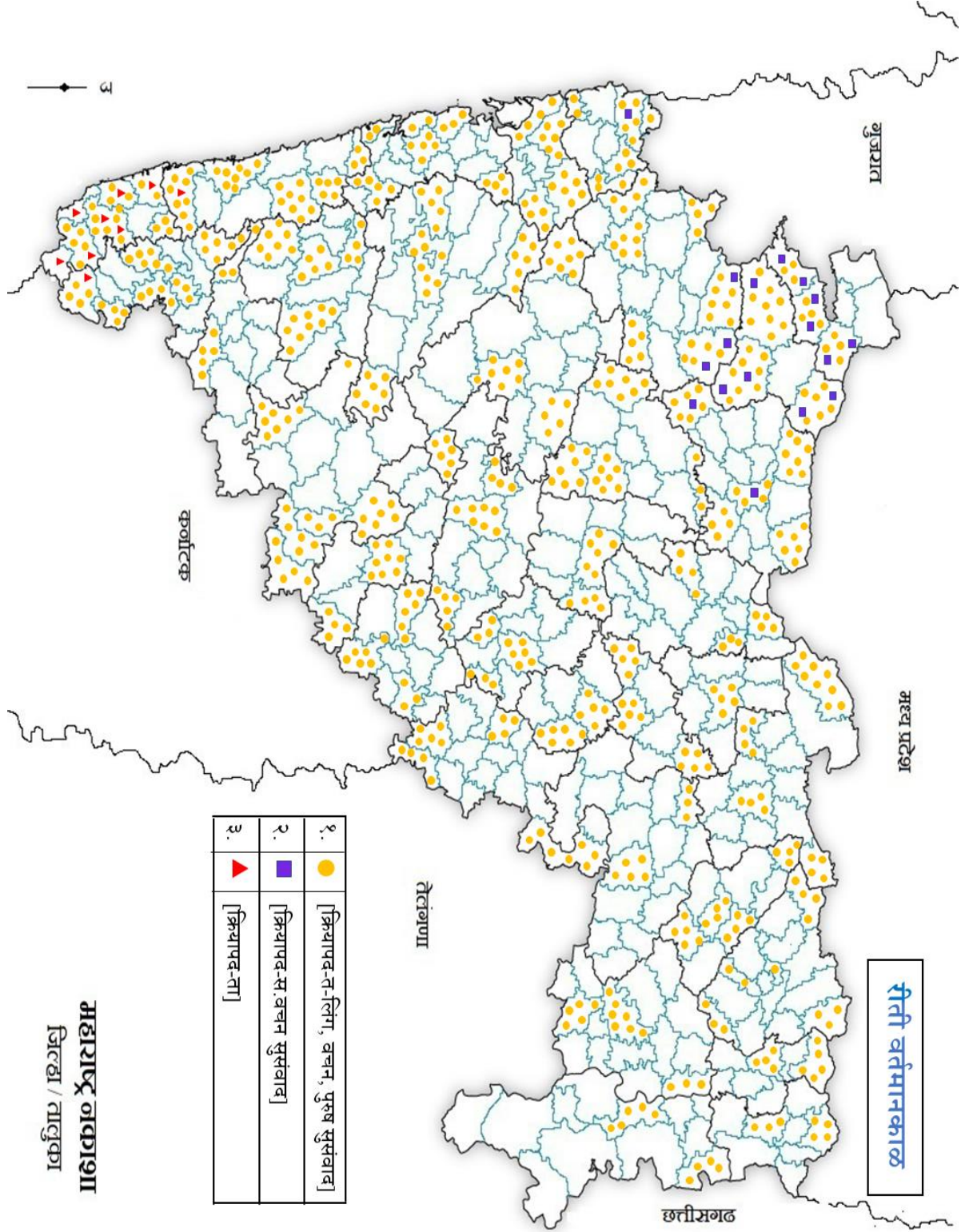
pən ata ĵastə pik yeta

pən ata ĵastə pik ye-ta

but now more crop come-IPFV

Now we get more crops/we get a better harvest.

४.१०.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.११ व्याकरणिक विशेष : {रीती भूतकाळ}

क्रियाव्याप्तीद्वारे क्रियेची पूर्णता, अपूर्णता, प्रगती किंवा पुनरावृत्ती दर्शविली जाते. एखादी क्रिया भूतकाळात नेहमी घडली असेल किंवा भूतकाळातील क्रियेची पुनरावृत्ती संदर्भित होत असेल तर त्यासाठी रीती भूतकाळातील क्रियारूप वापरले जाते. उदाहरण : प्रमाण मराठीतील 'मी पूर्वी कामावर ज्ञायचो' या वाक्यातील 'ज्ञायचो' ह्या क्रियापदावरून भूतकाळातील कृतीची पुनरावृत्ती झाल्याची सूचना मिळते.

४.११.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या बोलींमध्ये रीती भूतकाळ दर्शवण्यासाठी पाच प्रकारच्या पर्यायी रचना आढळल्या आहेत :

(१) [क्रियापद-त+(होत-सुसंवाद)]; (२) [क्रियापद-आयच्-सुसंवाद]; (३) [क्रियापद-स्वर.सुसंवाद ओ/उ/इ/ए/अ]; (४) [क्रियापद-त+ज्ञा-सुसंवाद]; (५) [क्रियापद-त+अस्-सुसंवाद]. सापडलेल्या पाचही प्रकारच्या संरचनांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.११.१.१ पर्यायी रचना १ : [क्रियापद-त+होत-सुसंवाद]

रीती भूतकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-त+होत-सुसंवाद] ही पर्यायी रचना राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये आढळली.

४.११.१.१.१ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. दापोली, गाव पालगड, स्त्री३५, कुणबी, ४थी)

आमचे आइवडील भरपूर आमाला शिकवत होते

amčē aiwədil bʰərpur amala śikwət hote

am-č-e aiwədil bʰərpur ama-la śikwə-t hot-e

we.EXCL-GEN-3PL parents much we.EXCL-ACC teach-IPFV be.PST-3PL

Our parents used to teach us a lot.

४.११.१.२ पर्यायी रचना २ : [क्रियापद-आयच्-सुसंवाद]

रीती भूतकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-आयच्-सुसंवाद] ही रचना राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये दिसून आली आहे.

४.११.१.२.१ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. दोडामार्ग, गाव आयी, स्त्री३३, कुंभार, ९वी)

शाळेत मज्जा करायचो आमी

śālet məjja kərayco ami

śāle-t məjja kər-ayc-o ami

school.OBL-LOC fun.3SGM do-PST.HAB-1PL we.EXCL

We used to have fun at school.

४.११.१.३ पर्यायी रचना ३ : [क्रियापद-स्वर.सुसंवाद ओ/उ/इ/ए/अ]

रीती भूतकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-स्वर.सुसंवाद ओ/उ/इ/ए/अ] ही पर्यायी रचना राज्यातील चोवीस जिल्हांमध्ये आढळली. या पर्यायी रचनेच्या भौगोलिक प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
चंद्रपूर	चंद्रपूर - चकनिंबाळा व दाताळा, राजुरा - कोष्टाळा, ब्रह्मपुरी - पांचवाव व तोरगाव (बुद्धक)
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा व शिवणी, कोरची - बोरी व मोहगाव
गोंदिया	गोंदिया - टेमनी व तेढवा, सडक-अर्जुनी - डुग्गीपार व चिखली
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी
नागपूर	नागपूर - येरला, भिवापूर - सावरगाव, रामटेक - भोजापूर, नरखेड - उमरी व पांढरी
वर्धा	आष्टी - खडका, हिंणघाट - अजंती व पोती, सेलू - वडगाव जंगली व झडशी
यवतमाळ	घाटंजी - खापरी व कुर्ली, नेर - कोलुरा व दगड धानोरा
अमरावती	अमरावती - सावडी व मलकापूर, वरूड - गाडेगाव, दर्यापूर - भांबोरा, जितापूर व भामोद
अकोला	अकोला - येवता
वाशीम	वाशीम - शिरपुटी, रिसोड - घोणसर, कारंजा - गिरडा
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड, शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
नांदेड	नांदेड - पांगरी, किनवट - इस्लापूर, देगलूर - खानापूर
हिंगोली	कळमनुरी - मोरवड
औरंगाबाद	सोयगाव - घोसला
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, जामनेर - वाकोद व वाघारी, रावेर - मांगलवाडी, चाळीसगाव - दहिवद, चोपडा - वैजापूर
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा

नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव, सुरगणा - काठीपाडा, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी, येवला - बोकटे
पालघर	वसई - कळंब व निर्मळ, डहाणू - बोर्डी व मुरबाड व पिंपळशेत, तलासरी - उधवा व गिरगाव, मोखाडा - दांडवळ व कारेगाव
रायगड	रोहा - चिंचवली
रत्नागिरी	रत्नागिरी - झाडगाव
सिंधुदुर्ग	मालवण - कट्टा, देऊळवाडा व दांडी, कुडाळ - मानगाव व कुडाळ, वेंगुर्ला - वेंगुर्ला, सावंतवाडी - कोलगाव व सातर्डे
कोल्हापूर	चंदगड - कोदाळी
सातारा	वाई - चिखली

४.११.१.३.१ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. नागपूर, गाव येरला, पु७०, मांग (एस.सी), अशिक्षित)
कास्तकारीचे कामं करो पयले

kastəkaričē kamə kəro pəyle

kastəkari-č-e kam-ə kər-o pəyle

agriculture.OBL-GEN-3PL work-3PL do-PST.HAB.1SGM first

I used to do agricultural work earlier.

४.११.१.३.२ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. मालवण, गाव कट्टा, स्त्री५०, भंडारी , ७वी)

तिनंय मैत्रणी असाच करू लपान रऊ

tinəy məitrəṇi əsac kəru ləpan rəu

tinə-y məitrəṇi əsa-c kər-u ləp-an rə-u

three-PRT friend.FPL thus-EMPH do-PST.HAB.1PL hide-CP stay-PST.HAB.1PL

We three friends used to hide earlier.

४.११.१.३.३ उदाहरण (जि. सिंधुदुर्ग, ता. कुडाळ, गाव कुडाळ, स्त्री४१, कुंभार, १०वी)

तो दररोज जाय अन्नं नदीच्या काटी लाकडं तोडी दरो

to dərroj jay ənnə nədičā kaṭi lakḍə toḍi dərro

to dərroj ja-y ənnə nədi-č-a kaṭ-i lakḍə toḍ-i dərro

he everyday go-PST.HAB and river-GEN-OBL bank-LOC wood.3PL cut-PST.HAB

everyday

He used to go at the bank of river and cut the woods.

४.११.१.३.४ उदाहरण (जि. जळगाव, ता. चोपडा, गाव वैजापूर, पु३९, राजपूत, ७वी)

यकस टाईम जेवन भेटे

yəkəs ˌtəim ʃewən bhete

yək-ə-s ˌtəim ʃewən bhət-e

one-OBL-EMPH time meal get-PST.HAB

We used to get food only once (in a day).

४.११.१.३.५ उदाहरण (जि. पालघर, ता. मोखाडा, गाव दांडवळ, स्त्री५०+, वारली, अशिक्षित)

आदी चांगला भरपूर पडं

adi cāngla bhərpur pəḍə

adi cāngla bhərpur pəḍ-ə

before good.3SGM much fall-PST.HAB

Earlier it used to rain a lot.

४.११.१.४ पर्यायी रचना ४ : [क्रियापद-त+ज्ञा-सुसंवाद]

रीती भूतकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-त+ज्ञा-सुसंवाद] ही पर्यायी रचना राज्यातील फक्त सहा जिल्ह्यांमध्ये आढळली. या पर्यायी रचनेच्या भौगोलिक प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
गडचिरोली	गडचिरोली - शिवणी
अमरावती	अमरावती - मलकापूर, दर्यापूर - जितापूर
अकोला	अकोला - येवता
वाशीम	वाशीम - शिरपुटी, कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)
जालना	जालना- धावेडी
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण, शेगाव - पाडसूळ
जळगाव	चाळीसगाव - दहिवद

४.११.१.४.१ उदाहरण (जि. वाशीम, ता. कारंजा, दोनद बु., स्त्री३३, कुणबी-पाटील, १२वी)

आमच्या खेडेगावातनी भाजीपाला विकनारे येत ज़ायेत त आमी त्यांच्याकडलं घेत ज़ाओ

amčā kʰeḍegawatni bʰaǰipala wiknare yet jayet tə ami tyañčākəḍlə ǰhet jao

am-č-a kʰeḍegaw-a-tni bʰaǰipala wik-nar-e ye-t ja-yet tə ami tyañ-č-a-kəḍ-l-ə ǰhe-t
ja-o

we.EXCL-GEN-OBL rural village-OBL-LOC vegetables sell-NMZL-3PL come-IPFV GO-
PST.HAB.3PL so we.EXCL they.OBL-GEN-OBL-LOC-PTPL-3SGN take-IPFV GO-
PST.HAB.1PL

Vegetable sellers used to come to our village and we used to buy vegetables from them.

४.११.१.५ पर्यायी रचना ५ : [क्रियापद-त+अस्-सुसंवाद]

रीती भूतकाळ दर्शवण्यासाठी [क्रियापद-त+अस्-सुसंवाद] ही रचना राज्यातील केवळ पाच जिल्ह्यांमध्ये सापडली. या पर्यायी रचनेच्या भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसाराचा तपशील आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
बुलढाणा	बुलढाणा - वरवंड
हिंगोली	कळमनुरी - बाभळी व मोरवड
नांदेड	नांदेड - लिंबगाव
परभणी	सोनपेठ - तिवठणा
कोल्हापूर	कागल - केनवडे (कुणबी-मराठा समाज)

४.११.१.५.१ उदाहरण (जि. परभणी, ता. सोनपेठ, गाव तिवठणा, पुर०, धनगर, बी.ए.)

एक टोपीवाला असा आपल्या गावातून टोप्या घेऊन विकायला ज़ात असे

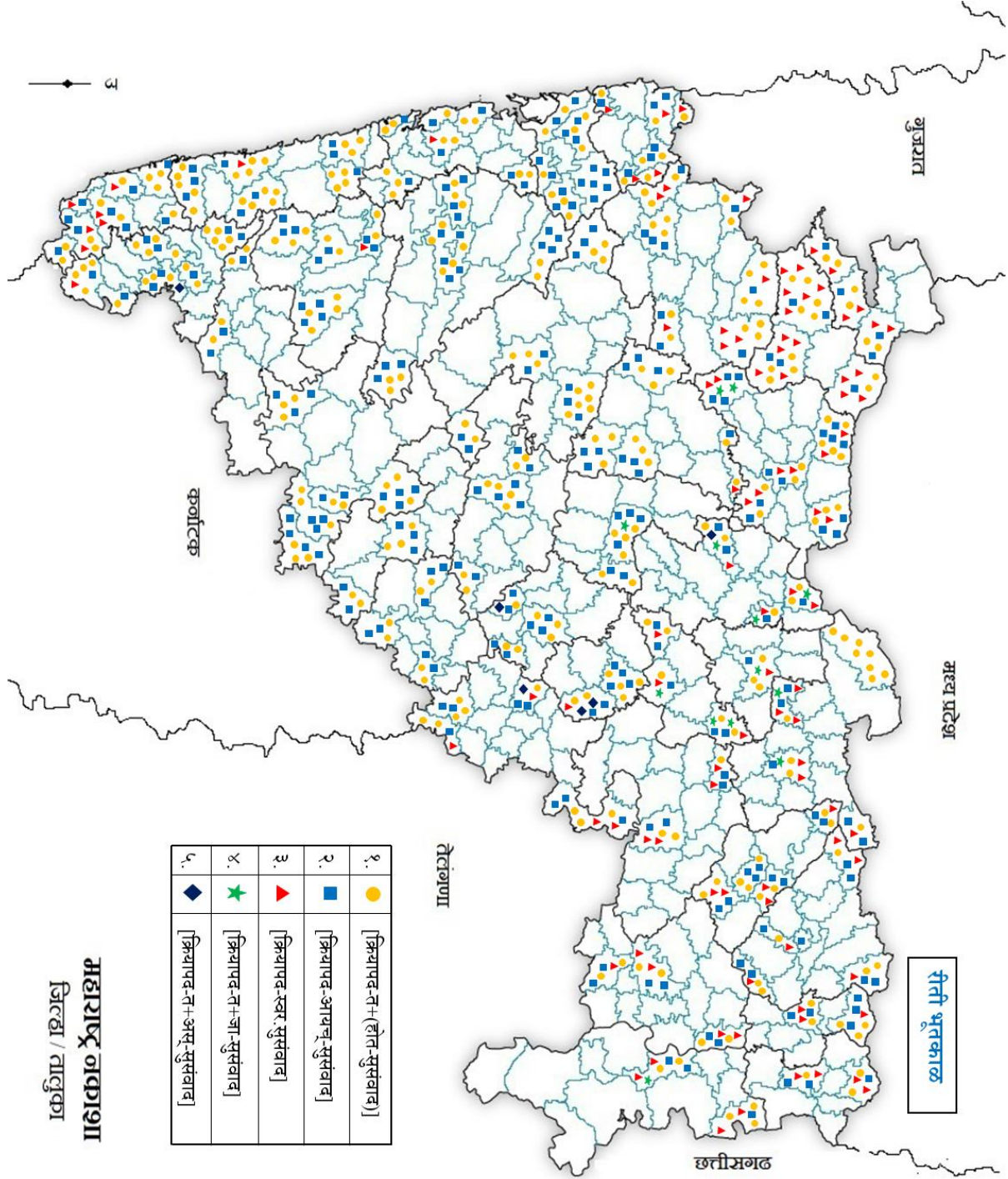
ek topiwala əsa aplya gawatun topya ǰheun wikayla jat əse

ek topiwala əsa aplya gaw-a-t-un topya ǰhe-un wik-ayla ja-t əs-e

one cap seller thus.3SGM self.OBL village-OBL-LOC-ABL cap.PL take-CP sell-NON.FIN
go-IPFV be.PST.HAB.3SG

A cap seller used to go from his village to sell caps.

४.११.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.१२ व्याकरणिक विशेष : {पूर्ण क्रियाव्याप्ती}

क्रियाव्याप्तीद्वारे क्रियेची पूर्णता, अपूर्णता, प्रगती किंवा पुनरावृत्ती दर्शविली जाते. क्रियापदाच्या रूपाद्वारे वाक्यातील क्रिया पूर्ण झाल्याचा बोध होतो तेव्हा पूर्ण क्रियाव्याप्ती आहे असे समजते. उदाहरण : 'सुजाता घरी आली' या प्रमाण मराठीतील वाक्यात 'आली' या क्रियावाचक रूपाद्वारे सुजाता घरी येण्याची घटना वाक्य उच्चारताना पूर्ण झाली आहे असा बोध होतो. प्रमाण मराठीच्या बोलीत पूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविण्यासाठी क्रियापदासोबत [-ल-] या प्रत्ययाचा उपयोग केला जातो.

४.१२.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या बोलींमध्ये पूर्ण क्रियाव्याप्तीसाठी चार पर्यायी रूपे सापडली :

(१) [-ल/ल्यान/लान-]; (२) [-एल]; (३) [-न-]; (४) [-स्वर आ/अ/इ/ए/उ]. सापडलेल्या पर्यायी रूपांचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.१२.१.१ पर्यायी रूप १ : [-ल/ल्यान/लान-]

पूर्ण क्रियाव्याप्तीसाठी [-ल-] हे रूप राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये सापडते. पूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणारे [-ल्यान] हे रूप खालील जिल्ह्यांत आढळले.

जिल्हा	तालुका व गाव
कोल्हापूर	चंदगड -चंदगड, तुडीये व कोदाळी, गडहिंग्लज - हेब्बाळ-जलघाळ व इंचनाळ
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग - आयी व माटणे, मालवण - कट्टा, देऊळवाडा व दांडी, कुडाळ - कुडाळ, आम्रड व मानगाव, वेंगुर्ला - वेंगुर्ला, देवगड - तारामुंबरी व जामसंडे, वैभववाडी - नादवडे, सावंतवाडी - कोलगाव व सातर्डे
रत्नागिरी	रत्नागिरी - मालगुंड व झाडगाव, दापोली - दाभोळ, राजापूर - कुंभवडे

पूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणारे [-लान-] हे रूप खालील जिल्ह्यांत आढळले.

जिल्हा	तालुका व गाव
कोल्हापूर	राधानगरी - ओलवण
रत्नागिरी	खेड - जामगे व बहिरवली, दापोली - दाभोळ व पालगड
रायगड	महाड - नरवण-भेलोशी

४.१२.१.१.१ उदाहरण (जि. कोल्हापूर, ता. करवीर, गाव गडमुडशिंंगी, पु३९, एस.सी., ९वी)

ह्या मुलग्यानं ह्या मुलग्याला टोपी दिली

hya mulgyanə hya mulgyala .topi dili

hya mulgya-nə hya mulgya-la .topi di-l-i

DEM.PROX.OBL boy.OBL-ERG DEM.PROX.OBL boy.OBL-DAT cap.3SGF give-PFV-3SGF

This boy gave the cap to that boy.

४.१२.१.१.२ उदाहरण (जि. कोल्हापूर, ता. चंदगड, गाव चंदगड, स्त्री५१, महार, १ली)

परत नातू माजा तो पंद्रावी केल्यान

pəɾət natu maja to pəndrawi kelyan

pəɾət natu ma-j-a to pəndrawi ke-lyan

again grandson.3SGM I.OBL-GEN-3SGM DEM.DIST.3SGM fifteenth do-PFV.3SGM

My grandson completed graduation.

४.१२.१.२ पर्यायी रूप २ : [-एल]

पूर्ण क्रियाव्याप्तीसाठी [-एल] हे पर्यायी रूप राज्यातील चौदा जिल्ह्यांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
अकोला	अकोला - गोपाळखेड व येवता
वाशीम	रिसोड - चाकोळी व घोणसर
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड, शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
जालना	जालना - धावेडी

औरंगाबाद	औरंगाबाद - भिकापूर-नायगाव व पिंपळखुंटा, वैजापूर - नांदगाव व सावखेडगंगा, सोयगाव - घोसला व पळसखेडा
अहमदनगर	अकोले - ब्राह्मणवाडा व डोंगरगाव, नेवासा - मोरगव्हाण
नाशिक	नाशिक - विल्होळी, मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव, सुरगणा - काठीपाडा व सुरगणा, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी व झारवड (खुर्द), येवला - बोकटे व निमगावमढ
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, जामनेर - वाकोद व वाघारी, रावेर - मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी व वैजापूर
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व शिरूड-खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाने व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
पालघर	डहाणू - मुरबाड, पिंपळशेत व वेती, तलासरी - उधवा व गिरगाव, जव्हार - हातेरी व खंबाळा, मोखाडा - दांडवळ व कारेगाव
ठाणे	मुरबाड - मढ (कातकरी समाज)
रायगड	अलिबाग - बापळे, रोहा - चिंचवली (कातकरी समाज)
पुणे	मुळशी - कासार-आंबोली (कातकरी समाज)

४.१२.१.२.१ उदाहरण (जि. जळगाव, ता. जळगाव, गाव धामणगाव, पु३२, धनगर, १२वी)

शिवाजी महाराजनं नियम करेल होते

śīwājī məharajənə niyəm kərel hote

śīwājī məharaj-nə niyəm kər-el hot-e

Shivaji maharaj-ERG rule.PL do-PFV be.PST-3PL

Shivaji Maharaj had made rules.

४.१२.१.२.२ उदाहरण (जि. बुलढाणा, ता. बुलढाणा, गाव पळसखेड-भट, स्त्री५०+, राजपूत, अशिक्षित)

मी नाही शिकेल माय

mi nahi śikel may

mi nahi śik-el may

I NEG study-PFV VOC

Sister, I didn't study. (= I did not go to school.)

४.१२.१.३ पर्यायी रूप ३ : [-न-]

पूर्ण क्रियाव्याप्तीसाठी [-न-] हे पर्यायी रूप महाराष्ट्रातील सहा जिल्ह्यांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, रावेर - मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी व वैजापूर
धुळे	धुळे - लळिंग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव, सुरगणा - काठीपाडा, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी
पालघर	डहाणू - वेती, तलासरी - उधवा, मोखाडा - कारेगाव
रायगड	कर्जत - साळोख (कातकरी), रोहा - चिंचवली (कातकरी), महाड - भेलोशी (कातकरी)

४.१२.१.३.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव लळिंग, पुर९, महार, बी.ए.)

हइ पोरनी त्या मानुसले गल्लास दिना

həi porni tya manusle gəllas dina

həi por-ni tya manus-le gəllas di-n-a

DEM.PROX.3SGF girl-ERG DEM.DIST.OBL man-DAT glass.3SGM give-PFV-3SGM

This girl gave that man a glass.

४.१२.१.४ पर्यायी रूप ४ : [-स्वर आ/अ/इ/ए/उ]

पूर्ण क्रियाव्याप्तीसाठी [-स्वर आ/अ/इ/ए/उ] हे पर्यायी रूप महाराष्ट्रातील सहा जिल्ह्यांमध्ये आढळले. या पर्यायी रूपाचा भौगोलिक व सामाजिक प्रसार आणि उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
जळगाव	जळगाव - वडली, रावेर - मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी व वैजापूर
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाने व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव, सुरगणा - काठीपाडा
पालघर	डहाणू - वेती, तलासरी - उधवा, मोखाडा - कारेगाव
रायगड	कर्जत - साळोख (कातकरी), रोहा - चिंचवली (कातकरी), महाड - भेलोशी (कातकरी)

४.१२.१.४.१ उदाहरण (जि. धुळे, ता. धुळे, गाव खोरदड, स्त्री६०, कुणबी-पाटील, ७वी)

पानी ग्लासमा टाकं

pani glasma takə

pani glas-ma tak-ə

water.3SGN glass-LOC pour-PFV.3SGN

(She) poured the water into the glass.

४.१२.१.४.२ उदाहरण (जि. नंदुरबार, ता. नंदुरबार, गाव घोटाने, स्त्री२६, ओ.बी.सी., ८वी)

येक पडी गया

yek pədi gəya

yek pəd-i gəy-a

one fall-CP go-PFV.3SGM

One fell down.

४.१२.१.४.३ उदाहरण (जि. नंदुरबार, ता. नंदुरबार, गाव धानोरा, स्त्री३५, मातंग/मांग, अशिक्षित)

सपरचन काडा थैलीमाइन

səpərcən kaɖa tʰəilimain

səpərcən kaɖ-a tʰəili-ma-in

apple.3SGM draw-PFV.3SGM bag-LOC-ABL

(He) took an apple out of the bag.

४.१२.१.४.४ उदाहरण (जि. नंदुरबार, ता. नवापूर, गाव चिंचपाडा, पु५७, महार, ६वी)

त्यानी एक वही काढी

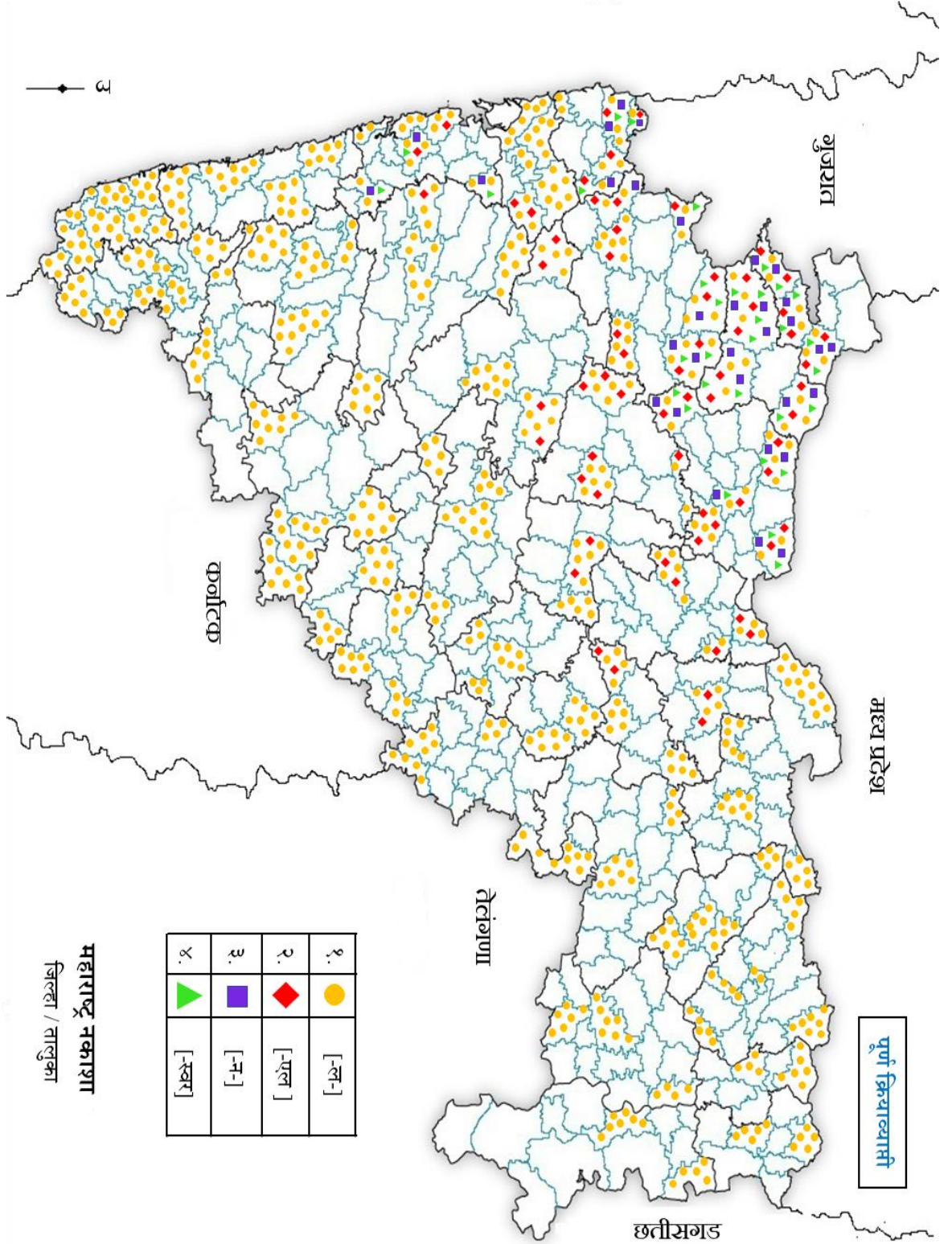
tyani ek wəhi kadʰi

tya-ni ek wəhi kadʰ-i

he.OBL-ERG one notebook.3SGF draw-PFV.3SGF

He took a notebook out of the (bag).

४.१२.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.१३ व्याकरणिक विशेष : तृतीय पुरुष एकवचन नामाच्या लिंगाशी क्रियापदाचा सुसंवाद

प्रमाण मराठीतील 'कासव जिंकतं, ससा हरतो आणि गोष्ट संपते' या अपूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणाऱ्या वाक्यात 'जिंकतं', 'हरतो' आणि 'संपते' या क्रियापदांचा अनुक्रमे 'कासव (नपुंसकलिंग)', 'ससा (पुल्लिंग)' आणि 'गोष्ट (स्त्रीलिंग)' या तृतीय पुरुष एक वचनातील (तृ.पु.ए.व.) नामांच्या लिंगाशी सुसंवाद असल्याचे दिसते. मराठीच्या काही प्रादेशिक बोलींमध्ये अपूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणाऱ्या वाक्यांमध्ये हा सुसंवाद पर्यायाने (काही वेळा) होत नसल्याचे दिसून येते. याचा अर्थ असा की एकाच व्यक्तीच्या / गावातील बोलीप्रकारात 'मुलगा पळतो, मुलगी पळते' आणि 'मुलगा पळते, मुलगी पळते' अशा दोन्ही प्रकारच्या रचना आढळतात.

४.१३.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

सदर व्याकरणिक विशेषाच्या संदर्भात मराठीच्या विविध बोलींमध्ये दोन पर्यायी रचना आढळल्या आहेत : अपूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणाऱ्या वाक्यातील क्रियापदाचा तृ.पु.ए.व. नामाच्या (१) लिंगाशी सुसंवाद होतो, (२) पर्यायाने (काही वेळा) लिंगाशी सुसंवाद होतो. या पर्यायी रचनांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.१३.१.१ पर्याय १ : लिंगाशी सुसंवाद होतो

सदर पर्याय सर्वेक्षणातील एकूण ३४ जिल्ह्यांपैकी १९ जिल्ह्यांमध्ये आढळला आहे. या पर्यायाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
कोल्हापूर	करवीर - गडमुडशिंंगी व खुपिरे, शाहुवाडी - शाहुवाडी व खुटाळवाडी, कागल - गोरंबे व एकोंडी, चंदगड - चंदगड, तुडिये व कोदाळी, राधानगरी - सोन्याची शिरोळी, गडहिंंगलज - हेब्बाळ जलघाळ व इंचनाळ
सांगली	मिरज - सोनी व म्हैसाळ, शिराळा - पाचुंब्री व शिराळा (खुर्द)
सातारा	खटाव - मांडवे, विसापूर व म्हासुर्णे, पाटण - म्हावशी व हेळवाक, सातारा - चाळकेवाडी व कोडोली, वाई - चिखली व पांडेवाडी
सोलापूर	सोलापूर - रानमसले, डोणगाव व नांदनी, अक्कलकोट - कर्जाळ, सांगोले - हांगिर्णे, हातिद, सांगोले व कटफळ, बार्शी - गौडगाव व सौंदरे
उस्मानाबाद	उस्मानाबाद - शिंगोली व कोंड, उमरगा - जकेकूर व कसगी
लातूर	लातूर - पाखरसांगवी, तांदुळजा व बाभळगाव,

	निलंगा - दादगी व मानेजवळगा, उदगीर - शिरोळ जानापूर व मलकापूर
नांदेड	नांदेड - लिंगगाव व पांगरी, किनवट - इस्लापूर, मुखेड - हळणी
परभणी	पालम - बनवस, सोनपेठ - तिवठणा, परभणी - टाकळगव्हाण
बीड	बीड - बेडूकवाडी व कोल्हारवाडी, शिरूर-कासार - दहिवंडी, आंबेजोगाई - सातेफळ व दरडवाडी
जालना	जालना - धावेडी, मंठा - उसवद व तळणी व केंधळी
औरंगाबाद	औरंगाबाद - भिकापूर-नायगाव व पिंपळखुंटा, वैजापूर - नांदगाव व सावखेडगंगा, पैठण - तेलवाडी व पाचोड (बुद्रुक), सोयगाव - घोसला व पळसखेडा
जळगाव	जळगाव - धामणगाव, जामनेर - वाघारी, रावेर - मांगलवाडी
नाशिक	नाशिक - मडसांगवी, पळसे व विल्होळी, सटाणा - मुल्हेर, सुरगणा - काठीपाडा व सुरगणा, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी व झारवड (खुर्द), येवला - बोकटे व निमगावमढ
अहमदनगर	अकोले - ब्राह्मणवाडा व डोंगरगाव, नेवासा - खलालपिंपरी व मोरगव्हाण, अहमदनगर - कामरगाव व नारायण डोहो, जामखेड - सावरगाव व जवळके
पुणे	हवेली - जांभळी व केसनंद, इंदापूर - सराफवाडी व सरडेवाडी, जुन्नर - बोरी (बुद्रुक) व धामणखेल, मुळशी - कासार-आंबोली व निवे
पालघर	वसई - सायवन, उहाणू - मुरबाड व पिंपळशेत, जव्हार - हातेरी व खंबाळा, मोखाडा - दांडवळ व कारेगाव
ठाणे	अंबरनाथ - वांगणी, भिवंडी - भिवाली व खोणी, मुरबाड - मढ व पाटगाव, शहापूर - बोरशेती-कळंबे व चौढे (बुद्रुक), ठाणे - येऊर
रायगड	कर्जत - गौळवाडी, अलीबाग - बापळे व मांडवा-बोडनी, रोहा - नागोठणे व चिंचवली, श्रीवर्धन - श्रीवर्धन, महाड - नरवण
रत्नागिरी	रत्नागिरी - मालगुंड, झाडगाव व सोमेश्वर, खेड - सवणस, जामगे व बहिरवली, दापोली - दाभोळ व पालगड, राजापूर - मंढूळ व सोलगाव

४.१३.१.१.१ उदाहरण (जि. परभणी, ता. परभणी, गाव टाकळगव्हाण, पुर१, मराठा, बी.कॉम.)

ससा पळतो फुडी गवत खातो थांबतो झोपतो

səsa pəltə pʰuɖi gəwət kʰato tʰambto jʰopto

səsa pəl-t-o pʰuɖi gəwət kʰa-t-o tʰamb-t-o jʰop-t-o

rabbit.3SGM run-IPFV-3SGM ahead grass.3SGN eat-IPFV-3SGM stop-IPFV-3SGM sleep-IPFV-3SGM

The rabbit runs ahead and eats grass then stop and sleeps.

४.१३.१.१.२ उदाहरण (जि. रायगड, ता. अलिबाग, गाव बापळे, पुर८, आगरी, १०वी)

तवपासून ती आता भईन तितं ती र्हाते

təwpasun ti ata bhəin titə r̥hate

təwpasun ti ata bhəin titə r̥hā-t-e

from that DEM.DIST.3SGF now sister.3SGF there stay-IPFV-3SGF

Sister has been living there ever since.

४.१३.१.१.३ उदाहरण (जि. पुणे, ता. जुन्नर, गाव धामणखेल, पु३३, महादेव कोळी, ८वी)

ती बाई तिच्या शेजारच्याला सांगती ना

ti bai tičā šējarcāla sangəti na

ti bai ti-č-a šējarc-č-a-la sangə-t-i na

DEM.DIST.3SGF woman.3SGF she-GEN-OBL neighbouring-GEN.3SGM-OBL-ACC tell-IPFV-3SGF PRT

The woman tells her neighbour.

४.१३.१.१.४ उदाहरण (जि. सातारा, ता. खटाव, गाव मांडवे, स्त्री३५, माळी, ७वी)

कासव जिंकतं आनि ससा हारतो

kasəw jīnkətə ani səsā hartō

kasəw jīnk-t-ə ani səsā har-t-o

tortoise.3SGN win-IPFV-3SGN and rabbit.3SGM lose-IPFV-3SGM

Tortoise wins the race and rabbit loses.

४.१३.१.२ पर्याय २ : पर्यायाने (काही वेळा) लिंगाशी सुसंवाद होतो

सदर पर्यायी रचना सर्वेक्षणातील एकूण चौतीस पैकी सव्वीस जिल्ह्यांमध्ये आढळली आहे. या पर्यायी रचनेचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा तालुका व गाव

चंद्रपूर चंद्रपूर - चकनिंबाळा व दाताळा, राजुरा - कढोली (बुद्रुक) व कोष्टाळा,

	ब्रह्मपुरी - पांचवाव व तोरगाव (बुद्रुक)
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा व शिवणी, कोरची - बोरी व मोहगाव
गोंदिया	गोंदिया - टेमनी व तेढवा, सडक अर्जुनी - डुग्गीपार व चिखली
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी व बोरी
नागपूर	नागपूर - येरला व सोनेगाव (लोधी), भिवापूर - सावरगाव व बोटेझरी, रामटेक - भोजापूर व करवाही, नरखेड - उमरी व पांढरी
वर्धा	वर्धा - करंजी (भोगे) व निमगाव (सबने), आष्टी - खडका व थार, हिंगणघाट - अजंती व पोती, सेलू - वडगाव जंगली व झडशी
यवतमाळ	घाटंजी - खापरी व कुर्ली, नेर - कोलुरा व दगड धानोरा
अमरावती	अमरावती - सावर्डे व मलकापूर, वरूड - सातनूर व गाडेगाव, दर्यापूर - भांबोरा, जितापूर व भामोद, धारणी - कावडाझिरी
अकोला	अकोला - गोपाळखेड व येवता
वाशीम	वाशीम - शिरपूटी, रिसोड - चाकोली व घोणसर, कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)
हिंगोली	हिंगोली - कारवाडी, कळमनुरी - बाभळी व मोरवड
नांदेड	किनवट - मारेगाव (खालचे), मुखेड - शिरूर (दबडे), देगलूर - खानापूर व रमतापूर
परभणी	पालम - कापसी, सोनपेठ - डिघोळ
बीड	शिरूर-कासार - टाकळवाडी
सोलापूर	अक्कलकोट - कुरनूर व चिकेहळी
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट व वरवंड, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड, शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
जळगाव	जळगाव - वडली, जामनेर - वाकोद, रावेर - निरूळ, चाळीसगाव - हातले व दहिवद, चोपडा - तांदळवाडी व वैजापूर
धुळे	धुळे - लळींग, सोनगीर, खेडे व शिरूड-खोरदड, शिरपूर - आंबे, शिंगावे व बोराडी, साक्री - दिघावे व धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - घोटाणे व धानोरा, नवापूर - खांडबारा व चिंचपाडा, शहादा - प्रकाशा व शहादा
नाशिक	मालेगाव - कळवाडी व कौळाणे (गा.), सटाणा - दरेगाव
पालघर	वसई - वाघोली, कळंब व निर्मळ, डहाणू - बोर्डे व वेती, तलासरी - उधवा
ठाणे	अंबरनाथ - उसाटणे

रायगड	कर्जत - साळोख, मुरूड - एकदरा व चिंचघर, श्रीवर्धन - बागमांडला
रत्नागिरी	राजापूर - कुंभवडे
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग - आयी व माटणे, मालवण - कट्टा, देऊळवाडा व दांडी, कुडाळ - आम्रड, मानगाव व कुडाळ, वेंगुर्ला - वेंगुर्ला, देवगड - तारामुंबरी व जामसंडे, वैभववाडी - नादवडे, सावंतवाडी - कोलगाव व सातर्डे
कोल्हापूर	राधानगरी - ओलवण

४.१३.१.२.१ उदाहरण (जि. अमरावती, ता. अमरावती, गाव सावडी, स्त्री१९, महार, १२वी)

शेवटी ससाच जिकतो कासव थोडीच जिकतं ते

šewti səsac jikto kasəw tʰoɖic jiktə te

šewti səsə-c jik-t-o kasəw tʰoɖi-c jik-t-ə te

lastly rabbit-EMPH win-IPFV-3SGM tortoise.3SGN little-EMPH win-IPFV-3SGN

DEM.DIST.DIST.3SGN

Finally, rabbit wins (the race), tortoise does not win.

४.१३.१.२.२ उदाहरण (जि. अमरावती, ता. अमरावती, गाव सावडी, स्त्री१९, महार, १२वी)

वाघ म्हनते मी तुला खाइन ससा म्हनते नाही रे माझा छोटासा पिलू हाय तू कशाला मला खातो

wagh mʰənte mi tula kʰain səsə mʰənte nahi re majʰa ɕʰotasa pilu hay tu kəʂāla məla
kʰato

wagh mʰən-t-e mi tu-la kʰa-in səsə mʰən-t-e nahi re ma-jʰ-a ɕʰotasa pilu hay tu
kəʂāla mə-la kʰa-t-o

tiger.3SG say-IPFV-3SG I you-ACC eat-FUT rabbit.3SG say-IPFV-3SG NEG VOC I-GEN-
3SGM little.OBL.3SGM kid.3SGM be.PRS you why I-ACC eat-IPFV-2SGM

Tiger says to rabbit, “I will eat you.” Rabbit says, “Please don’t eat me; I have a kid.

Why do you want to eat me?”

४.१३.१.२.३ उदाहरण (जि. अमरावती, ता. अमरावती, गाव सावडी, स्त्री१९, महार, १२वी)

माझी आइ म्हनते बा तु म्हनते असा नाही मुलगा तसा नाही कसा भेटन

majʰi ai mʰənte ba tu mʰənte əsa nahi mulga təsa nahi kəsa bʰetən

ma-jʰ-i ai mʰən-t-e ba tu mʰən-t-e əsa nahi mulga təsa nahi kəsa bʰet-ən

I-GEN-3SGF mother.3SGF say-IPFV-3SG VOC you say-IPFV-2SGF thus.3SGM NEG

boy.3SGM thus.3SGM NEG how.3SGM meet-FUT

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

My mother says (to me), “You say you don’t want a groom like this, like that then how would you find a groom?”

४.१३.१.२.४ उदाहरण (जि. अमरावती, ता. अमरावती, गाव सावडी, स्त्री१९, महार, १२वी)
शेवटी ससाच जिकतो कासव थोडीच जिकतं ते
šewti səsac jikto kasəw thod̪ic **jiktə** te
šewti səsə-c jik-t-o kasəw thod̪i-c **jik-t-ə** te
lastly rabbit-EMPH win-IPFV-3SGM tortoise.3SGN little-EMPH **win-IPFV-3SGN**
DEM.DIST.DIST.3SGN

Finally, rabbit wins (the race), tortoise does not win.

४.१३.१.२.५ उदाहरण (जि. अमरावती, ता. अमरावती, गाव सावडी, स्त्री१९, महार, १२वी)
कासव मनते की मी जिकतो
kasəw **mənte** ki mi jikto
kasəw **mən-t-e** ki mi jik-t-o
tortoise.3SG say-IPFV-3SG COMP I win-IPFV-1SGM
The tortoise says, “I will win the race”.

४.१३.१.२.६ उदाहरण (जि. चंद्रपूर, ता. ब्रह्मपूरी, गाव तोरगाव (बुद्रुक), पुर, राजगोंड, १०वी)
ससा हडू हडूस चाल्ला जातो
səsa həḍu həḍus calla **jato**
səsa həḍu həḍu-s cal-l-a **ja-t-o**
rabbit.3SGM slowly slowly-EMPH walk-PFV-3SGM go-IPFV-3SGM
The rabbit goes slowly slowly.

४.१३.१.२.७ उदाहरण (जि. चंद्रपूर, ता. ब्रह्मपूरी, गाव तोरगाव (बुद्रुक), पुर, राजगोंड, १०वी)
ससा जाऊन पाअते
səsa jaun **paəte**
səsa ja-un **paə-t-e**
rabbit.3SGM go-CP **see-IPFV-3SG**
The rabbit goes and looks.

४.१३.१.२.८ उदाहरण (जि. चंद्रपूर, ता. ब्रह्मपूरी, गाव तोरगाव (बुद्धक), स्त्री८०, कुणबी, २री)

ही बाइ आय का सांगते का आता

hi bai ay ka **saŋte** ka ata

hi bai ay ka **saŋ-t-e** ka ata

DEM.PROX.3SG woman be.PRS what tell-IPFV-3SG what now

There is this woman, what does she say now?

४.१३.१.२.९ उदाहरण (जि. चंद्रपूर, ता. ब्रह्मपूरी, गाव तोरगाव (बुद्धक), पुरर, राजगोंड, १०वी)

कासव आपलं हडु हडु जातं

kasəw aplə hədu hədu **jatə**

kasəw aplə hədu hədu **ja-t-ə**

tortoise we.SELF slow REDUP go-IPFV-3SGN

The tortoise goes slowly.

४.१३.१.२.१० उदाहरण (जि. चंद्रपूर, ता. ब्रह्मपूरी, गाव तोरगाव (बुद्धक), पुरर, राजगोंड, १०वी)

कासव जिंकुन ज़ाते

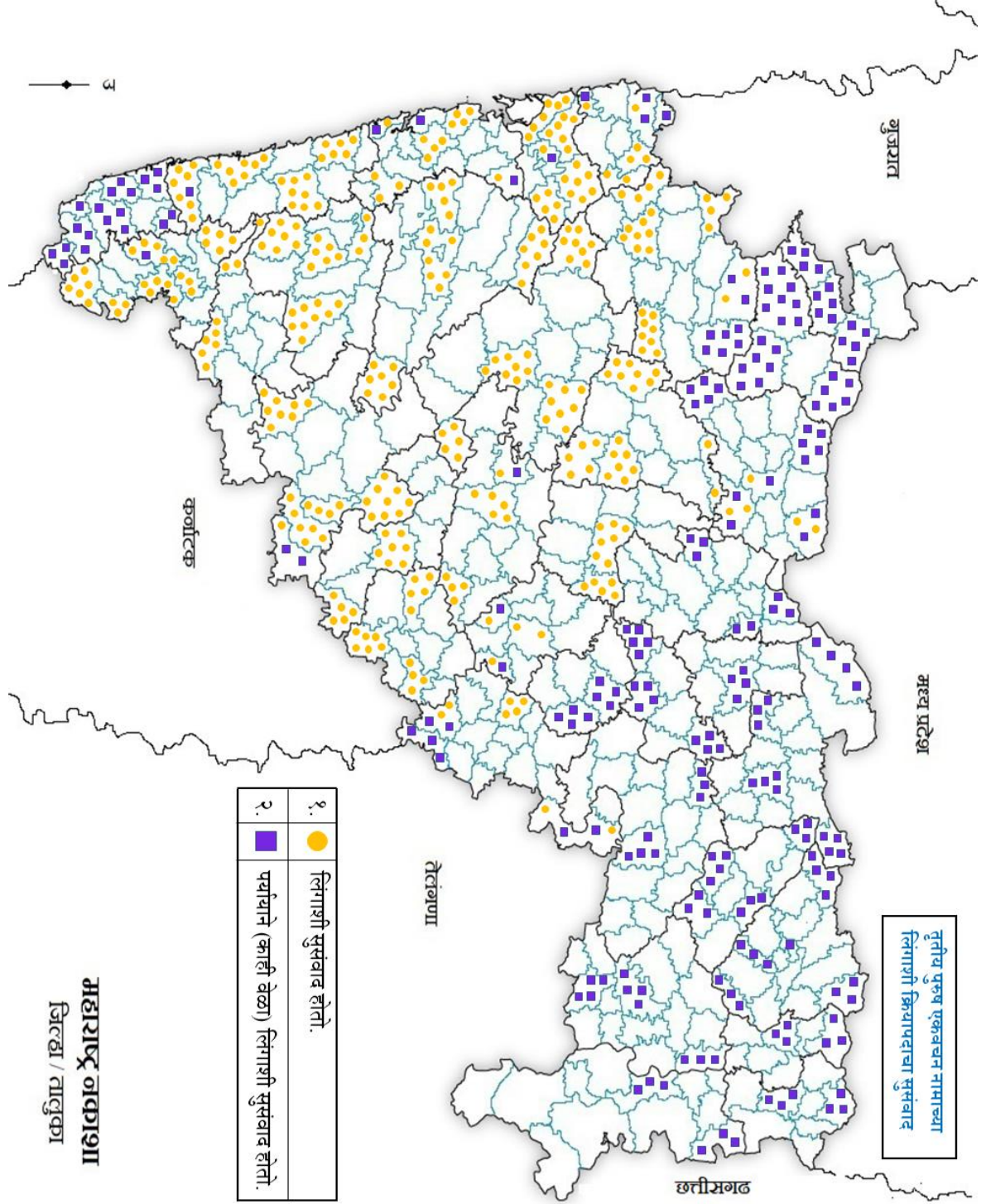
kasəw **jīnkun jate**

kasəw **jīnk-un ja-t-e**

tortoise win-CP GO-IPFV-3SG

The tortoise wins the (race).

४.१३.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.१४ व्याकरणिक विशेष : {भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण}

पूर्ण क्रियाव्याप्ती (वर्तमान/भूतकाळ) या व्याकरणिक विशेषावरील नोंदीत [-एल्] या रूपाचा क्रियापदात्मक/विधेयात्मक वापर पर्यायी रूप २ म्हणून नोंदवला गेला आहे. प्रस्तुत नोंदीत [-एल्] या रूपाचे मराठीच्या काही विशिष्ट प्रादेशिक आणि सामाजिक बोलींमध्ये आढळणाऱ्या विशेषणात्मक कार्याचे वर्णन नोंदवले आहे. '[-आल्]/[इल्]/[एल्-]' हा प्रत्यय पूर्ण भूतकालवाचक तसेच धातुसाधित म्हणून सिंधी, माझ्या (वायव्येकडील भाषा), गुजराती, भिली, मराठी, कोकणी, खानदेशी (अहिराणी), हळबीच्या काही बोली त्याचप्रमाणे पूर्वेकडील भाषांमध्ये आढळतो, हे निरीक्षण साउथवर्थ यांनी नोंदवले आहे (२००५: १३२).

काही उदाहरणे :

सिंधी	धोत्-आल्-आ कपरा 'धुतलेले कापड'
गुजराती	लाख्-एल्-ओ पत्र 'लिहिलेले पत्र'
भिली	पिक्-न्-एल् 'पिकलेले', कुन्-न्-एल् 'कुजलेला'
प्राचीन मराठी	तुट्-आल्-इ साऊली 'तुटलेली सावली'
मराठी	केल्-एल्-ए काम 'केलेले काम'
खानदेशी	कर्-एल् काम 'केलेले काम'
कोकणी	पिक्-आल्-ओ आम्बे 'पिकलेले आंबे'

(पाहा साउथवर्थ २००५: १३२)

४.१४.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या बोलींच्या सदर सर्वेक्षणात उत्तर व पश्चिम महाराष्ट्रातील आठ जिल्ह्यांमध्ये [-एल्] या रूपाचा भूतकालवाचक धातुसाधित विशेषण या कार्यासाठी वापर आढळला आहे : अकोला, बुलढाणा, जालना, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नाशिक आणि पालघर. [-एल्] या व्याकरणिक विशेषाच्या भौगोलिक आणि सामाजिक प्रसाराविषयी माहिती व उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
अकोला	अकोला - गोपालखेड (कुणबी समाज) व येवता (बौद्ध समाज)
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट (राजपूत समाज), जळगाव-जामोद - निमकराड (पाटील समाज), शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
जालना	जालना - धावेडी - मराठा
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली

धुळे	धुळे - खेडे, शिरपूर - आंबे, साक्री - धाडणे
नंदुरबार	नंदुरबार - धानोरा
नाशिक	सटाणा - दरेगाव, त्र्यंबकेश्वर - गोलदरी व झारवड (खुर्द)
पालघर	जव्हार - हातेरी (वारली समाज)

४.१४.१.१ उदाहरण (जिल्हा बुलढाणा, तालुका जळगाव-जामोद, गाव निमकराड, पु३७, पाटील, ४थी)

शिकेल मानुस जास्तं बोलत नी

sīkel manus jāstə bolət ni

šik-el manus jāstə bol-ət ni

learn-PST.PTPL man more speak-IPFV NEG

An educated person does not talk much.

४.१४.१.२ उदाहरण (जिल्हा बुलढाणा, तालुका शेगाव, गाव पाडसूळ, स्त्री३४, बौद्ध, ९वी)

मरेल लोकं मंग त्यायच्यान भेव लागते

mərel lokə məng tyayčān bhew lagte

mər-el lokə məng tyay-č-a-n bhew lag-t-e

die-PST.PTPL people then it.OBL-GEN-OBL-INS fear.3SGF attach-IPFV-3SGF

(I am) afraid of dead people.

४.१४.१.३ उदाहरण (जिल्हा बुलढाणा, तालुका बुलढाणा, गाव पळसखेड भाट, स्त्री५०+, राजपूत, अशिक्षित)

तवा मंग आता काइ राहेल काम करावे लागतात ताई माले

təwa məng ata kai rahel kam kərawe lagtat tai male

təwa məng ata kai rah-el kam kər-awe lag-t-at tai ma-le

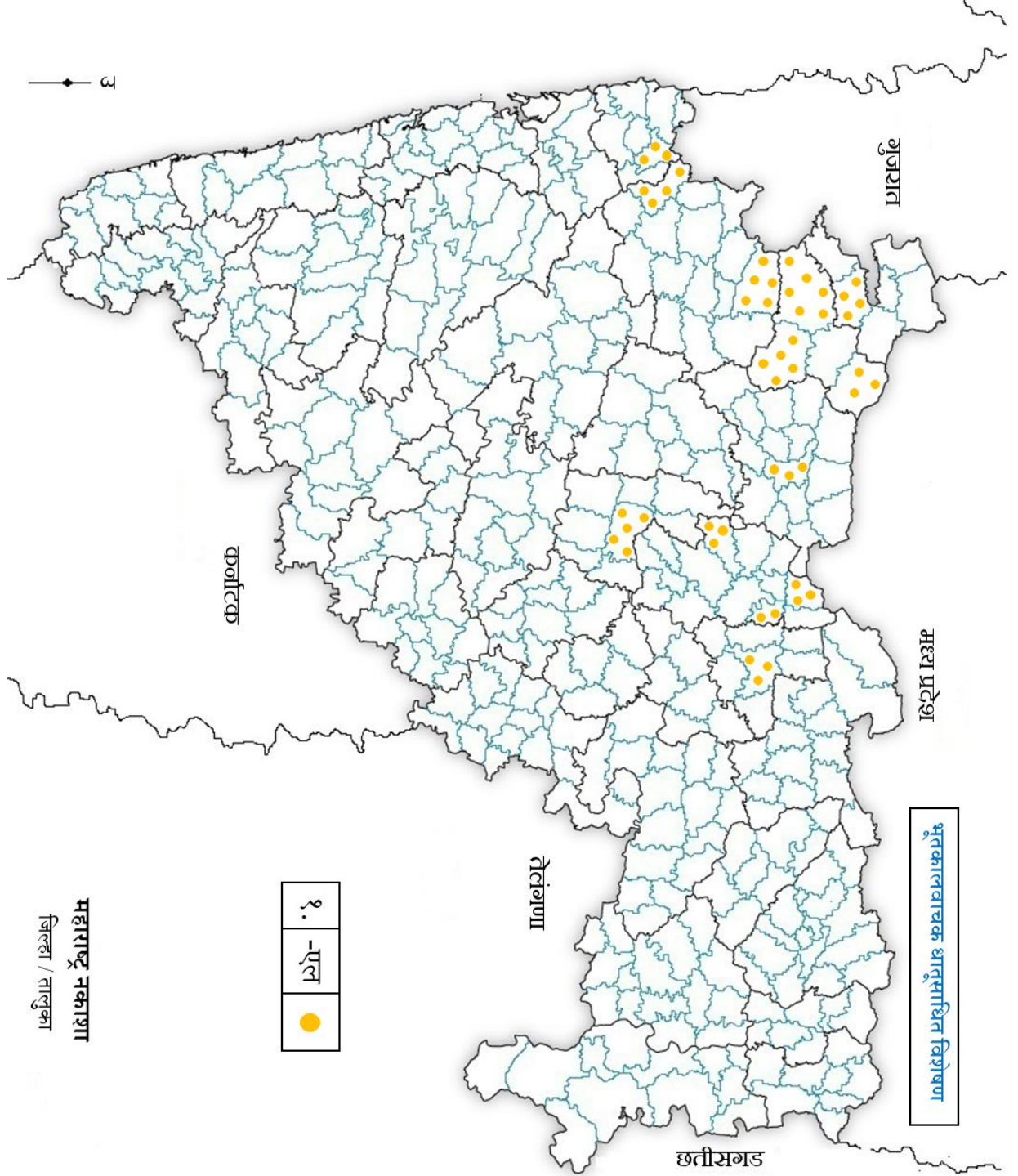
then then now some stay-PST.PTPL work do-OBLG attach-IPFV-3PL sister I.OBL-DAT

Then I have to do the remaining work.

संदर्भ

- साउथवर्थ, एफ. (२००५). लिंग्विस्टिक आर्किओलोजी ऑफ साऊथ एशिया. लंडन : रुटलेज.

४.१४.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.१५ व्याकरणिक विशेष : सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागतो अथवा लागत नाही

हिंदी, पंजाबी, गुजराती, कोंकणी या काही आर्य भाषांप्रमाणे मराठी देखील 'आंशिक प्रेरकप्रवण भाषा' (split ergative language) म्हणून ओळखली जाते. पूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणाऱ्या सकर्मक वाक्यातील तृतीय पुरुषातील कर्त्याला [-ने] हा प्रेरक प्रत्यय लागतो आणि वाक्यातील क्रियापदाचा विभक्तिवाचक नसलेल्या कर्माशी सुसंवाद होतो. प्रमाण मराठीतील 'सशाने गवत खाल्ले' हे उदाहरण पाहा. या पूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणाऱ्या वाक्यातील 'ससा' या कर्त्याला [-ने] हा प्रेरक प्रत्यय लागला आहे आणि 'खाल्ले' या क्रियापदाचा 'गवत' या एकवचनातील नपुंसकलिंगी कर्माशी सुसंवाद झाला आहे. त्याचप्रमाणे 'कासवाने शर्यत जिंकली' या वाक्यातील 'कासव' या कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागला आहे आणि 'शर्यत' या एकवचनातील स्त्रीलिंगी कर्माशी 'जिंकणे' या क्रियापदाचा सुसंवाद झाला आहे - 'जिंकली'. 'कासवाने सशाला हरवले' या प्रमाण मराठीतील वाक्यात 'हरवणे' या क्रियापदाचा 'ससा' या विभक्तिविकारित कर्माशी सुसंवाद होत नाही; या पर्यायाअभावी क्रियापद नपुंसकलिंगी सुसंवाद दर्शविते - 'हरविले'.

४.१५.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या प्रमाण बोलीत सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील (प्रेरक रचनेतील वाक्य) प्रथम आणि द्वितीय पुरुषातील सर्वनामाला प्रेरक प्रत्यय लागत नाही; केवळ तृतीय पुरुषातील सर्वनामाला [-ने] हा प्रत्यय लागतो. परंतु मराठीच्या काही प्रादेशिक बोलींमध्ये सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील प्रथम आणि द्वितीय पुरुषातील सर्वनामाला देखील प्रेरक प्रत्यय लागतो. मराठीच्या बोलींमध्ये 'प्रेरक रचनेतील कर्त्याला लागणारा प्रेरक प्रत्यय' या व्याकरणिक विशेषाच्या दोन पर्यायी रचना आढळल्या आहेत: (१) सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील केवळ तृतीय पुरुषातील कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागतो; (२) सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुषातील कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागतो. सर्वेक्षणात सापडलेल्या दोन्ही पर्यायांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.१५.१.१ पर्यायी रूप १ : सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील केवळ तृतीय पुरुषातील कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागतो

ही व्याकरणिक संरचना राज्यातील सर्वच जिल्ह्यांमध्ये आढळते.

४.१५.१.१.१ उदाहरण (जि. सोलापूर, ता. अक्कलकोट, गाव कुरनूर, पु३५, मराठा, बी.कॉम.)

येनी बॉल असा टाकला समोरच्या बावाच्यासमोर

jeni bōl əsa ʈakla səmorčə bawəçəsəmor

ye-ni bol esa tak-l-a s̄omor-č̄-a bawa-č̄-a-s̄omor

he.OBL-ERG ball.3SGM thus.3SGM throw-PFV-3SGM ahead-GEN-OBL brother-GEN-OBL-ahead

He threw the ball in front of the other person.

४.१५.१.२ पर्यायी रूप २ : सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील प्रथम पुरुष, द्वितीय पुरुष आणि तृतीय पुरुषातील कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागतो

हा व्याकरणिक पर्याय राज्यातील पंचवीस जिल्ह्यांमध्ये आढळला. या पर्यायाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
गडचिरोली	कोरची - मोहगाव
गोंदिया	गोंदिया - कासा व तेढवा
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी
नागपूर	नागपूर - येरला व सोनेगाव (लोधी), भिवापूर - सावरगाव व बोटेझरी, रामटेक - भोजापूर व करवाही, नरखेड - उमरी व पांढरी
वर्धा	आष्टी - खडका व थार, हिंगणघाट - अजंती व पोती, सेलू - वडगाव जंगली व झडशी
यवतमाळ	घाटंजी - खापरी व कुर्ली, नेर - दगड-धानोरा
अमरावती	अमरावती - मलकापूर, वरूड - गाडेगाव, दर्यापूर - भांबोरा, जितापूर व भामोद, धारणी - कावडाझिरी
अकोला	अकोला - गोपाळखेड व येवता
वाशीम	रिसोड - घोणसर व चाकोली, कारंजा - गिरडा व दोनद (बुद्रुक)
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भाट व वरवंड, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड, शेगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
औरंगाबाद	औरंगाबाद - भिकापूर-नायगाव व पिंपळखुंटा, वैजापूर - सावखेडगंगा, सोयगाव - घोसला व पळसखेडा
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, जामनेर - वाकोद व वाघारी, रावेर - मांगलवाडी, चाळीसगाव - हातले, चोपडा - वैजापूर
धुळे	धुळे - लळिंग व खेडे
नंदुरबार	शहादा - प्रकाशा
नाशिक	सुरगणा - काठीपाडा

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

पालघर	वसई - सायवन, डहाणू - बोर्डी व वेती, जव्हार - खंबाळा
ठाणे	ठाणे - येऊर, अंबरनाथ - उसाटणे, भिवंडी -भिवली, मुरबाड - पाटगाव, शहापूर - चौढे बुद्रुक
रायगड	कर्जत - साळोख, रोहा - नागोठाणे, मुरुड - एकदरा, महाड - नरवण व भेलोशी
पुणे	जुन्नर - धामणखेल
अहमदनगर	अहमदनगर - कामरगाव व नारायणडोहो, नेवासा - खलालपिंपरी
बीड	बीड - बेडूकवाडी व कोल्हारवाडी
जालना	मंठा - उसवद
हिंगोली	हिंगोली - कारवाडी
नांदेड	नांदेड - पांगरी
कोल्हापूर	गडहिंगलज - हेब्बाळ-जलद्याळ

प्रथम पुरूष एकवचन प्रेरक सर्वनामाचे म्या हे रूप महाराष्ट्रातील चौतीस जिल्ह्यांपैकी सतरा जिल्ह्यांत आढळले. म्या या रूपाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
वर्धा	आष्टी - खडका, हिंणघाट - पोती
यवतमाळ	नेर - दगड-धानोरा
अमरावती	अमरावती - मलकापूर, वरुड - गाडेगाव, दर्यापूर - भांबोरा व जितापूर
अकोला	अकोला - गोपाळखेड व येवटा
वाशीम	रिसोड - घोणसर
बुलढाणा	बुलढाणा - पळसखेड भट व वरवंड, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड
हिंगोली	हिंगोली - कारवाडी
नांदेड	नांदेड - पांगरी
लातूर	उदगीर - शिरोळ जानापूर व मलकापूर
बीड	बीड - बेडूकवाडी व कोल्हारवाडी
जालना	मंठा - उसवद
औरंगाबाद	औरंगाबाद - भिकापूर-नायगाव व पिंपळखुंटा, वैजापूर - सावखेडगंगा,
अहमदनगर	अहमदनगर - कामरगाव व नारायण डोहो, नेवासा - खलाल-पिंपरी व मोरगव्हाण

पालघर	वसई - वाघोली, कळंब व निर्मळ, डहाणू - वेती
पुणे	जुन्नर - धामणखेल
सांगली	मिरज - म्हैसाळ
कोल्हापूर	चंदगड - तुडीये, कोदाळी, चंदगड

प्रथम पुरूष एकवचन प्रेरक सर्वनामाचे मिनं हे रूप महाराष्ट्रातील चौतीस जिल्ह्यांपैकी अठरा जिल्ह्यांत आढळले. मिनं या रूपाचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
गडचिरोली	कोरची - मोहगाव
गोंदिया	गोंदिया - तेढवा
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी
नागपूर	नागपूर - येरला व सोनेगाव (लोधी), भिवापूर - सावरगाव व बोटेझरी, रामटेक - भोजापूर व करवाही, नरखेड - उमरी व पांढरी
वर्धा	हिंगणघाट - अजंती
यवतमाळ	घाटंजी - खापरी व कुर्ली
अमरावती	दर्यापूर - भामोद, धारणी - कावडाझिरी
अकोला	अकोला - गोपालखेड
बुलढाणा	बुलढाणा - वरवंड, जळगाव-जामोद - वडगाव पाटण व निमकराड, शोगाव - शिरजगाव (निळे) व पाडसूळ
औरंगाबाद	सोयगाव - घोसला आणि पळसखेडा
जळगाव	जळगाव - धामणगाव व वडली, जामनेर - वाकोद व वाघारी, रावेर - मंगलवाडी, चाळीसगाव - हातले, चोपडा - वैजापूर
धुळे	धुळे - लळिंग व खेडे
नंदुरबार	शहादा - प्रकाशा
नाशिक	सुरगणा - काठीपाडा
पालघर	वसई - सायवन, डहाणू - बोर्डी व वेती
रायगड	कर्जत - साळोख, रोहा - नागोठाणे, मुरुड - एकदरा, महाड - नरवण
ठाणे	ठाणे - येऊर, अंबरनाथ - उसाटने, भिवंडी - भिवाली, मुरबाड - पाटगाव, शहापूर - चौंढे (बुद्धक)
कोल्हापूर	गडहिंगलज - हेब्बाळ-जलद्याळ

४.१५.१.२.१ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. भिवापूर, गाव बोटेझरी, पु५०, बौद्ध-महार, बी.कॉम.)
मंजे एका दिवशी चार शो बगितले मीनं

məñʒe eka diwʃi čar šo bəgitlə minə

məñʒe ek-a diwʃ-i čar šo bəgit-l-e mi-nə

means one-OBL day.OBL-LOC four show see-PFV-3PL I-ERG

Means I watched four shows (of a movie) in one day.

४.१५.१.२.२ उदाहरण (जि. यवतमाळ, ता. नेर, गाव दगड-धानोरा, पु२४, कुणबी, एम.ए.)

म्या माया मित्राले बॉल दिला

mya maya mitrale bəl dila

mya maya mitra-l-e bəl di-l-a

I.ERG I.OBL.GEN.OBL friend.OBL-DAT ball.3SGM give-PFV-3SGM

I gave the ball to my friend.

४.१५.१.२.३ उदाहरण (जि. नागपूर, ता. भिवापूर, गाव बोटेझरी, पु२८, कुणबी, ९वी)

तुमीनं पाळल्या कउन बॉ बाटला

tuminə pallya kəun bə batla

tumi-nə pa-l-l-ya kəun bə baṭla

you.PL-ERG drop-PFV-3PL why DM bottle.PL.F.

Why did you drop the bottles?

४.१५.१.२.४ उदाहरण (जि. बुलढाणा, ता. बुलढाणा, गाव वरवंड, स्त्री२०, अहिरे-धनगर, १२वी)

मीनं काम केलं तून केलं का

minə kam keḷə tun keḷə ka

mi-nə kam ke-l-ə tu-n ke-l-ə ka

I-ERG work.3SGN do-PFV-3SGN you-ERG do-PFV-3SGN what

I did the work. Have you (done the work)?

४.१५.१.२.५ उदाहरण (जि. नाशिक, ता. नाशिक, गाव मडसांगवी, स्त्री४९, न्हावी, ८वी)

पानी दिलं तिनी

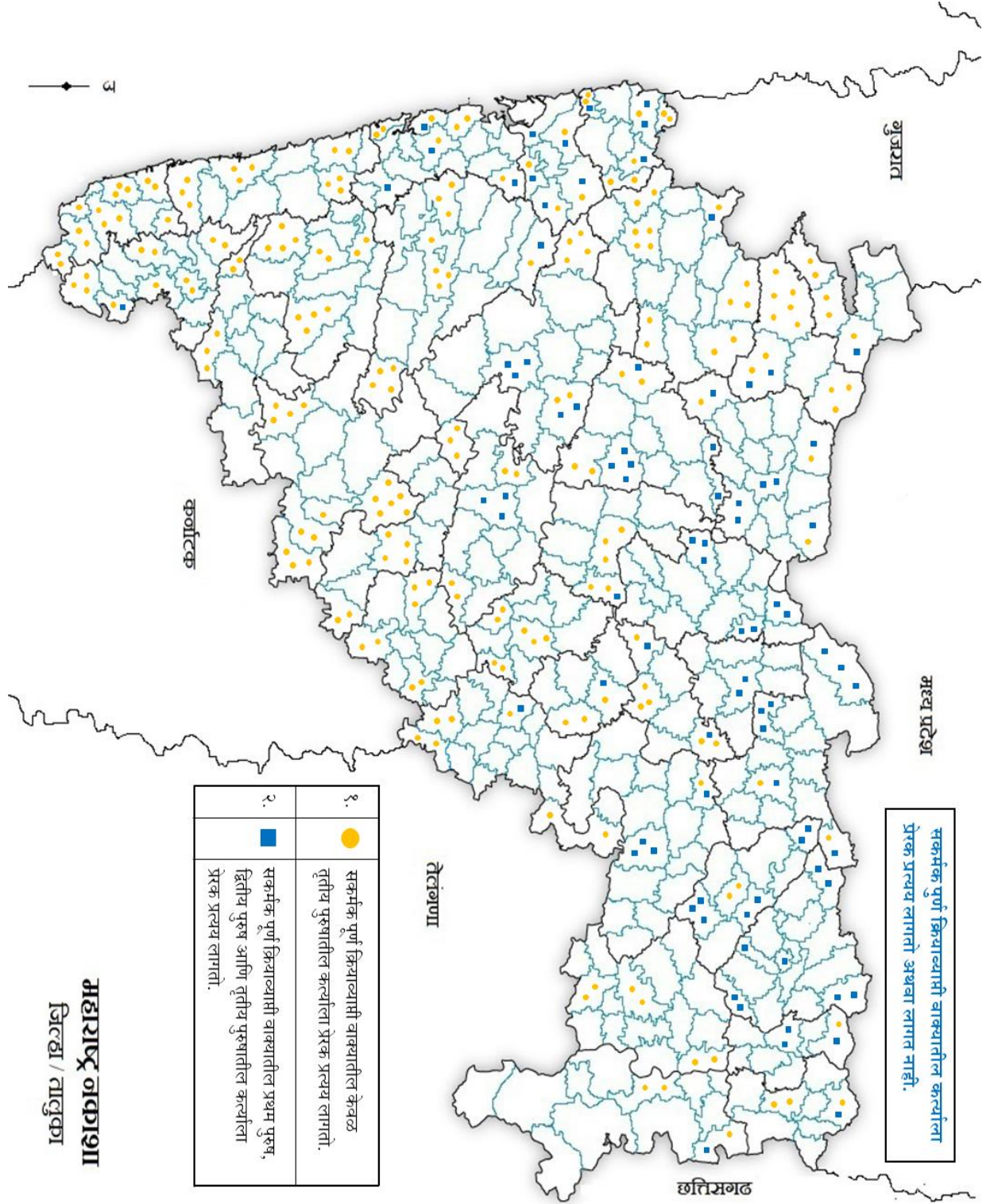
pani dilə tini

pani di-l-ə ti-ni

water.3SGN give-PFV-3SGN she-ERG

She gave water.

४.१५.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

४.१६ व्याकरणिक विशेष : सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील क्रियापदाचा सुसंवाद

४.१५ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे हिंदी, पंजाबी, गुजराती, कोंकणी या काही आर्य भाषांप्रमाणे मराठी देखील 'आंशिक प्रेरकप्रवण भाषा' (split ergative language) म्हणून ओळखली जाते. पूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणाऱ्या सकर्मक वाक्यातील तृतीय पुरुषातील कर्त्याला [-ने] हा प्रेरक प्रत्यय लागतो आणि वाक्यातील क्रियापदाचा विभक्तिवाचक नसलेल्या कर्माशी सुसंवाद होतो. प्रमाण मराठीतील 'सशाने गवत खाल्ले' हे उदाहरण पाहा. या पूर्ण क्रियाव्याप्ती दर्शविणाऱ्या वाक्यातील 'ससा' या कर्त्याला [-ने] हा प्रेरक प्रत्यय लागला आहे आणि 'खाल्ले' या क्रियापदाचा 'गवत' या एकवचनातील नपुंसकलिंगी कर्माशी सुसंवाद झाला आहे. त्याचप्रमाणे 'कासवाने शर्यत जिंकली' या वाक्यातील 'कासव' या कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागला आहे आणि 'शर्यत' या एकवचनातील स्त्रीलिंगी कर्माशी 'जिंकणे' या क्रियापदाचा सुसंवाद झाला आहे - 'जिंकली'. 'कासवाने सशाला हरवले' या प्रमाण मराठीतील वाक्यात 'हरवणे' या क्रियापदाचा 'ससा' या विभक्तिविकारित कर्माशी सुसंवाद होत नाही; या पर्यायाअभावी क्रियापद नपुंसकलिंगी सुसंवाद दर्शविते - 'हरविले'.

४.१६.१ व्याकरणिक विशेषाची नोंद

मराठीच्या बोलींमध्ये या व्याकरणिक विशेषाच्या दोन पर्यायी रचना आढळल्या आहेत : (१) सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील क्रियापदाचा केवळ कर्माशी सुसंवाद; (२) सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील क्रियापदाचा प्रामुख्याने कर्माशी आणि पर्यायाने कर्त्याशी सुसंवाद. सापडलेल्या दोन्ही प्रकारच्या पर्यायांचा भौगोलिक प्रसार व उदाहरणे पुढे दिली आहेत.

४.१६.१.१ पर्यायी रूप १ : सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील क्रियापदाचा केवळ कर्माशी सुसंवाद

ही व्याकरणिक रचना सर्वेक्षणात समाविष्ट सर्वच जिल्ह्यांमध्ये आढळली.

४.१६.१.१.१ उदाहरण (जि. जालना, ता. मंठा, गाव उसवद, पु४५, मराठा, ६वी)

ह्या मुलीनं त्या मुलाच्या तोंडात घास घातला

hya mulinə tya mulačā tonḍat gʰas gʰatla

hya muli-nə tya mula-c̣-a tonḍ-a-t gʰas gʰat-l-a

DEM.PROX.OBL girl.OBL-ERG DEM.DIST.OBL boy.OBL-GEN-OBL mouth-OBL-LOC

morsel.3SGM put-PFV-3SGM

This girl put a morsel of food in that boy's mouth.

४.१६.१.१.२ उदाहरण (जि. हिंगोली, ता. कळमनुरी, गाव मोरवड, स्त्री२१, अंध (एस.टी), १२वी)

त्या मानसाला पानी दिलं तिनं

tya mansala **pani dilə** tinə

tya mansa-la **pani di-l-ə** ti-nə

DEM.DIST.OBL man.OBL-DAT water.3SGN give-PFV-3SGN she-ERG

She gave water to that man.

४.१६.१.१.३ उदाहरण (जि. परभणी, ता. पालम, गाव बनवस, पु४२, हटकर-धनगर, ९वी)

मंग तेनं आमाला तारीक दिली

məng tenə amala **tarik dili**

məng te-nə ama-la **tarik di-l-i**

then he.OBL-ERG we.EXCL-DAT date.3SGF give-PFV-3SGF

Then he gave us a date.

४.१६.१.२ पर्यायी रूप २ : सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील क्रियापदाचा प्रामुख्याने कर्माशी आणि पर्यायाने कर्त्याशी सुसंवाद

मराठीच्या बोलींमध्ये या व्याकरणिक विशेषाची ही पर्यायी रचना सर्वेक्षणातील चौतीस पैकी पंधरा जिल्ह्यांमध्ये आढळली. खालील सारणीत या पर्यायाच्या भौगोलिक प्रसाराचा तपशील दिला असून पुढे त्याची उदाहरणे दिली आहेत :

जिल्हा	तालुका व गाव
चंद्रपूर	राजुरा - कोष्टाळा, ब्रह्मपूरी - तोरगाव व पाचगाव
गडचिरोली	गडचिरोली - खुर्सा व शिवनी, कोरची - बोरी व मोहगाव
गोंदिया	गोंदिया - टेमणी व तेढवा, सडक-अर्जुनी - चिखली
भंडारा	भंडारा - धारगाव व मुजबी, तुमसर - लोभी व बोरी
नागपूर	रामटेक - भोजापूर
नांदेड	मुखेड - हळणी, देगलूर - खानापूर आणि रमतापूर
लातूर	लातूर - पाखरसांगवी, निलंगा - दादगी, उदगीर - शिरोळ जानापूर
बीड	अंबेजोगाई - दरडवाडी
उस्मानाबाद	उमरगा - कसगी
सोलापूर	अक्कलकोट - चिक्केहळी

सांगली	मिरज - म्हैसाळ
कोल्हापूर	करवीर - गडमुडशिंंगी, चंदगड - चंदगड व तुडीये
सिंधुदुर्ग	वैभववाडी - नादवडे, सावंतवाडी - कोलगाव व सातर्डे
रत्नागिरी	रत्नागिरी - झाडगाव, खेड - सवणस व बहिरवली
रायगड	रोहा - नागोठाणे

४.१६.१.२.१ उदाहरण (जि. गडचिरोली, ता. गडचिरोली, गाव खुर्सा, पु३५, ओ.बी.सी, १२वी)

येक मानुस आता थोडुसा पानी असलेली बाटल टेबलावर ठेवला

yek manus ata tʰoɖusa pani əsleli bətəl teblawər tʰewla

yek manus ata tʰoɖusa pani əs-lel-i bətəl tebla-wər tʰew-l-a

one man.3SGM now little water.3SGN be-PTPL-3SGF bottle.3SGF table.OBL-PP.LOC
keep-PFV-3SGM

A man kept a bottle containing a little water on the table.

४.१६.१.२.२ उदाहरण (जि. गडचिरोली, ता. कोरची, गाव बोरी, स्त्री१९, गोंड, एफ.वाय.बी.ए.)

ती मुलगी आपल्या नवऱ्याला पानी दिली

ti mulgi aplya nəwryala pani dili

ti mulgi aplya nəwrya-la pani di-l-i

DEM.DIST.3SGF girl.3SGF we.SELF.OBL husband.OBL-DAT water give-PFV-3SGF

That girl gave water to her husband.

४.१६.१.२.३ उदाहरण (जि. चंद्रपूर, ता. ब्रह्मपुरी, गाव पाचगाव, स्त्री५१, ढिवर, अशिक्षित)

आमच्या बाबानं नाय का निस्त्या रोजगारावरं साडेतीन एकड जमीन घेतला

amčā babanə nay ka nistya rojgarawərə sadetin ekəɖ jəmin ɡʰetla

am-č-a baba-nə nay ka nistya rojgar-a-wərə sadetin ekəɖ jəmin ɡʰet-l-a

we.EXCL-GEN-OBL father-ERG NEG DM only wages-OBL-PP.LOC three and half acre
land.3SGF take-PFV-3SGM

Our father worked on daily wages and yet was able to buy three and half acres of
land.

४.१६.१.२.४ उदाहरण (जि. भंडारा, ता. तुमसर, गाव बोरी, स्त्री२५, फुलमाळी, बी.एस.सी)

त्यानं टोपी काडली

tyanə ˌtopi kɑdli

tya-nə ˌtopi kɑd-l-i

he.OBL-ERG hat.3SGF remove-PFV-3SGF

He removed the hat (from his head).

४.१६.१.२.५ उदाहरण (जि. कोल्हापूर, ता. चंदगड, गाव चंदगड, पु१९, मराठा, १०वी)

त्या पोरगीनं ग्लासातून पानी पिलीन

tya porginə ɡlasatun pani pilin

tya porgi-nə ɡlas-a-t-un pani pi-l-in

DEM.DIST.OBL girl-ERG glass-OBL-LOC-ABL water.3SGN drink-PFV-3SGF

That girl drank water from the glass.

४.१६.१.२.६ उदाहरण (जि. कोल्हापूर, ता. चंदगड, गाव चंदगड, पु५०, महार, ४थी)

त्यानं खाली टाकला एक बाटली दुसरी पाडली परत उचलून वर ठेवली

tyanə kʰali ˌtakla ek ˌbatli dusri ˌpadli pəɾət ucəlun wər ˌtʰewli

tya-nə kʰali ˌtak-l-a ek ˌbatli dusri ˌpad-l-i pəɾət ucəl-un wər ˌtʰew-l-i

he.OBL-ERG down throw-PFV-3SGM one bottle.3SGF other fall.CAUS-PFV-3SGF again

pick up-CP up keep-PFV-3SGF

He threw down the bottle; (he) dropped a second bottle, picked it up again and kept it.

४.१६.१.२.७ उदाहरण (जि. रत्नागिरी, ता. रत्नागिरी, गाव झाडगाव, स्त्री५५, मुस्लिम, ५वी)

एक बाटली आनून ठेवलान हेनी

ek ˌbatli anun ˌtʰewlan heni

ek ˌbatli an-un ˌtʰew-l-an he-ni

one bottle.3SGF bring-CP keep-PFV-3SGM he.PROX.OBL-ERG

He brought the bottle and kept it.

४.१६.१.२.८ उदाहरण (जि. सोलापूर, ता. अक्कलकोट, गाव चिक्केहळी, स्त्री२९, महार, अशिक्षित)

पानी तिनं आनून दिली ते पेलं

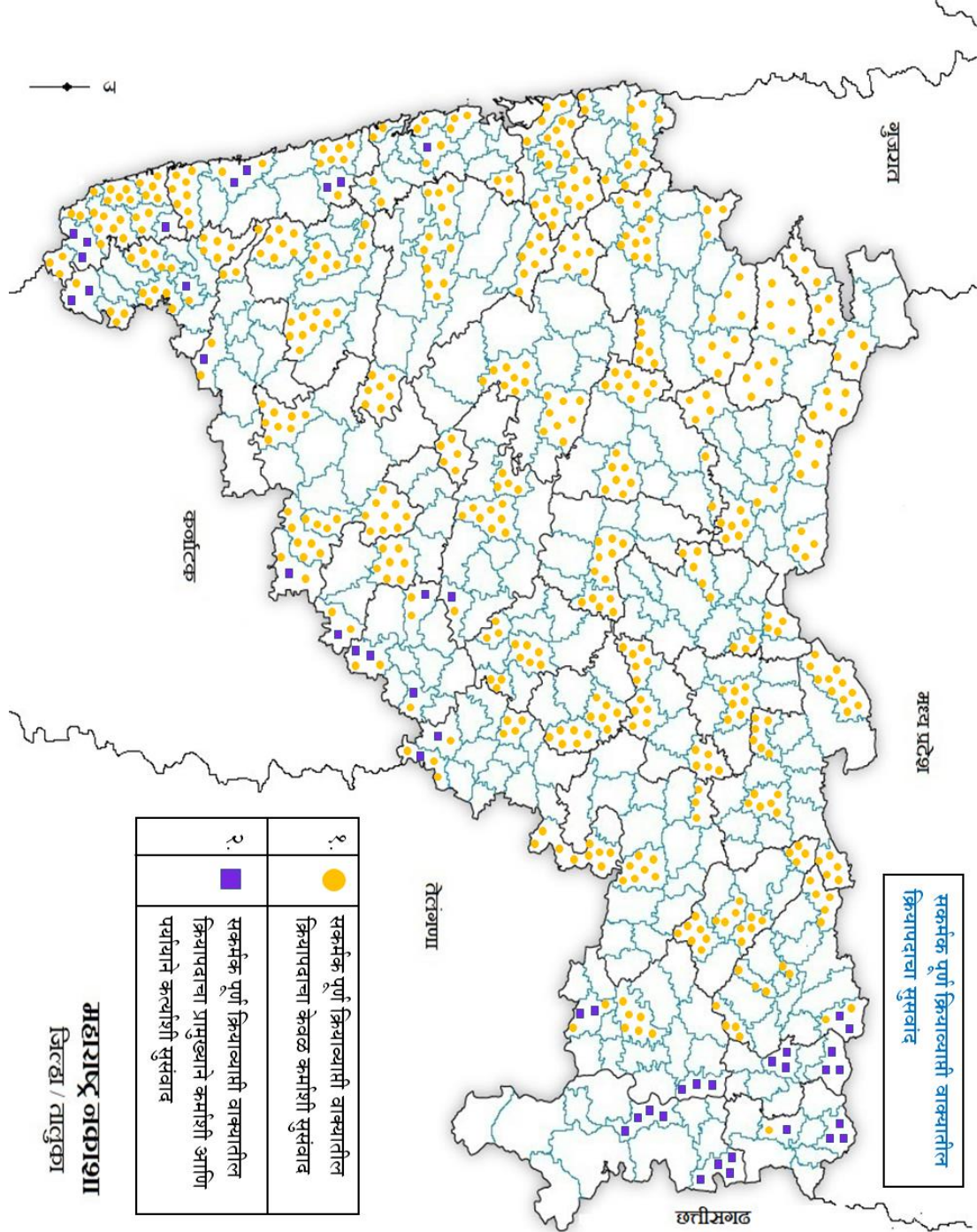
pani tinə anun dili te pelə

pani ti-nə an-un di-l-i te pe-l-ə

water.3SGN she-ERG bring-CP give-PFV-3SGF DEM.DIST.3SGN drink-PFV-3SGN

She brought water and (he) drank it.

४.१६.२ व्याकरणिक विशेषांमधील वैविध्य दाखविणारा नकाशा

प्रकरण पाचवे - उपसंहार

महाराष्ट्र राज्यातील चौतीस जिल्ह्यांतील निवडक तालुक्यांमधील ग्रामीण बोली-नमुन्यांचे संकलन, दस्तऐवजीकरण व विश्लेषण हे प्रस्तुत प्रकल्पाचे व्यापक उद्दिष्ट आहे. ज्या महाराष्ट्र राज्यात मराठी ही प्रमुख भाषा म्हणून बोलली जाते त्या राज्याचा / प्रदेशाचा क्षेत्रविस्तार सुमारे ३,०८,००० चौरस किलोमीटर आहे. या विस्तीर्ण प्रदेशात बोलल्या जाणाऱ्या भाषेचे स्वरूप एकसंध असणे अशक्यच आहे. व्यक्तीच्या प्रदेश, वय, लिंग, जात, धर्म, व्यवसाय इ. नुसार भाषिक भेद निर्माण होत असतात. भाषेतील अशा सर्वच भेदांना स्थूलमानाने 'बोली असे संबोधले जाते (पहा १.२.४). भाषावैज्ञानिक निकषांचा आणि पद्धतींचा अवलंब करून समकालीन मराठी भाषेतील अशा प्रकारच्या प्रादेशिक-सामाजिक बोलींचे डिजिटल माध्यमातून संकलन व प्रस्तुतीकरण करण्याच्या हेतूने सदर सर्वेक्षण करण्यात आले होते. ही बोलीभाषासामग्री मुख्यतः शब्द, वाक्य व कथने या स्तरांवर गोळा करण्यात आली. शब्द आणि व्याकरणिक स्तरावरील निवडक विशेषांमध्ये सर्वेक्षणादरम्यान आढळलेल्या भेदांचे वर्णन सदर अहवालातील तिसऱ्या आणि चौथ्या प्रकरणांमध्ये सोदाहरण प्रस्तुत केले आहे. यात निवडक शब्द (५५ संकल्पना), प्रत्यय, रचना आणि काही उच्चार अशा निरनिराळ्या भाषिक बाबींचा समावेश केला आहे. भाषेतील भेदांची भौगोलिक व्याप्ती / प्रसार यांचे वर्णन बोलीभाषाअभ्यास या अभ्यासक्षेत्रात रूढ असलेल्या पद्धतीनुसार म्हणजेच नकाशांच्या स्वरूपात करण्यात आले आहे. शब्दस्तरावरील भेद दर्शविणारे ५० + ध्वनीस्तरावरील भेद दर्शविणारे २ + व्याकरणिक भेद दर्शविणारे १६ + मराठीचे बोलीप्रदेश दर्शविणारे १ - असे एकूण ६९ नकाशे अहवालात सादर केले आहेत. अशा प्रकारे मराठीचा पहिला 'भाषिक नकाशा' साकारला आहे. संकलित सामग्री सहज उपलब्ध व्हावी या दृष्टीने प्रकल्पाच्या स्वतंत्र संकेतस्थळाची (www.sdml.ac.in) निर्मिती करण्यात आली आहे. संगणक तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने तयार केलेले नकाशे सदर संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत.

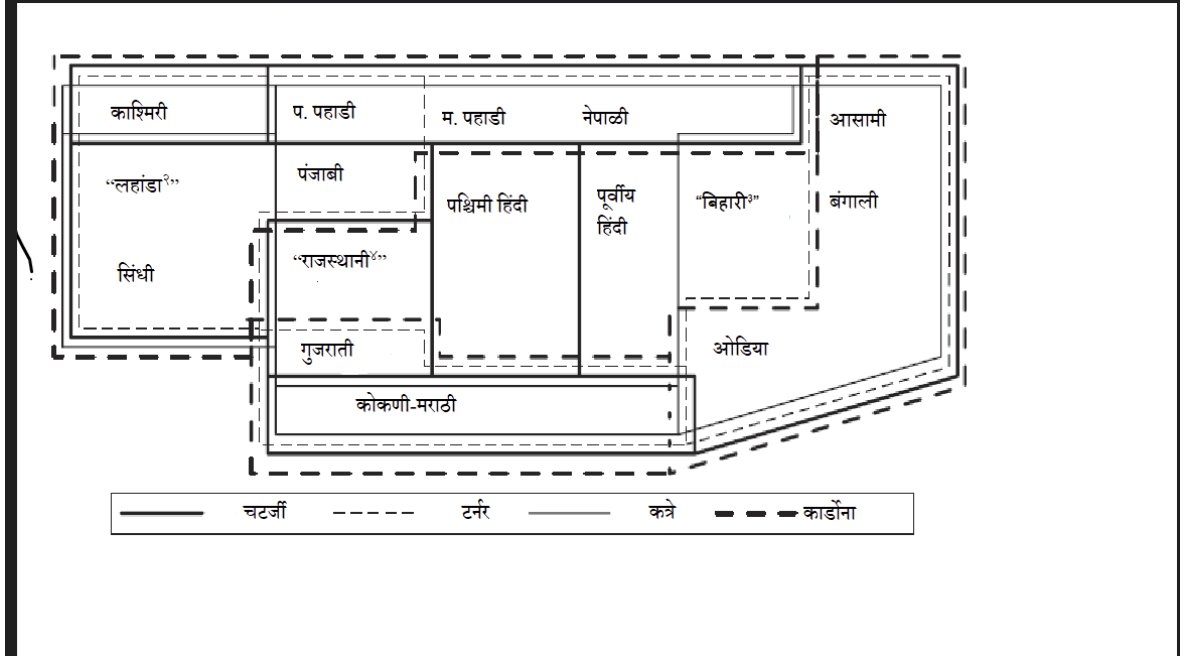
५.१ भाषाभ्यास, प्रतिमांकन आणि आरेखन

'प्रतिमांकन' आणि 'आरेखन' हे या सर्वेक्षणातील दोन कळीचे शब्द आहेत. दोन्ही शब्द/ संज्ञा प्रस्तुत सर्वेक्षणामध्ये वापरलेल्या पद्धतींचा निर्देश करतात. 'प्रतिमांकन' म्हणजे संगणकाला सहजपणे वाचता येऊन विश्लेषण करता येईल, अशा अंकीय स्वरूपात सामग्रीचे संकलन. भाषेचे दस्तऐवजीकरण आणि भाषेचे पद्धतशीर वर्णन या दोन्ही प्रकारच्या अभ्यासांसाठी आवश्यक प्राथमिक सामग्रीचे संकलन करण्यासाठी प्रतिमांकन पद्धतीचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे : (१) यायोगे कोणत्याही विशिष्ट समाजात, विशिष्ट काळात प्रचलित असलेल्या भाषिक व्यवहाराचे व्यापक दस्तऐवजीकरण शक्य होते; (२) भाषिक सामग्रीचे असे संग्रहण कायमस्वरूपी असते; (३) हे संग्रहण पुरेसे लवचिक असते, म्हणजेच संग्रहणाचे माध्यम डिजिटल असल्याकारणाने यात नवीन माहिती सामावून घेण्याची क्षमता असते.

प्रस्तुत प्रकल्पाच्या संदर्भात 'आरेखन' या संज्ञेचा संदर्भ प्रत्यक्ष पाहणीतून, भाषिक सामग्रीच्या विश्लेषणातून आढळलेल्या भाषिक भेदांचे नकाशांच्या स्वरूपात केलेले सादरीकरण/चित्रीकरण हा आहे. भाषा सामग्रीचे चित्रीकरण करण्याच्या दृष्टीने सर्वेक्षणात निवडलेल्या गावांचे अक्षांश-रेखांश टिपण्यात आले. उच्चार, शब्द, वाक्य, अर्थ, या स्तरांवरील पर्यायी रूपांचा/रचनांचा भौगोलिक प्रसार राज्याच्या नकाशावर दर्शविण्यात आला. वास्तविक अलीकडच्या काळातील समाजभाषावैज्ञानिकांच्या मते 'प्रदेश' हे पूर्वनिर्धारित, सीमित किंवा कायमस्वरूपी नसतात (पाहा ब्रिटन २०१०). व्यक्तींच्या दैनंदिन परस्परसंबंधातून, व्यवहारांतून 'प्रदेश' ही संकल्पना अस्तित्वात येत असते, म्हणजेच प्रदेश ही एक परिवर्तनीय बाब आहे जिच्या सीमा स्थिर नसून त्या चल स्वरूपाच्या असतात. 'प्रदेश' या संकल्पनेकडे पाहण्याचा जो दृष्टीकोन आहे तोच 'प्रादेशिक बोली' या संकल्पनेविषयी पाहायला मिळतो. 'बोली'कडे एक साचेबंद प्रवर्ग म्हणून पाहता येत नाही. दळणवळण, शिक्षण, इतर प्रांतांशी संपर्क, शहराशी संबंध, शहरीकरण - या सगळ्यांच्याच वाढलेल्या प्रमाणाचा प्रत्यक्ष/ अप्रत्यक्ष प्रभाव बोलींच्या रचनेवर झालेला दिसतो. भाषकांचे वय, लिंग, शिक्षण, चलनशीलता इ. मुळे बोलीअंतर्गत वैविध्य निर्माण होते. पारंपरिक नकाशा हे एक द्विमितीय माध्यम असल्याने यावर अशा प्रकारच्या वैविध्याचे चित्रीकरण करण्याला मर्यादा येतात, मात्र तंत्रज्ञानाच्या, संगणकाच्या साहाय्याने निर्माण केलेल्या नकाशावर निरनिराळी चिन्हे, रंग, आकार तसेच पॉप-अप बॉक्स, झूम-इन /झूम-आऊट इ. चा प्रयोग करून एकाच गावात दिसून येणारे शब्दवैविध्य आणि व्याकरणिक भेद दर्शविणे शक्य होते. (पहा https://sdml.ac.in/features_mr)

५.२ 'भाषिक नकाशा' : पारंपरिक पद्धती आणि त्यांवर आधुनिक विचार

पारंपरिक बोलीअभ्यासामध्ये भाषिक नकाशावर समान प्रसारसीमारेखा दर्शविल्या जात व त्या आधारे बोलीप्रदेश निश्चित केले जात. यातूनच एखाद्या भाषेच्या बोलींचे वर्गीकरण केले जाई. मात्र अशा प्रकारे बोलींच्या वर्गीकरणासाठी वापरलेली पद्धती विश्वासाह नसल्याचे लक्षात येते. याचे उदाहरण म्हणून नव भारतीय आर्य भाषांचे वर्गीकरण करण्यासाठी भाषावैज्ञानिकांनी केलेले प्रयत्न लक्षात घेऊ. सिंधी, राजस्थानी, गुजराती, मराठी, कोकणी, छत्तीसगडी, उडिया, बंगाली, आसामी या सगळ्या भाषाप्रकारांना आज आपण स्वतंत्र 'भाषा' म्हणून ओळखत असलो तरी भाषिकदृष्ट्या या सगळ्या भाषाप्रकारांची मिळून एकसंध, अखंडित अशी बोलींची सलग मालिकाच आहे. या मालिकेतील, साखळीतील पहिला भाषाप्रकार (बोली) हा शेवटच्या भाषाप्रकारापेक्षा वेगळा असू शकतो. पण मालिकेतील कोणत्याही दोन सलग भाषाप्रकारांमध्ये अल्पसेच भाषिक भेद आढळतात. अशा सलग, अखंडित मालिकेतील भाषाप्रकारांचे भाषिक विशेषांच्या आधारे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केवळ जिकिरीचाच नाही तर तो विफल ठरू शकतो. हे नव भारतीय आर्य भाषांच्या संदर्भात झालेल्या प्रयत्नांवरून निदर्शनास येते. ग्रियर्सन, चटर्जी, टर्नर, कार्डोना, कत्रे, इ. ज्येष्ठ भाषावैज्ञानिकांनी असे प्रयत्न केले आहेत.

आकृती ५.१ नव भारतीय आर्य भाषांचे निरनिराळ्या भाषावैज्ञानिकांनी केलेले वर्गीकरण (आधार – साउथवर्थ २००५)

काही भाषावैज्ञानिकांनी ध्वनीसंबंधित विशेषांचा आधार घेत तर काहींनी व्याकरणिक बाबींचा आधार घेऊन असे वर्गीकरण केले आहे. उदा. गुजराती-मराठी-कोकणी या तीनही भाषाप्रकारांमध्ये प्राकृतातील इ-ई तसेच उ-ऊ या स्वनभेदांचे एकत्रीकरण झाले आहे. या निरीक्षणाच्या आधारे टर्नर आणि कार्डोना या अभ्यासकांनी या तीन भाषाप्रकारांचा एकाच वर्गामध्ये समावेश केला. दुसरीकडे असे दिसून येते की मराठी-कोकणी यांच्यात भविष्य काळाचा निर्देश करण्यासाठी [-ल] या रूपाचा वापर होतो. गुजरातीमध्ये मात्र यासाठी राजस्थानीप्रमाणे [-स] रूपाचा वापर होतो. मराठी-कोकणी मध्ये दन्त्य आणि तालव्य अर्धस्फोटक हा भेद दिसतो (उदा : च़ाकर, चकार) जो गुजरातीमध्ये दिसत नाही. अशा पद्धतीने परस्परव्याप्ती असलेल्या भाषिक विशेषांच्या आधारे बोलींचे सुटे (non-overlapping) वर्गीकरण साध्य होणे कठीणच नाही तर ते अशक्य आहे. या संदर्भात ज्येष्ठ अमेरिकन भाषावैज्ञानिक, कॉलिन मसिका, (१९९९ : ४६०) यांचे खाली दिलेले अवतरण मार्गदर्शक ठरते :

“कदाचित विशिष्ट निष्कर्ष वापरून निश्चित केलेली, परस्परात साम्य असलेली जननिक / अनुवांशिक क्षेत्रे मान्य करणे हा एक शहाणपणाचा उपाय असू शकतो / ही एक तर्कसंगत पद्धती असू शकते. अशा अभ्यास पद्धतीने नवभारतीय आर्य भाषांचा व्यामिश्र बोलीभाषक वारसा सिद्ध होऊ शकतो. म्हणूनच नव भारतीय आर्य भाषांचे अगदी निःसंदिग्ध वर्गीकरण – जे अशा कितीही प्रयत्नाने सिद्ध होण्याची शक्यता नाही – थांबविणे संयुक्त ठरावे; आणि निरनिराळ्या भाषिक वैशिष्ट्यांचा ऐतिहासिक शोध घेण्यावर लक्ष केंद्रित करावे. असे विशिष्ट ऐतिहासिक शब्दसमुच्चय जसे सिद्ध होत जातील तसे ते होऊ द्यावेत. त्यांच्यातील

अर्थसमानतेच्या योगायोगाचा अभाव हा एकूण गुंतागुंतीच्या परिस्थितीचाच पुरावा म्हणून मान्य करावा.”

पारंपरिक बोलीअभ्यासाचा मुख्य उद्देश विशिष्ट बोलींचे सीमांकन हा होता. हे सीमांकन मुख्यतः भौगोलिक स्तरावर केले जात असे. आधुनिक / समकालीन बोलीअभ्यासाचे लक्ष्य मात्र ठराविक भाषिक विशेषांचा प्रसार किंवा विस्तार एखाद्या भाषाभौगोलिक क्षेत्रात कसा व कुठवर झाला आहे याचा शोध घेण्यावर केंद्रित आहे. (प्रस्तुत अहवालात प्रकरण तीन व चार मध्ये सादर केलेल्या नकाशांद्वारे मराठीच्या संदर्भात हेच दर्शविण्याचा प्रयत्न केला गेला.) बोलीवैशिष्ट्यांची सरमिसळ / परस्परव्याप्ती आणि संक्रमण जिथे घडते अशी क्षेत्रे आधुनिक बोलीअभ्यासाचे केंद्रबिंदू आहेत. बोलींच्या (म्हणजेच बोलीभाषकांच्या) आपापसातील संपर्कामुळे समरूपण, असमरूपण, सपाटीकरण अशा नैसर्गिक प्रक्रियांचा सखोल अभ्यास होणे हे बोलीविज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे.

५.३ सर्वेक्षणातील भाषासामग्रीवर आधारित मराठीच्या प्रादेशिक बोलींचे वर्गीकरण

प्रस्तुत अहवालाच्या पहिल्या प्रकरणात (परिच्छेद १.२.४) आपण पाहिले की बोलीभेद हे प्रादेशिक, स्थानिक, सामाजिक, वैयक्तिक अशा निरनिराळ्या स्तरांवर आढळतात. यांपैकी 'प्रादेशिक बोली' या सर्वाधिक विस्तृत असतात. भाषावैज्ञानिकदृष्ट्या बोलींच्या वर्गीकरणात फारसे तथ्य नसले तरी जनमानसात या भेदांना खूप महत्त्व असते : (१) भाषकांच्या कल्पनेत या बोलीभेदांचे स्वरूप अधिक स्पष्ट, सीमांकित असते तसेच (२) स्वतः भाषकांच्या परस्पर व्यवहारावर / वर्तनावर या भाषिक वर्गवारीचा लक्षणीय प्रभाव होत असतो. उदा. 'कोकणी/खानदेशी/वैदर्भी लोक असे बोलतात / असे असतात'.

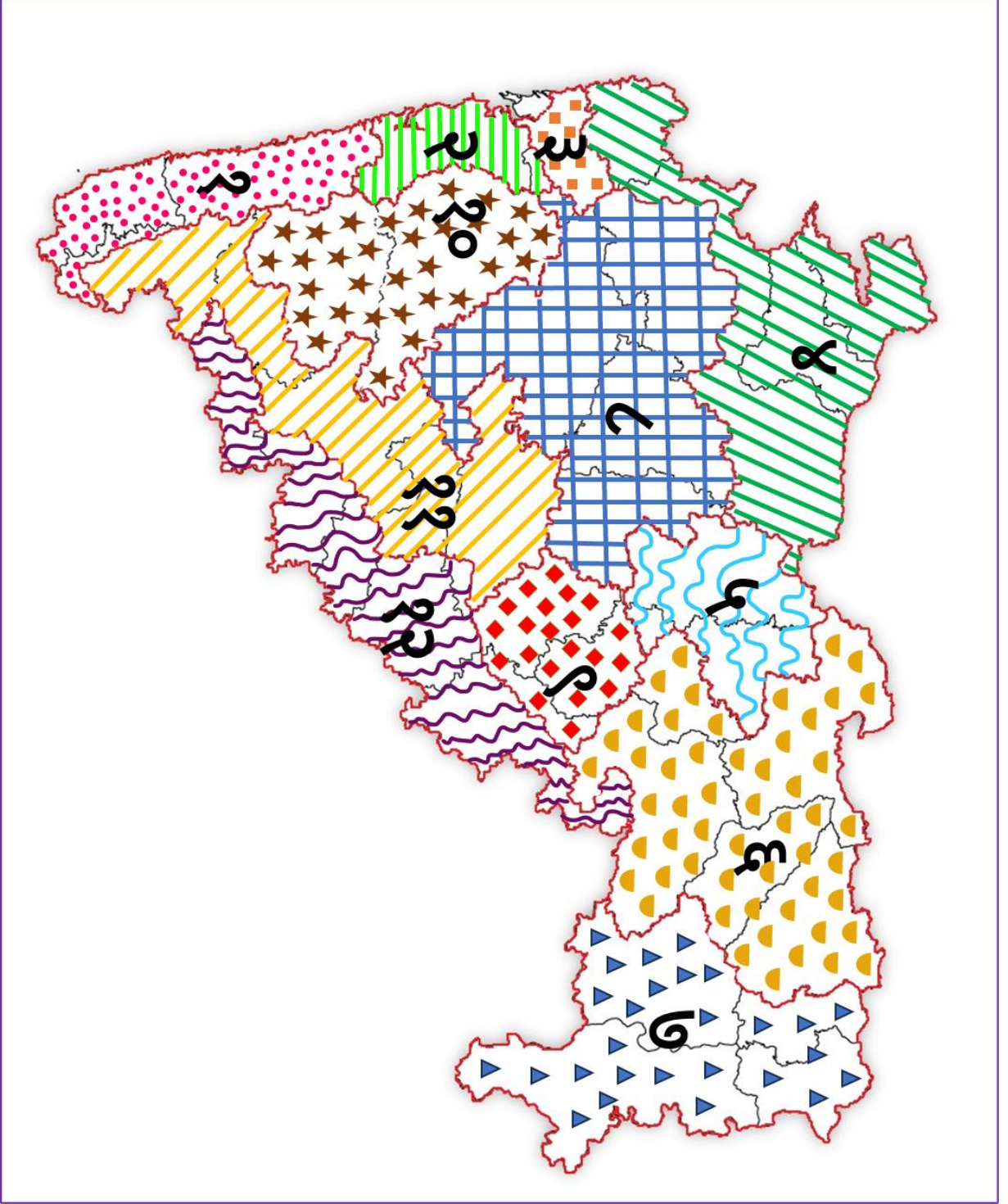
भाषेच्या बोलींचे (उपभाषांचे) वर्गीकरण करायचेच झाल्यास काही भाषिक बाबींना प्राधान्यक्रम देणे अपरिहार्य ठरते. वर्गीकरणाच्या समस्येवर तोडगा म्हणून सदर प्रकल्पात दहा निवडक व्याकरणिक विशेषांना प्राधान्य दिले आहे. निवडलेले विशेष पुढीलप्रमाणे आहेत :

[अ]	क्रियाव्याप्ती	(१) पूर्ण क्रियाव्याप्ती (२) चालू वर्तमानकाळ (३) पूर्ण वर्तमानकाळ (४) रीती वर्तमानकाळ (५) रीती भूतकाळ
[ब]	कारकसंबंध	(१) कर्मादी (२) करण (३) प्रथम/द्वितीय पुरुष एकवचन संबंध
[क]	प्रेरक रचना	(१) सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील कर्त्याला प्रेरक प्रत्यय लागतो अथवा लागत नाही

(२) सकर्मक पूर्ण क्रियाव्याप्ती वाक्यातील क्रियापदाचा सुसंवाद

कोष्टक क्र. ५.१ मराठीच्या मुख्य प्रादेशिक बोली निश्चित करण्यासाठी निवडलेले व्याकरणिक विशेष

बोलीप्रदेशांच्या सीमा निश्चित करण्यासाठी शब्दभेदांऐवजी व्याकरणिक रूपे/रचना निवडण्यात आल्या (पहा १.२.४). निवडलेले विशेष (अ) क्रियाव्याप्ती (आ) कारकसंबंध (इ) वाक्यातील सुसंवाद अशा वेगवेगळ्या व्याकरणिक व्यवस्थांमधून निवडले आहेत. अशा प्रकारे मिळालेल्या दहा निरीक्षणांच्या एकत्रीकरणावर आधारित असे समकालीन मराठी भाषिक प्रदेशांचे एकंदर बारा बोलीप्रदेश निश्चित केले आहेत. भाषिक विशेषांचे असे एकत्रीकरण तालुकास्तरावर केले असता जे बोलीप्रदेशांचे सीमांकन निदर्शनास आले त्याचे सादरीकरण नकाशाच्या स्वरूपात आकृती क्र. ५.२ मध्ये केले आहे.

आकृती क्र. ५.२ 'मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण' या प्रकल्पातील निवडक व्याकरणिक विशेषांवर आधारित मराठीचे मुख्य बोलीप्रदेश

आकृती क्र. ५.२ मधील नकाशातील माहिती कोष्टकाच्या स्वरूपात पुढे दिली आहे. टीप : एकापेक्षा जास्त बोलीप्रदेशात समाविष्ट असलेले जिल्हे अधोरेखित केले आहेत.

क्र.	बोलीप्रदेश	जिल्हे
१	दक्षिण कोकण	सिंधुदुर्ग, रत्नागिरी, कोल्हापूर
२	रायगड	रायगड, ठाणे
३	ठाणे	ठाणे
४	खानदेश	पालघर, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव
५	वऱ्हाड	बुलढाणा, अकोला, वाशीम
६	पश्चिम विदर्भ	अमरावती, वर्धा, नागपूर, यवतमाळ, वाशीम
७	पूर्व विदर्भ	नागपूर, गोंदिया, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली
८	पूर्व मराठवाडा	परभणी, हिंगोली, नांदेड
९	उत्तर-मध्य महाराष्ट्र	औरंगाबाद, अहमदनगर, जालना, नाशिक
१०	दक्षिण मध्य महाराष्ट्र	पुणे, सातारा
११	आग्नेय महाराष्ट्र	कोल्हापूर, सांगली, सोलापूर, बीड, उस्मानाबाद
१२	द्राविडी आग्नेय महाराष्ट्र	सांगली, सोलापूर, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड

कोष्टक ५.२ : 'मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण' (२०२३) नुसार बोलीप्रदेश आणि प्रत्येक प्रदेशांतर्गत समाविष्ट असलेले जिल्हे

सदर वर्गीकरण हे केवळ भाषिक / व्याकरणिक विशेषांचा प्रसार दर्शविते हे लक्षात घ्यावे. हे बोलीप्रदेश आणि महाराष्ट्राचे प्रशासकीय किंवा ऐतिहासिक प्रभाग हे परस्परव्याप्त असले तरी ते साहजिकच तंतोतंत जुळत नाहीत. कोष्टक क्र. ५.२ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे बोलीप्रदेशांचे नामांकन करण्यासाठी (१) खानदेश, कोकण, मराठवाडा, इ. सारख्या पारंपरिक प्रदेशदर्शक संज्ञा (२) रायगड, ठाणे ही जिल्ह्यांची नावे तसेच (३) उत्तर, दक्षिण, आग्नेय, इ. दिशादर्शक संज्ञा यांचा एकत्रितपणे उपयोग केला आहे. अहवालाच्या वाचकांच्या डोळ्यासमोर हे बोलीप्रदेश सहजी यावेत यासाठी ही पद्धत योजिली आहे.

बोलीवैशिष्ट्यांची सरमिसळ / परस्परव्याप्ती आणि संक्रमण या सर्व नैसर्गिक बाबी मराठीतील प्रादेशिक भेदांच्या बाबत देखील निदर्शनास येतात. प्रत्येक बोलीप्रदेशात अलीकडच्या आणि पलीकडच्या प्रदेशातील भाषिक विशेषांची कमी/अधिक प्रमाणात सरमिसळ झालेली आहे. उदा. पालघर जिल्ह्यात अनेक समाज आढळतात (कातकरी, आगरी, ठाकूर-क, ठाकूर-म, सामवेदी, वाडवळ, मांगेला, इ.). यापैकी प्रत्येक समाजाच्या बोलीभाषेत परस्परव्याप्त तरीपण विशिष्ट असे व्याकरणिक विशेष आढळतात. एकच नाव असलेल्या समाजाच्या बोलीप्रकारात

तालुक्यानुसार सुद्धा बदल दिसतात (उदा. वसई तालुक्यातील वारली आणि तलासरी तालुक्यातील वारली). असे असूनही निवडलेल्या व्याकरणिक विशेषांच्या बाबतीत पालघर या संपूर्ण प्रदेशाचे खानदेशातील बोलीप्रकारांशी अधिक साम्य दिसून आले. यामुळे ठाण्यातील बोलीप्रकारांशी काही प्रमाणात साधर्म्य असूनही पालघर हा संपूर्ण प्रदेश 'खानदेश' या बोलीप्रदेशात समाविष्ट केला आहे.

५.४ भविष्यात डोकावून पाहताना ...

[अ] सर्वेक्षणातील भाषासामग्रीमध्ये भर घालणे तसेच भाषासामग्रीच्या विश्लेषणात सुधारणा करणे हे अर्थातच भविष्यात शक्य असेल.

१. प्रकल्पासाठी सर्वेक्षणपद्धती अवलंबिली आहे. राज्यातील दोन शहरी जिल्हे वगळून इतर चौतीस जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागांत भाषिक सामग्री गोळा केली आहे. प्रत्येक जिल्ह्यातील दोन ते सहा तालुके आणि प्रत्येक तालुक्यातील दोन गावांची निवड केली. गावातील सर्व मराठीभाषक सामाजिक गटांतील तीन वयोगटांतील स्त्री-पुरुषांकडून माहिती मिळविण्यात आली. (निवडप्रक्रियेचे उदाहरणासह तपशील परिच्छेद २.२ मध्ये दिलेले आहेत.) गावांतील सामाजिक गटांविषयी माहिती आंतरजालावरील शासकीय संकेतस्थळावरून तसेच गावातील अधिकारी व्यक्ती (बहुतरून सरपंच / सरपंचांच्या कार्यालयातील कर्मचारी) यांच्याकडून घेण्यात आली. शक्य तेवढी काळजी घेऊनही नमुन्यांच्या निवडप्रक्रियेत काही उणिवा राहिल्या असू शकतात.

२. भाषा सामग्रीच्या सत्यापनासाठी पुरेसा वेळ/संधी मिळाली नाही. सर्वेक्षण कालबद्ध होते; शिवाय सर्वेक्षणाची व्याप्ती महाराष्ट्र राज्यातील चौतीस जिल्हे इतकी होती. अशा काही व्यावहारिक अडचणींमुळे सामग्रीच्या सत्यापनासाठी किंवा कथनांच्या छायालेखनाची अचूकता तपासून पाहण्यासाठी प्रत्येक वेळेस मूळ भाषकांशी संपर्क करणे शक्य नव्हते, तरी प्रत्येक गावातून आठ ते दहा जणांच्या मुलाखती घेतल्या असल्याकारणाने माहितीची / सामग्रीची प्रतितपासणी (cross-checking) केली आहे.

सर्वेक्षणसामग्री डिजिटल माध्यमात उपलब्ध आहे तेव्हा भविष्यात अशा व इतर काही उणिवा आढळल्यास त्या दुरुस्त करणे शक्य असेल.

[आ] 'मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण : प्रतिमांकन आणि आरेखन' या प्रकल्पामार्फत मराठीतील भाषिक भेदांचा एक कायमस्वरूपी डिजिटल माध्यमातील दस्तऐवज निर्माण झाला आहे. याचा भविष्यात निरनिराळ्या कारणांसाठी उपयोग होईल असे लक्षात आले आहे. त्यापैकी काही उपयोगांचे इथे वर्णन केले आहे.

१. भाषावैज्ञानिक, इतर भाषाअभ्यासक, तसेच समाजविज्ञान, इतिहास, मानववंशशास्त्र अशा अनेक क्षेत्रातील अभ्यासकांना उपयुक्त ठरेल असे एक प्राथमिक साधन उपलब्ध झाले आहे. ही प्राथमिक सामग्री संपूर्ण राज्यातील चौतीस जिल्ह्यांमध्ये घेतलेल्या मुलाखतींच्या ध्वनीफितींच्या स्वरूपात उपलब्ध आहे. या सामग्रीचा केवळ भाषाविषयक माहितीसाठी नाही तर महाराष्ट्रातील

समाजजीवन आणि संस्कृती यांच्याविषयी माहितीसाठी सुद्धा एक महत्वाचे 'मौखिक संग्रहण' ठरावे. संग्रहातील सामग्रीचा कशा पद्धतीने उपयोग करावा हे ठरविण्यासाठी संपूर्ण सामग्री metadata मध्ये रूपांतरित केली आहे (पहा 'पुरवणी खंड' - यात प्रत्येक जिल्ह्यातील भाषकाचे ठिकाण, लिंग, वय, जात/जमात, शिक्षण अशा प्रकारची माहिती देण्यात आली आहे.)

२. उपलब्ध भाषिक सामग्रीचा प्राथमिक आधारसामग्री म्हणून उपयोग करून रा.म.वि.सं. मार्फत / राज्यातील विद्यापीठीय विभागांमार्फत मराठीच्या बोलींचा अनेक अंगांनी अभ्यास करणे शक्य होईल. वर ५.३ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे शिक्षण, शहरीकरण, स्थलांतरण, इ. प्रक्रियांमुळे बोलींचा आपापसात संपर्क होत आहे; यातून समरूपण, असमरूपण, सपाटीकरण अशा नैसर्गिक प्रक्रियांचा सखोल अभ्यास होणे हे मराठीच्या बोलीविज्ञानाच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे. केवळ प्रमाण बोलीतून नाही तर स्थानिक वरचढ बोलींमधून इतर बोलींमध्ये भाषिक रूपांचा स्वीकार कसा होत आहे हे ही मराठीच्या संदर्भात अभ्यासणे सयुक्तिक ठरेल. स्थानिक/प्रादेशिक स्तरावरील 'प्रमाणबोली'चा (उदा. नागपूर /कोल्हापूर / उस्मानाबाद इ. भागातील सुशिक्षितांची बोली) देखील मराठीच्या संदर्भात अभ्यास झाल्यास तो आजच्या काळातील मराठी माणसाचा सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक कल वैज्ञानिक पद्धतीने समजावून घेण्यासाठी उपयोगी ठरेल.

३. संगणकीय प्रणाली तसेच बोलीमापन (dialectometry) यांचा उपयोग करून मराठीच्या प्रमाण आणि प्रादेशिक बोलींमधील अंतर वैज्ञानिक पद्धतीने मोजणे शक्य होईल. याचा उपयोग शैक्षणिक धोरण राबविणे, भाषिक /शैक्षणिक धोरण ठरविणे इ. साठी होऊ शकेल.

४. शालेय अभ्यासक्रमात मराठीच्या बोलींची तसेच बोलींच्या शास्त्रीय अभ्यासाची रंजक पद्धतीने ओळख करून देण्यासाठी सदर संकेतस्थळाचा उपयोग करता येईल. भविष्यात या डिजिटल सामग्रीचा व त्याच्या जोडीला कृत्रिम बुद्धिमत्ता (ए.आय.) या क्षेत्रातील साधनांचा उपयोग भाषिक खेळ, स्वाध्याय तयार करण्यासाठी करता येईल. या संकेतस्थळाची शालेय शिक्षकांना ओळख करून देण्यासाठी शासनामार्फत/ राज्य मराठी विकास संस्थेमार्फत विशेष प्रयत्न व्हावेत.

५. संशोधन, शिक्षण या क्षेत्रांव्यतिरिक्त व्यावसायिक क्षेत्रात सुद्धा या भाषासामग्रीचा उपयोग होऊ शकेल. भाषा तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात या 'मौखिक संग्रहणा'चा उपयोग करून voice-operated apps, आंतरबोली भाषांतर, इ. ग्रामीण महाराष्ट्रातील लोकांसाठी अतिशय उपयुक्त अशा सोयी विकसित करता येतील.

६. अभ्यासकांबरोबरच सामान्य माणसांना सुद्धा हा डिजिटल संग्रह मनोरंजक वाटेल. भाषेविषयी उत्सुकता वाटणाऱ्या / असणाऱ्या कोणालाही संकेतस्थळावर उपलब्ध श्राव्यमाध्यमातील मराठीच्या बोलींची ही सफर नक्कीच भावे. येणाऱ्या अनेक पिढ्यांना आपल्या पूर्वीच्या पिढ्यांचे आवाज, पूर्वीच्या काळातील बोलण्याची पद्धती या संग्रहात ऐकाण्याची संधी मिळणार आहे. भाषासंवर्धन, भाषाजतन ही आजच्या काळाची निकड या सर्वेक्षणाच्या आणि संकेतस्थळाच्या माध्यमातून काही अंशी पूर्ण होईल.

संदर्भसूची

- अब्बी, अन्विता. (१९९२). रिडुप्लिकेशन इन साऊथ एशियन लॅन्वेजेस. नवी दिल्ली : अलाइड प्रकाशन.
- अब्बी, अन्विता. (२००९). अ मॅन्युअल ऑफ लिंग्विस्टिक फिल्ड्स अॅण्ड इंडीयन लॅन्वेजेस. म्युनिक: लिकोम प्रकाशन.
- अर्जुनवाडकर, कृष्ण. (१९९९). मराठी व्याकरणाचा इतिहास. पुणे : ज्ञानमुद्रा प्रकाशन.
- एडोसी, जॉर्ज. (संपा.) (१९९५). द इंडो-आर्यन्स ऑफ एन्डियन्ट साऊथ एशिया: लॅन्वेज, मटेरियल कल्चर अॅण्ड एथ्नोसिटी (इंडीयन फिलोलॉजी अॅण्ड साऊथ एशियन स्टडिज ९.). बर्लिन : वॉल्टर डे ग्रुपटर.
- कत्रे, सुमित्र मंगेश. (१९७०). कोंकणी किनशीप टर्म्स. इंडियन लिंग्विस्टिक्स. पृष्ठ क्रमांक ३१: १४५.
- कत्रे, सुमित्र मंगेश. (१९६८). प्रॉब्लेम ऑफ रिक्स्ट्रकशन इन इंडो-आर्यन, शिमला : इंडियन इंस्टिट्यूट ऑफ अॅडव्हान्स् स्टडी.
- कत्रे, सुमित्र मंगेश. (१९६६). द फॉर्मेशन ऑफ कोंकणी. मुंबई : कर्नाटक पब्लिशिंग हाऊस.
- कार्डिले, शुभांगी (२०१२). अ डिस्क्रिप्शन ऑफ द महादेव कोळी. अप्रकाशित प्रबंध पीएच.डी. डेक्कन कॉलेज (अभिमत विद्यापीठ), पुणे.
- कर्वे, इरावती. (१९३९). किनशीप टर्मिनॉलॉजी अॅण्ड किनशीप युसेज ऑफ द मराठा कंट्री. बीडीसीआरआय १ : पृष्ठ क्रमांक ३२७-३८९. [पार्ट II ऑफ कर्वेज आर्टिकल अॅपीअर इन बीडीसीआरआय १९४०: पृष्ठ क्रमांक २-३३]. डेक्कन कॉलेज पदव्युत्तर आणि संशोधन संस्था, पुणे.
- कर्वे, इरावती. (१९६५). किनशीप ऑर्गनाइझेशन इन इंडिया. बॉम्बे : एशिया पब्लिशिंग हाउस.
- काझी, एस. (२०१९). द ग्रामॅटीकल स्केच अॅण्ड टेक्स्ट ऑफ संगमेश्वरी. अप्रकाशित प्रबंध. एम.ए. डेक्कन कॉलेज (अभिमत विद्यापीठ), पुणे.
- कारापूरकर, पी.पी. (१९६८). डिस्क्रिप्टिव अॅनालिसिस ऑफ गावडी. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- कार्डोना, जी. (१९७४). "द इंडो-आर्यन लॅन्वेजेस," इनसाय्क्लोपिडीया ब्रिटानिका (१५ वे संस्करण), पृष्ठ क्रमांक ४३९-५०.
- कालेलकर, ना.गो. (१९६२). भाषा आणि संस्कृती. पुणे : मौज प्रकाशन.
- कालेलकर, ना.गो. (१९६४). भाषा इतिहास आणि भूगोल. पुणे : मौज प्रकाशन.
- कालेलकर, ना.गो. भाषा बोली आणि लेखन (सत्यकथेमध्ये प्रकाशित झालेल्या ३ निबंधांचा संग्रह : (फेब्रुवारी १९५४) पायाशुद्ध मराठी; (एप्रिल १९५८) भाषा बोली आणि समाज; (सप्टेबर १९५८) मराठीचे लेखन).
- कुडपर, एफ.बी.जे. (१९६७). द जेनिसिस ऑफ अ लिंग्विस्टिक एरिया. इंडो-इरानियन जर्नल, १०(२/३), पृष्ठ क्रमांक ८१-१०२.
- कुलकर्णी, कृ.पा. (१९९३). मराठी व्युत्पत्ती कोश. पुणे : शुभदा-सारस्वत प्रकाशन.
- कुलकर्णी, कृ.पा. (२००९). मराठी भाषा उद्गम व विकास. पुणे : मेहता पब्लिशिंग हाउस.

कुलकर्णी, सु.बा. (१९६६). कातकरी आणि त्यांच्या भाषेतील पशू आणि पक्षीवाचक शब्द. *जर्नल ऑफ द युनिवर्सिटी ऑफ पुणे (ह्यूमॅनिटीज सेक्शन)*. २३: पृष्ठ क्रमांक ९१-१२१.

कुलकर्णी, सु.बा. (१९६६). *कातकऱ्यांचे लेखन*. नवभारत १९: २ अँड अमृत जुलै. १९६: पृष्ठ क्रमांक ८६-९६.

कुलकर्णी, सु.बा. (१९६६). नवरा - मराठी भाषेतील एक आप्तसंबंध. *मराठी संशोधन पत्रिका* १३:४, पृष्ठ क्रमांक ८९-९४.

कुलकर्णी, सु.बा. (१९६७). बायको - मराठी भाषेतील एक आप्तसंबंध *युगवाणी* २०:१०, पृष्ठ क्रमांक ५०३-५१३.

कुलकर्णी, सु.बा. (१९६७). *वारल्याचे उखाणे*. नवभारत २०: ९ (जून), पृष्ठ क्रमांक ४८-६०.

कुलकर्णी, सु.बा. (१९६९). अँन एक्स्पेरिमेंट इन इस्टिमेटिंग ट्रांसफर ऑफ इनफॉर्मेशन अमना सम मराठी डायलेक्ट. *इंडियन लिंग्विस्टिक्स*. ३०: पृष्ठ क्रमांक ७३-७६.

कुलकर्णी, सु.बा. (१९६९). *डिस्क्रिप्टिव अँनालिसिस ऑफ कातकरी डायलेक्ट*. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.

कुलकर्णी, सु.बा. (१९६९). *द कातकरी वर्ब सिस्टम*. लिंग्विस्टिक सर्वे बुलेटिन (मिमेओ) खंड १८ (ऑक्टोबर).

कुलकर्णी, सु.बा. (१९७६), घाटगे, अ.एम. (आवृत्ती). *भिल ऑफ डांग्स*. पुना : डेक्कन कॉलेज.

कुलकर्णी-जोशी, सोनल. डायलेक्ट वेरिएशन अँड डायलेक्ट चेंज : अ सोशल

डायलेक्टॉलॉजिकल व्ह्यू. प्रिथा चंद्रा (संपा.), वेरियेशन इन साउथ एशियन लॅंग्वेजेस. *स्प्रिंगरनेचर* : २०७ - २३६.

कुलकर्णी-जोशी, सोनल आणि केळकर, मानसी (२०२०). सिंक्रॉनिक वेरिएशन अँड डायक्रॉनिक चेंज इन डायलेक्ट ऑफ मराठी. इन तारिक खान आणि इतर (संपा.). *अल्टरनेटिव हॉरिझन्स इन लिंग्विस्टिक्स*. मुनिच: लिंकोम युरोपा.

कुलकर्णी-जोशी, सोनल आणि मेश्राम, प्रफुल्ल. (२०२१) सोशल अँड स्पेशियल कॅरेक्टरिस्टिक्स ऑफ लॅन्ग्वेज : द प्रोग्रेसिव आस्पेक्ट इन मराठी डायलेक्ट्स. लिंग्विस्टिक सोसायटी ऑफ इंडिया या संस्थेच्या ४३ व्या आंतरराष्ट्रीय ऑनलाइन चर्चासत्रात सदर शोधनिबंध सादर केला

केळकर, अशोक. (१९६२). मराठी किनशीप टर्म्स : अ लेक्सिकोग्राफिकल स्टडी. दिल्ली :

ट्रांझ्याक्शंस ऑफ द लिंग्विस्टिक सर्कल ऑफ दिल्ली, १९५९-६०, पृष्ठ क्रमांक १-२२.

केळकर, अशोक. (१९५८). *द फोनोलॉजी अँड मॉर्फोलॉजी ऑफ मराठी*. पीएच.डी. प्रबंध, कॉर्नेल विद्यापीठ.

कॉम्प्री, बर्नार्ड. (१९९१). फॉर्म अँड फंक्शन इन आयडेंटिफाइंग केसेस. इन प्लॅन्क, फ्रांस (संपा.),

पॅराडाइम्स : द इकोनॉमी ऑफ इंप्लेक्शन, ४१-५६. बर्लिन : मॉउटन दी ग्रुपटर.

कॉम्प्री, बर्नार्ड. (१९७६). आस्पेक्ट. कॅम्ब्रिज : सी.यू.पी

ग्रामोपाध्ये, जी.बी. (१९६४). *भाषा विचार आणि मराठी भाषा*. पुना : व्हिनस प्रकाशन.

ग्रियर्सन, जी. ए. (१९३१-३३). "ऑन द मॉडर्न इंडो-आर्यन," *द इंडियन ऑन्टिक्युरी*. पृष्ठ क्रमांक ६०-६२

ग्रियर्सन, जी. ए. (१९०५). *लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया*. 'मराठी'. ७ वा खंड. नवी दिल्ली :

- मोतीलाल बनारसीदास.
 ग्रियर्सन, जी. ए. (१९०७). *लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया*. 'गुजराती' ९वा खंड (भाग). नवी दिल्ली :
 मोतीलाल बनारसीदास.
- ग्रियर्सन, जी. ए. (१९०७). *लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया*. इंडो आर्यन फॅमिली. सेंट्रल ग्रुप. द भिल
 लॅन्वेज, इंकुडिंग खानदेशी, बंजारी और लभानी, बहुरूपीआ, एंड कंपनी कलकत्ता.
 रिप्रिंटेड १९६८. खंड ४.३. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास.
- घाटगे, ए.एम. (१९६५). *कुडाळी*. बॉम्बे : राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
- घाटगे, ए.एम. (१९६६). *कुणबी ऑफ महाड*. बॉम्बे : राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती
 मंडळ.
- घाटगे, ए.एम. (१९६७). *कोचीन*. (अ सर्वे ऑफ मराठी डायलेक्ट्स) बॉम्बे : राज्य मराठी साहित्य
 आणि संस्कृती मंडळ.
- घाटगे, ए.एम. (१९६८). *कोंकणी ऑफ कोंकण*. बॉम्बे : राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती
 मंडळ.
- घाटगे, ए.एम. (१९६९). *वारली ऑफ ठाणा*. बॉम्बे : राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
- घाटगे, ए.एम. (१९७०). *मराठी ऑफ कासारगोड*. बॉम्बे : राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती
 मंडळ.
- घाटगे, ए.एम. (१९७१). *डायलेक्ट ऑफ कोचीन*. (मराठी डायलेक्ट टेक्स्ट I) पुना : डेक्कन
 कॉलेज.
- घाटगे, ए.एम. (१९७२). (यांच्यासोबत पी.पी. कारापूरकर) *गावडी*. पुना : डेक्कन कॉलेज.
- घाटगे, ए.एम. (१९६४-७३). *अ सर्वे ऑफ मराठी डायलेक्ट्स*. मुंबई : राज्य मराठी साहित्य आणि
 संस्कृती मंडळ.
- घाटगे, ए.एम. (१९६३). *कोंकणी ऑफ साऊथ कॅनरा*. अ सर्वे ऑफ मराठी डायलेक्ट्स I. बॉम्बे :
 राज्य मराठी साहित्य आणि संस्कृती मंडळ.
- चितणीस, व्ही. (१९६४). *खानदेशी डायलेक्ट*. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- चितणीस, व्ही. (१९७५). *अहिराणी वर्ब - अ कम्पॅरिटिव डिस्क्रिप्टिव स्टडी*. बी.डी.सी.आर.आय
 २५ (३-४): १५.
- चॅटर्जी, एस. के. (१९७०). *द ओरिजीन अँड डेवलपमेंट ऑफ द बँगॉली लॅन्वेज*, लंडन : जॉर्ज
 अॅलन अँड अनविन लिमिटेड. (प्रथम प्रकाशन : कलकत्ता यूनिव्हर्सिटी प्रेस, १९२६.)
- चेंबर्स, जे. आणि पी. ट्रुडगील. (१९९८; प्रथम आवृत्ती १९८०). *डायलेक्टॉलॉजी*. कॅम्ब्रिज : सीयूपी.
- चोपडे, टि.एन. (१९७२). *मराठी अँड स्पोकन बाय लेवा-पाटिदार्स*. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे
 विद्यापीठ.
- जाखडे, अरुण. (२०१३). *भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण महाराष्ट्र*. पुणे : पद्मगंध प्रकाशन.
- जाधव, संभाजी. (२०१९) *एस्पेक्ट इन मराठी इन अ क्रॉस-डायलेक्टॉलॉजिकल पर्सपेक्टिव*.
 डिसेंबर २०१९ अमरकंटक ICOLSI, ४१ व्या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सादर केलेला
 शोधनिबंध.
- झा, अ. (१९७३). *अॅन आउटलाइन ऑफ मराठी फोनेटिक्स*. पुना : डेक्कन कॉलेज.
- झा, अ. (१९७३). *कोष्टी डायलेक्ट ऑफ मराठी*. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- टर्नर, आर. एल. (१९६६). *अ कम्पॅरिटिव डिक्शनरी ऑफ इंडो-आर्यन लॅन्वेजेस*. लंडन :

ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.

टर्नर, सर आर. एल. (१९७५). कलेक्टेड पेपर्स (१९१२-१९७३), लंडन : ऑक्सफोर्ड यूनिव्हर्सिटी प्रेस.

तुळपुळे, शं. गो. (१९४२). यादवकालीन मराठी भाषा [भाषाशास्त्रीय अभ्यास]. मुंबई : केशव भिकाजी ढवळे प्रकाशन.

तुळपुळे, शं. गो. (१९४९). प्राचीन मराठी गद्य. पुणे : व्हिनस बुक स्टॉल.

तुळपुळे, शं. गो. (१९६३). प्राचीन मराठी कोरीव लेख. पुणे : पुणे विद्यापीठ प्रकाशन.

तेडेशी, फिलिप. जे. अँड झाइनेन अ. (१९८९). सिंटॅक्स अँड सेमॅन्टिक्स : टेंस अँड आस्पेक्ट. न्युयॉर्क: अकॅडेमिक प्रेस.

देशपांडे, एन. (१९७६). डिस्क्रिप्टिव अँनालिसिस ऑफ ठाकरी डायलेक्ट. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.

देशपांडे, संपदा आणि कुलकर्णी-जोशी, सोनल. सिमॅंटिक मॉपिंग ऑफ द डेटिव सफिक्स इन मराठी. डिसेंबर २०१८ म्हैसूर ICOLSI, ४० व्या आंतरराष्ट्रीय चर्चासत्रात सादर केलेला शोधनिबंध.

धोंगडे, आर.व्ही. (१९९०). द स्टेट ऑफ मराठी अँड अ स्टेट लॅन्वेज. बीडीसीआरआय ४९: १३१.

धोंगडे, आर.व्ही. (१९९५). मराठी स्पिकर्स इन मध्यप्रदेश. इंडीयन लिंग्विस्टिक्स. पृष्ठ क्रमांक ५६: ५३.

धोंगडे, आर.व्ही. (२०००). लिंग्विस्टिक्स चेंज थ्रू टेलीविजन. बीडीसीआरआय पृष्ठ क्रमांक ६०-६१: ३८३.

धोंगडे, आर.व्ही आणि रानडे, उषा. (१८८९). तंजावूर मराठी इंस्क्रिप्शंस (वर्ड लेवल अँनालिसिस). बीडीसीआरआय पृष्ठ क्रमांक ४७-४८: ७९.

धोंगडे, रमेश आणि इतर (१९८९). मायनॉरिटी लॅन्वेज कम्युनिटीज : आइसलॅण्ड्स ऑर आइसबर्ग्स. पुणे: डेक्कन कॉलेज.

धोंगडे, रमेश. (२०१२). दिल्या घरची मराठी. पुणे : दिलीपराज प्रकाशन.

धोंगडे, रमेश. (२०१३). मराठीचा भाषिक नकाशा: पूर्वतयारी. मुंबई : राज्य मराठी विकास संस्था.

धोंगडे, रमेश. (२०१३). अर्वाचीन मराठी. पुणे : कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.

नॅरोग, एच. (२००८). वरायटीज ऑफ इंस्ट्रुमेंटल. द ऑक्सफर्ड हॅन्डबुक ऑफ केस, संपादन द्वारा, अँड्रेज. मालचूकोव आणि अँड्र्यू स्पेंसर. ऑक्सफर्ड : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

पंडीत, पी.बी. (१९७२). इंडीया अँड अ सोशियोलिंग्विस्टिक एरिया. पुणे : युनिवर्सिटी ऑफ पुना.

पटनायक, डी.पी. (१९६६). अ कंट्रोलड हिस्टोरिकल रिकंस्ट्रक्शन ऑफ ओरीया, आसामिज, बंगाली अँड हिंदी. मॉउटन : द हॉग.

परसूरमन, टि. (१९८६). मराठी डायलेक्ट ऑफ तमिलनाडू पपेट आर्टिस्ट. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.

परांजपे, व्ही.डब्ल्यू. (१९७०). डिस्क्रिप्टिव अँनालिसिस ऑफ कऱ्हाडी. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.

- पांढरीपांडे, राजेश्वरी. (१९९७) मराठी. ब्लॅक्वेल.
- पालंचार, ए. (२००२). *द ओरिजिन ऑफ एजेंट मार्कर्स*. बर्लिन : अकाडेमी फ़ेर्लाग.
- ब्राइट, विलियम. (१९५८). *अॅन आउटलाइन ऑफ कलॉक्वियल कन्नडा*. पूना : डेक्कन कॉलेज.
- ब्रिटेन, डी. आणि जे. चेशर. (संपा.) (२००३). *सोशल डायलेक्टॉलॉजी*. अमस्टर्डम : जॉन बेंजामिंस.
- ब्रिटेन, डी. (२०१०). *कॉन्सेप्टुअलायझेशन ऑफ जिओग्रफिक स्पेस इन लिंग्विस्टिक्स*. इन लामेली अल्फ्रेड आणि इतर (संपा.). *लॅन्वेज अॅन्ड स्पेस*. अॅन इंटरनॅशनल हॅन्डबुक ऑफ लिंग्विस्टिक वेरिएशन. वॉल्युम २: लॅन्वेज मॅपिंग. पृष्ठ क्र. ६९-९७. डे ग्र्युटर मौटन.
- ब्लेक, बॅरी. (२००९). *केस. कॅम्ब्रिज : सी.यू.पी*
- भट्टाचार्य, एस. (१९७५). *कम्पॅरिटीव सिंक्रोनिक स्टडी ऑफ फोर मालवी डायलेक्ट्स*. पीएच.डी प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- भागवत, एम.एम. (१९६७). *अ स्टडी ऑफ वऱ्हाडी डायलेक्ट इन द नेबरहूड ऑफ अकोला*. पीएच.डी प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- भिडे, एस. एस. (१९८१). *किनशीप टर्म्स अॅन्ड सोशल प्रॅक्टिसेस*. बीडीसीआरआय ४०: २७-८.
- भिडे, व्ही. (१९८२). *डिस्क्रिप्टिव स्टडी ऑफ चित्पावनी : अ डायलेक्ट ऑफ मराठी*. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- मास्टर, अल्फ्रेड. (१९६४). *अ ग्रामर ऑफ ओल्ड मराठी*. लंडन : ऑक्सफोर्ड युनिवर्सिटी प्रेस.
- मुखर्जी, अदिती. (१९८९). *लॅन्वेज वेरिएशन अॅन्ड लॅन्वेज चेंज*. हैद्राबाद : उस्मानिया युनिवर्सिटी प्रेस.
- मेस्त्री, राजेंद. (२०२१). “अ चेन शिफ्ट इन इंडो-आर्यन, विथ स्पेशल रेफरन्स टू गुजराती डायलेक्ट्स”. *लॅन्वेज डयनॅमिक्स अॅन्ड चेंज* १२. क्र. १. पृष्ठ क्र. १२४-५४.
<http://dx.doi.org/10.1163/22105832-bja10016>.
- मॅसिका, सी. पी. (१९९१). *द इण्डो-आर्यन लॅन्वेजेस*. कॅम्ब्रिज : कॅम्ब्रिज युनिवर्सिटी प्रेस.
- मॅसिका, सी.. पी. (१९७६). *डिफाइनिंग अ लिंग्विस्टिक एरिया: साऊथ एशिया*. शिकागो ईल : युनिवर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस.
- राजापुरे-तापस, पुष्पलता. (आणि इतर) (२०११). *मालवणी बोली व्याकरण, साहित्य आणि शब्दकोश*. मुंबई : शब्दपर्ण प्रकाशन.
- रानडे, उषा (१९८८) *कम्पॅरिटीव स्टडी ऑफ तंजावूर मराठी (१७५०-१८५० ए.डी.) अॅन्ड मॉडर्न मराठी*. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- लहू, एस. (१९५८). मराठी /द, ध/ अॅन्ड कोळी /र, द/. *इंडियन लिंग्विस्टिक्स*.
- लहू, एस. (१९६१). *लिंग्विस्टिक अॅनालिसिस ऑफ कोळी डायलेक्ट ऑफ मराठी*. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- लॅण्डर, वाय. (२००८). *वरायटीज ऑफ जेनेटिव*. ऑक्सफोर्ड हॅन्डबुक ऑफ केस. पृष्ठ क्रमांक ५८१-५९२.
- वऱ्हाडपांडे, वसंत. (१९७२). *नागपूरी बोली : भाषाशास्त्रीय अभ्यास*. नागपूर : इंदिरा प्रकाशन.
- वाघ, विठ्ठल. (२०२१). *वऱ्हाडी बोली खंड १ वऱ्हाडी शब्दकोश : भाग १*. मुंबई : राज्य मराठी विकास संस्था.

- वाळिंबे, एस. जी. (१९६४). डिस्क्रिप्टिव अँनालिसिस ऑफ मांगी मराठी इन माळवा. पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.
- विचमन, एस., इ.डब्ल्यू. हॉल्मन, डी. बाक्केर आणि सी. ब्राऊन. (२०१०). इव्हल्यूएटिंग लिंग्विस्टिक डिस्टंस मेजर. फिजिका. वोल्यूम. ३८९:१७: ३६३२-३६३९.
- वेंकटेश्वारलू, के. (२०१२). कोलोनियललिङ्गम, ओरियंट्यालिङ्गम अँड द द्रविडियन लॅन्वेज. नवी दिल्ली : रुटलेज प्रकाशन.
- वाइनराइश, यू., डब्ल्यू., विलियम लबॉव, आणि एम. हेझॉग. (१९६८). इम्पिरिकल फाऊंडेशंस फॉर अ थेअरी ऑफ लॅन्वेज चेंज. इन डब्ल्यू. पी. लेहमन अँड वाय. माल्केल (इडीएस), डायरेक्शन्स फॉर हिस्टोरिकल लिंग्विस्टिक्स : अ सिम्पोझियम. ऑस्टिन: युनिवर्सिटी ऑफ टेक्सास प्रेस. पृष्ठ क्रमांक ९५-१९५.
- साउथवर्थ, एफ. (१९७४). लिंग्विस्टिक स्ट्रॅटिग्राफी ऑफ नॉर्थ इंडीया आजडीएल ३(२). पृष्ठ क्रमांक २०१-२२३.
- साउथवर्थ, एफ. (२००५). लिंग्विस्टिक आर्किओलोजी ऑफ साऊथ एशिया. लंडन : रुटलेज.
- साटम, एस. (२०२०). वेरिएशन अँड चेंज इन द स्पिच वरायटी ऑफ सावंतवाडी. बुलेटिन ऑफ डेक्कन कॉलेज पोस्ट ग्रॅज्युएट अँड रिसर्च इंस्टिट्यूट, खंड. ८०: १३५-१४५.
- सुब्रहमण्यम, व्ही.आय. (१९७४). डायलेक्ट सर्वे ऑफ मल्यालम्. त्रिवेंद्रम: डिपार्टमेंट ऑफ लिंग्विस्टिक्स युनिवर्सिटी ऑफ केरला करियावोट्टम.
- सूर्यवंशी, रमेश. (१९९७). अहिराणी भाषा वैज्ञानिक अभ्यास. पुणे : अक्षय प्रकाशन.
- सोलनकर, अ. एन. (१९९५). कुंद्राला कॅम्प मराठी आणि प्रमाण मराठीचा तुलनात्मक अभ्यास (इन मराठी). पीएच.डी. प्रबंध, पुणे विद्यापीठ.

परिशिष्ट १

डेक्कन कॉलेज (अभिमत विद्यापीठ), पुणे

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण: प्रतिमांकन आणि आलेखन

प्रश्नावली

भाग १ - भाषकाची / माहिती देणाऱ्याची पार्श्वभूमी

१. माहिती देणाऱ्याचे नाव

२. मुलाखतीची तारीख

३. मुलाखतीचे ठिकाण :

४. लिंग : पु [] स्त्री [] इतर []

५. वयोगट : ३० पेक्षा कमी [] ३१ ते ५० [] ५० पेक्षा जास्त []

६. धर्म / जात/ सामाजिक गट :

७ . पत्ता

घरचा पत्ता :

कामाचे ठिकाण :

मोबाईल / दूरध्वनी क्रमांक :

८. राहण्याचे ठिकाण अ) ग्रामीण []

आ) शहरी []

इ) निमशहरी []

९ . गावातील वास्तव्य कधी पासून / किती वर्षे? : _____

१० . जन्म कोणत्या गावी झाला?

अ) स्वतःचा आ) वडिलांचा इ) आईचा ई) जोडीदाराचा

११. भाषा तुमची घरची भाषा कोणती म्हणून सांगाल?

अ) एकूण किती भाषा येतात ? कोणकोणत्या? कशा शिकलात?

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

ब) घरच्यांशी कोणत्या भाषेत बोलता?

क) नातेवाईकांशी?

ड) बाजारात?

इ) इतर ठिकाणी?

१२. शिक्षण

(अ) अशिक्षित (ब) १ली ते ४थी (ब) ५वी ते १२वी (क) महाविद्यालयीन

शिक्षणाचे माध्यम -

शिक्षणाचे ठिकाण -

१३. व्यवसाय

१) अकुशल कामगार २) कुशल कामगार ३) व्यावसायिक ४) पांढरपेशा ५) स्वतःचा व्यवसाय

६) शेती

७) विद्यार्थी

८) शिक्षक

९)

बेरोजगार

१०) इतर

१४. लग्नसंबंध जोडताना कोणकोणत्या गोष्टींचा विचार केला जातो?

अ. जात

आ. शिक्षण

इ. व्यवसाय

ई. शेती

उ. इतर

१५. आजूबाजूच्या गावांशी / शहरांशी संपर्क

अ) शिक्षण कुठे झाले / गावातील लोक (प्राथमिक / माध्यमिक / उच्च) शिक्षणासाठी कुठे जातात?

ब) जवळची बाजारपेठ / गावातील लोक भाजी / कपडे / लग्नाचा बस्ता अशा खरेदीसाठी कुठे जातात?

क) नोकरी-व्यवसायाचे ठिकाण / गावातील लोक नोकरी - व्यवसायासाठी कुठे जातात?

ड) तुमचा जोडीदार कोणत्या गावचा / गावीची आहे? / गावातील लोकांचे लग्नसंबंध कोण-कोणत्या गावात होतात?

१६. काय काय आवडतं? छंद काय आहेत?

१७. व्यक्तिगत माहिती आणि स्वतःच्या आयुष्यातील एखाद्या प्रसंगाविषयी कथन

१८. एखाद्या पारंपरिक गोष्टीचे कथन

व्यक्तिगत माहिती आणि स्वतःच्या आयुष्यातील एखाद्या प्रसंगाविषयी कथन

- अ) आधी कुठे होतात? व्यवसायाच्या निमित्ताने फिरतीवर असल्यास त्याविषयीचे अनुभव सांगू शकाल का?
- ब) आजोळी जाता का? इतर नातेवाईक कुठे राहतात? तिथे गेल्यावर काय काय करता? आठवणी? जास्त येणे जाणे कुठल्या गावात/जिल्ह्यात आहे ?
- क) शालेय शिक्षण कुठे झाले? कोणत्या गावात? तालुक्याच्या ठिकाणी? जिल्ह्याच्या ठिकाणी सोयीसुविधा कशा आहेत? व्यवसायोपयोगी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध आहेत का? तुम्ही जिथे शिकलात तिथेच तुमची भावंडे/ मुले/ नातवंडे शिकली का?
- ड) हेच क्षेत्र निवडायचे कारण? समाधानी आहात का? दुसरे काय करायला आवडले असते? तुमच्या शिक्षणाचा आणि उदरनिर्वाहाच्या साधनाचा संबंध आहे असे वाटते का?

१९. शब्दस्तरावरील विशेष मिळविण्यासाठी

(अ) चित्रांवरून शब्द ओळखा

१. फुलपात्र
२. छप्पर - (i) कौलारू (ii) आडवे, पत्र्याचे किंवा इतर
३. कडी (i) आडवी (ii) वरून घालायचा आडना
४. (i) खराटा (ii) झाडू (iii) साळूता (iv) जाते स्वच्छ करण्यासाठी
५. अळू
६. (i) घोसाळं (ii) दुधी भोपळा (iii) शिराळे/दोडके
७. तांबडा भोपळा
८. ढोबळी मिरची
९. शेवग्याची शेंग
१०. रताळं

(ब) दिशावाचक शब्द

१. पुढे २. पाठी ३. वर ४. खाली ५. मधोमध ६. उगवतीची दिशा
७. मावळतीची दिशा ९. आज १०. उद्या ११. काल

(क) इतर काही शब्द

१. खूप २. थोडे ३. लहान ४. मोठा

(ड) काही नातेवाचक शब्द

ह्या नात्याला तुमच्या घरच्या बोलीत काय म्हणतात?

भाषक स्त्री आहे की पुरुष? _____ विवाहित आहे की अविवाहित _____

नात्याला काय म्हणतात?

हाक काय मारतात?

१. मुलगा
२. मुलगी
३. नवरा
४. बायको
५. वडिलांची बहीण -तिचा नवरा (धाकटी-मोठी) (तुमचं एकमेकांशी नातं)
६. आईचा भाऊ -त्याची बायको (लहान -मोठा) (तुमचं एकमेकांशी नातं)
७. बहिणीचा नवरा (तुमचं एकमेकांशी नातं) (धाकटी-मोठी)
८. बायकोचा भाऊ (तुमचं एकमेकांशी नातं) (धाकटी-मोठी)
९. वडिलांचा मोठा/धाकटा भाऊ - त्याची बायको (तुमचं एकमेकांशी नातं)
१०. आईची मोठी बहीण (तुमचं एकमेकांशी नातं)
११. तुमच्या नवऱ्याचा मामा (तुमचं एकमेकांशी नातं) -----
(हा प्रश्न घेण्यामागचे कारण असे की जर त्या जिल्ह्यात / समूहात मामा-भाचीचे लग्न होत असेल तर नवऱ्याच्या मामाला ती स्त्री मामा न म्हणता काका किंवा त्यांच्या टोपण नावाने हाक मारेल.)
१२. नवऱ्याचा मोठा भाऊ - त्याची बायको (तुमचं एकमेकांशी नातं)
१३. नवऱ्याचा धाकटा भाऊ - त्याची बायको (तुमचं एकमेकांशी नातं)
१४. तुमच्या भावाचा मुलगा / मुलगी (जर तुम्ही पुरुष असाल तर/स्त्री असाल तर?)
१५. तुमच्या बहिणीचा मुलगा / मुलगी (जर तुम्ही पुरुष असाल तर/स्त्री असाल तर?)
१६. नवऱ्याची आई/बायकोची आई
१७. नवऱ्याचे वडील / बायकोचे वडील
१८. तुमच्या मुलीचा/मुलाचा सासरा/सासू

व्याकरणिक विशेष मिळविण्यासाठी चित्रफितींचा उपयोग

सहमतीपत्र

मी,

दिनांक

दिलेली माहिती मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण या सरकारी प्रकल्पाकरिता वापरण्यास माझी हरकत नाही.

ठिकाण

रोजी प्रकल्पाच्या कामाकरिता पूर्वसहमतीने मुलाखत देत आहे. मी

स्वाक्षरी

परिशिष्ट २ प्रकल्पात घेतलेल्या मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
अकोला	अकोला	गोपालखेड	२०.८७४७	७६.९६४५	५	५	४	३	३	बौद्ध-४, मराठा कुणबी-२, कुणबी-१, गोसावी-१, धनगर-१, मराठा पाटील-१	१०
अकोला	अकोला	येवता	२०.६५५६	७७.०७७८	४	४	३	२	३	बौद्ध-४, कुणबी पाटील-२, पाटील-१, हिंदू कुणबी-१	८
अमरावती	अमरावती	मलकापूर	२०.९०५	७७.६९१	६	५	५	३	३	कुणबी-३, गोंड-३, महार बौद्ध-२, महार-१, बौद्ध-१, हिंदू तिरळे कुणबी-१	११
अमरावती	अमरावती	सावर्डी	२१.०१७	७७.८७८	५	५	३	३	४	बौद्ध-३, बौद्ध SC-२, कुणबी-२, हिंदू कुणबी-२, महार SC-१	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
अमरावती	दर्यापूर	भांबोरा	२०.९५३	७७.३२८	३	४	४	१	२	धनगर-३, हिंदू धनगर-१, कुणबी पाटील-१, कुणबी OBC-१, हिंदू मराठा कुणबी-१	७
अमरावती	दर्यापूर	भामोद	२०.९२२	७७.१७७	५	५	६	१	३	मराठा-३, बौद्ध-२, ब्राह्मण-१, हिंदू ब्राह्मण-१, हिंदू मराठा पाटील-१, कुणबी पाटील OBC-१, महार-१	१०
अमरावती	दर्यापूर	जितापूर	२०.९५३	७७.३२८	३	२	१	२	२	बौद्ध-२, बौद्ध SC-१, महार-१, कुणबी-१	५
अमरावती	धारणी	कासमार	२१.४०८	७६.९२१	३	०	०	१	२	कोरकू-२, हिंदू आदिवासी कोरकू-१	३
अमरावती	धारणी	कावडाझिरी	२१.५२४	७६.९१८	५	४	२	१	६	गवळी-५, कोरकू	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										ST-३, आदिवासी कोरकू-१	
अमरावती	धारणी	कुसुमकोट_खुर्द	२१.५२४	७६.९१८	४	३	०	३	४	हिंदू कोरकू-२, आदिवासी कोरकू-१, बलाई-१, बलाई SC-१, भावसार-१, भावसार OBC-१	७
अमरावती	वरूड	गाडेगाव	२१.३६१	७८.२५६	५	५	६	२	२	कुणबी जाधव-२, आरख-२, बौद्ध-१, बौद्ध जुने महार-१, बौद्ध महार-१, हिंदू कुणबी जाधव-१, कुणबी OBC-१, आरख ST-१	१०
अमरावती	वरूड	सातनूर	२१.३०७	७८.१६६	५	६	६	१	४	बौद्ध-२, गोंड-२, धनगर-२, आदिवासी	११

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										गोंड-१, बौद्ध महार SC-१, महार SC-१, हिंदू धनगर-१, हिंदू आदिवासी राजगोंड-१	
अहमदनगर	अकोले	ब्राह्मणवाडा	१९.३४३	७४.०३४	६	४	५	२	३	हिंदू मराठा-३, मराठा-२, भिल्ल-१, हिंदू बौद्ध-१, ठाकर-१, हिंदू महादेव कोळी-१, तेली-१	१०
अहमदनगर	अकोले	डोंगरगाव	१९.६३१	७४.१	४	४	३	३	२	हिंदू मराठा-२, बौद्ध-१, हिंदू ठाकर-१, ठाकर-१, हिंदू महादेव कोळी-१, महादेव कोळी-१, नवबौद्ध-१	८

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
अहमदनगर	जामखेड	जवळके	१९.७७६	७४.३७६	६	४	५	३	२	हिंदू मराठा-२, मराठा-२, धनगर-२, हिंदू धनगर-१, हिंदू मातंग-१, हिंदू चांभार-१, मातंग-१	१०
अहमदनगर	जामखेड	सावरगाव	१८.७४४	७५.३६८	६	३	३	१	५	हिंदू मराठा-४, धनगर-२, हिंदू धनगर-१, मातंग-१, मांग-१	९
अहमदनगर	अहमदनगर	कामरगाव	१८.९९९	७४.५८८	७	६	६	३	४	हिंदू मराठा-३, हिंदू माळी-२, रामोशी-२, बौद्ध-१, हिंदू महार-१, हिंदू वंजारी-१, हिंदू मराठा कुणबी-१, बौद्ध महार -१, मराठा-१	१३

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
अहमदनगर	अहमदनगर	नारायण डोहो	१९.०९४	७४.७५	४	४	४	२	२	हिंदू मराठा-२, मराठा-२, हिंदू वंजारी-१, हिंदू महार-१, हिंदू मांग-१, वंजारी-१	८
अहमदनगर	नेवासा	खलालपिंपरी	१९.५७५	७४.९६	४	५	५	१	३	हिंदू मराठा-३, भिल्ल-२, मराठा-२, चांभार-१, हिंदू मातंग-१	९
अहमदनगर	नेवासा	मोरगव्हाण	१९.५०३	७४.९४	६	५	६	४	१	हिंदू मराठा-३, मराठा-२, वंजारी-२, हिंदू वंजारी-१, हिंदू धनगर-१, भिल्ल-१, धनगर-१	११
उस्मानाबाद	उमरगा	जकेकूर	१७.८५५	७६.५६९	५	४	१	५	३	मराठा-३, हिंदू महार-२, धनगर-१, हिंदू लिंगायत-१,	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										ब्राह्मण-१, हिंदू महादेव कोळी-१	
उस्मानाबाद	उमरगा	कसगी	१७.७३३	७६.५८३	७	४	३	५	३	हिंदू मराठा-२, हिंदू महार-२, लिंगायत-१, हिंदू लिंगायत तेली-१, हिंदू गुरव-१, बौद्ध-१, हिंदू महादेव कोळी-१, लिंगायत गुरव माळी गुरव-१, हिंदू कुणबी मराठा-१	११
उस्मानाबाद	उस्मानाबाद	कोंड	१८.३०४	७६.२८५	५	४	४	३	२	मराठा-२, लिंगायत वाणी-२, महादेव कोळी-१, हिंदू मराठा-१, हिंदू चांभार SC-१, कोळी-१, महादेव	९

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कोळी ST-9	
उस्मानाबाद	उस्मानाबाद	शििंगोली	१८.२३६	७६.०३३	५	५	४	४	२	मराठा-२, हिंदू मराठा-२, हिंदू महार-२, बौद्ध-१, हिंदू हरिजन-१, लोहार-१, Open-१	१०
औरंगाबाद	औरंगाबाद	भिकापूर-नायगाव	१९.९८२	७५.३२९	५	३	२	१	५	मुस्लिम-३, मराठा-२, हिंदू मराठा-१, हिंदू मांग-१, मातंग-१	८
औरंगाबाद	औरंगाबाद	पिंपळखुंटा	१९.९४२	७५.६	४	८	७	३	२	मराठा-५, हिंदू मराठा-१, हिंदू माळी-१, हिंदू फुलमाळी-१, बौद्ध महार-१, राजपूत भामटा-१, चामार-१, महार-१	१२

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
औरंगाबाद	पैठण	पाचोड_बुद्रुक	१९.५७४	७५.४१३	५	६	३	५	३	मराठा-५, महार-३, बौद्ध महार-२, हिंदू मराठा कुणबी-१	११
औरंगाबाद	पैठण	तेलवाडी	१९.४५	७५.३६९	६	४	२	५	३	मराठा-३, हिंदू मराठा-२, भिल्ल-२, बौद्ध-१, महार-१, धनगर-१	१०
औरंगाबाद	सोयगाव	घोसला	२०.५०३	७५.४५१	६	५	४	३	४	मराठा-३, हिंदू मराठा-२, मराठा OBC-१, मराठा कुणबी-१, बौद्ध महार-१, हिंदू आदिवासी तडवी भिल्ल-१, हिंदू कातोनी भिल्ल-१, महार SC-१	११
औरंगाबाद	सोयगाव	पळसखेडा	२०.५६४	७५.५७४	७	५	६	१	५	धनगर हटकर-२,	१२

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										राजपूत भामटा-२, मराठा पाटील-२, आदिवासी तडवी भिल्ल-१, तडवी भिल्ल मुस्लिम-१, SC-१, बौद्ध-१, मारवाडी ब्राह्मण-१, काचमाळी-१	
औरंगाबाद	वैजापूर	नांदगाव	१९.९४८	७४.६८१	५	४	३	४	२	हिंदू मराठा-३, मराठी हिंदू मराठा-१, मराठा-१, महार-१, बौद्ध-१, न्हावी-१, मुस्लिम शेख-१	९
औरंगाबाद	वैजापूर	सावखेडगंगा	१९.७८५	७४.७०५	७	६	५	५	३	हिंदू मराठा-२, मराठा-२, हिंदू चांभार-२, भिल्ल-२,	१३

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										महार-२, हिंदू मराठा कारेकर राजपूत-१, हिंदू मराठा कऱ्हे राजपूत-१, धनगर हटकर-१	
कोल्हापूर	चंदगड	चंदगड	१५.९४८५	७४.१६५७	८	४	७	१	४	हिंदू मराठा-३, महार-२, आंबेडकर-२, मराठा-१, हिंदू महार-१, परिट-१, ख्रिश्चन-१, धनगर-१	१२
कोल्हापूर	चंदगड	कोदाळी	१५.८०५९	७४.१५५	२	१	१	२	०	मराठा-३	३
कोल्हापूर	चंदगड	तुडीये	१५.७९९३	७४.३४८६	२	२	२	२	०	मराठा-२, महार-१, सुतार-१	४
कोल्हापूर	गडहिंंगलज	हेब्बाळ जलघाळ	१६.०८१४	७४.३७३६	५	५	७	२	१	हिंदू मराठा-३, हिंदू महार-३, मराठा-२, महार-१, बेरड	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										रामोशी NT-B-१	
कोल्हापूर	गडहिंंगलज	इंचनाळ	१६.१७५६	७४.३२३८	६	४	५	२	३	हिंदू मराठा-४, हिंदू महार-३, कुंभार-२, हिंदू कुंभार-१	१०
कोल्हापूर	कागल	एकोडी	१६.५५६६	७४.२२४	१	३	२	१	१	SC-२, हिंदू मराठा-१, मराठा-१	४
कोल्हापूर	कागल	गोरंबे	१६.४८५७	७४.२३४४	३	३	२	१	३	हिंदू मराठा-५, हिंदू महार-१	६
कोल्हापूर	कागल	केनवडे	१६.४८०८	७४.२१५१	१	४	२	१	२	हिंदू मराठा-३, मराठा-२	५
कोल्हापूर	करवीर	गडमुडशिंंगी	१६.६८७७	७४.२७८५	३	४	२	३	२	हिंदू मराठा-२, मराठा-१, हिंदू महार-१, हिंदू भटकी गोसावी-१, मराठा न्हाविक-१, मांग-१	७
कोल्हापूर	करवीर	खुपिरे	१६.७१०५	७४.१४५	३	४	२	२	३	हिंदू मराठा-३,	७

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										हरिजन-२, OBC-१, हिंदू परिट-१	
कोल्हापूर	राधानगरी	ओलवण	१६.३६४७	७३.९	३	१	३	१	०	मराठा-२, बौद्ध-२	४
कोल्हापूर	राधानगरी	सोन्याची शिरोली	१६.४२५४	७४.००४८	५	४	३	३	३	हिंदू मराठा-४, हिंदू महार-३, हिंदू सुतार-२	९
कोल्हापूर	शाहूवाडी	डोणोली खुटाळवाडी	१६.८६१८	७४.०६	७	३	५	१	४	हिंदू मराठा-४, हिंदू न्हावी-२, लोहार-२, हिंदू धनगर-१, हिंदू मातंग-१	१०
कोल्हापूर	शाहूवाडी	शाहूवाडी	१६.९०८२	७३.९३६३	६	४	५	२	३	हिंदू वैश्य वाणी-२, हिंदू वैश्य वाणी OBC-१, हिंदू मराठा-१, ब्राह्मण-१, हिंदू खाटिक-१, शहाण्णवकुळी-१,	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										हिंदू गोसावी-१, लिंगायत तेली-१, मांग-१	
गडचिरोली	गडचिरोली	खुर्सा-नवेगाव	२०.२४	८०.१५७	६	४	३	४	३	झाडे-३, हिंदू ढीवर-२, गोंड-२, ढीवर-१, कुणबी OBC-१, खैरे कुणबी-१	१०
गडचिरोली	गडचिरोली	शिवनी	२०.९९८	७९.९८१	७	७	७	३	४	माळी-३, ढीवर-२, गोंड-२, आदिवासी प्रधान-१, मरार माळी-१, हिंदू ढीवर-१, बौद्ध महार-१, महार SC-१, हिंदू माणा-१, प्रधान-१	१४
गडचिरोली	कोरची	बोरी-हुडकडुम्मा	२०.६९४	८०.५७१	२	४	३	०	३	गोंड-२, हिंदू कवर-१, कवर-१, SC-१,	६

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										माडिया गोंड-१	
गडचिरोली	कोरची	मोहगाव	२०.७०१	८०.४५७	४	३	३	४	०	महार SC-२, कवर-२, गोंड धुर्वा गोंड-१, गोंड-१, हिंदू कवर-१	७
गोंदिया	गोंदिया	गोंदिया	२१.४६९	८०.१४६	१	०	१	०	०	कुणबी बावणे-१	१
गोंदिया	गोंदिया	कासा-तेढवा	२१.५८	८०.१३३	५	५	४	४	२	महार-४, राज गोंड-२, आदिवासी बिंजेवार-२, गोवारी-१, पोवार-१	१०
गोंदिया	गोंदिया	टेमनी	२१.४६५	८०.१९४	४	३	३	१	३	हिंदू फुलमाळी मरार-१, गोंड ST-१, गोवारी-१, गोंड-१, ढीवर-१, माळी-१, गोंड गोवारी-१	७
गोंदिया	सडक अर्जुनी	चिखली	२१.०५४	८०.०९२	५	६	७	०	४	आदिवासी हळबी-४, कुणबी-३, महार-२,	११

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										गोंड-१, आदिवासी गोंडा-१	
गोंदिया	सडक अर्जुनी	डुग्गीपार	२१.०७७	८०.१६६	४	४	४	२	२	कोहली-३, महार-२, हळबी-२, हिंदू कोहली-१	८
चंद्रपूर	ब्रह्मपुरी	पांचगाव	२०.५७३	७९.८५	४	३	४	१	२	ढीवर-२, हिंदू ढीवर NT-१, कुणबी-१, हिंदू कुणबी-१, तेली-१, ढीवर NT-B-१	७
चंद्रपूर	ब्रह्मपुरी	तोरगाव_बुद्रुक	२०.६८८	७९.७७७	४	४	५	१	२	ढीवर-२, कुणबी-१, हिंदू ढीवर-१, बौद्ध-१, राजगोंड-१, हिंदू खेडुले कुणबी-१, हिंदू कुणबी-१	८
चंद्रपूर	चंद्रपूर	चकनिंबाळा	२०.०३५१	७९.४२२	३	४	३	२	२	गोंड-३, कुणबी OBC-१, कुणबी-१,	७

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										हिंदू कुणबी-१, धनुजे कुणबी-१	
चंद्रपूर	चंद्रपूर	दाताळा	१९.९६५३	७९.२६१	४	३	२	३	२	हिंदू कुणबी-२, हिंदू खैरे कुणबी-१, कुणबी-१, बौद्ध महार-१, धनगर-१, SC-१	७
चंद्रपूर	राजुरा	कढोली_बुद्धक	१९.८५३	७९.२९	४	४	४	१	३	हिंदू कुणबी धनुजे-२, गोंड ST-२, महार-१, हिंदू कुणबी-१, हिंदू गुरव-१, SC-१	८
चंद्रपूर	राजुरा	कोष्टाळा-कोलामघोट्टा	१९.५८७	७९.३६४	५	३	३	३	२	खैरे कुणबी-४, आदिवासी गोंड-१, कोलम-१, ST-१, गोंड-१	८
जळगाव	चाळीसगाव	दहिवद	२०.६३१	७४.९१५	५	४	१	३	५	हिंदू कुणबी-१, हिंदू	९

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मराठा-१, कुणबी पाटील Open-१, पाटील-१, पाटील सोनावणे-१, मराठा Open-१, हिंदू बौद्ध महार-१, हिंदू रामोशी बेरड-१, हिंदू महार SC-१	
जळगाव	चाळीसगाव	हातले	२०.४३७	७५.०९	६	५	५	३	३	बौद्ध-३, भिल्ल-२, हिंदू कुणबी पाटील-१, हिंदू लेवा पाटील-१, पाटील OBC-१, हिंदू बौद्ध महार-१, लेवा पाटील-१, हिंदू कुणबी-१	११
जळगाव	चोपडा	तांदळवाडी	२१.२३५	७५.३१७	६	६	५	३	४	हिंदू भिल्ल-२, हिंदू	१२

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										दोडे गुजर-२, धनगर-२, बौद्ध जयभीम SC-१, बौद्ध-१, हिंदू कोळी- १, हिंदू धनगर-१, हिंदू धनगर NT-१, कोळी-१	
जळगाव	चोपडा	वैजापूर	२१.३८५	७५.३७४	५	५	२	४	४	हिंदू महार-२, आदिवासी पावरा बरेला-१, हिंदू राजपूत-१, राजपूत- १, हिंदू भोई-१, कोळी-१, पावरा-१, बरेला भादले-१, आदिवासी पावरा-१	१०
जळगाव	जळगाव	धामणगाव	२१.००८	७५.५६	६	४	५	२	३	कोळी-३, हिंदू	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										धनगर-२, हिंदू कोळी-१, हिंदू टोकरे कोळी-१, हिंदू बौद्ध महार-१, हिंदू कुणबी-१, बौद्ध-१	
जळगाव	जळगाव	वडली	२०.८३३	७५.४८३	५	५	३	४	३	हिंदू मराठा-२, भिल्ल-२, कुणबी पाटील-१, चांभार-१, हिंदू मराठा कुणबी-१, मराठा पाटील-१, हिंदू मराठा OBC-१, बौद्ध-१	१०
जळगाव	जामनेर	वाघारी	२०.८०९	७५.९०७	६	४	३	३	४	बौद्ध-२, हिंदू मराठा-२, तेली-२, हिंदू कोळी-१, हिंदू तेली-१, आदिवासी	१०

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										पारधी-१, बौद्ध जयभीम-१	
जळगाव	जामनेर	वाकोद	२०.६३५	७५.७१३	७	६	६	२	५	धनगर हटकर-३, भिल्ल-२, बौद्ध-२, मराठा कुणबी-२, हिंदू मराठा पाटील-१, हटकर पाटील-१, कुणबी मराठी-१, भिल्ल कातोनी-१	१३
जळगाव	रावेर	मांगलवाडी	२१.०७७	७५.९३७	६	५	६	२	३	हिंदू कोळी-३, नव बौद्ध-२, हिंदू गुजर-१, रेवा गुजर-१, धनगर-१, सूर्यवंशी कोळी-१, हिंदू टोकरे कोळी-१, कोळी सूर्यवंशी कोळी-१	११

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
जळगाव	रावेर	निरुळ	२१.२९१	७६.११६	७	६	६	२	५	गुजर-२, बौद्ध-२, पालिया ताडीया-१, हिंदू मराठा कुणबी-१, आदिवासी पावरा-१, हिंदू दोडे गुजर-१, दोडे गुजर-१, मराठा-१, दोडे गुजर OBC-१, बौद्ध जयभीम-१, मराठा कुणबी OBC-१	१३
जालना	जालना	धावेडी	१९.८५५	७५.८९८	६	६	५	४	३	मराठा-५, बौद्ध-२, वडार-२, नव बौद्ध-१, आदिवासी भिल्ल-१, हिंदू मराठा-१	१२
जालना	मंठा	केंधळी	१९.६४२	७६.३२३	६	३	४	३	२	हिंदू मराठा-३, मराठा-२, बौद्ध-१,	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										तेली-१, सुतार-१, बौद्ध महार-१	
जालना	मंठा	उसवद+तळणी	१९.८२९	७६.४८५	७	६	५	६	२	हिंदू मराठा-३, मातंग-३, मराठा-२, धनगर खुटेकर-२, धनगर-१, हिंदू कोळी-१, गोसावी-१	१३
ठाणे	अंबरनाथ	उसाटणे	१९.१२०४	७३.१२४३	५	५	३	३	४	आगरी-४, बौद्ध-१, हिंदू बौद्ध-१, हिंदू कातकरी-१, कातकरी-१, मराठा आगरी-१, हिंदू आगरी-१	१०
ठाणे	अंबरनाथ	वांगणी	१९.०९२	७३.२८५	४	४	३	२	३	मराठा कुणबी-२, हिंदू कुणबी-१, आदिवासी ठाकूर-१,	८

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										आगरी-१, हिंदू ठाकूर-१, कुणबी-१, मुस्लिम-१	
ठाणे	भिवंडी	भिवाली	१९.३१९	७३.०६८	४	५	३	२	४	हिंदू कुणबी-३, हिंदू- २, हिंदू मल्हार कोळी-१, मल्हार कोळी ST-१, वारली-१, कुणबी पाटील-१	९
ठाणे	भिवंडी	खोणी	१९.३०९	७३.०५३	५	५	३	३	४	हिंदू आगरी-४, हिंदू क ठाकूर-१, SC-१, हिंदू महादेव कोळी- १, नव बौद्ध-१, महादेव कोळी-१, बौद्ध-१	१०
ठाणे	मुरबाड	मढ	१९.२५९	७३.४७	६	५	४	४	३	हिंदू कुणबी-३,	११

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कुणबी-२, नव बौद्ध-२, हिंदू ठाकूर-१, आदिवासी क ठाकूर-१, ठाकूर-१, कातकरी-१	
ठाणे	मुरबाड	पाटगाव	१९.१३३	७३.४२६	५	५	३	३	४	आगरी-४, हिंदू ठाकूर-२, बौद्ध-२, म ठाकर-१, ठाकूर-१	१०
ठाणे	शहापूर	बोरशेती-कळंबे	१९.४२४	७३.३१९	५	६	४	३	४	कुणबी-३, कातकरी-२, बौद्ध-२, म ठाकूर-१, हिंदू म ठाकूर-१, हिंदू कातकरी-१, हिंदू कुणबी-१	११
ठाणे	शहापूर	चौढे_बुद्धक	१९.५१४	७३.५७७	७	४	४	५	२	हिंदू कुणबी-३, हिंदू म ठाकूर-३, कुणबी-	११

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										३, आदिवासी म ठाकूर-१, म ठाकूर-१	
ठाणे	ठाणे	येऊर	१९.२२५	७२.९४३	५	३	३	१	४	आदिवासी वारली-२, वारली-२, म ठाकूर- १, मराठी म ठाकूर- १, आदिवासी म ठाकर-१, आदिवासी ठाकूर-१	८
धुळे	धुळे	खेडे	२०.९१६	७४.६२५	१०	६	३	६	७	कुणबी पाटील-२, माळी-१, हिंदू माळी- १, माळी OBC-१, भिल्ल-१, भिल्ल ST-१, हिंदू कोळी-१, कोळी-१, हिंदू जिरे माळी-१, हिंदू फुलमाळी-१, महार	१६

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										SC-१, हिंदू वडार-१, हिंदू पारधी-१, चांभार SC-१, संताजी तेली चौधरी-१	
धुळे	धुळे	शिरुड-खोरदड	२०.७३३	७४.८९१	४	५	७	१	१	कुणबी पाटील-३, कुणबी-१, हिंदू कुणबी OBC-१, कुणबी OBC-१, चांभार-१, हिंदू वाणी-१, गोर बंजारा-१	९
धुळे	धुळे	लळिंग	२०.८१९	७४.७४६	५	४	४	२	३	हिंदू महार-३, हिंदू मातंग-१, गवळी-१, बौद्ध-१, महार SC-१, हिंदू गवळी	९

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										OBC- १, मातंग-१	
धुळे	धुळे	सोनगीर	२१.०८	७४.७७७	८	५	४	७	२	हिंदू महार-३, हिंदू तांबट कासार-२, कासार-१, हिंदू कासार-१, हिंदू माळी-१, माळी-१, बौद्ध जयभीम-१, आदिवासी-१, हिंदू ब्राह्मण-१, बडगुजर-१	१३
धुळे	साक्री	धाडने	२०.९५८	७४.२१८	६	३	४	३	२	हिंदू कुणबी-३, भिल्ल ST-१, कोळी-१, हिंदू महार-१, हिंदू मराठा-१, हिंदू भोई-१, ST-१	९
धुळे	साक्री	दिघावे	२०.८८१	७४.१८३	६	३	१	४	४	हिंदू कुणबी-१,	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कुणबी पाटील-१, मराठा कुणबी-१, हिंदू माळी-१, हिंदू वाणी-१, हिंदू तेली-१, हिंदू थेलारी धनगर-१, आदिवासी भिल्ल-१, महार SC-१	
धुळे	शिरपूर	आंबे	२१.४२९	७५.११३	४	५	४	३	२	हिंदू माळी-३, हिंदू भिल्ल-२, हिंदू पावरा-२, फुलमाळी-१, माळी-१	९
धुळे	शिरपूर	बोराडी	२१.५२३	७४.८९१	२	२	३	०	१	भिल्ल-२, हिंदू थेलारी धनगर-१, हिंदू धनगर-१	४
धुळे	शिरपूर	शिंंगावे	२१.३४९	७४.८७९	४	२	१	२	३	पाटील-२, हिंदू-१, हिंदू पावरा-१, हिंदू	६

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कुणबी पाटील-१, हिंदू भिल्ल-१	
नागपूर	भिवापूर	भिवापूर	२०.७६४८	७९.४८४५	१	२	२	०	१	कोष्टी-२, हिंदू कोष्टी-१	३
नागपूर	भिवापूर	बोटेझरी	२०.७३८९	७९.२९९२	५	४	२	२	५	बौद्ध महार-२, बौद्ध महार SC-२, कुणबी-२, खैरे कुणबी-१, तेली OBC-१, हिंदू माणा-१	९
नागपूर	भिवापूर	सावरगाव	२०.७६२	७९.४४४	५	३	१	५	२	कुणबी-२, महार-२, कुणबी OBC-१, माणा OBC-१, हिंदू कुणबी पेरकी-१, हिंदू तिरळे कुणबी-१	८
नागपूर	नागपूर	सोनेगाव लोधी	२०.७९२१	७८.९५४१	५	४	२	३	४	कुणबी-३, गोंड-१,	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										गोंड ST-१, बौद्ध-१, बौद्ध महार-१, हिंदू लोधी-१, हिंदू तिरळे कुणबी OBC-१	
नागपूर	नागपूर	येरला	२१.२०१९	७८.८९८३	६	६	५	२	५	कुणबी-२, महार-२, कुणबी OBC-२, हिंदू कुणबी OBC-१, हिंदू कुणबी धनुजे OBC-१, तिरळे कुणबी-१, गोंड-१, मांग SC-१, कुणबी पाटील-१	१२
नागपूर	नरखेड	नरखेड	२१.४६९२	७७.४०८५	२	१	१	२	०	हिंदू कुणबी-१, हिंदू तिरळे कुणबी-१, तेली OBC-१	३
नागपूर	नरखेड	गायमुख-पांढरी	२१.४९२	७८.४६७	४	४	३	४	१	किराड-१, हिंदू किराड-१, बौद्ध	८

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										महार SC-१, बौद्ध महार-१, महार SC-१, गोंड ST-१, कुणबी-१, तेली-१	
नागपूर	नरखेड	शिंदी-उमरी	२१.४३१	७८.६५६	७	६	५	२	६	कुणबी-२, महार-२, बौद्ध -२, बौद्ध महार-१, गोवारी OBC-१, गोसावी NT-१, गोंड-१, आदिवासी गोंड-१, तिरळे कुणबी-१, तिरळे कुणबी OBC-१	१३
नागपूर	रामटेक	भोजापूर	२१.३८८	७९.३१६	३	९	२	७	३	तेली-२, तेली OBC-२, महार-२, SC-२, बौद्ध महार-१, हिंदू	१२

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										तिरळे कुणबी-१, बौद्ध SC-१, गोंड ST-१	
नागपूर	रामटेक	करवाही	२१.६६९	७९.४१५३	७	५	७	३	२	गोंड-२, मरार माळी-२, हिंदू कलार-१, कलार झरिया OBC-१, गाडी लोहार-१, मरार-१, कलार जैसवाल-१, माळी-१, राजगोंड ST-१, हिंदू आदिवासी गोंडी-१	१२
नाशिक	मालेगाव	कळवाडी	२०.५५४५	७४.७५०३	२	५	३	१	३	हिंदू माळी-२, हिंदू चांभार SC-१, चांभार-१, मराठा कुणबी- १, मराठा-१, हिंदू महार हरिजन-१	७

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
नाशिक	मालेगाव	कौळाणे गा	२०.७३७७	७४.६२५२	७	४	४	३	४	हिंदू मराठा-३, महार-२, हिंदू धनगर हटकर-२, जयभीम-१, हिंदू आदिवासी भिल्ल-१, धनगर-१, हिंदू महार-१	११
नाशिक	नाशिक	मडसांगवी	२०.००१९	७३.८४७६	४	३	२	२	३	हिंदू मराठा-२, हिंदू न्हावी-२, सुतार-१, हिंदू महादेव कोळी-१, मराठा-१	७
नाशिक	नाशिक	पळसे	१९.९२७१	७३.८७२७	३	२	२	२	१	महादेव कोळी-१, हिंदू मराठा-१, हिंदू महार-१, हिंदू न्हावी-१, मराठा कुणबी-१	५
नाशिक	नाशिक	विल्होळी	१९.९२३४	७३.७१४८	३	२	२	१	२	महादेव कोळी ST-२, महादेव कोळी-१,	५

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										हिंदू महार-१, महार SC-१	
नाशिक	सटाणा	दरेगाव	२०.८२६	७४.१६३	५	२	३	३	१	हिंदू मराठा-२, हिंदू चांभार-१, हिंदू मातंग SC-१, हिंदू महार-१, हिंदू पाथरवट-१, मराठा पाटील -१	७
नाशिक	सटाणा	मुल्हेर	२०.७८३	७४.०६२५	९	५	८	३	३	ब्राह्मण-२, कोकणी-२, भिल्ल-२, मराठा कुणबी-१, हिंदू कोकणा ST-१, हिंदू चांभार-१, हिंदू मराठा-१, हिंदू शिंपी-१, क्षत्रिय मराठा-१, वडार-१,	१४

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मराठा-१	
नाशिक	सुरगणा	काठीपाडा	२०.५६९७	७३.५२४६	४	३	१	२	४	हिंदू कोकणा-२, हिंदू कोकणा-१, हिंदू महादेव कोळी-१, कोकणा-१, वारली-१, महादेव कोळी-१	७
नाशिक	सुरगणा	सुरगणा	२०.५५८७	७३.६३३	५	२	३	२	२	महादेव कोळी-४, हिंदू वैश्य वाणी-१, हिंदू कोकणा-१, तेली-१	७
नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	गोलदरी+बोरीपाडा	२०.१३३	७३.३१३	५	५	४	२	४	कोकणा-३, वारली-२, हिंदू महादेव कोळी-२, हिंदू वारली-१, महादेव कोळी-१, हिंदू कोकणा-१	१०

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	झारवड_खुर्द	२०.०३४	७३.४८५	५	४	३	२	४	हिंदू महादेव कोळी-२, हिंदू महादेव कोळी आदिवासी-२, महादेव कोळी-२, हिंदू महार-१, महार-१, ठाकूर-१	९
नाशिक	येवला	बोकटे	२०.०७२	७४.४८१	६	२	२	४	२	मराठा-३, हिंदू मराठा-२, हिंदू धोबी-१, हिंदू भिल्ल-१, नवबौद्ध-१	८
नाशिक	येवला	निमगावमढ	१९.९९३८	७४.४०५१	३	१	०	२	२	हिंदू महार-२, बौद्ध-१, हिंदू धनगर-१	४
नंदुरबार	नंदुरबार	धानोरा	२१.४४०३	७४.०६७२	६	३	२	५	२	हिंदू चांभार-२, मातंग-१, मातंग मांग-१, तेली -१,	९

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										वाळवी-१, हिंदू महार-१, तेली चौधरी-१, हिंदू माळी-१	
नंदुरबार	नंदुरबार	घोटाणे	२१.३३८९	७४.४१३३	३	३	३	१	२	पाटील OBC-२, धनगर-२, लोना पाटील-२	६
नंदुरबार	नवापूर	चिंचपाडा	२१.१८७	७३.९०८	५	४	३	३	३	हिंदू भिल्ल-४, हिंदू महार-४, SC-१	९
नंदुरबार	नवापूर	खांडबारा	२१.३०२६	७४.०३५८	५	३	३	४	१	आदिवासी भिल्ल-२, भिल्ल-२, हिंदू महार-२, महार-१, जयभीम-१	८
नंदुरबार	शहादा	प्रकाशा	२१.५१३	७४.३४५	४	५	५	३	१	हिंदू महार SC-२, हिंदू भिल्ल-२, हिंदू मराठा-१, हिंदू	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										गुजर-१, आदिवासी भिल्ल-१, बौद्ध-१, हिंदू फुलमाळी-१	
नांदेड	शहादा	शहादा	२१.५४२९	७४.४५६	४	४	४	४	०	हिंदू महार-२, हिंदू चांभार-२, हिंदू मराठा कुणबी पाटील-१, हिंदू भोई-१, भोई NT-B-१, हिंदू मराठा-१	८
नांदेड	देगलूर	खानापूर	१८.५९५	७७.५७३	१	७	४	२	२	लिंगायत-२, मराठा कुणबी-२, बौद्ध-१, तेलंगी कुंभार-१, महार-१, मराठा-१	८
नांदेड	देगलूर	रमतापूर	१८.३१३	७७.४९६	५	६	५	२	४	हटकर-४, मराठा-२, हिंदू मराठा-१, मातंग SC-१, मराठा गिरी-	११

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										१, हिंदू मांग-१, सुतार-१	
नांदेड	किनवट	इस्लापूर	१९.४०९१	७७.८८	६	३	२	५	२	हिंदू मराठा-३, महादेव कोळी-२, मराठा कुणबी-१, धोबी-१, मान्नेरवारलू-१, लिंगायत वाणी-१	९
नांदेड	किनवट	मारेगाव खालचे	१९.६५९	७८.११५	९	५	५	३	६	प्रधान-३, हिंदू मराठा-२, मराठा-२, अंध-२, हिंदू मराठा कुणबी-१, SC-१, हिंदू गौळ-१, मराठा कुणबी-१, मातंग-१	१४
नांदेड	मुखेड	हळणी	१८.४६	७७.३०४	६	६	३	६	३	हटकर-३, हिंदू मराठा-२, मल्हार	१२

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कोळी-२, लिंगायत वाणी-१, हिंदू कोळी ST-१, लिंगायत चिलवंत-१, हिंदू कुमठा-१, मराठा-१	
नांदेड	मुखेड	शिस्वर दबडे	१८.६३९	७७.३७९	४	७	७	०	४	हटकर-२, महार-१, बौद्ध-१, बौद्ध नव बौद्ध-१, हिंदू हटकर-१, हटकर धनगर NT-१, लिंगायत वाणी-१, लिंगायत-१, न्हावी-१, SC-१	११
नांदेड	नांदेड	लिंबगाव	१९.१६२	७७.२२५	६	४	५	३	२	मराठा-३, हिंदू मराठा-२, फुलमाळी-२, बौद्ध महार-१,	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										बौद्ध-१, मुस्लिम-१	
नांदेड	नांदेड	पांगरी	१९.११६	७७.२८२	६	६	५	४	३	बौद्ध SC-४, मराठा-३, हिंदू मराठा-२, राजपूत-१, मुस्लिम-१, बौद्ध-१	१२
परभणी	पालम	बनवस	१८.८६४९	७६.९४६४	४	५	५	२	२	धनगर हटकर-३, लिंगायत तेली-२, महादेव कोळी-२, लिंगायत तेली OBC-१, लिंगायत-१	९
परभणी	पालम	कापसी	१९.००९७	७६.८६११	४	५	४	१	४	मराठा-५, SC-१, मांग-१, मातंग-१, हिंदू कुणबी मराठी-१	९
परभणी	परभणी	टाकळगव्हाण	१९.१९४८	७६.७९९८	३	४	३	२	२	मराठा-४, बौद्ध-२, न्हावी OBC-१	७
परभणी	सोनपेठ	डिघोळ	१८.९७७	७६.४८१२	४	५	४	३	२	हिंदू मराठा-२,	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मराठा-२, महार-२, माळी-२, बौद्ध महार-१	
परभणी	सोनपेठ	तिवठणा	१८.९७४८	७६.६७०१	५	४	४	२	३	धनगर-३, मराठा-२, बौद्ध-२, हिंदू मराठा-१, हिंदू धनगर-१	९
पालघर	डहाणू	बोर्डी	२०.०९९८	७२.७३	३	५	४	१	३	सोमवंशी क्षत्रिय वाडवळ पाचकळशी-२, कुंभार-१, हिंदू कुंभार-१, हिंदू वारली-१, हिंदू मांगेला-१, हिंदू माळी सोमवंशी क्षत्रिय समाज माळी OBC-१, आदिवासी -१	८
पालघर	डहाणू	मुरबाड+पिंपळशेत	१९.९५६	७३.०८६	५	३	३	२	३	वारली-२, हिंदू	८

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										वारली-२, हिंदू मल्हार कोळी-२, मल्हार कोळी-१, कोळी मांगेली-१	
पालघर	डहाणू	वेती	१९.९०६	७२.९६१	४	३	१	२	४	कातकरी-४, हिंदू कातकरी-१, आदिवासी कातकरी-१, मल्हार कोळी-१	७
पालघर	जव्हार	हातेरी	२०.०२४८	७३.२४५	५	५	२	३	५	क ठाकूर-४, हिंदू क ठाकूर-२, वारली-२, कोकणा-१, कोकणी-१	१०
पालघर	जव्हार	खंबाळा	२०.०४५	७३.१६३	५	५	३	२	५	वारली-२, हिंदू -२, कोकणा-१, कोकणा ST-१, ढोर कोळी-१, हिंदू ढोर कोळी-१,	१०

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कोकणी-१, आदिवासी कोकणा-१	
पालघर	मोखाडा	दांडवळ	१९.९८२	७३.४०८	६	५	२	६	३	म ठाकूर-४, महादेव कोळी-३, वारली-२, हिंदू महादेव कोळी-१, हिंदू वारली-१	११
पालघर	मोखाडा	कारेगाव	१९.७४९	७३.२६६	५	७	४	४	४	महादेव कोळी-४, म ठाकूर-४, आदिवासी म ठाकर-१, हिंदू महादेव कोळी-१, कातकरी-१, हिंदू कातकरी-१	१२
पालघर	तलासरी	गिरगाव	२०.१६४	७२.८१५	५	४	४	१	४	हिंदू वारली-४, वारली ST-१, दुबळा वारली-१, हिंदू	९

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										धोडी-१, धोडी-१, डवर-१	
पालघर	तलासरी	उधवा	२०.११६	७२.९१७	४	३	१	३	३	वारली-२, आदिवासी वारली-१, आदिवासी कोकणा-१, गवळी-१, कातकरी-१, कोकणा-१	७
पालघर	वसई	कळंब+निर्मळ	१९.४०३	७२.७५९	२	२	३	०	१	हिंदू मांगेला कोळी-२, हिंदू मांगेला SBC-१, ख्रिश्चन रोमन कॅथलिक-१	४
पालघर	वसई	सायवन	१९.४८२	७२.९८३	६	२	२	३	३	हिंदू मल्हार कोळी-२, हिंदू कुणबी-१, हिंदू कुणबी OBC-१, कातकरी-१, हिंदू आदिवासी कातकरी-	८

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										१, हिंदू महार-१, मल्हार कोळी-१	
पालघर	वसई	वाघोली	१९.४१६	७२.७६०७	५	५	५	४	१	सामवेदी ब्राह्मण-३, वारली-२, सामवेदी ब्राह्मण Open-१, हिंदू सामवेदी ब्राह्मण-१, ख्रिश्चन कॅथलिक-१, हिंदू पाचकळशी वाडवळ-१, पाचकळशी वडवळ-१	१०
पुणे	हवेली	जांभळी	१८.४५७	७३.८५	३	५	४	१	३	हिंदू मराठा-४, हिंदू धनगर-१, धनगर-१, नव बौद्ध-१, मराठा-१	८
पुणे	हवेली	केसनंद	१८.५७३	७४.०२४	६	५	४	३	४	हिंदू मराठा-४,	११

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										लोहार-१, नवबौद्ध-१, हिंदू माळी-१, हिंदू सोनार-१, हिंदू महार नवबौद्ध-१, हिंदी गोडी लोहार NT-१, मराठा-१	
पुणे	इंदापूर	सराफवाडी	१८.०९	७४.९३	४	६	५	२	३	हिंदू मराठा-५, हिंदू धनगर-२, हिंदू मातंग-१, कैकाडी-१, हिंदू मांग-१	१०
पुणे	इंदापूर	सरडेवाडी	१८.९७	७५.०८१	४	४	३	२	३	हिंदू मराठा-४, हिंदू धनगर-१, धनगर-१, मातंग-१, मराठा-१	८
पुणे	जुन्नर	बोरी_बुद्धक	१९.१०९	७४.१०७	६	५	५	२	४	हिंदू मराठा-३, हिंदू मराठा Open-१, मराठा-१, हिंदू	११

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कुंभार-१, कुंभार-१, फुलमाळी-१, हिंदू माळी-१, हिंदू ठाकर-१, हिंदू चांभार-१	
पुणे	जुन्नर	धामनखेल	१९.२०६	७३.८९७	४	४	४	२	२	हिंदू मराठा-३, महादेव कोळी-२, मराठा-१, हिंदू मांग-१, नव बौद्ध-१	८
पुणे	मुळशी	कासार आंबोली	१८.५११	७३.६६३	५	५	२	५	३	हिंदू मराठा-५, कातकरी-१, आदिवासी कातकरी-१, हिंदू कातकरी-१, SC-१, नवबौद्ध-१	१०
पुणे	मुळशी	निवे	१८.४८७	७३.४३३	५	६	४	५	२	हिंदू मराठा-४, मराठा-१, बौद्ध हरिजन-१, बौद्ध	११

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										SC-१, बौद्ध महार-१, आदिवासी कातकरी-१, धनगर-१, कातकरी-१	
बीड	आंबेजोगाई	आंबेजोगाई	१८.७२९	७६.३६८	३	०	३	०	०	मांग SC-१, हिंदू फुलमाळी-१, हिंदू ब्राह्मण-१	३
बीड	आंबेजोगाई	दरडवाडी	१८.७५३	७६.६९३६	५	३	४	२	२	हिंदू वंजारी-३, मराठा-३, वंजारी-२	८
बीड	आंबेजोगाई	सातेफळ	१८.६८५५	७६.३२२४	४	४	३	३	२	महार-२, हिंदू मातंग महार-१, मुस्लिम-१, हिंदू मराठी-१, बौद्ध-१, हिंदू मातंग मांग-१, मराठा-१	८
बीड	बीड	बेडुकवाडी	१९.०८०३	७५.९३२	४	४	२	५	१	मराठा-२, हिंदू मराठा-२,	८

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मागासवर्गीय-२, मांग-१,मराठी-१	
बीड	बीड	कोल्हारवाडी	१८.९३७	७५.७६२	३	४	२	३	२	मराठा-५, मातंग SC-१, बौद्ध-१	७
बीड	शिरुर-कासार	दहीवंडी	१९.०७९७	७५.४१२३	४	४	२	३	३	वंजारी-३, मराठा-२, हिंदू वंजारी-२, हिंदू मराठा-१	८
बीड	शिरुर-कासार	टाकळवाडी	१८.९६४१	७५.४८९९	५	५	४	४	२	मराठा-३, धनगर-२, हिंदू धनगर-२, हिंदू ब्राह्मण-१, हिंदू गोसावी-१, हिंदू मराठी-१	१०
बुलढाणा	बुलढाणा	पळसखेड भट	२०.४८६	७६.१११	५	५	५	३	२	मराठा-३, राजपूत-२, राजपूत भामटा-१, हिंदू मांग SC-१, हिंदू मराठा कुणबी-१,	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मागासवर्गीय SC-१, मातंग-१	
बुलढाणा	बुलढाणा	वरवंड	२०.५१२	७६.२७८	४	६	४	२	४	बौद्ध-३, हिंदू धनगर अहिरे-२, कुणबी-१, हिंदू मराठा-१, हिंदू कुणबी-१, हिंदू मराठा कुणबी-१, मराठी तेली-१	१०
बुलढाणा	जळगाव-जामोद	निमकराड	२०.०१८	७६.५३१	५	५	५	२	३	कोळी-२, बौद्ध-२, कोळी ST-१, मराठा कुणबी-१, महादेव कोळी-१, हिंदू मराठा-१, मराठा कुणबी पाटील-१, मराठा-१	१०
बुलढाणा	जळगाव-	वडगाव पाटण	२१.०२२	७६.५३९	६	४	३	३	४	मराठा-२, बौद्ध-२,	१०

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
	जामोद									माळी-२, हिंदू फुलमाळी-१, फुलमाळी-१, हिंदू माळी-१, हिंदू कुणबी-१	
बुलढाणा	शेगाव	पडसुळ	२०.८८९	७६.७१३	५	४	४	३	२	बौद्ध-४, हिंदू मराठा-१, मराठा कुणबी पाटील-१, हिंदू कुणबी-१, बेलदार-१, कुणबी पाटील-१	९
बुलढाणा	शेगाव	शिरजगाव निळे	२०.८१८	७६.६४६	४	४	३	२	३	बौद्ध-२, बौद्ध SC-२, कुणबी पाटील-१, हिंदू मराठा कुणबी-१, कुणबी OBC-१, हिंदू मराठा पाटील-१	८

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
भंडारा	भंडारा	भंडारा	२१.१७७	७९.६२	२	१	१	१	१	हिंदू कुणबी OBC-१, बावणे कुणबी-१, ब्राह्मण Open-१	३
भंडारा	भंडारा	धारगाव	२१.०९	७९.७२७	४	४	५	१	२	तेली-१, तेली OBC-१, हिंदू तेली-१, आदिवासी गोंड-१, बौद्ध-१, कुणबी-१, महार SC-१, गोंड-१	८
भंडारा	भंडारा	मुजबी	२१.१६१	७९.६	३	५	४	२	२	कुणबी OBC-१, महार-१, SC-१, हिंदू लोहार NT-१, कुणबी बावणे-१, हिंदू कुणबी-१, महार SC-१, कुणबी-१	८
भंडारा	तुमसर	बोरी	२१.३७६	७९.७५७	४	३	४	१	२	फुलमाळी-२, मरार फुलमाळी-१, कलार	७

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										जैन OBC-१, माळी-१, कलार OBC-१, बौद्ध महार-१	
भंडारा	तुमसर	लोभी	२१.४८२	७९.६४८	४	४	३	३	२	कोहली-३, गोवारी-२, गोंड-१, आदिवासी गोंड-१, धोबी-१	८
यवतमाळ	घाटंजी	खापरी	२०.१५७	७८.२६७	४	५	२	६	१	बौद्ध-१, बौद्ध SC-१, तिरळे कुणबी-१, कोलम-१, गोंड-१, महार-१, हिंदू जोगी-१, भोई-१, कुणबी-१	९
यवतमाळ	घाटंजी	कुर्ली	२०.०४६४	७८.१३४	६	२	४	२	२	माळी-१, प्रधान-१, मातगी-१, गोंड-१, राजगोंड-१, कुणबी-१, मातंग-१, माळी मरार-१	८

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
यवतमाळ	नेर	दगड धानोरा	२०.५३१	७७.८०५	४	४	३	३	२	कुणबी-२, महार-२, बौद्ध-१, हिंदू कुणबी-१, कुणबी पाटील-१, हिंदू तेली-१	८
यवतमाळ	नेर	कोलुरा	२०.१९८	७७.८४३	७	६	७	३	३	बौद्ध महार-२, मराठा-१, हिंदू मराठा-१, आदिवासी प्रधान-१, धनगर हटकर-१, धनगर-१, प्रधान-१, बौद्ध-१, महार-१, हिंदू बंजारा-१, हिंदू हटकर-१, हटकर-१	१३
रत्नागिरी	चिपळूण	करंबवणे	१७.५६५	७३.४३२	१	२	२	०	१	हिंदू तोलोरी कुणबी-३	३

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
रत्नागिरी	दापोली	दाभोळ	१७.५८८	७३.१७१४	२	६	५	१	२	हिंदू भंडारी-३, खार्वी-२, हिंदू कुंभार-२, हिंदू खार्वी-१	८
रत्नागिरी	दापोली	पालगड	१७.८३४	७३.३२९	३	१	१	२	१	हिंदू कुणबी-१, गुर्जर-१, हिंदू मराठा-१, हिंदू ब्राह्मण-१	४
रत्नागिरी	खेड	बहिरवली	१७.५९५७	७३.४१३२	३	०	२	१	०	नव बौद्ध-१, कुणबी-१, मुस्लिम-१	३
रत्नागिरी	खेड	जामगे	१७.८६९५	७३.३३५७	५	१	३	२	१	मुस्लिम-२, बौद्ध-१, मराठा-१, सुतार-१, हिंदू सुतार-१	६
रत्नागिरी	खेड	सवणस	१७.६१०२	७३.०८४	२	१	२	१	०	बौद्ध-२, मुस्लिम-१	३
रत्नागिरी	राजापुर	कुंभवडे	१६.५३२७	७३.४३४४	३	४	४	३	०	भंडारी-१, हिंदू भंडारी-१, SC-१, लोहारी कुणबी-१,	७

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मराठा गुरव समाज-१, हिंदू तिलोरी कुणबी-१, बौद्ध-१	
रत्नागिरी	राजापुर	मंद्रूळ	१६.७६१६	७३.५४६	५	४	३	४	२	कुणबी-४, बौद्ध-२, हिंदू तिलोरी कुणबी-१, मराठा-१, हिंदू मराठा-१	९
रत्नागिरी	राजापुर	सोलगाव	१६.६६९९	७३.३९११	४	५	५	४	०	गुरव-२, हिंदू तिलोरी कुणबी-२, नव बौद्ध-२, हिंदू भंडारी-२, हिंदू गुरव-१	९
रत्नागिरी	रत्नागिरी	मालगुंड	१७.१६६१	७३.२६२६	१	१	०	२	०	कुणबी-१, हिंदू कुणबी-१	२
रत्नागिरी	रत्नागिरी	सोमेश्वर	१६.९७३६	७३.३५३	१	२	०	२	१	कुळांबी-२, चांभार-१	३
रत्नागिरी	रत्नागिरी	झाडगाव	१७.००३९२	७३.२८३५	३	४	३	२	२	हिंदू मराठा-३, मुस्लिम-३, हिंदू	७

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										भंडारी-१	
रत्नागिरी	संगमेश्वर	आंबवली	१७.७३५	७३.५३२	३	२	१	२	२	मुस्लिम-३, हिंदू तेली-१, हिंदू मराठा-१	५
रत्नागिरी	संगमेश्वर	आंगवली	१७.०५३	७३.६९२	१	१	०	२	०	मुस्लिम-१, SC-१	२
रत्नागिरी	संगमेश्वर	करंजारी	१७.७३१	७३.३८८	०	१	०	०	१	मुस्लिम-१	१
रत्नागिरी	संगमेश्वर	कोंडीवरे	१७.३१४	७३.७७७	१	२	१	०	२	मुस्लिम-२, हिंदू-१	३
रत्नागिरी	संगमेश्वर	माभळे	१७.१६२	७३.५२८	२	१	१	२	०	कुणबी-१, हिंदू कुणबी-१, मराठा-१	३
रत्नागिरी	संगमेश्वर	परचुरी	१७.५५९	७३.२९१	०	१	१	०	०	मराठा-१	१
रायगड	अलिबाग	बापळे+फणसापूर	१८.५६१	७२.९७९	५	४	५	१	३	हिंदू आगरी-४, आगरी-३, आदिवासी कातकरी-१, आदिवासी कातोडी-१	९
रायगड	अलिबाग	मांडवा-बोडणी	१८.७९५३	७२.८९२	६	२	७	१	०	कोळी-३, हिंदू आगरी-२, हिंदू डोंगर	८

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कोळी-१, हिंदू महादेव कोळी-१, हिंदू कोकणस्थ ब्राह्मण-१	
रायगड	कर्जत	गौळवाडी	१८.९६९	७३.३४४४	५	४	३	५	१	हिंदू मराठा-३, हिंदू तेली-२, आदिवासी कातकरी-२, मराठा-१	९
रायगड	कर्जत	साळोख	१९.१०१९	७३.३७	५	४	३	४	२	ठाकूर-२, बौद्ध-२, कातोडी-१, आदिवासी कातकरी-१, मुस्लिम-१, हिंदू ठाकूर-१, हिंदू आगरी-१	९
रायगड	कर्जत	नरवण-भेलोशी	१८.०३९५	७३.३५३	५	१	२	१	३	मुस्लिम-२, सुतार-१, हिंदू निरंकारी-१,	६

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										हिंदू आदिवासी कातोडी-१, हिंदू आदिवासी कातकरी-१	
रायगड	मुरुड	चिंचघर-कोरलई	१८.२८९	७३.०१२	५	५	३	५	२	मराठा-२, हिंदू महादेव कोळी-२, आगरी-१, हिंदू मराठा-१, भारतीय ख्रिश्चन नॉवलीन-१, ख्रिश्चन कॅथलिक-१, भारतीय ख्रिश्चन-१, मुस्लिम-१	१०
रायगड	मुरुड	एकदरा-डोंगरी	१८.३१५	७२.९५५	६	४	४	२	४	हिंदू महादेव कोळी-२, कोळी-२, हिंदू कित्ते भंडारी-२, हिंदू भंडारी-१, भंडारी-१,	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										किस्ते भंडारी-१, महादेव कोळी-१	
रायगड	रोहा	चणेरा	१८.४१९	७३.०१७	३	०	३	०	०	हिंदू मराठा-१, हिंदू दैवज्ञ ब्राह्मण सोनार-१, हिंदू भंडारी-१	३
रायगड	रोहा	चिंचवली	१८.३९२	७३.२३२	४	५	४	२	३	कातकरी-२, हिंदू मराठा कुणबी-१, हिंदू आदिवासी कातकरी-१, आदिवासी कातकरी-१, आदिवासी-१, मराठा-१, मराठा कुणबी-१, हिंदू कातकरी-१	९
रायगड	रोहा	नागोठाणे	१८.५४३	७३.१२५	४	२	३	१	२	हिंदू मराठा-२,	६

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मुस्लिम-२, सोनकोळी-२	
रायगड	श्रीवर्धन	बागमंडला	१७.९९२	७३.०४७	३	३	४	१	१	कोळी-१, साळी OBC-१, मुस्लिम-१, हिंदू वैश्य वाणी-१, हिंदू भंडारी-१, हिंदू महादेव कोळी-१	६
रायगड	श्रीवर्धन	श्रीवर्धन	१८.०५१	७३.०००५	४	४	३	३	२	कोळी-२, खारवी-२, हिंदू माळी-१, हिंदू फुलमाळी-१, ब्राह्मण- १, हिंदू कोळी-१	८
लातूर	लातूर	बाभळगाव	१८.३७९	७६.६३१	५	४	२	४	३	हिंदू माळी-२, कुंभार-१, मराठा कुंभार-१, यल्लम रेड्डी OBC-१, लिंगायत जंगम-१, मुस्लिम-१,	९

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										जंगम-१, हिंदू मांग SC-१	
लातूर	लातूर	पाखरसांगवी	१८.३९७	७६.५२२	७	३	२	५	३	हिंदू महार-२, धनगर-१, हिंदू धनगर-१, लिंगायत-१, लिंगायत वाणी-१, हिंदू मांग SC-१, माळी-१, फुलमाळी-१, हिंदू मराठा-१	१०
लातूर	लातूर	तांदुळजा	१८.५३३	७६.२९८	२	४	२	२	२	मराठा-३, जंगम OBC-१, मारवाडी-१, हिंदू मांग-१	६
लातूर	निलंगा	दादगी	१८.०७२	७६.७६	८	४	५	३	४	बौद्ध-४, मराठा-२, हिंदू मराठा-१, हिंदू मातंग-१, हिंदू महार-१, SC-१, कोळी-१,	१२

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										महादेव कोळी-१	
लातूर	निलंगा	मानेजवळगा	१८.०४१	७६.८७४	५	५	१	४	५	हिंदू मराठा-३, हिंदू महार-२, मराठा-२, महार-१, धनगर NT-C-१, हिंदू महादेव कोळी-१	१०
लातूर	उदगीर	मलकापूर	१८.३९३	७७.१०३	५	६	५	३	३	राजपूत-२, लिंगायत-१, हिंदू लिंगायत-१, महार SC-१, राजपूत भामटा-१, राजपूत खत्री-१, न्हावी-१, हिंदू मातंग-१, मराठा राजपूत-१, हिंदू महार-१	११
लातूर	उदगीर	शिरोळ जानापूर	१८.३७७	७७.२२२	५	४	२	४	३	हिंदू Gavandi-२, हिंदू महार-२, हिंदू	९

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मातंग-१, मातंग-१, मांग-१, हिंदू गुरव-१, धनगर-१	
वर्धा	आष्टी	खडका	२१.१७	७८.१४	८	४	६	३	३	हिंदू भोई-२, मातंग SC-२, कुणबी-२, हिंदू कुणबी OBC-१, कुणबी OBC-१, भोई कोळी NT-१, हिंदू मांग-१, गोवारी-१, बौद्ध महार SC-१.	१२
वर्धा	आष्टी	थार	२१.२०३	७८.१९५	७	७	४	५	५	गोंड ST-४, बौद्ध-२, बौद्ध SC-२, हिंदू गवळी OBC-१, Tarhane तेली OBC-१, लिंगायत गवळी-१, हिंदू	१४

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										लिंगायत गवळी-१, हिंदू तेली OBC-१, मुस्लिम-१	
वर्धा	हिंगणघाट	अजंती	२०.५८४	७८.८७७	६	६	६	२	४	बौद्ध-३, हिंदू कुणबी-१, हिंदू कुणबी OBC-१, कुणबी वांदेकर-१, कुणबी वांदेकर OBC-१, तिरळे कुणबी-१, हिंदू गोंड-१, खैरे कुणबी-१, बौद्ध महार-१, कुणबी-१	१२
वर्धा	हिंगणघाट	पोती	२०.४९३	७८.७७३	११	३	४	७	३	धनगर-२, भोई NT-२, खैरे कुणबी OBC-१, झिंगा भोई-	१४

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										१, हिंदू धनगर-१, हिंदू मराठा कुणबी-१, गोंड ST-१, माणा ST-१, हिंदू कुणबी-१, चांभार SC-१, हिंदू भोई-१, कुणबी OBC-१	
वर्धा	सेलू	वडगाव जंगली	२०.८७४	७८.७९	७	५	४	५	३	तेली-१, हिंदू तेली-१, तेली OBC-१, SC-१, ST-१, तेली साव तेली OBC-१, महार-१, गोंड ST-१, बौद्ध-१, बौद्ध महार-१, गोंड-१, आदिवासी गोंड ST-१	१२

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
वर्धा	सेलू	झडशी	२०.८६३	७८.६३७	८	४	६	४	२	तेली-२, OBC-१, हिंदू प्रधान-१, बौद्ध महार SC-१, महार-१, हिंदू तेली-१, तेली OBC-१, कलार OBC-१, आदिवासी प्रधान-१, नव बौद्ध SC-१, वरती धोबी-१	१२
वर्धा	वर्धा	करंजी भोगे	२०.७३२	७८.६११	९	५	६	३	५	हिंदू गोंड-२, हिंदू कुणबी-२, तिरळे कुणबी OBC-१, हिंदू तिरळे कुणबी-१, ST-१, SC-१, हिंदू गोवारी-१, गोंड ST-१, बौद्ध-१, आदिवासी गोंड-१,	१४

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कुणबी OBC-१, न्हावी-१	
वर्धा	वर्धा	निमगाव सबने	२०.७२४	७८.४७२	५	७	५	३	४	प्रधान ST-२, कुणबी-२, हिंदू कुणबी OBC-१, कुणबी OBC-१, गोंड-१, चांभार-१, धनगर-१, महार-१, भोई कोळी-१, आदिवासी गोंड-१	१२
वाशिम	कारंजा	दोनद बुद्रुक	२०.५२८	७७.४९८	४	५	१	६	२	कुणबी पाटील-२, हिंदू कुणबी-१, हिंदू मातंग-१, कुणबी तिरळे पाटील-१, बौद्ध महार-१, पाटील OBC-१, हिंदू	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मांग-१, हिंदू तेली-१	
वाशिम	कारंजा	गिरडा	२०.४२१७	७७.४७६७	३	४	१	३	३	हिंदू बंजारा-२, बौद्ध-२, कुणबी पाटील-१, हिंदू कुणबी-१, हिंदू कुणबी OBC-१	७
वाशिम	रिसोड	चाकोली	१९.९४३८	७६.६६५	३	४	४	०	३	वंजारी NT-D-२, वंजारी-२, बौद्ध-१, हिंदू वंजारी NT-D-१, कुणबी-१	७
वाशिम	रिसोड	घोणसर	१९.९४३४	७६.८०७५	३	३	३	१	२	अंध-१, कुणबी OBC-१, हिंदू आदिवासी अंध-१, आदिवासी अंध-१, आदिवासी अंध ST-१, मराठी-१	६

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
वाशिम	वाशिम	शिरपुती	२०.०२५१	७७.२०४९	४	४	४	२	२	बंजारा-२, हिंदू बंजारा-१, हिंदू बंजारा गोरमती-१, हिंदू कुणबी-१, बौद्ध-१, हिंदू गोपाळ NT-१, हिंदू मराठा कुणबी-१	८
सांगली	मिरज	म्हैसाळ	१६.७४७९८	७४.७०११	९	६	७	३	५	हिंदू मराठा-४, हिंदू ब्राह्मण-२, जैन-१, SC-१, हिंदू कोळी-१, मराठा सोनकोळी-१, जैन दिगंबर-१, हिंदू महार-१, हिंदू लिंगायत माळी-१, चांभार-१, हिंदू मांग-१	१५

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
सांगली	मिरज	सोनी	१६.९५३७	७४.६८७३	५	४	२	२	५	हिंदू मराठा-२, हिंदू धनगर-१, हिंदू धनगर NT-C-१, हिंदू महार-१, हिंदू चांभार-१, SC-१, मराठा Open-१, धनगर-१	९
सांगली	शिराळा	पाचुंब्री	१७.०९७	७४.११८	४	४	५	२	१	हिंदू मराठा-३, मराठा-२, बौद्ध-१, हिंदू मांग-१, हिंदू बौद्ध महार-१	८
सांगली	शिराळा	शिराळा_खुर्द	१६.९५५	७४.०३२	४	३	३	२	२	हिंदू मराठा-२, मराठा-२, हिंदू महार-२, हिंदू चांभार-१	७
सातारा	खटाव	मांडवे	१७.५५६	७३.९७७	४	४	३	३	२	हिंदू मराठा-२,	८

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										चांभार-१, कासार-१, हिंदू कुंभार-१, हिंदू फुलमाळी-१, NT-D-१, हिंदू माळी-१,	
सातारा	खटाव	म्हासुर्णे	१७.४२	७४.४४	४	४	३	२	३	हिंदू मराठा-३, हिंदू धनगर-१, हिंदू मातंग-१, हिंदू मांग-१, धनगर-१, मातंग-१	८
सातारा	खटाव	विसापूर	१७.६८८	७४.३०१	४	३	६	१	०	हिंदू मराठा-२, मराठा-२, हिंदू मांग-२, लिंगायत वाणी-१	७
सातारा	पाटण	हेळवाक	१७.३७३	७३.७२२	४	६	७	२	१	हिंदू परिट-२, वैश्य वाणी-२, न्हावी-१, न्हावी OBC-१, परिट-१, हिंदू वैश्य	१०

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										वाणी-१, हिंदू सुतार-१, लिंगायत वाणी OBC-१	
सातारा	पाटण	म्हावशी	१७.३८४	७३.९२	४	३	४	१	२	नव बौद्ध-२, हिंदू मराठा-१, मराठा-१, हिंदू मराठा न्हावी-१, हिंदू न्हावी-१, बौद्ध महार-१	७
सातारा	सातारा	चाळकेवाडी	१७.५९२	७३.८२७	३	३	३	३	०	मराठा-४, हिंदू मराठा-२	६
सातारा	सातारा	कोडोली	१७.६६९	७४.०३३	३	५	३	३	२	हिंदू मराठा-३, बौद्ध-२, लिंगायत-१, हिंदू सुतार-१, हिंदू मांग-१	८
सातारा	वाई	चिखली	१७.९४१	७३.७८५	७	५	३	४	५	मराठा-५, SC-२, नव बौद्ध-१, महार-१,	१२

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										हिंदू ब्राह्मण-१, मराठा सोनार-१, हिंदू मराठा-१	
सातारा	वाई	पांडेवाडी	१७.९८६	७३.८४९	४	४	४	४	०	हिंदू मराठा-२, नव बौद्ध महार-१, तेली OBC-१, हिंदू तेली OBC-१, हिंदू महार- १, हिंदू मांग-१, हिंदू बौद्ध SC-१	८
सिंधुदुर्ग	देवगड	देवगड	१६.३७६९	७३.३७०४	२	१	१	०	२	हिंदू गाबित-१, नव बौद्ध-१, ब्राह्मण-१	३
सिंधुदुर्ग	देवगड	जामसंडे	१६.३९४७	७३.३७८६	३	०	०	३	०	ब्राह्मण-१, मराठा-१, हिंदू न्हावी-१	३
सिंधुदुर्ग	देवगड	तारामुंबरी	१६.३६२८	७३.३८६	६	३	३	२	४	हिंदू गाबित-४, गाबित-२, OBC-२, गाबित SBC-१	९

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग	आयी	१५.६२८७	७४.००३२	१	१	०	१	१	हिंदू कुंभार-२	२
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग	माटणे	१५.६१२४	७३.९५७९	२	१	०	२	१	हिंदू मराठा-३	३
सिंधुदुर्ग	दोडामार्ग	झोळंबे	१५.८३४३	७३.९४५	१	०	१	०	०	ब्राह्मण-१	१
सिंधुदुर्ग	कणकवली	नांदगाव	१६.३६४९	७३.६७७४	४	२	१	२	३	मुस्लिम-६	६
सिंधुदुर्ग	कुडाळ	आम्रड	१६.१८१९	७३.७१११	२	२	२	०	२	मराठा-१, हिंदू वैश्य वाणी OBC-१, चांभार-१, हिंदू तेली-१	४
सिंधुदुर्ग	कुडाळ	कुडाळ	१५.९९७१	७३.६६२२	७	४	३	६	२	हिंदू महार-३, हिंदू कुंभार-२, हिंदू परिट-१, हिंदू वैश्य वाणी-१, हिंदू मराठा-१, कुंभार-१, हिंदू मराठा कुंभार-१, हिंदू महार SC-१	११
सिंधुदुर्ग	कुडाळ	मानगाव	१५.९७७५	७३.७८२४	२	०	२	०	०	मराठा-१, हिंदू	२

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										मराठा-१	
सिंधुदुर्ग	मालवण	दांडीप्रभा	१६.०५१४	७३.४५९२	४	१	३	१	१	गाबित-२, हिंदू गाबित-१, हिंदू मराठा गाबित-१, हिंदू भंडारी-१	५
सिंधुदुर्ग	मालवण	देऊळवाडा	१६.०५७३	७३.४८१५	३	४	५	२	०	मराठा-३, हिंदू मराठा-१, ब्राह्मण-१, हिंदू भंडारी-१, भारतीय माणूस-१	७
सिंधुदुर्ग	मालवण	कट्टा	१६.१४७	७३.५३६	२	२	०	३	१	हिंदू भंडारी-३, हिंदू मराठा Open-१	४
सिंधुदुर्ग	मालवण	श्रावण	१६.२४४३	७३.४३१४	१	२	०	०	३	हिंदू मराठा-१, मराठा-१, हिंदू शिंपी-१	३
सिंधुदुर्ग	सावंतवाडी	कोलगाव	१५.९३	७३.७८१	५	५	४	४	२	हिंदू मराठा-३, मुस्लिम सुन्नी -२,	१०

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										रोमन ख्रिश्चन चारवाडी-१, रोमन कॅथलिक ख्रिश्चन ब्राह्मण-१, हिंदू महार-१, हिंदू चांभार-१, हिंदू मराठा देवळी-१	
सिंधुदुर्ग	सावंतवाडी	कोनशी	१५.८६७	७३.८३६	३	२	१	२	२	हिंदू मराठा-२, हिंदू कोकणस्थ ब्राह्मण-२, हिंदू धनगर-१	५
सिंधुदुर्ग	सावंतवाडी	सातर्डे	१५.७५८	७३.८	५	५	३	५	२	हिंदू भंडारी-४, हिंदू गौड सारस्वत ब्राह्मण-२, हिंदू महार-१, रोमन ख्रिश्चन -१, लेनोर्थ ख्रिश्चन-१, हिंदू	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										कोकणस्थ ब्राह्मण-१	
सिंधुदुर्ग	वैभववाडी	करूळ	१६.५०९४	७३.६८४८	१	०	१	०	०	हिंदू मराठा-१	१
सिंधुदुर्ग	वैभववाडी	नादवडे	१६.४४७	७३.७६३४	२	२	२	१	१	हिंदू वैश्य वाणी-२, हिंदू कुणबी-१, सुतार-१	४
सिंधुदुर्ग	वैभववाडी	वैभववाडी	१६.४९७३	७३.७४२२	१	०	१	०	०	हिंदू मराठा-१	१
सिंधुदुर्ग	वेंगुर्ला	वेंगुर्ला	१५.८४४८	७३.६२२३२	१	१	१	०	१	हिंदू गाबित-१, रोमन कॅथलिक ख्रिश्चन-१	२
सोलापूर	अक्कलकोट	चिक्रेहळी	१७.५२५	७६.२८८	५	४	३	३	३	हिंदू मराठा-२, हिंदू महार-२, मराठा-१, मराठा पाटील-१, हिंदू मातंग-१, मातंग-१, बौद्ध-१	९
सोलापूर	अक्कलकोट	कर्जाळ	१७.५६६	७६.११४	६	२	३	२	३	हिंदू महार-३, हरिजन-२, हिंदू	८

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										चांभार-१, हिंदू लिंगायत-१, कोळी SBC-१	
सोलापूर	अक्कलकोट	कुरनुर	१७.६३६	७६.२१८	६	४	३	४	३	मराठा-२, हिंदू मराठा-२, लिंगायत-२, धनगर-१, हिंदू महार-१, मुस्लिम-१, हिंदू धनगर-१	१०
सोलापूर	बार्शी	गौडगाव	१८.०६३	७५.९७१	५	४	२	३	४	हिंदू धनगर-२, मराठा-२, हिंदू तेली OBC-१, धनगर-१, हिंदू ब्राह्मण-१, हिंदू मातंग मांग-१, हिंदू मराठा-१	९
सोलापूर	बार्शी	सौंदरे	१८.१९७	७५.७१६	५	५	७	२	१	हिंदू मराठा-३, लिंगायत-२, मराठा-	१०

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										१, हिंदू महार SC-१, महार-१, लिंगायत वाणी OBC-१, हिंदू लिंगायत वाणी-१	
सोलापूर	सोलापूर	डोणगाव	१७.६०६	७५.८२३	७	६	६	६	१	हिंदू लोणारी-३, हिंदू महार-२, हिंदू मराठा-२, हरिजन SC-१, लिंगायत कोष्टी-१, हिंदू धनगर बंदे-१, हिंदू धनगर-१, लिंगायत वाणी-१, SC-१	१३
सोलापूर	सोलापूर	रानमसले	१७.८४२	७५.७९५	७	५	५	३	४	मराठा-३, हिंदू मराठा-१, SC-१, हिंदू महार-१, बेडेजंगम लिंगायत-१, स्वामी	१२

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										भिक्षुक-१, गोसावी-१, हिंदू माळी-१, लिंगायत तेली-१, महार-१	
सोलापूर	सांगोला	हांगिर्गे	१७.२३९	७५.३१	३	२	१	३	१	बेरड-१, हिंदू बेरड-१, कैकाडी NT-१, हिंदू होलार-१, धनगर-१	५
सोलापूर	सांगोला	हातिद	१७.२९	७५.०३९	४	२	१	३	२	हिंदू महार-१, हिंदू माळी-१, हिंदू मराठा-१, हिंदू लिंगायत माळी-१, माळी OBC-१, महार-१	६
सोलापूर	सांगोला	कटफळ	१७.५७	७५.०१७	३	४	१	४	२	हिंदू महार-२, धनगर-१, मराठा-१, हरिजन-१, बौद्ध-१,	७

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

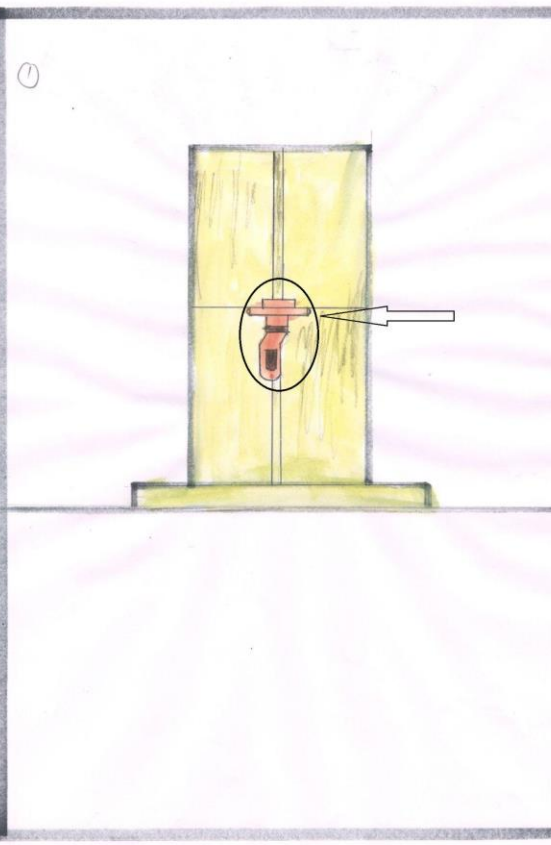
जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/ सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										हिंदू रामोशी-१	
सोलापूर	सांगोला	सांगोला	१७.४३७	७५.१९	३	२	२	२	१	हिंदू धनगर-२, मराठा-१, हिंदू बुरुड-१, यालमार-१	५
सोलापूर	सोलापूर	नांदणी	१७.४५६	७५.८५	३	१	१	१	२	मराठा न्हावी-१, हिंदू महार-१, हरिजन-१, हिंदू धनगर-१	४
हिंगोली	हिंगोली	कारवाडी	१९.७२७४	७७.१६५८	४	४	३	३	२	मराठा-२, धनगर-२, हिंदू मराठा-२, मातंग-१, मातंग SC-१	८
हिंगोली	कलमनुरी	बाभळी	१९.६५२६	७७.४१६६	५	३	३	३	२	बौद्ध-३, मराठा-२, हिंदू बौद्ध-१, धनगर-१, मराठा Open-१	८
हिंगोली	कलमनुरी	मोरवड	१९.७७६४	७७.२९७७	४	४	३	३	२	आदिवासी अंध ST-	८

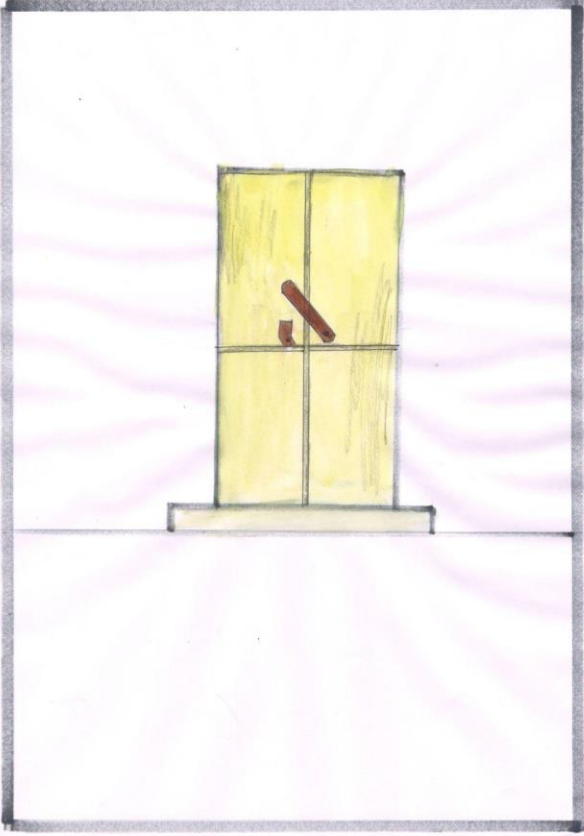

परिशिष्ट २ - मुलाखतींची जिल्हानिहाय सूची

जिल्हा	तालुका	गाव	अक्षांश	रेखांश	एकूण पुरुष	एकूण स्त्रिया	एकूण वृद्ध	एकूण मध्यम-वयीन	एकूण तरुण	धर्म/जात/जमात/सामाजिक गट	एकूण मुलाखती
										३, मराठा-२, आदिवासी अंध-१, हिंदू हटकर-१, हटकर-१	
एकूण	-	-	-	-	१२३३	१०४६	१०९	६९४	६७६	-	२२७९

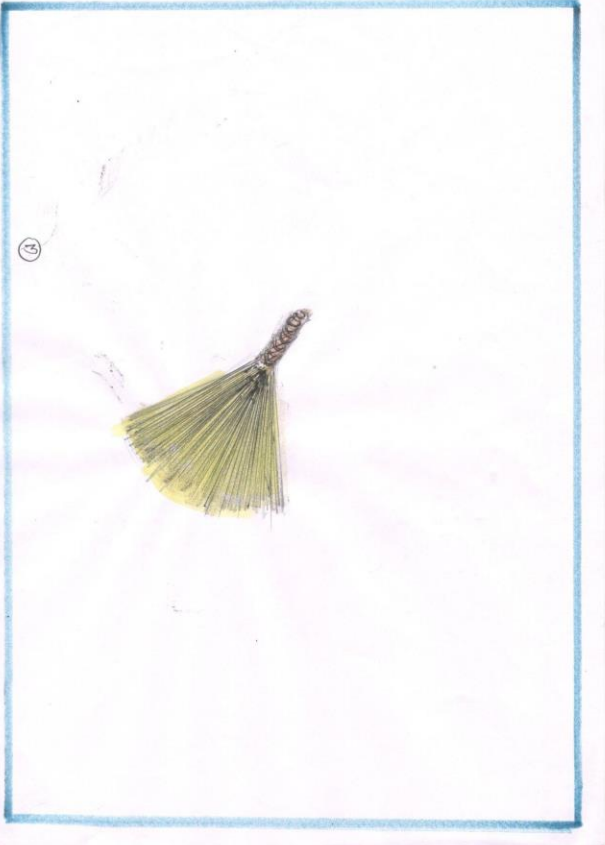
परिशिष्ट ३ शब्दस्तरीय माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेली स्थिरचित्रे

क्रम	स्थिरचित्रांची सूची	स्थिरचित्र
१	पाणी पिण्यासाठी वापरले जाणारे भांडे	
२	छप्पर - १ (उतरते छप्पर)	

३	छप्पर - २ (आडवे छप्पर)	
४	कडी-१ (नव्या पद्धतीची कडी)	

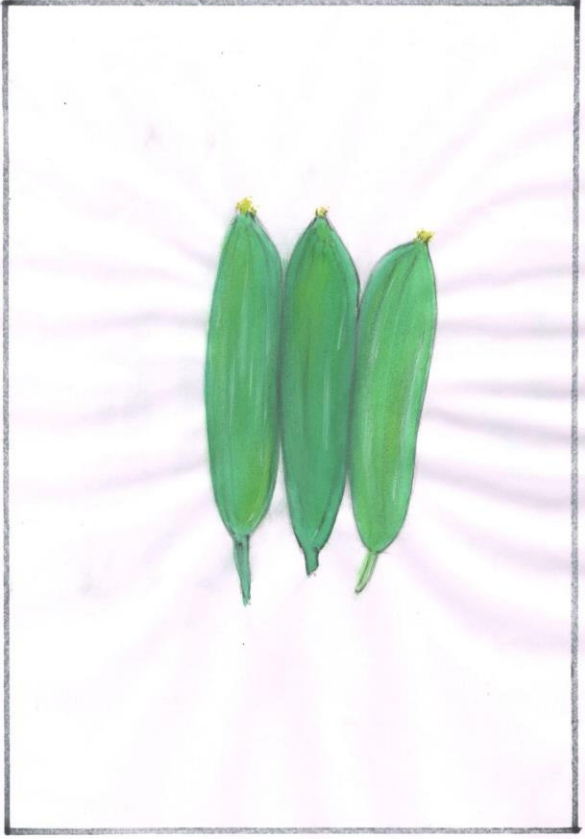
<p>५</p>	<p>कडी-२ (जुन्या पद्धतीची वरुन घालायची कडी /आडना)</p>	
<p>६</p>	<p>झाडू-१ (सर्वसाधारणपणे घराबाहेरील स्वच्छतेसाठी वापरला जाणारा झाडू)</p>	

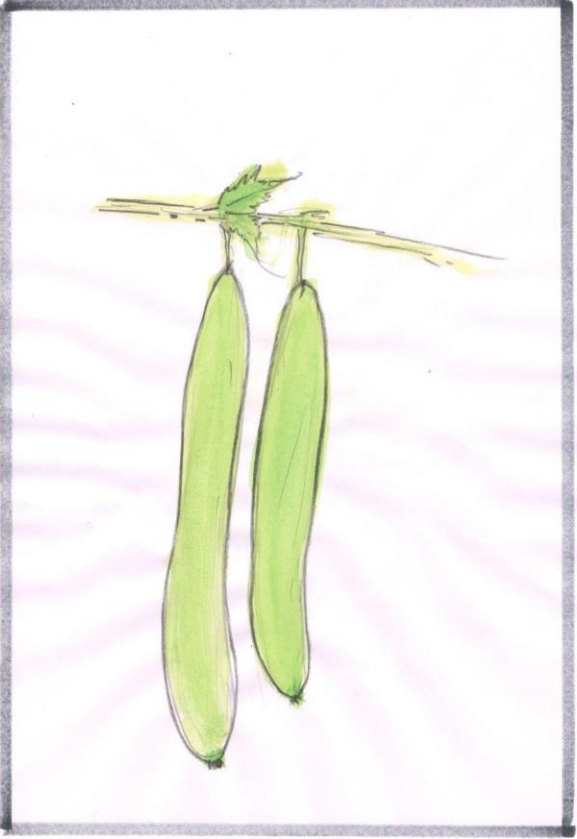
७	झाडू- २ (नव्या पद्धतीच्या घरात फरशीवर वापरण्यात येणारा झाडू)	
---	--	---

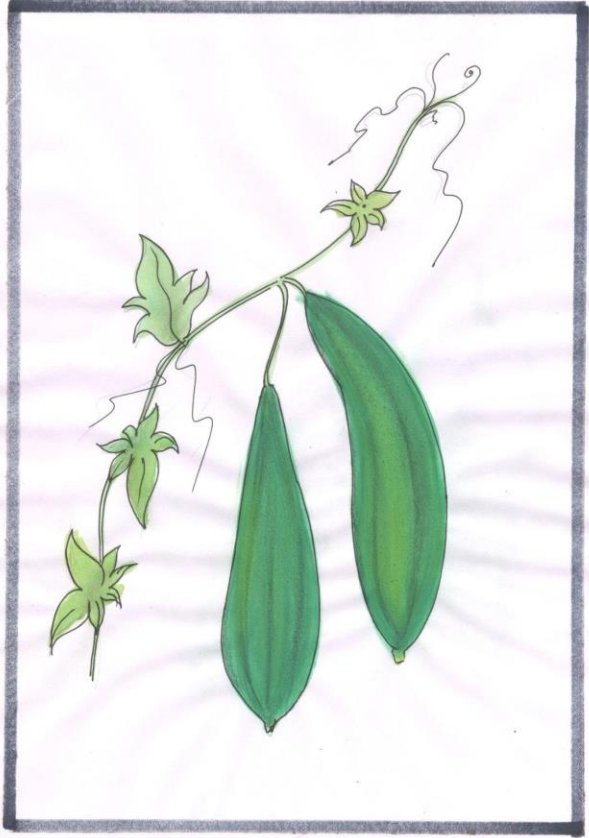
८	झाडू-३ (जुन्या पद्धतीची घरे झाडण्यासाठी वापरण्यात येणारा झाडू)	
---	--	---

९	झाडू-४ (लहान आकाराचा झाडू)	
---	----------------------------	---

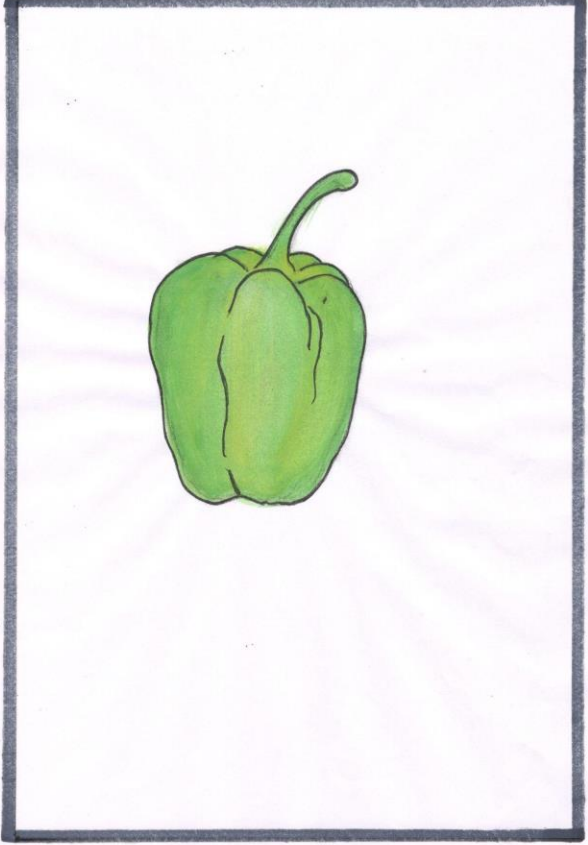
१०	अळू	
----	-----	---

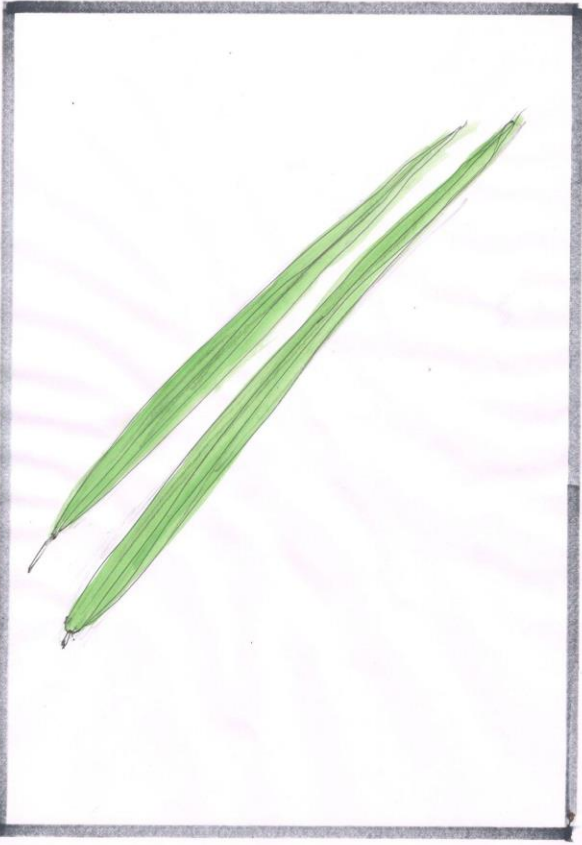
११	घोसाळे	
----	--------	---

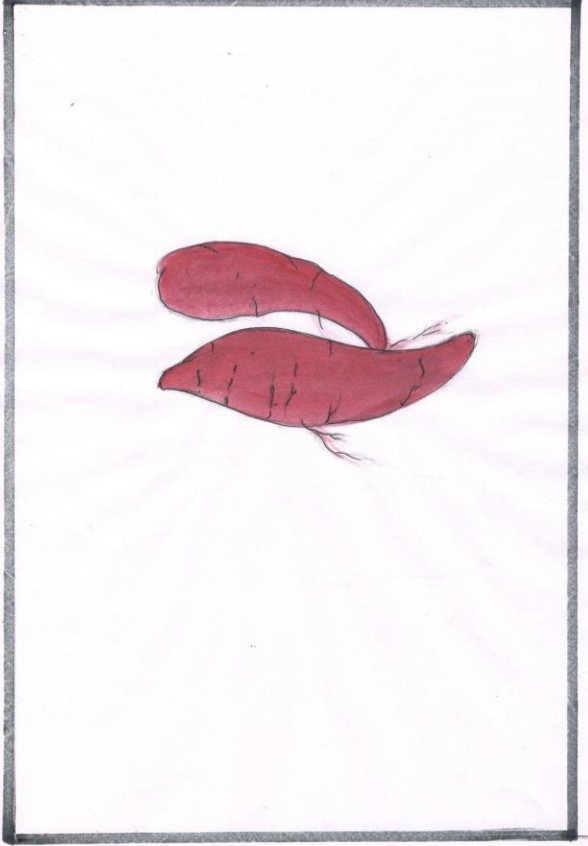
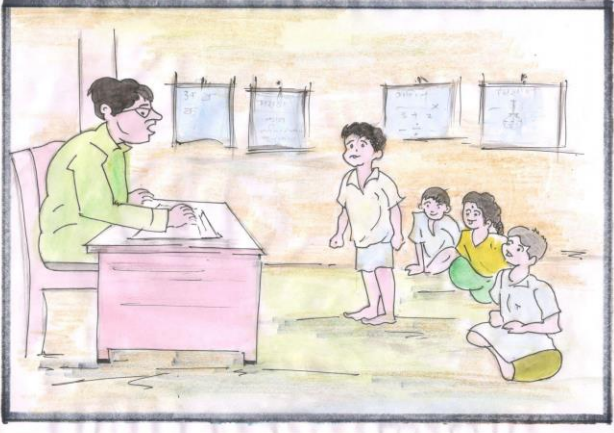
१२	दुधीभोपळा	
----	-----------	---

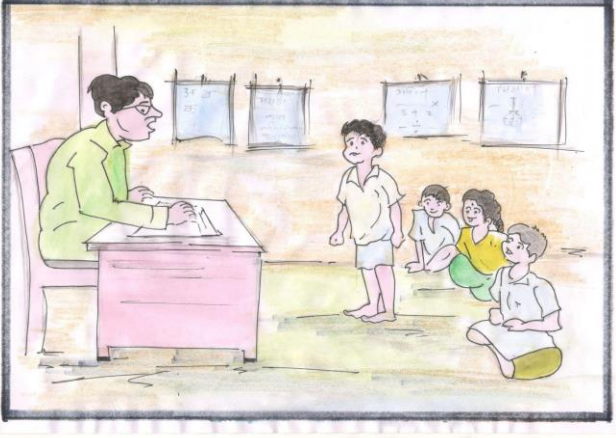

१३	शिराळे / दोडके	
----	----------------	---

१४	तांबडा भोपळा	
----	--------------	---

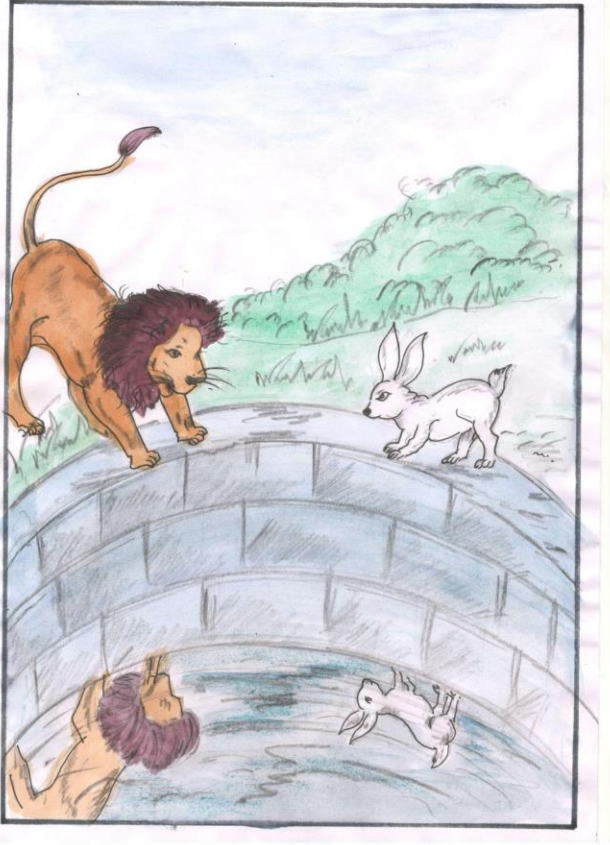
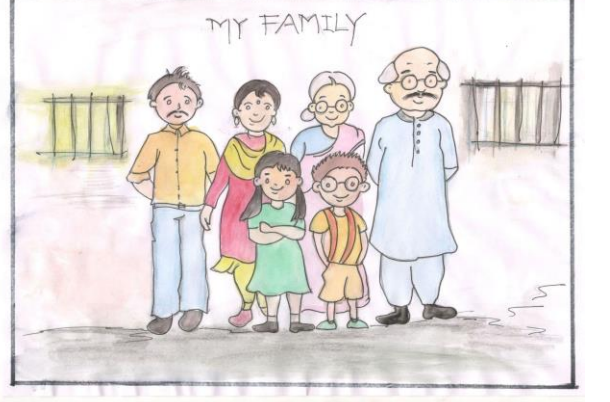
१५	सिमला मिरची	
----	-------------	---

१६	शेवगा	
----	-------	---

१७	स्ताळं	
१८	पुढे	

१९	मागे	
२०	वर	

२१	मध्ये	
----	-------	---

<p>२२</p>	<p>खाली</p>	
<p>२८</p>	<p>नातेवाचक शब्द</p>	

परिशिष्ट ४ व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या
चित्रफितींची सूची

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफित पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
१	एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला काठीने मारणे	
२	एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला हाताने मारणे	
३	एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला चेंडू देणे	
४	एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला टोपी देणे	

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
५	एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीला पुस्तक देणे	
६	एका मुलाने दुसऱ्या मुलाला पुस्तक देणे	
७	मुलीने मुलाला पाणी देणे	
८	मुलीने मुलाला तांब्यातून पाणी ओतून देणे	

परिशिष्ट ४ व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
९	एका मुलाने दुसऱ्या मुलाला पुस्तक काढून देणे	
१०	एका मुलाने दुसऱ्या मुलाला घड्याळ देणे	
११	सुरीने सफरचंद कापणे	
१२	मुलीने मुलाला जेवण भरवणे	

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
१३	दोघी मुली एकमेकींशी बोलत असणे	
१४	दोघी मुली एकमेकींशी भांडत असणे	
१५	दोन लोक एकमेकांशी भांडत असणे	
१६	दोन मुले शिकणे	

परिशिष्ट ४ व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
१७	रुमालाने नाक पुसणे	
१८	पेनाने फळ्यावर चित्र काढणे	
१९	डस्टरने फळा पुसणे	
२०	पेनाने फळ्यावर लिहिणे	

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
२१	डबा टेबलवर ठेवणे	
२२	टेबलावर डबे ठेवणे	
२३	टेबलावर बाटली असणे	
२४	टेबलावर बाटल्या असणे	

परिशिष्ट ४ व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
२५	टेबलावर बाटली ठेवणे	
२६	टेबलावर बाटल्या ठेवणे	
२७	बाटली पाडणे	
२८	बाटल्या पाडणे	

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
२९	मुलाने एक बाटली उचलणे	
३०	डबा उचलून ठेवणे	
३१	चेंडू डब्यात ठेवणे	
३२	डबा पाडणे	

परिशिष्ट ४ व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
३३	बॉक्स पडणे	
३४	फुगा फुगवता न येणे	
३५	फुगा फुगवणे आणि तो फुटणे	
३६	पेनाने फुगा फोडणे	

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
३७	मुलीने पुस्तक ठेवणे	
३८	मुलीने पुस्तके खणात ठेवणे	
३९	मुलीने पाणी पिणे	
४०	एका झाडापासून दुसऱ्या झाडापर्यंत धावणे	

परिशिष्ट ४ व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
४१	तिघे जण धावणे	
४२	बॅगेत काहीतरी शोधत असणे	
४३	पिशावीतून सफरचंद काढणे	
४४	पिशावीतून सफरचंद काढून खाणे	

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
४५	दोघी जणी धावणे	
४६	एका मुलीने दुसऱ्या मुलीला ढकलणे	
४७	चेंडू टाकणे	
४८	मुलाला चेंडू पकडता न येणे	

परिशिष्ट ४ व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
४९	एकमेकांशी खेळणे	
५०	मुलगी हसत असणे	
५१	मुली हसत आहेत	
५२	टोपी घातली असणे	

मराठीच्या बोलींचे सर्वेक्षण

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
५३	एक टोपी काढून दुसरी घालणे	
५४	एका मुलीने मोबाईल ओढून घेणे	
५५	चपला काढणे	
५६	पायात चपला घालणे	

परिशिष्ट ४ व्याकरणिक स्तरावरील माहिती गोळा करण्यासाठी वापरलेल्या चित्रफितींची सूची

क्रम.	चित्रफितीचे शीर्षक	चित्रफीत पाहण्यासाठी QR कोड स्कॅन करा
५७	कुत्रं पळत असणे	
५८	कुत्री पळत असणे	

पारिभाषिक संज्ञांची सूची

Ablative	अपादान
Aggregation (over features)	एकत्रीकरण
Agreement	सुसंवाद
Annotation	छायालेखन
Aspect	क्रियाव्याप्ती
Case	विभक्ती
Case marker	विभक्ती प्रत्यय
Case syncretism	विकार समरूपीभवन
Chain sound shift	स्वनध्वनी ढकल साखळी
Conjunctive	उभयान्वयी
Contact	संपर्क
Convergence	समरूपीभवन
Decline	भाषान्हास
Dialect	बोली
Dialect change	बोलीबदल
Dialect continuum	अखंडबोली क्षेत्र
Dialect divergence	बोलीचे असमरूपण
Dialect geography	भाषाभूगोल
Dialect map	बोलीभेदांचा नकाशा, बोलीभेद मानचित्र
Dialectology	बोलीविज्ञान
Dialectometry	बोलीमापन
Digital humanities	डिजिटल मानवविद्याशाखा
Diphthongisation	द्विस्वरीभवन
Discourse marker	संदेशप्रबंधदर्शक
Dravidian	द्रविडी भाषाकुळ
Ergative language	प्रेरकप्रवण भाषा
Ergativity	प्रेरक रचना
Face to face interview	प्रत्यक्ष मुलाखत

Family tree	भाषाकुल
Fieldwork	क्षेत्रपाहणी
Future tense	भविष्यकाळ
Gender	लिंग
Genitive	संबंध
Geolinguistics	भाषाभूगोल
Grammatical variation	व्याकरणिक वैविध्य
Habitual	रीतीक्रियाव्याप्ती
Imperfective	अपूर्ण क्रियाव्याप्ती
Indo-Aryan	भारोपीय
Instrumental	करण
Inter dialectal variation	आंतरबोली वैविध्य
Interlinear glossing	छायालेखन
Intra dialectal variation	बोलीअंतर्गत वैविध्य
Isogloss	समवाक्आरेखन
Language	भाषा
Language atlas	भाषिक नकाशा
Legend	नकाशा-अनुबंध
Leveling	सपाटीकरण
Lexical variation	शब्दवैविध्य
Lexicon/ lexical feature	शब्दस्तरीय विशेष
Locative	अधिकरण
Loss	विलोपन
Mutual intelligibility	परस्पर बोधकक्षमता
Number	वचन
Objective case	कर्म, द्वितीया विभक्ती
Observer's paradox	विशुद्ध विदेचा विरोधाभास
Participial	कृदन्त
Past tense	भूतकाळ

Perfective	पूर्ण क्रियाव्याप्ती
Person	पुरुष
Plural	अनेकवचन
Present tense	वर्तमान काळ
Progressive	चालू क्रियाव्याप्ती
Regiolect	प्रादेशिक बोली
Sampling	नमुनानिवड
Semantic field	अर्थक्षेत्र
Singular	एकवचन
Social dialect	सामाजिक बोली
Sociative	सहसंबंध
Split ergative language	आंशिक प्रेरकप्रवण भाषा
Standardization	प्रमाणीकरण
Stimuli	विदार्थ चेतक
Stimulus kit	चेतक संच
Tense	काळ
Transcription	ध्वनिलेखन
Transcription	प्रतिलेखन
Transition zone	संक्रमण क्षेत्र
Variant	परिवर्तित पर्याय
Vocative	संबोधन